

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

„CIVILIS ARCHITECTURA” A XVIII. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
A VITRUVIÁNUS ÉPÍTÉSZETELMÉLET HAZAI RECEPCIÓJA
A KÉSŐBAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

TÓTH ÁRON

2008.

EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

TÓTH ÁRON

„CIVILIS ARCHITECTURA” A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
A VITRUVIÁNUS ÉPÍTÉSZETELMÉLET HAZAI RECEPCIÓJA A
KÉSŐBAROKK ÉS A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

2008.

A DOKTORI ISKOLA VEZETŐJE:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

PROGRAM:

Művészettörténet

A PROGRAM VEZETŐJE:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG ELNÖKE:

Dr. Prokopp Mária, CSc., egyetemi tanár

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG TITKÁRA:

Dr. Ágoston Julianna, PhD.

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG TAGJAI:

Dr. Rényi András, PhD.

Dr. Farbaký Péter, PhD.

Dr. Sisa József, DSc., MTA

HIVATALOSAN FELKÉRT BÍRÁLÓK:

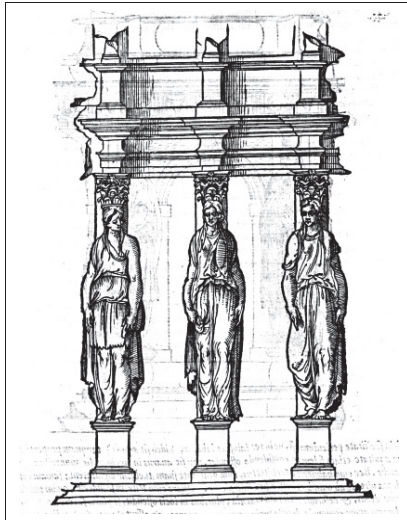
Dr. Bibó István, DSc.

Dr. Velladics Márta, PhD.

TEMAVEZETŐ:

Dr. Kelényi György, DSc., egyetemi tanár

„MAIORES CUM SAPIENTER TUM ETIAM UTILITER INSTITUERUNT, PER COMMENTARIORUM RELATIONES
COGITATA TRADERE POSTERIS, UT EA NON INTERIRENT, SED SINGULIS ÆTATIBUS CRESCENTIA
VOLUMINIBUS EDITA GRADATIM PERVENIRENT VETUSTATIBUS AD SUMMAM DOCTRINARUM
SUBTILITATEM. ITAQUE NON MEDIOCRES SED INFINITÆ SUNT HIS AGENDÆ GRATIÆ, QUOD NON
INVIDIOSE SILENTES PRAETERMISERUNT, SED OMNIUM GENERUM SENSUS CONSCRIPTIONIBUS MEMORIÆ
TRADENDOS CURAVERUNT.”

„ŐSEINK UGYANOLYAN BÖLCSEN, AMILY HASZNOSAN RENDEZTÉK EL, HOGY ELGONDOLÁSAIKAT ÍRÁSOS
MŰVEKBEN ÖRÖKÍTSEK ÁT AZ UTÓKORRA, HOGY AZOK NE MENJENEK VESZENDŐBE, HANEM KORRÓL
KORRA, FOKOZATOSAN HOSSZÚ IDŐRE MEGMARADJANAK, MIKÖZBEN GYARAPODIK AZ, AMI A
KÖNYVEKBEN VAN, S ELÉRJÉK A TUDÁS LEGNAGYOBB PONTOSSÁGÁT. EZÉRT NEM CSEKÉLY, HANEM
VÉGTELEN HÁLÁVAL TARTOZUNK AZOKNAK, AKIK MINDEZT NEM ENGEDTÉK IRIGY HALLGATÁSSAL
VESZENDŐBE MENNI, HANEM GONDOSKODTAK ARRÓL, HOGY MINDENFÉLE MEGFIGYELÉSÜKET
EMLÉKIRATAIKBAN MEGÖRÖKÍTSEK.”

VITRUVIUS

TARTALOMJEGYZÉK

I.	BEVEZETŐ	6
	1. Előszó	6
	2. Szakirodalmi áttekintés	7
	3. XVIII. századi építészeti művelődésünk előzményei	13
	4. Matematika és tudomány: az építészet helye az oktatásban	18
	5. XVIII. századi építészeti művelődésünk forrásai	26
II.	ISKOLAI ELŐADÁSOK	30
	1. Nádudvari Sámuel építészeti tárgyú kézírata	30
	2. Universae Matheseos brevis Institutio Theorico-Practica	40
	3. Ujfalusi Ferenc: „Szám- és tértan s az alkalmazott mértan minden ágait magába foglaló magyar kézirat számos színezett ábrával”	52
	4. Egyéb építészeti tárgyú előadások	60
III.	ISKOLAI VIZSGATÉTELEK	71
	1. Jezsuita vizsgaanyagok	71
	2. Piarista vizsgaanyagok	74
	3. Vizsgaanyagok a XVIII-XIX. század fordulójáról	81
IV.	FELEKEZETI KÜLÖNBBSÉGEK	86
	1. A jezsuita tudományosság hatása: Molnár Jánosnak „A régi jeles Épületekről Kilentz Könyvei”	86
	2. Jezsuiták, piaristák és reformátusok	93
V.	ÉPÍTÉSZETI SZAKKÖNYVEK XVIII. SZÁZADI KÖNYVTÁRAINKBAN	97
	1. Könyvgyűjtés a XVIII. században	97
	2. Intézményi könyvtárak	102
	1. Az Egyetemi Könyvtár	102
	2. A jezsuita rend könyvtárai	111
	3. Egyéb szerzetesrendi gyűjtemények	112
	4. A piarista rend könyvtárai	115

5. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára	119
3. Főpapi-főnemesi könyvtárak	122
1. Klimó György pécsi püspök könyvtára	123
2. A kalocsai érseki gyűjtemény	125
3. Christoph Anton Migazzi könyvtára	128
4. Az egri Líceum könyvtára	131
5. A körmendi Batthány-Strattmann-könyvtár	135
6. A csekléshi könyvjegyzékek	137
7. Gr. Esterházy Miklós koronaőr építészeti könyvei	139
8. Gr. Teleki József építészeti könyvei	140
9. A marosvásárhelyi Teleki Téka	143
4. Polgári könyvtárak	146
 VI. AZ ISMERETEK GYAKORLATBA ÜLTETÉSE: ÉPÍTÉSZETI RAJZOK	150
1. Építészeti rajzok az oktatásban	150
2. A Magyar Piarista Rend Központi Levéltárának rajzanyagából	152
 VII. TANULSÁGOK	169
1. Az építészeti ismeretek recepciójának keretei	169
2. A mecénás szerepe	174
3. XVIII. századi építészeti műveltségünk az európai összehasonlítás tükrében	177
 VIII. FÜGGELÉK – XVIII. SZÁZADI AUKCIÓS KATALÓGUSOK	185
IX. IRODALOMJEGYZÉK	200
1. Felhasznált kéziratok	200
2. XVIII. századi vizsgatételsorok	205
3. XVIII. századi nyomtatott könyvjegyzékek	208
4. 1810 előtti könyvek	208
5. Szakirodalom	232
X. KÉPJEGYZÉK	244
XI. ÖSSZEGZÉS	246
XII. SUMMARY	248

I. BEVEZETŐ

I. 1. ELŐSZÓ

Magyarország és Erdély XVIII. századi építészeti műveltségének forrásait a hazai művészettörténeti kutatás az 1950-es évek óta számos alkalommal tárgyalta. A különféle tanulmányok más-más forráscsoportokat dolgoztak fel. Ezek között a Magyarországon kiadott, ill. a hazai szerzők által írt szakkönyvek, a legfontosabb könyvtáraink építészeti könyvei, egyes kéziratok, valamint bizonyos rajziskolák és felsőfokú intézmények tervrajzai szerepeltek. A rendelkezésre álló anyag sokszínűsége miatt azonban a kutatást ki lehetett terjeszteni több korabeli intézmény fennmaradt dokumentumaira, valamint a felsoroltakon kívül más, eddig nem tárgyalt forráscsoportokra is, amelyek az elmúlt évtizedekben felrajzolt képet kiegészíthetik és árnyalhatják.

Ebből a célból a dolgozat leginkább azokat a művészettörténet-íráss számára újonnan feltárt dokumentumokat tárgyalja, amelyek csakúgy, mint a már ismert művek, nagyrészt a XVIII. századi tanintézetekben folyó *architectura*-oktatáshoz kapcsolódtak. A következő fejezetekben az olvasó kéziratokkal, kinyomtatott vizsgatételsorokkal, korabeli könyvtári katalógusokkal és piarista iskolákban készült rajzokkal fog találkozni. Ezek természetesen nem fedik le teljes egészében a korszak építészeti tárgyú forrásanyagát, amelynek teljes körű feltárása még nem történhetett meg, hiszen az olyannyira szétszórta és fragmentált, hogy hasonló dokumentumok bármelyik kárpát-medencei levéltárból vagy könyvtárból előkerülhetnek. A kutatás határait éppen ezért meg kellett vonni, és csak a legfontosabb gyűjteményekre lehetett koncentrálni. Új adatokat főleg a XVIII. századi könyvtárkatalógusok további feldolgozása szolgáltathat, ami már önmagában is hatalmas könyvészeti tárgyú kutatást igényel. Ebből kifolyólag habár korabeli építészeti művelődésünk bizonyos jellegzetes vonásainak felvázolásával meg lehet próbálkozni, végleges következtetéseket mégsem lehet levonni, hiszen a jövőbeli kutatás a bemutatott eredményeket még finomíthatja.

Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy XVIII. századi építészetünk egyik lényeges kérdését, a vitruviusi alapokon álló építészeti szakirodalom hazai recepcióját tárgyalja. Arra próbál meg választ keresni, hogy bizonyos szakismeretek és esztétikai nézetek milyen hatást

gyakoroltak a magyarországi és erdélyi mecénás réteg, valamint az értelmiség építészeti ismereteire és ízlésvilágára. Megpróbál választ keresni arra a kérdésre, hogy egy több évszázados hagyományrendszer miként talált utat magának a hazai környezetben, és miként épült be a korabeli műveltségbe. Mivel a kutatás nem zárult le, további feladata az esetlegesen előkerülő, jelenleg még lappangó dokumentumok feltárása, elemzése. A jövőben ki lehet terjeszteni két olyan forráscsoportra, ami sem az eddigi szakirodalomban, sem a jelen dolgozatban nem kapott helyet. Ez az emléktanyag a hazai és a hazánkban járatott külföldi folyóiratokat, valamint a naplókat és memoárokat tartalmazza. Feltárásuk és elemzésük azonban nem fért bele a dolgozat kereteibe, hiszen több disszertációra elegendőek lennének. Mégis fel szeretném rá hívni a figyelmet, hogy művészettörténet-írásunknak a jövőben az építészeti ismeretek szempontjából foglalkoznia kellene ezekkel a dokumentumokkal is, amelyek eddigi ismereteinket további értékes információkkal egészíthetik ki.

I. 2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Míg két világháború közötti művészettörténet-írásunkban csak érintőlegesen, rokon területekhez kapcsolódóan került elő a magyarországi barokk és felvilágosodás építészeti műveltségének problematikája, a szerzők az elmúlt öt évtizedben egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak e kutatási terület felé. Egyes munkák csupán mellékesen érintették a témát, míg a fontosabb tanulmányok a legnagyobb alaposággal tártak fel bizonyos részletkérdéseket.

Schoen Arnold a budai Szent Anna-templomról írt monográfiájában¹ a jezsuita rend építkezéseivel kapcsolatban tért ki röviden egy 1767-ben, a nagyszombati egyetemen tartott matematikai vizsga kinyomtatott tételsorára, amelyben építészeti tárgyú kérdések és feladatok is helyet kaptak. Az anyagot *Spaits Péter* matematika-tanár állította össze *b. Révai Pál* és *b. Vécsei József* nyilvános vizsgája alkalmából.² *Schoen* részletesen elemezte a dokumentumot, amelynek segítségével bemutatta, hogy a jezsuita rendi építészek milyen komoly szakismeretekkel rendelkeztek. A nagyszombati tételsor alapján következtetett a budai kollégiumban zajló építészetelméleti oktatás anyagára is.

¹ SCHOEN 1930, 25-26.

² SPAITS 1767.

Zádor Anna és Rados Jenő „A klasszicizmus építészete Magyarországon” című könyvükben röviden elemezték a felvilágosodás korának építészeti tárgyú szakirodalmát.³ A szerzők az építészeti szakismeretekkel és az elméleti irodalommal a klasszicista építészet szémszögéből foglalkoztak. Rámutattak arra, hogy hazánkban az építészeti ismereteket a XVIII. század második felében külföldi művekből, valamint az akadémiai oktatás és a főúri építészetképzés számára készített magyarországi tankönyvekből lehetett megszerezni.⁴ Megállapították, hogy az első önálló elméleti munkák a XVIII-XIX. század fordulóján a pozsonyi rajztanár, *Johann Nepomuk Schauuff* tollából születtek meg.⁵ Úgy tartották, hogy „*Theorie der Säulenordnungen*”⁶ című műve a XVI. század óta népszerű „*Säulenbuch*”-ok, oszloprendeket bemutató könyvek hagyományának az örököse, s előzményeitől csupán annyiban különbözik, hogy egy magyar nemzeti oszloprend tervezete is megtalálható benne. A szerző „*Grundbegriffe zur schönen Baukunst*”⁷ című munkájáról azt volt a véleményük, hogy a klasszicista építészett számára fontos elveket és megállapításokat tartalmaz. A pozsonyi rajztanár mellett kitértek *Kresznerics Ferenc*⁸ 1799 és 1804 között Szombathelyen tartott építészeti előadásaihoz készült kéziratok jegyzeteire is.⁹ A praktikus ismereteket magában foglaló dokumentum – megállapításuk szerint – teljes egészében a barokk kor hagyományrendszerében gyökerezik. A kéziratot az oktatási segédkönyvekhez hasonlították. Fontos megjegyezni, hogy ők voltak azok, akik először mutattak rá a piarista rendnek az építészeti műveltség terjesztésében játszott fontos szerepére.¹⁰ Ezek után az előzmények után a XIX. század első felének főbb szakkönyveit és elméleti dokumentumait elemezték,¹¹ amelyek azonban már meghaladják dolgozatunk kereteit.

A magyarországi építészeti műveltség gyökereivel foglalkozó első jelentős tanulmányt 1957-ben *Mojzer Miklós* vetette papírra, aki a témát nagyrészt a piarista rend iskoláiban

³ ZÁDOR – RADOS 1943, 20-22.

⁴ Uo. 21.

⁵ Uo. 22.

⁶ SCHAUFF 1790.; Részletes elemzés: BIBÓ 1978, 60-62. és BIBÓ 1989.

⁷ SCHAUFF 1806.

⁸ KRESZNERICS FERENC (1766-1832): pap, nyelvész. A szemináriumot Pozsonyban végezte el. 1793-ban a Szily János szombathelyi püspök által alapított Királyi Bölcséleti Liceum geometria-, matematika-, építészeti- és filozófia-tanára. Nyelvészeti munkássága mellett a numizmatikával is foglalkozott. 1812-től alsósági plébános, 1831-től a MTA tiszteletbeli tagja.

⁹ KRESZNERICS FERENC: *Elementa Architecturae Civilis in Usum Suarum Praelectionum congegit Franciscus Kresznerics AA. LL. et Philae Doctor, Matheseos purae et applicatae Architecturae Civilis et Hydrotechniae Professor publicus, ordinarius.* MTA KÉZIRATTÁRA, Mennyiségt. Mért. Épít. 4k 1.; Zádor Rados 1943, 22-23.; BIBÓ 1978, 64-66.

¹⁰ ZÁDOR-RADOS 1943, 31.

¹¹ Uo. 23-28.

folyó építészeti-oktatáson keresztül mutatta be.¹² Ez a jelentős publikáció hívta fel rá a figyelmet, hogy az oktatás az építészeti műveltség hazai terjedésében, és a századvégi klasszicizáló ízlés kialakításában milyen alapvető jelentőséggel bírt.¹³ *Mojzer* azt állította, hogy az 1760-as években a korábbi, céhes kereteken belül dolgozó mesteremberekkel szemben egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a kamarai vagy uradalmi építészek, akik főpapi, főúri megrendelőknek dolgoztak, és ők voltak hivatottak a magyarországi „*grand art*” megteremtésére. Véleménye szerint e célból tanulmányozták az építészetelméletet, amit az iskolai rajz- és *architectura*-oktatás is megerősített. Rámutatott, hogy a hazai építészetelméleti szakirodalom kezdetei is az iskolai oktatáshoz köthetők. A piarista iskolarendszer ismertetésén túl *Dugonics András*¹⁴ és *Révai Miklóssal*¹⁵ foglalkozott részletesebben, valamint *Rausch Ferenc*¹⁶ munkásságára is kitért. *Mojzer* azt állította, hogy mivel az építészeti általános szabályok és minták alapján tanították, a korszak épületeiről a legtöbb esetben minden egyéni sajátosság eltűnt. Ezért véleménye szerint sok századvégi épület homlokzatáról leolvasható, hogy a tervek hivatalban készültek.¹⁷

Szabolcsi Hedvig a rajztanítással összefüggésben több alkalommal is kitért a hazai építészeti-oktatásra. A XVIII-XIX. század fordulójának bútorművészetét tárgyaló könyvében¹⁸ felhívta rá a figyelmet, hogy a XVIII. század utolsó két évtizedében az iparostanoncok számára felállított rajziskolákkal a központi kormányzat célja a kézműves mesterségek színvonalának emelése volt, s jelentőségük az ízlésnevelés területén mutatkozott meg. Az építészeti mintarajzok használata a rajziskolai oktatás szerves részét képezte, mely során főként az oszloprendeket és tagozati elemeiket másolták. *Szabolcsi* több rajziskola építészeti tárgyú könyvanyagának listáját is közzétette. Rámutatott, hogy az iparostanoncok a szakkönyvekből és a Bécsből beszerzett mintarajzokból a szakmájukhoz elengedhetetlenül szükséges építészeti alapismereteket sajátíthatták el. Egy későbbi tanulmányában a bútorművéség és az építészeti-oktatás összefüggéseit vizsgálva *II. József* 1783-ban kiadott, rajzoktatást szabályozó rendeletével kapcsolatban a Helytartótanács hoz

¹² MOJZER 1957, 103-107.

¹³ Uo. 103.

¹⁴ DUGONICS ANDRÁS OSchP (1740-1818): piarista pap, író, a Nagyszombatról Budára majd Pestre helyezett egyetem matematika-tanára. 1788-ban rektorrá nevezték ki. 1808-ban nyugalomba vonult.

¹⁵ RÉVAI MIKLÓS OSchP (1750-1807): piarista pap, nyelvész. 1778-1780-ban Nagyváradon, 1787-1793 között Győrben rajztanár. 1802-től a pesti egyetem magyar nyelv- és irodalomtanára.

¹⁶ RAUSCH FERENC SJ (1743-1816): ausztriai születésű jezsuita pap, matematikus. A bécsi Theresianum tanára, a rendfeloszlás után világi pap. 1777-től a budai majd pesti egyetem tanára, 1791-92-ben rektora. Az egyetem keretei között 1782-ben felállított Institutum Geometrico-Hydrotechnicumban (Mérnökképző Intézet) a matematika és a gyakorlati mértan tanára, ill. később az intézet vezetője.

¹⁷ MOJZER 1957, 107.

¹⁸ SZABOLCSI 1972, 37-75.

beküldött jelentések építészeti vonatkozásait elemezte.¹⁹ Korábbi következtetéseit erősítette meg, valamint megállapította, hogy az építészeti tagozatok és díszítőelemek architektonikus jelentőségüket elveszítve a tanoncok keze alatt iparművészeti alkotásokká, ornamentumokká váltak. Később külön cikket szentelt *Révai Miklós* építésszel kapcsolatos rajzoktatói tevékenységének, amiben a győri rajziskola tanárának könyvhagyatékát elemezve a tárgyban publikált korábbi írásaihoz szolgáltatott kiegészítő adatokat.²⁰

A Magyarországon megjelent korabeli építészeti szakkönyvek számbavételét és elemzését *Bibó István* végezte el. 1978-as tanulmánya a téma iránt érdeklődő kutatók számára jelenleg is alapműnek számít.²¹ *Bibó* rámutatott, hogy az általa tárgyalt szakkönyvek az építészeti kultúra forrásai és terjesztésének eszközei voltak, továbbá felhívta rá a figyelmet, hogy a kutatás előtt milyen további feladatok állnak: a Magyarországon kiadott építészeti könyvek és a leginkább elterjedt külföldi művek feldolgozásán túl más forráscsoportokra is ki kell terjeszteni a kutatást. Egyik legfontosabb teendőnek a korabeli könyvtári katalógusok vizsgálatát nevezte meg, hogy az országban fellelhető korabeli könyvanyagról és használatának jellegéről pontosabb képet rajzolhassunk.²² A nagyrészt oktatási tevékenységgel kapcsolatos építészeti könyvanyagot a XVIII. század történeti-szellemi kontextusába ágyazva mutatta be. Felvázolta mindazokat a tényezőket, amelyek az építészeti műveltség terjedéséhez elengedhetetlenül szükségesek voltak: kitért a hazánkban végbemenő gazdasági és társadalmi változásokra, a szerzetesrendi iskolák szerepére, valamint a felvilágosodás hatására is.²³ A korabeli könyvanyagot típusok szerint rendszerezte, s utána tért rá a különféle művek tárgyalására.²⁴ Legelőször a Magyarországon kiadott könyveket és a műfaji szempontból hozzájuk kapcsolódó – oktatásban használatos – kéziratokat mutatta be,²⁵ majd a hazánkban szintén jelentős hatást gyakorló ausztriai kiadványokat²⁶ és a legfontosabb európai műveket ismertette.²⁷ *Bibó* kiemelte azt a fontos tény, hogy a hazai szerzők tudósok voltak, akik a magyarországi viszonyokból kifolyólag oktatás és ismeretterjesztés, népszerűsítés céljából készítették

¹⁹ SZABOLCSI 1973.

²⁰ SZABOLCSI 1976.

²¹ BIBÓ 1978.

²² Uo. 28.

²³ Uo. 35.

²⁴ Uo. 29-34.

²⁵ Uo. 36-67.

²⁶ Uo. 67-79.

²⁷ Uo. 79-94.

építészeti témájú műveiket.²⁸ Rámutatott, hogy a tankönyvszerű művek az egyszerűen tanítható ismeretanyagot tartalmazták, bevált, általános érvényű hagyományokra támaszkodtak, és művészi-esztétikai vonatkozásban akadémikus nézeteket közvetítettek.²⁹ Véleménye szerint ebből meg lehet érteni, hogy a klasszicizáló késő barokk – bár hazánkban új stílusnak számított – európai perspektívából szemlélve konzervatív volt. Nyugat-Európában ugyanis szinte egyáltalán nem létezett, nem ékelődött be a rokokó és a klasszicizmus közé. Magyarországon azonban a szakkönyveken alapuló képzettség alkalmas volt arra, hogy meghonosodjon ez a hazai igényeknek megfelelő stílusirányzat.³⁰ *Kopasz Gábor* a pécsi rajziskolával kapcsolatban foglalkozott az építészeti rajzolás oktatásával.³¹ Tanulmányában az iskola első évtizedeit, szervezeti felépítését és a rajzoktatás megszervezését monografikus módon mutatta be.

N. Dávid Ildikó a *Mária Terézia* által alapított, piarista vezetésű kolozsvári egyetem építészeti-oktatásának a történetét dolgozta fel.³² Az intézmény alapításának hátterét tárgyalva rámutatott, hogy a piarista oktatásban korábban is fontos szerepet betöltő reális tárgyak – köztük az építészeti – jelentősége a század utolsó harmadában a felvilágosult abszolutista kormányzati intézkedéseknek köszönhetően megnőtt. A szerző két rajzgyűjteményt elemzett, melyek az egyetem tanulóinak építészeti rajzait tartalmazzák.³³ Rávilágított, hogy a képzés alapja a mintakönyvek másolása volt, amit a tagozati formák tanulmányozása egészített ki.³⁴ Jelentős mennyiségű rajz előképét sikerült beazonosítania. Az összevetésekből kiderült, hogy a kolozsvári hallgatók a külföldi szakkönyvek közül leginkább *Johann Friedrich Penther*³⁵ és *Johann Rudolph Fäsch* munkáira támaszkodtak. A tatai Esterházy-uradalom XVIII. századi építkezési gyakorlatáról szóló tanulmányában *Cs. Dobrovits Dorottya* a főúri mecenatúrával kapcsolatban elemezte a főnemesség építészeti képzettségét. Felhívta rá a figyelmet, hogy a megrendelők társadalmi

²⁸ Uo. 95.

²⁹ Uo. 105, 107.

³⁰ Uo. 107-108.

³¹ KOPASZ 1978.

³² DÁVID 1978.

³³ MOL, T 15 vegyes tervtári sorozat, No. 36. 1-2. kötet. Lásd: DÁVID 1978, 303, 11. jegyzet.

³⁴ Uo. 308.

³⁵ JOHANN FRIEDRICH PENTHER (1693-1749): fiatalkorában házitanítóként és titkárként különböző hercegi családok szolgálatában állt. A göttingeni egyetem 1736-os alapításakor tanárrá nevezték ki. Háztartástant és közgazdaságtant adott elő. Később, a bölcsészkaron alkalmazott matematikát is oktatott. Mind a katonai, mind a polgári építészetben jártas volt.

pozíciójuknak megfelelően magas szintű építészeti nevelést kaptak.³⁶ Rávilágított, hogy ez képessé tette őket az építészeti programok kidolgozására.³⁷

Koppány Tibor a XVII. századi megrendelőre ilyen irányú ismereteiről hasonló kontextusban, néhány könyvkatalógus építészeti tárgyú tételeinek a közlésével adott vázlatos képet.³⁸

Bibó István egyik tanulmányban részletesen foglalkozott *Johann Nepomuk Schauf* nemzeti oszloprend-tervével, amit a XVIII. század végi nemzeti mozgalom megnyilvánulásaként értelmezett. Bemutatta *Schauff* tervének XVI. századig visszanyúló előzményeit, s rámutatott, hogy a pozsonyi rajztanárhoz hasonlóan a vitruviánus építészet szemléletbe a hasonló európai próbálkozásokat sem lehetett beépíteni.³⁹

Szintén *Koppány Tibor* közölte *Andreas Miller*, a körmendi Batthyány-uradalom építési irodája által alkalmazott írnok 1733-ból származó könyvjegyzékét, melynek túlnyomó többségét a német nyelvetületen kiadott munkák teszik ki.⁴⁰ Ennek segítségével némileg képet alkothatunk az építőmesterek, illetve az építkezéseket lebonyolító hivatali apparátus szakismereteiről.

Sisa József a dégi *Festetics*-kastély XIX. század közepi könyvtárkatalógusát felhasználva összeállította a család birtokában lévő építészeti tárgyú művek jegyzékét, amelyből a könyvanyag összetétele alapján a nagybirtokos nemesség korábbi, későbarokk és felvilágosodás-kori műveltségi viszonyaira is következtethetünk.⁴¹

Az utóbbi években főként külföldön születtek részterületeket érintő publikációk. *Silvia Čúzyová* a besztercebányai latin iskolában a XVII. század első felében folyó építészet-oktatásról jelentetett meg egy rövid értekezést.⁴² Jómagam – ugyanabban a tanulmánykötetben – a nagyszombati egyetem XVIII. századi építészet-oktatásával foglalkoztam.⁴³ *Eva Kowalská* a rajziskolák felállításáról írt cikkében azt hangsúlyozta ki, hogy a bécsi kormányzat szándékainak megfelelően ezek az intézmények a XVIII-XIX. század fordulóján a polgárság ízlésének fejlődésében milyen jelentős szerepet töltöttek be.⁴⁴

³⁶ DOBROVITS 1983, 16-21.

³⁷ Uo. 40-43.

³⁸ KOPPÁNY 1988, 451-452.

³⁹ BIBÓ 1989.

⁴⁰ KOPPÁNY 2004.

⁴¹ SISA 2005, 11-14, 126-127.

⁴² ČÚZYOVÁ 2006.

⁴³ TÓTH 2006.

⁴⁴ KOWALSKÁ 2007.

A szakirodalmat áttekintve megállapítható, hogy a szerzők a magyarországi építészeti művelődéshez kapcsolódó összes forráscsoporttal foglalkoztak. Teljes egészében azonban – *Bibó Istvánnak* köszönhetően – csak a hazai nyomtatott könyvanyag lett feldolgozva. Emellett legrészletesebben a rajziskolák könyv- és rajzanyagait tekintették át. A többi forráscsoportot átfogó módon nem tárgyalták. Jelentős mennyiségű vizsgaanyag és korabeli könyvtári katalógus, egyes kéziratok, valamint bizonyos rajzgyűjtemények teljes körű feltárása és a köztük lévő összefüggések tüzetesebb vizsgálata az elmúlt évtizedekben váratott magára. Ebből az okból a még kiadatlan, vagy a szakirodalom számára eddig ismeretlen források bemutatásával a fenti szerzők által felrajzol kép pontosítható és árnyalható, eredményeik kiegészíthetők.

I. 3. XVIII. SZÁZADI ÉPÍTÉSZETI MŰVELŐDÉSÜNK ELŐZMÉNYEI

Habár Magyarországon építészeti tárgyú műveket csak a XVIII. század közepétől publikáltak és más típusú források is csak akkortól maradtak fent nagyobb számban, a korszakot megelőzően is találhatunk néhány építészeti műveltségre vonatkozó adatot.

Tudomásunk van arról, hogy *Mátyás király* udvarában megvolt egy milánói eredetű *Vitruvius-kézirat*,⁴⁵ amelyet jelenleg az Egyetemi Könyvtár őriz.⁴⁶ E mellett *Leon Battista Alberti*⁴⁷ „*De re aedificatoria*” című művének két példánya is eljutott Budára, valamint a király *Filarete*⁴⁸ „*Trattato di architettura*jának” egy példányát is megkapta.⁴⁹ *Antonio*

⁴⁵ VITRUVIUS (Kr. e. I. század): Iulius Caesar hadmérnöke, Augustus császár építész. Művét a császárnak ajánlotta.

⁴⁶ EK KÉZIRATTÁR Cod. lat. 32. Lásd: Hajnóczy Gábor: Vitruvius De architectura című műve a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 32. kéziratában. In: HAJNÓCZI 2002, 82-91.; Első megjelenés: Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza és Keszérű Bálint. Szeged 1990.; Második megjelenés: De Architectura (MS Lat. 32) in the University Library, Budapest, and the Milanese Court of Humanists. Arte Lombarda 96/97 (1991), 98-104.

⁴⁷ LEON BATTISTA ALBERTI (1404-1472): firenzei származású humanista, építész. De re aedificatoria című művét Rómában, a pápai udvarban írta 1452-től. Az ókor óta ez volt az első építészetelméleti traktátus.; Alberti műveinek Magyarországi elterjedéséről lásd: BÉKÉS 2004.

⁴⁸ FILARETE, szül. Antonio di Pietro Averlino (1400-1469k): firenzei származású építész, szobrász. Művét a milánói udvarban írta 1465 körül.

⁴⁹ Hajnóczy Gábor: Bonfini Averlinus-fordítása és a budai Vitruvius-kézirat kérdése. In: HAJNÓCZI 2002, 77-81, 78-79.; Első megjelenés: Ars Hungarica 1992/2, 29-34.

*Bonfini*⁵⁰ latin nyelvű *Filarete*-fordításából⁵¹ *Hajnóczy Gábor* kimutatta, hogy a budai udvarban mindezek mellett egy második *Vitruvius*-kéziratnak is lennie kellett.⁵²

Bár a *Corvina Könyvtár* szétszóródott, valamint a magyar reneszánsz udvar kontinuitása a mohácsi vész után megszakadt, a következő századok során a humanista műveltségű főnemesség és értelmiség több tagja is szert tett építészeti ismeretekre, amire a későreneszánsz és barokk korban a társadalmi rangot kifejező reprezentációhoz elengedhetetlenül szükség volt.⁵³ A témában szerzett bármilyen szintű jártasság az európai udvari kultúra szerves részét képezte.⁵⁴

Magyarországon és Erdélyben sem volt ez másképp: a XVII. századtól kezdve állnak rendelkezésünkre szórványos adatok arról, hogy bizonyos főuraink valamilyen szinten jártasak voltak az építészetben. A legismertebb közülük *Bethlen Miklós*, aki utrechti tanulmányai alatt *Adam Freytag* építészeti művét⁵⁵ németből latinra fordította.⁵⁶ A polgári építészettel a leydeni egyetemen ismerkedett meg, ahol *Nicolaus Goldmann*ál tanult.⁵⁷ Bethlenszentmiklósi kastélyának elpusztult kapufelirata a források szerint az ő építési szerepét hangsúlyozta ki.⁵⁸ *Zrínyi Ádám* egy kétkötetes autográf kéziratából feltételezhető, hogy leuveni tanulmányai során erődítéstant is hallgatott.⁵⁹

A korszakból fennmaradt főúri könyvtárkatalógusok alapján képet alkothatunk az tulajdonosok birtokában lévő építészeti munkák összetételéről.⁶⁰ Ezek közül gazdagságában messze kimagasodott *gr. Zrínyi Miklós* csáktornyai gyűjteménye, a

⁵⁰ ANTONIO BONFINI (1427 vagy 1434-1502): itáliai humanista, a magyar udvarban 1486-87-ben járt. *Rerum Hungaricarum Decades* (A magyarok történetének tizedei) című munkájában 1496-ig dolgozta fel a magyar történelmet. Zsámboki János jelentette meg először nyomtatásban: Antonii Bonfinii *Rerum Ungaricarum Decades* [...]. Basiliae 1568.

⁵¹ BIBLIOTHECA MARCIANA, MS 2796 (=Mss.lat. 8 Nm.2), mflm, OSZK FM I – 1949. Lásd: HAJNÓCZY 2002, 79/190. jegyzet.

⁵² Uo. 79-81.

⁵³ KOPPÁNY 1988, 451.

⁵⁴ SCHÜTTE 1984a, 24.; SEDLMAIER – PFISTER 1923, 2.

⁵⁵ FREYTAG 1653.

⁵⁶ TAKÁCS 1970, 76.; „Fortificatióra vagy militaris architecturára egy Wasner nevű igen vén, részeges, de nagy híres mathematicus tanított, a szállásomra járt, öten tanultunk úrfiak. [...] Ezen a tudományon én igen kaptam, és azért Adam Freytag architecturáját németből deákra is fordítottam volt, az írásaim között van, ha el nem veszett.” Bethlen Miklós élete leírása magától. In: KEMÉNY – BETHLEN 1980, 574.

⁵⁷ TAKÁCS 1970, 77.; „Ismét egy Nicolaus Goldmannus nevű német öreg embernél (de ez professzor nem volt) tartottam collegiumot a civilis architectura és perspectivára német nyelven [...]”. Bethlen Miklós élete leírása magától. In: KEMÉNY – BETHLEN 1980, 579.

⁵⁸ TAKÁCS 1970, 343, 106. jegyzet.

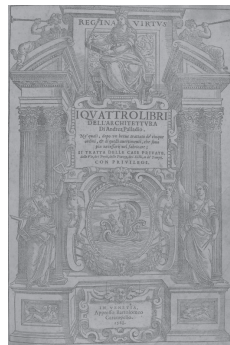
⁵⁹ ZRINYI ÁDÁM: [De la fortification militaire, Ier tome.] 1681. Zagreb, Biblioteca Nacionalia i Sveučilišna (Zágráb, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár) 629 Ms.; ZRINYI ÁDÁM: [De la fortification militaire, Iie tome.] 1681. Uo. 630 Ms.; Lásd: KLANICZAY 1991, 65, 419, 420.

⁶⁰ KOPPÁNY 1988, 452.

Bibliotheca Zriniana, amelynek katalógusában több, katonai építéssel foglalkozó mű címe is szerepel.⁶¹ A feltüntetett könyvek közül öt olasz, hét német, egy francia, valamint egy holland nyelvű kiadvány. A német nyelvű kötetek között két francia munka fordítása is megtalálható.⁶² *Koppány Tibor* adatai alapján az építészetelméleti irodalom egyik legjelentősebb alkotása, *Andrea Palladio*⁶³ „*Quattro Libri dell'Architettura*”⁶⁴ című műve is a könyvtár birtokában volt (1. kép).⁶⁵

*Zrinyi*éhez hasonlóan pl. gr. *Batthyány Ádám* németújvári könyvtára, valamint *I. Rákóczi György* gyűjteménye is rendelkezett a katonai építészet tárgyaló szakkönyvekkel.⁶⁶

Bercsényi Miklós 1701-ből származó könyvtári katalógusából tudható, hogy a főúrnak egy-egy német nyelvű, polgári és katonai építészeti szakmunka is a birtokában volt.⁶⁷ *Szirmay András* ugyanebben az időszakban hat katonai, és két polgári építészeti könyvvel rendelkezett.⁶⁸ Az *Apafi*-család 1714-es vagyonösszeírásában is szerepel egy katonai építészet tárgyaló mű.⁶⁹

1. kép

1706-ból ismeretes *II. Rákóczi Ferenc* bírálata a túlságosan

is a humán tudományokra koncentráló jezsuita tanrendszerről, amiben a reál tárgyak szélesebb körű oktatását hiányolja, köztük a katonai építészetét is.⁷⁰ Az ő XVIII. század elejéről származó könyvtári katalógusaiban erődítéstani művek mellett a francia építészeti

⁶¹ KLANICZAY 1991, 227-414.

⁶² A Bibliotheca Zriniana olasz nyelvű építészeti könyvei: MARCHI 1599.; TENSINI 1630.; CATANEO 1608.; SARDI 1642.; CAPOBIANCO 1647.; Lásd: KLANICZAY 1991, 227, 228, 229, 236, 246.

Német nyelvű szakkönyvek: CELLARIUS 1656.; SPECKLIN 1608.; DÖGEN 1647.; HIMSEL 1662.; NOTHNAGEL 1659.; BAR-LE-DUC 1604.; PERRET 1613.; Lásd: KLANICZAY 1991, 228, 229, 230, 245.

Holland nyelvű szakkönyv: MELDER 1658.; Lásd: KLANICZAY 1991, 231.

Francia nyelvű szakkönyv: FREYTAG 1635.; Lásd: KLANICZAY 1991, 358.

A feltételezhetően Zrinyi Miklós könyvtárába tartozó építészeti művek: BALLINO 1569.; LE COSE MARVIGLIOSE DI ROMA 1636.; SPECKLIN 1589.; Lásd: KLANICZAY 1991, 382, 397, 414.

⁶³ ANDREA PALLADIO, szül. Andrea di Pietro della Gondola (1508-1580): padovai születésű, Vicenzában és Velencében tevékenykedő építész. A XVII-XVIII. században szerte Európában jelentős hatást fejtett ki.

⁶⁴ PALLADIO 1570. A mű számtalan kiadást megért, több nyelvre lefordították.

⁶⁵ KOPPÁNY 1988, 452.

⁶⁶ Uo. 452.

⁶⁷ ADATTÁR 1992, 149.

⁶⁸ Uo. 172, 173.; Szirmay általam sikerrel beazonosított könyvei: ALBERTI 1671.; WILHELM 1649.; BÖCKLER 1645.; BÖCKLER 1684. (Böckler Bekklerként tüntették fel.); SCHILDKNECHT 1652.; NOTHNAGEL 1659.

⁶⁹ ADATTÁR 1994, 112-113.

⁷⁰ RAVASZ 1966, 108-109.

irodalom egyik legjelentősebb alakja, *Claude Perrault*⁷¹ *Vitruvius*-kiadása is helyet kapott (2. kép).⁷²

2. kép

A többi gyűjtemény túlnyomó részt német, olasz vagy latin nyelvű szakkönyveivel szemben feltűnő, hogy *Rákóczi* francia nyelvű szakirodalmat szereztetett be.

Rendelkezésünkre áll némi adat a polgárság építészeti tájékozottságról is. *Kaposi Sámuel* református teológus, gyulafehérvári tanár 1700 körüli könyvkatalógusában egy katonai építészeti mű szerepel.⁷³ *Johann Nicolaus Hain* lőcsei polgár 1711-ből származó hagyatékában nyolc építészeti könyv címét tüntették fel, melyek közül csak egy foglalkozik a katonai építészettel. A kötetek nagy részét német nyelvterületen publikálták.⁷⁴ A *Monok*

István által szerkesztett „*Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721*” című kötetben mindenesetre tíz polgári könyvtárból csak *Hainéban* találhatunk építészeti műveket, míg tizenegy nemesi és főpapi könyvtárból négyben.⁷⁵ Természetesen mindez kevés adat ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket lehessen levonni e társadalmi réteg műveltségére vonatkozóan, az azonban megállapítható, hogy a főnemességnél szerényebb lehetőségei voltak, és életformájához sem tartozott hozzá olyan nagy mértékben a reprezentáció vagy a katonáskodás. Tudomásunk van arról, hogy egyes esetekben a nemességen kívül a felső-magyarországi polgárság is részesült némi építészeti képzésben, a beszercebányai latin iskolában pl. a XVII. század első felében folyt ilyen irányú oktatás.⁷⁶

Az 1600-as években a jezsuita rend könyvtáraiban több építészeti munka is megvolt. A legnagyobb állománnyal a nagyszombati egyetem rendelkezett. Az 1690-ben összeállított

⁷¹ CLAUDE PERRAULT (1613-1688): francia orvos és építész. A Francia Akadémia tagja. Fő műve a Louvre keleti homlokzata.

⁷² PERRAULT 1673.; Adattár 1992, 154-159.

⁷³ ADATTÁR 1994, 249.

⁷⁴ ADATTÁR 1992, 314, 315, 316, 318.; SPECKLIN 1589. (Speckleként szerepel.); FURTTENBACH 1628.; FURTTENBACH 1635.; FREYTAG 1653.; ALBERTI 1671.; BÖCKLER 1684.; DAVILER 1699A. (Davilleusként feltüntetve.); Valamint Giacomo Barozzi da VIGNOLA „Regola delli cinque ordini d’architettura” című művének (Ed. princeps: Venezia 1562) egyik beazonosíthatatlan, valószínűleg német nyelvű kiadása.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ ČUZYOVÁ 2006.

könyvjegyzékben öt katonai mű mellett *Sebastiano Serlio* „*Tutte l'opere d'architettura et prospettiva*” című munkájának ötödik kötete kapott helyet.⁷⁷ Ugyanez a kötet a pozsonyi jezsuita kollégium egyik XVII. század első feléből származó könyvjegyzékében is megtalálható,⁷⁸ majd az intézmény 1639-es katalógusában a mű utolsó kötetének egy 1575-ös frankfurti kiadása is szerepel.⁷⁹ A rend ungvári könyvtárában pedig *Juan Bautista Villalpando* jeruzsálemi templomról írt nagyhatású munkáját szerezték be.⁸⁰

Az Esztergomi Érsekség könyvtára 1674-ben két katonai szakkönyv mellett *Daniel Specklin*⁸¹ és *Jacob Perret*⁸² építészeti műveit, valamint *Vincenzo Scamozzi*,⁸³ *Giacomo Barozzi da Vignola*⁸⁴ és *Vitruvius* alpműnek számító klasszikus traktátusait birtokolta.⁸⁵ Az 1676-os katalógusban a fenti könyveken kívül *Johann Wilhelm*⁸⁶ művével együtt *Walther Ryff* (*Rivius*) német nyelvű építészeti traktátusa is szerepel.⁸⁷

A fenti példákban kitérünk, hogy a XVII. század folyamán az arisztokrácia birtokában lévő építészeti művek között a katonai, erődítéstani munkák jelentős túlsúlyban voltak, ami a

⁷⁷ SEBASTIANO SERLIO (1475-1554): itáliai manierista építész. Bolognából származott, Baldassare Peruzzi műhelyében tanult. Később Franciaországba került, I. Ferenc meghívására részt vett a fontainebleau-i kastély díszítésében. „*Tutte l'opere d'architettura et prospettiva*” című többkötetes építészeti traktátusa nagy hatást gyakorolt az Alpokon túli manierista építészetre. Az oszloprendeket tárgyaló IV. könyv 1537-ben jelent meg Velencében, majd az antik épületek felmérései eredményeit bemutató III. könyv 1540-ben szintén ott látott napvilágot. 1545-ben ezt követte a geometriáról szóló I. könyv Párizsban, majd ugyanebben az évben a perspektíváról szóló II. könyv ugyanott, végül a templomokat bemutató V. könyv 1547-ben szintén Párizsban. Az utolsó kötet, az ún. „*Extraordinario Libro*” 1551-ben jelent meg Lyonban.

EK KÉZIRATTÁR Mss J 1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690). p. 598.; SERLIO 1569.; ADATTÁR 1997, 219, 225, 311.

Katonai művek: BAR-LE-DUC 1617.; FAULHABER 1630. A mű nürnbergi kiadását is feltüntették 1630-as évszámmal, azonban ott csak 1637-ben jelent meg.

⁷⁸ ADATTÁR 1990, 184.

⁷⁹ Uo. 229.

⁸⁰ JUAN BAUTISTA VILLALPANDO SJ (1552-1608): spanyol származású jezsuita, Juan de Herreranál, II. Fülöp spanyol király udvari építésznél tanult geometriát és építészetet. Geometriai munkákat írt. Egy rendtársával, Jerónimo Pradóval kiadta és kommentálta Ezeiel próféta látomásait (Ez 40-42.). Ezek alapján elkészítette a jeruzsálemi templom fiktív rekonstrukcióját, ami a barokk építészetelméletre és kolostorépítészetre nagy hatást gyakorolt.; VILLALPANDO 1596-1604. A háromkötetes művet Villalpando Pradóval együtt kezdte el, de rendtársa halála után a befejezés rámaradt. A templom-rekonstrukció az 1604-ben kiadott II. kötetben található.; ADATTÁR 1990, 265.

⁸¹ SPECKLIN 1589. (Speckleként feltüntetve.)

⁸² PERRET 1601. Német kiadás: PERRET 1602. Nem beazonosítható, melyik kiadást tüntették fel.

⁸³ VINCENZO SCAMOZZI (1548-1616): vicenzai születésű építész, leginkább szülővárosában és Velencében tevékenykedett. Leginkább „*L'Idée della Architettura Universale*” című elméleti műve ismert.; SCAMOZZI 1615. A mű több kiadást megért, több nyelvre lefordították.

⁸⁴ GIACOMO BAROZZI DA VIGNOLA (1507-1573): az itáliai manierizmus egyik legjelentősebb építésze. Legfontosabb műve az első barokknak mondott épület, a jezsuita rend római főtemploma, az Il Gesù. Az oszloprendekről írt traktátusát két évszázadon keresztül alpműnek tekintették, számtalan kiadást megért. Több nyelvre lefordították.; VIGNOLA 1562.

⁸⁵ ADATTÁR 2001, 67, 68, 69, 70.

⁸⁶ WILHELM 1649.

⁸⁷ RYFF 1547.; ADATTÁR 2001, 143, 149, 152, 155, 163, 164.

török hódoltság korában, valamint a felszabadító harcok idején nem is meglepő. Leginkább német és olasz nyelvű műveket szereztek be. A polgárság építészeti műveltsége a főnemességéhez képest méginkább feltáratlan. *Hain* hagyatékából azonban kitűnik, hogy a német nyelvű tulajdonos nagyrészt anyanyelvén írt szakkönyveket szerzett be. Megfigyelhető, hogy a nagyszombati egyetemen a számos arisztokrata hallgatót oktató jezsuita rend könyvtárában a főúri gyűjteményekhez hasonlóan a katonai építészeti dominál. Az Esztergomi Érsekség katalógusaiban a polgári építészeti tárgyaló szakkönyvek vannak túlsúlyban, amelyekben a német címek mellett néhány nagyon jelentős XVI-XVII. századi olasz munka is fellelhető.

A törökellenes háborúk és a Habsburgellenes harcok lezárulásával a főúri könyvtárakban megsokasodtak az építészetelméleti művek, bár mennyiségük a könyvanyag többi részéhez képest még így is elenyésző volt. Feltűnően megnőtt a polgári építészeti tárgyaló szakkönyvek aránya, aminek az volt az oka, hogy az ország középső területeit a másfél évszázados folyamatos háborúskodás után teljes egészében újjá kellett építeni, a békés civil élet feltételeit meg kellett teremteni. Ennek következtében nagyszabású építkezések indultak, amelyekből minden társadalmi réteg kivette a részét, de anyagi helyzete és társadalmi életben betöltött funkciója következtében a főszerep természetesen az arisztokráciának és a főpapságnak jutott. Mivel az elitől mecénási tevékenységéből és rangjából kifolyólag bizonyos építészeti ismereteket is elvártak,⁸⁸ ezeknek a megszerzését az oktatási rendszer segítségével is biztosítani igyekeztek. A XVIII. század közepétől az építészeti oktatásban a jezsuita és a piarista rend játszotta a legnagyobb szerepet, majd a század utolsó harmadában a felvilágosult abszolutista kormányzat tanügyi intézkedéseinek következtében a szakosodott mérnökképzés és a rajziskolák keretein belül egyre több építészeti ismeret megszerzésére nyílt lehetőség.⁸⁹

I. 4. MATEMATIKA ÉS TUDOMÁNY: AZ ÉPÍTÉSZET HELYE AZ OKTATÁSBAN

Mint a XIX. századi orosz irodalom *Gogol* „*Köpnöveg*”-éből, úgy bújtt elő az európai építészetelmélet és építészeti szakirodalom *Vitruvius* „*De architecturá*”-jából. Az *Augustus*-kori szerző ismerete nélkül – mint *Hanno-Walter Krufft* rámutatott – az újkori építészeti története érthetetlen.⁹⁰ Az egyetlen ókorból fennmaradt építészeti traktátus a maga

⁸⁸ SCHÜTTE 1984A, 24.; SEDLMAIER – PFISTER 1923, 2.

⁸⁹ BIBÓ 1978, 34-36.

⁹⁰ KRUFFT 1985, 21.

komplexitásában a reneszánsz, a barokk és részben a klasszicizmus számára is az építészeti szakirodalom „*archetipusát testesítette meg*”.⁹¹ A *cinquecentót* követő évszázadokban az antik szerző elméleti kategóriáit használták és variálták. Bár a szöveg a középkor folyamán is ismert volt, a XV. századi humanisták új filológiai szempontok szerint fordultak felé, majd az antik múlt és a klasszikus emlékek iránti érdeklődés növekedésével az építészek és mecénásai is felfigyeltek rá.⁹² A traktátus a XVI. század folyamán kanonizált művé vált, minden korabeli építészeti szakmunka valamilyen módon a vitruviusi eszmévilág visszaadása és értelmezése volt.⁹³ *Ulrich Schütte* véleménye szerint ebben döntő szerepet játszott, hogy a középkorból nem állt rendelkezésre a témára vonatkozó irodalmi hagyomány. Ebből kifolyólag a reneszánsz elméletírók számára csak *Vitruvius* szövege számított előképnek.⁹⁴

Az ókori traktátusíró feldolgozta az építés egész területét, ami az újkorban két ágra, *architectura civilisre* (polgári építészet) és *architectura militarisra* (katonai építészet) oszlott. A reneszánsz és barokk szerzők témájukat a vitruviusi hármas követelmény, a *firmitas* (tartósság), *utilitas* (célszerűség) és *venustas* (szépség) alapján tárgyalták,⁹⁵ s ezt a polgári építészet területén egészen a XVIII. század végéig sémaként alkalmazták. A XVI. század folyamán kifejlődtek olyan különböző tematikus könyvtípusok is, amelyek a klasszikus oszloprendeket, a különféle épülettípusokat, vagy az építészeti díszítéseket

⁹¹ HAJNÓCZI 1988, 10.

⁹² WIEBENSON 1983, f. 6.

⁹³ FORSSMANN 1965, 130.; Kruft 1985, 30.

⁹⁴ SCHÜTTE 1984b, 34.

⁹⁵ DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 3, 1-2.; „Az építészetnek magának három része van: az építés, az órakészítés, a gépek szerkesztése. Az építés pedig két részre oszlik: egyik a városfalak és a nyilvános tereken álló középületek emelése, a másik a magánházak emelése. A középületeknek szintén három osztálya van, közülük az elsőhöz tartozik a védelem, a másodikba a vallás, a harmadikba a közhaszon. [...] Mindezek pedig akként épüljenek meg, hogy gondoljanak a firmitas, utilitas és a venustas elvére. A szilárdság elve akkor érvényesül, ha az alapokat levisszük a szilárd altalajig, és bármely anyagból is készüljenek, ezek mennyiségét gondosan, fukarság nélkül választjuk meg. A célszerűség elve pedig akkor valósul meg, ha a helyiségek dispositioja kifogástalanul s akadálytalanul biztosítja használatukat, distribúciójuk pedig a tájolásra nézve fajtájuknak megfelelő és kényelmes. Az ékesség elve pedig akkor valósul meg, ha az épület megjelenése csinos és választékos, és tagjainak arányossága helyes szimmetriaszámításokon alapul.” (ford. Gulyás Dénes) VITRUVIUS 1988, 38.; „Partes ipsius architecturae sunt tres: aedificatio, gnomonice, machinatio. Aedificatio autem diuisa est bipertito, e quibus una est mœnium et communium operum in publicis locis conlocatio, altera est priuatorum aedificiorum explicatio. Publicorum autem distributiones sunt tres, e quibus est una defensionis, altera religionis, tertia opportunitatis. Defensionis est murorum turriumque et portarum ratio ad hostium impetus perpetuo repellendos excogitata, religionis deorum immortalium fanorum aediumque sacrarum conlocatio, opportunitatis communium locorum ad usum publicum dispositio, uti portus, fora, porticus, balinea, theatra, ambulationes ceteraque, quæ isdem rationibus in publicis locis designantur. Hæc autem ita fieri debent, ut habeatur ratio firmitatis, utilitatis, uenustatis. Firmitatis erit habita ratio, cum fuerit fundamentorum ad solidum depressio, quaque e materia, copiarum sine auaritia diligens electio; utilitatis autem, <cum fuerit> emendata et sine inpeditione usus locorum dispositio et ad regiones sui cuiusque generis apta et comoda distributio; uenustatis uero, cum fuerit operis species grata et elegans membrorumque commensus iustas habeat symmetriarum ratiocinationes.” VITRUVIUS 1964, 42.

mutatták be. Az antik típusú traktátusokkal ellentétben ezekben a kiadványokban nem a szöveg, hanem a képi ábrázolás dominál.⁹⁶

Vitruvius rámutatott, hogy az építészetnek sajátos kettős, elméleti és gyakorlati karaktere van.⁹⁷ Mivel az építőtevékenységhez mindig is fizikai erőfeszítésre volt szükség, az építészetet kézműves foglalkozásnak tekintették. A „mechanikus művészetek” körébe sorolták, amelyeket a nem kézműves, tisztán szellemi „szabad művészeteknél” alacsonyabb rendűnek tartottak. Az a gondolat, miszerint a szellemi tevékenység az építész a kézművesmester fölé emeli és megalapozza a kézműves munka feletti elsőbbségét, *Vitruvius*on keresztül *Platónig* vezethető vissza.⁹⁸ Az építészeti invenció, ami az építész fejében fogalmazódik meg, először a rajzban konkretizálódik. A rajz matematikailag, geometriailag meghatározott építészeti törvények vizuális kifejeződése, ami egy olyan kettős karakterű tudományban, mint az építészet központi jelentőségű. Közbeeső elem az invenció és a gyakorlati megvalósítás között.⁹⁹

Vitruvius nyomán a reneszánsz és barokk korban megkísérelték az építészetet a kézművesség szintjéről a tudomány rangjára emelni. A humanisták véleménye az volt, hogy az építészet a szabad művészetek között helyet foglaló matematikai tudomány része. A *neoplatonikus*, valamint a középkori hagyományok alapján ugyanis hittek abban, hogy a világot harmonikus méretarányok és tiszta geometriai formák építik fel, s az őket körülvevő jelenségeket matematikai alapokon értelmezhetik.¹⁰⁰ Mivel a látható geometriai formákon és mérhető arányrendszereken keresztül mindezt kifejezhetőnek vélték, világképüket az építészet segítségével vizuálisan megjeleníthetőnek gondolták.¹⁰¹ A barokk korban – nem utolsósorban a XVI-XVII. századi tudományos felfedezések hatására – a

⁹⁶ SCHÜTTE 1984b, 32-34.

⁹⁷ HAJNÓCI 1988, 10.; DE ARCHITECTURA LIBRI DECEM I. 1, 1.; „Az építész tudását sok tudomány és különféle ismeretek ékesítik; ezáltal ítéli meg mindazt, amit más mesterségek alkotnak. Ez a tevékenység a kézművességből és elméleti gondolkodásból születik. A kézműves munka a hasznosság folytonos és megszokott gyakorlása, tekintettel az alakítás céljára, amelyet anyagból, kézzel végeznek, aszerint hogy a mű milyen anyagból van. Az elméleti megfontolás pedig a kézi munkával készített dolgokat aszerint tudja bemutatni és magyarázni, milyen viszonyban áll bennük az ügyesség és gondolkodás.” (ford. Gulyás Dénes) *VITRUVIUS* 1988, 31.; „Architecti est scientia pluribus disciplinis et variis eruditionibus ornata, cuius iudicio probantur omnia quae ab ceteris artibus perficiuntur opera. Fabrica est continuata ac trita usus meditatio ad propositum deformationis, quae manibus perficitur e materia, cuiuscumque generis opus est. Ratiocinatio autem est, quae res fabricatas sollertia ac rationis pro proportione demonstrare atque explicare potest.” *VITRUVIUS* 1964, 22.

⁹⁸ *Platón: Államférfi* 259e. *PLATÓN* 1997, 13.; SCHÜTTE 1984a, 21/22. jegyzet.

⁹⁹ SCHÜTTE 1984a, 19-21.

¹⁰⁰ MÜLLER 1984, 94.

¹⁰¹ WITTKOWER 1962, 29.; HERSEY 2000, 18.

szabályos síkidomok és testek mellett immáron a torzított geometriai formák is az elméleti irodalom, ill. az építészeti kánon elfogadott elemeivé váltak.¹⁰²

E szemléletmódnak köszönhetően az építészetet a matematika keretein belül oktatták.¹⁰³ A XVI. századtól itáliai mintára Európa-szerte a nemesség nevelésére szolgáló speciális nevelőintézeteket, ún. lovagi akadémiákat alapítottak. Ezekben az intézményekben magas szintű szellemi nevelés folyt, ami a nemesi életformára készítette fel a növendékeket. Mivel egy úr erényeihez az építészet bizonyos fokú ismerete is hozzátartozott, az építészet is a nevelés részét képezte.¹⁰⁴ A lovagi akadémiákon kívül ezt a tudást az egyetemeken és a magánoktatásban is megszerezhették.¹⁰⁵ Az építészet olyan szerves módon beépült a matematika keretei közé, hogy felekezettől és iskolatípustól függetlenül valamilyen szinten bárhol a tananyag részét képezhette.¹⁰⁶

A XVIII. században a magyar nemesség a rangjához szükséges tudást a nyugat-európaihoz hasonló úton szerezhette meg. Egyrészt magánoktatásban részesült, másrészt az országon belül gimnáziumok, valamint a lovagi akadémiáknak megfelelő nemesi *konviktusok* álltak a rendelkezésére.¹⁰⁷ Ennek az oktatási hálózatnak a csúcspana a nagyszombati jezsuita egyetem állt. A protestánsok ezt az intézményt 1773-as államosítása előtt nem, vagy csak erős megszorításokkal vehették igénybe, ezért felsőfokú tanulmányokat külföldi, főleg német, svájci és holland egyetemeken folytathattak.¹⁰⁸ A külföldi tanulmányút, az ún. *peregrináció* az arisztokraták és az értelmiségi pályára készülő fiatalok neveltetésének amúgy is részét képezte.¹⁰⁹ A katolikusok a nagyszombati mellett főként a bécsi vagy grazi egyetemet látogatták,¹¹⁰ a főpapság pedig ezeken kívül Rómában tanulhatott tovább.¹¹¹ Mindezekben túl az elit művelődésében fontos szerepet játszott az 1760-ban felállított bécsi magyar nemesi testőrség tagjainak képzése is.

Magyarországon a legjelentősebb iskolákat és konviktusokat a Jézus Társaság és a piarista rend vezette. A legkiterjedtebb iskolahálózattal 1773-as feloszlásukig a jezsuiták rendelkeztek. Tandíjat ugyan nem szedtek, mégis elmondható, hogy a nemesség és a városi

¹⁰² HERSEY 2000, 133.

¹⁰³ MÜLLER 1984, 94-95.

¹⁰⁴ SCHÜTTE 1984A, 35.; DOUCET 2003, 829-835.

¹⁰⁵ SCHÜTTE 1984A, 24.

¹⁰⁶ MÜLLER 1984, 95.

¹⁰⁷ FINÁCSI 1899, 51, 97, 172-177.

¹⁰⁸ FINÁCSI 1899, 49-59.; KISS 2000, 9.; HEGYI 2003, 12-34.; TAR 2004, 10-27.

¹⁰⁹ KISS 2000.; HEGYI 2003.; TAR 2004.; VARGA 2004.

¹¹⁰ FINÁCSI 1899, 49.; VARGA 2004, 17.

¹¹¹ FINÁCSI 1899, 60-63.

polgárság nevelői voltak.¹¹² Egymásra épülő modul-sorozatból álló országos oktatás-nevelési hálózatot irányítottak, amelyben a rendszer alapját képező gimnáziumi oktatást is a ráépülő egyetem egyik részének tekintették.¹¹³ Az elithez tartozó vagy értelmiségi pályára készülő fiatalok a gimnáziumi osztályok elvégzése után tanulmányaikat az egyetem bölcsészkarán a filozófiai stúdiumokkal folytathatták.¹¹⁴ A legfelső fokon a teológia állt, ahová csak akkor lehetett beiratkozni, ha valaki három évig bölcsészetet tanult. A bölcsészkaron három főtárgyat, logikát, fizikát és metafizikát oktattak. Ezek mellett matematika, etika, és még egyéb kiegészítő tárgyak is helyet kaptak.¹¹⁵ A rend a nagyszombati egyetem mellett Magyarország és Erdély területén filozófiai és teológiai főiskolákat, ún. akadémiákat is fenntartott, amelyek csak jogi tekintetben különböztek az egyetemtől. Ilyen intézmények Budán, Győrben, Kolozsváron, Zágrábban és Egerben, valamint Kassán működtek, és minden esetben valamelyik jezsuita kollégiumhoz kapcsolódtak. A filozófiai tanfolyam hallgatói kötelezően tanulták a matematikát is.¹¹⁶ Mindemellett az egész jezsuita rendre érvényes oktatási szabályzat, a *Ratio Studiorum*¹¹⁷ szerint a matematika az egyetem bölcsészkarának hároméves képzésében a főtárgyak mellett kapott helyet.¹¹⁸ A tanrend mindemellett lehetővé tette, hogy a tudományok iránt érdeklődő diákok a matematikát különórákon is hallgathassák.¹¹⁹

A jezsuita egyetem életében a vizsgák fontos szerepet tölthettek be.¹²⁰ Amennyiben diszvizsgát tartottak, a növendékek meghívott vendégek, nagyközönség előtt válaszoltak a tanáruk által előre összeállított kérdésekre, amelyeket ki is nyomtathattak.¹²¹ A bölcsészkar hallgatói a másodévet záró eredményes vizsga után *baccalaureatusi*, míg harmadév végén az előírt tananyagból letett vizsga után magiszteri fokozatban részesülhettek.¹²² A jezsuita szokásoknak megfelelően a rendtagokat egy időre kiküldték tanítani. A munkaerőt szükség szerint átcsoportosították, ezért a közös rendtartományba tartozó bécsi, grazi és nagyszombati egyetem között szoros kapcsolatban állt fenn.¹²³

¹¹² HETS J. 1938, 21.

¹¹³ HETS J. 1938, 25.; SINKOVICS 1985, 36.; MÉSZÁROS 2000, 102.

¹¹⁴ FINÁCSI 1899, 96.

¹¹⁵ SINKOVICS 1985, 34-35.

¹¹⁶ HETS J. 1938, 26.; BENIMELI 1984, 334.

¹¹⁷ Kiadta: LUKÁCS 1986.

¹¹⁸ SINKOVICS 1985, 34.

¹¹⁹ SZENTPÉTERY 1935, 32.

¹²⁰ Uo. 94.

¹²¹ SINKOVICS 1985, 99.

¹²² MÉSZÁROS 2000, 113-114.

¹²³ SINKOVICS 1985, 37.

A bécsi kormányzat a XVIII. század közepétől kezdte el komolyan ellenőrzése alá vonni a tanügyet mind az örökös tartományokban, mind a magyar Szent Korona országaiban. Mivel az oktatási rendszert a kor kívánalmainak megfelelően át kellett alakítani, *Mária Terézia* 1752-ben a bécsi, majd 1753-tól annak mintájára a nagyszombati egyetemen is fokozatos reformokat vezetett be: a tananyagot és az oktatás módját korszerűsítették.¹²⁴ Megváltozott az az évszázados gyakorlat, hogy a tanárok az előadásukat a jegyzeteikből diktálták le. Az új előírás szerint az előadások anyagát nyomtatásban is közzé kellett tenni, ami azt eredményezte, hogy az egész bölcsészeti tananyag megjelent tankönyvek formájában.¹²⁵ E fokozatos reform része volt többek között az építészettanítás hivatalos bevezetése is.¹²⁶

A Jézus Társaság irányítása alatt álló magyarországi és erdélyi konviktusok közül a legfontosabb a nagyszombati *Adalbertinum* és *Királyi Nemesi Konviktus* volt.¹²⁷ Mellettük nem szabad megfeledkezni a magyar oktatásban szintén jelentős szerepet játszó, 1746-ban alapított és ugyancsak jezsuita irányítás alatt álló bécsi *Theresianum*ról sem.¹²⁸ Ezekben az intézményekben elitoktatás folyt, ahol a Habsburg-monarchia eljövendő vezető rétege tanult. A konviktusokban a nemesi nevelés hagyományainak megfelelően a növendékek építészeti képzésben is részesültek.¹²⁹

A XVIII. század folyamán a jezsuita iskolahálózat mellett az ország középső részének újbóli betelepítésének következtében a piarista iskolarendszer egyre nagyobb jelentőségre tett szert.¹³⁰ A rend sikeréhez az is hozzájárult, hogy nagyobb hangsúlyt fektetett a reál tárgyak tanítására, ami jobban megfelelt a kor kívánalmainak, mint a humán ismereteket előnyben részesítő jezsuita rendszer. Mindeme különbségek ellenére azonban meg kell jegyezni, hogy a piaristák a jezsuita iskolatípus felépítését és szervezetét másolták le. Alapfokú iskoláik és gimnáziumaik mellett Kalocsán, Pesten, Tatán és Vácon ők is tartottak filozófiai stúdiumokat.¹³¹

Mária Terézia 1767-ben *Christoph Anton Migazzi* váci püspök néhány évvel korábban létrehozott kollégiumát kibővítve megalapította a váci *Theresianumot*, aminek a vezetésével a piaristákat bízta meg. Az 1784-ig működő konviktusban a nemesi nevelést

¹²⁴ Uo. 59-64.

¹²⁵ SZENTPÉTERY 1935, 77-79.; SINKOVICS 1985, 65.; MÉSZÁROS 2000, 155.

¹²⁶ FINÁCZI 1899, 321.; SZENTPÉTERY 1935, 35, 40.; TÓTH – LADÁNYI 1981, 31; SINKOVICS 1985, 43, 64.

¹²⁷ FINÁCZI 1899, 172.

¹²⁸ A bécsi Theresianumba járó magyar diákok jegyzéke: GEMELL-FLISCHBACH 1913, 19-98.

¹²⁹ BENIMELI 1984, 339, 342.

¹³⁰ HETS 1938, 16.

¹³¹ FINÁCZI 1899, 147-149.

biztosító tárgyak között 1766-tól a polgári építészet is helyet kapott.¹³² Az itteni építészet-
oktatáshoz kapcsolódó rajzanyag listáját *Mojzer Miklós* közölte.¹³³ A piaristák pesti
intézetükben is tanítottak építészetet. Az 1765-től működő kalocsai gimnáziumban folyó
építészet-oktatásról¹³⁴ a váciakhoz hasonló rajzok tanúskodnak. A növendékek munkáiból
1774-ben összeállítottak egy mappát, az ún. Batthyány-albumot, ami az alapító, gr.
Batthyány József kalocsai érsek, későbbi hercegprímás építkezéseit ábrázolja.¹³⁵

A XVIII. század folyamán egyre több feladatot magára vállaló államnak szüksége volt
megfelelő képzettségű műszaki szakemberekre. Gr. *Esterházy Ferenc* főkancellár ennek az
igénynak a kielégítése céljából 1763-ban alapította meg a szenci *Collegium*
*Oeconomicum*ot, ami az első diplomás mérnököket képző intézet volt hazánkban. Az itt
végzett növendékekből kamarai mérnökök, földmérők, vízmérnökök, valamint uradalmi
mérnökök lettek. Az iskola által kiadott oklevél egyéb állami hivatalok betöltésére is
feljogosította őket. A királynő alapítvánnyal támogatta meg az intézményt, az oktatást
pedig a piaristákra bízta. A tananyag kizárólag reáliákból állt, melyek között természetesen
az építészet is szerepelt. A *Collegium Oeconomicum* épülete 1776-ban leégett, ezért az
intézményt áttelepítették Tatára, ahol a már működő gimnáziummal kapcsolták egybe. Az
iskola itt *Studium Cameraticum* néven 1780-ig, II. *József* konviktusokat feloszlató
rendeletéig működött.¹³⁶

1762-ben egy hasonló, műszaki ismeretek oktatására szolgáló tanintézetet alapítottak: a
Selmeci Bányászati Akadémiát. Ez volt az első olyan iskola a Habsburg-birodalomban,
amelyet az állam hozott létre és nem egyházi felügyelet alatt állt. A műszaki tudományok
sorában az építészet itt is a tananyag részét képezte.¹³⁷

A katolikusok oktatási intézmények mellett természetesen a protestánsok is rendelkeztek
néhány filozófiai képzést nyújtó, országos jelentőségű tanintézettel. Igazi kollégiumuk
csak Debrecenben és Sárospatakon volt, ahol filozófiát és teológiát is oktattak. Ezekbe a
stúdiumokba a matematika tanítása is beletartozott.¹³⁸ *Kazinczy Ferenc* önéletrajzából
tudható, hogy Sárospatakon a XVIII. század hetvenes éveiben voltak építészeti
szakkönyvek, s ezeket a növendékek ismerték, használták is.¹³⁹

¹³² KISPARTI 1922, 14-17, 32.; BALANYI – BIRÓ – TOMEK 1943, 70.

¹³³ MOJZER 1957.

¹³⁴ FINÁCSI 1899, 154.; BALANYI – BIRÓ – TOMEK 1943, 108.

¹³⁵ DÁVID 1978, 303.

¹³⁶ BALANYI – BIRÓ – TOMEK 1943, 67-68.; HEGYI 1978, 167.

¹³⁷ ZSÁMBOKI 1978, 16.; HILLER – ZSÁMBOKI – ZSIDAI 1989, 17, 22.

¹³⁸ FINÁCSI 1899, 209-214.

Erdélyben a nagyenyedi és a marosvásárhelyi református kollégium bírt a magyarországiakhoz hasonló jelentőséggel.¹⁴⁰

A Jézus Társaság 1773-as feloszlásával elérkezett az idő, mikor az állam több évtizednyi próbálkozás után az oktatásügyet a saját elképzelései és érdekei szerint rendezhette. A jezsuiták lefoglalt vagyonának nagy részét az ún. tanulmányi alapba forgatták, amiből a központilag irányított oktatási reformot finanszírozták. Az egyetemet államosították, majd Budára, s nem sokkal később Pestre költöztették. Az 1777. évi *Ratio Educationis* nyomán kihangsúlyozták, hogy a bölcsészkaron több új tantárggyal együtt az építészet tanítása is kívánatos.¹⁴¹ Mivel az egyetem a Budára való átköltözéskor elszakadt a nagyszombati konviktustól, a királynő az új székhelyen nemesi akadémiát hozott létre, ahol a növendékek a nagyszombatihoz hasonló előkelő nevelésben részesültek, és sok más tantárgy mellett építészetet is tanultak.¹⁴²

A jezsuiták kolozsvári akadémiáját 1776-ban a piaristák vették át, akik a reáltárgyakra nagy gondot fordítottak. Kolozsváron végzett építészet-oktatásukról két rajzgyűjtemény is tanúskodik.¹⁴³ Az intézményt *Mária Terézia* egyetemi rangra emelte, majd *II. József* akadémiává minősítette vissza.¹⁴⁴ A filozófiai tanfolyamot tartó királyi akadémiákat – Nagyszombaton, Kassán és Győrben – még a *Ratio Educationis* rendelkezései nyomán hozták létre. Ezek az intézmények lényegében a gimnázium és az egyetem között álló főiskolák voltak, s feladatuk közszolgálatra alkalmas személyek képzése volt. A királyi akadémiákon a matematika azon ágait tanították, amelyek a mezőgazdaságot, a földmérés- és vízműtant, valamint a polgári építészetet érintették.¹⁴⁵

II. József 1782-ben az akkor már Pesten lévő egyetem keretein belül megalapította az *Institutum Geometricumot*, a világ első egyetemi rangú mérnökképző intézetét.¹⁴⁶ Az itt

¹³⁹ Kazinczy miután értesült édesapja haláláról, éjszakáit a következőképpen töltötte: „Semmiben nem találván örömemet, kihordám a bibliotékából Penthernek architektúrára tartozó foliántjait szobámba (az utolsó volt az úgynevezett Katona-sor alsóbb rendén, a Bodrog felé), s szüntelen rajzolgaték, olykor még éjjel is, három-négy gyertyát gyújtván meg, míg a rajzolásban csaknem egészen megvakulék.” KAZINCZY 1943, 42.; Idézi: Bibó 1978, 63/73. jegyzet.

¹⁴⁰ A marosvásárhelyi kollégiumról lásd: KONCZ 1889.

¹⁴¹ SINKOVICS 1985, 88.

¹⁴² FINÁCZI 1902, 151.

¹⁴³ MOL, T 15 vegyes tervtári sorozat, No. 36. 1-2. kötet. Lásd: DÁVID 1978, 303, 11. jegyzet.

¹⁴⁴ Uo. 304-306.

¹⁴⁵ FINÁCZI 1902, 89-90, 190, 209, 364.

¹⁴⁶ „Igen nagy szükség van a földmérő, vízépítő, és mechanikai tudományokra, különösen a Magyar Királyságban és csatolt tartományokban, ahol az előző évszázadok annyi háborúja és viszontagságai után a birtokviszonyok igen zavarosak, igen nagy vidékek víz alatt, vagy mocsarakká alakulva hevernek, a malomgátak rosszul vannak építve, a közutak elhanyagoltak, nyilvánvaló ezen tudományok oktatásának szükségessége.” *II. József* 1782. aug. 30-án kiadott rendeletéből. TÓTH 1982, 1.

végzett mérnökök elsősorban állami tisztviselők lettek, s tudásukat urbáriális felmérések, folyószabályozások, csatornaépítések, mocsárlecsapolások, gátak és malmok, középületek, valamint katonai létesítmények építése során kamatoztathatták.¹⁴⁷ A kalapos király 1783-as rendelete nyomán elkezdték el kiépíteni az alapfokú rajziskolai hálózatot. Az iparostanoncok számára ezen intézmények látogatását kötelezővé tették. Úgy vélték, hogy így javíthatnak a kézműves mesterségek színvonalán. A növendékek ezekben az iskolákban a mintalapok másolása során alapvető építészeti ismeretekre is szert tehettek. *Szabolcsi Hedvig* rámutatott, hogy a rajziskoláknak a közízlés alakításában fontos szerepük volt.¹⁴⁸

Összességében elmondható, hogy a XVIII. századi Magyarországon és Erdélyben a nemesség a XVI. századig visszavezethető európai hagyományoknak megfelelően szert tehetett építészeti ismeretekre. Az 1770-es évekig ilyen irányú képzésre az egyetemen, valamint a nemesi konviktusokban nyílt lehetőség. A felvilágosult abszolutista állam az 1760-as évektől megpróbálkozott egy olyan mérnökréteg kinevelésével, aminek az volt a feladata, hogy egyre sokrétűbb közfeladatokat lásson el, urbáriális felméréseket végezzen, folyókat szabályozzon, mocsarakat csapoljon le, csatornákat, gátakat, malmokat, középületeket és katonai létesítményeket építsen. Ezek a feladatok komoly szakismereteket követeltek meg, amire a nemesi konviktusokban megszerezhető ismeretanyag már nem volt elég, ezért oktatásukra speciális tanintézeteket kellett létrehozni.

I. 5. XVIII. SZÁZADI ÉPÍTÉSZETI MŰVELŐDÉSÜNK FORRÁSAI

A XVIII. század közepétől egyre több építészeti szakismeretet tartalmazó forrás áll a rendelkezésünkre. Ezek a dokumentumok sokfélék, s így több csoportba sorolhatók. Legjelentősebbek közülük a könyvek, amelyeket egyrészt külföldi, másrészt hazai kiadványokra oszthatunk. Az utóbbi forráscsoportot csak röviden kívánom ismertetni, mivel *Bibó István* már részletes elemzésnek vetette alá.¹⁴⁹

Az első magyar nyelvterületen kiadott építészeti szakkönyveket latinul írták. *Ernst Vols* 1738-ban Kolozsváron publikálta „*Architectura militaris tyrocinium*” című, katonai

¹⁴⁷ DÁVID 1978, 302.; TÓTH 1982, 4.

¹⁴⁸ SZABOLCSI 1972, 37.; SZABOLCSI 1974, 517.

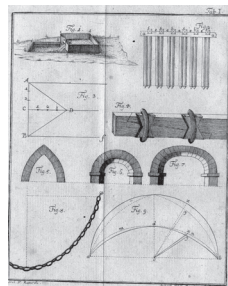
¹⁴⁹ BIBÓ 1978, 34-67.

építészeti művét.¹⁵⁰ Egy évre rá külföldön, Grazban jelent meg egy hasonló tárgyú kiadvány, ami annyiban köthető a hazai könyvekhez, hogy egy magyar szerző, *Faludi Ferenc* munkája.¹⁵¹ Ez a két mű a katonai építészettel foglalkozik. Az első polgári építészetre tárgyaló publikációra egészen a század közepéig kellett várni, amit 1755-ben a nagyszombati jezsuiták adtak ki. Vázlatos munka, lényegében egy iskolai előadás, ami a matematika-oktatás segédanyagának készült.¹⁵² Részletes elemzésére a következő fejezetben kerül sor.¹⁵³

Az első magyar nyelven írt építészeti könyv *Molnár János* „*Régi jeles Épületekről írt Kilentz Könyvei*” című alkotása volt. Ez a bibliai teremtetéstörténetől a Római Birodalomig beszéli el az építészet történetét, így az első magyar nyelvű régiségtörténeti műnek mondható.¹⁵⁴ A szerző később is kitért az építészetre, mikor „*Magyar Könyv-Ház*” című alkotásában *Vitruvius*ról és saját korának egyik magyarországi építészeti szakírójáról, *Rausch Ferenc*ről értekezett.¹⁵⁵ A következő hazánkban megjelent szakmunka egy fordítás, amit *Kováts Ferenc* készített *Hubert Gautier* útépítést tárgyaló munkájából. Címét a következőképpen magyarította: „*Az utak és útszak építésének módja, melyet írt Gautier Úr*”.¹⁵⁶ A *Molnár* által is említett *Rausch Ferenc* kezei közül került ki 1779-ben az első hazai építészeti tankönyv, ami a *Ratio Educationis* által felállított követelményeknek kívánt megfelelni (3. kép).

A latin nyelvű munka a mezőgazdasági épületeket és a velük kapcsolatos költségvetéseket tárgyalja.¹⁵⁷

Rausch „*Elementa architecturae*”-ját egy nagyon fontos mű, *Révai Miklós* „*Várasai építésnek eleji*” című tankönyve követte. Ez a kiadvány azért jelentős, mert az első olyan szakismereteket tárgyaló munka, amelyben a szerző megpróbálkozott az építészeti terminológia magyarításával. *Révai* a vitruviánus alapokon álló építészeti ismereteket anyanyelven kísérelte meg előadni.¹⁵⁸ A „*Várasai építésnek eleji*” után *Hadaly Károly* két latinul írt műve adott ki.

3. kép

¹⁵⁰ VOLS 1738.; Bibó 1978, 36, 122.

¹⁵¹ FALUDI 1739.; Bibó 1978, 36-37, 112.

¹⁵² UM 1755.; Bibó 1978, 37, 121.

¹⁵³ Lásd: II. 2. fejezet.

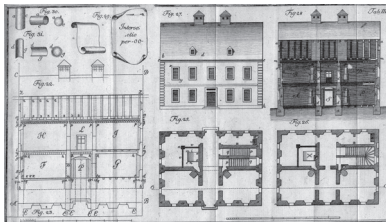
¹⁵⁴ MOLNÁR 1760.; Bibó 1978, 38-41, 114.

¹⁵⁵ MOLNÁR 1783. II. szakasz, 265-280. és III. szakasz, 450-454.; Bibó 1978, 53-54, 114.

¹⁵⁶ KOVÁTS 1778.; GAUTIER 1716. ²Paris 1750. ³Vicenza 1769 (olaszul).; Bibó 1978, 42, 113.

¹⁵⁷ RAUSCH 1779.; Bibó 1978, 43, 117.

¹⁵⁸ VÁRASAI 1780.; Bibó 1978, 46-53, 121.

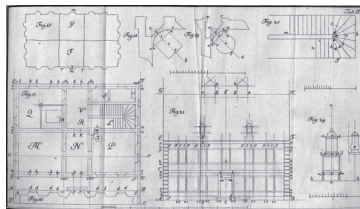

4. kép

Az egyik a vízépítésetről, a másik pedig az építészeti rajzolásról szól.¹⁵⁹ Mindkettő az előbbi kiadványokhoz hasonlóan tanításra alkalmas szakkönyv (4-5. kép). A palettát Balla Antal dolgozata színesíti, amelyik azt a mérnöki kérdést járja körül, hogy Buda és Pest között lehetséges-e fából hídát építeni.¹⁶⁰

A XVIII. századi magyarországi kiadványok sorát Johann Nepomuk Schaff munkái zárják. A pozsonyi, majd zágrábi rézmetsző, rajztanár, könyvkiadó és műkereskedő legfontosabb alkotása a „Theorie der Säulenordnungen” című kiadvány, ami 1790-ben jelent meg Pozsonyban.

A szerző a nemzeti oszloprend problematikáját járja körül. Elméleti, esztétikai kérdésekkel foglalkozik, s ebben különbözik a hazai vitruviánus szakirodalomtól.¹⁶¹

5. kép

A könyvek mellett a legfontosabb forráscsoportot a kéziratok képezik. Az építészeti tárgyú kéziratok tanórákra szánt jegyzetanyagok voltak, amelyekből megismerhetjük az építészet-oktatás teljes anyagát. Lényegében a nyomtatott könyveket egészítik ki, hiszen a fenti kiadványok nagy része is oktatási segédanyagként készült. Ebből kifolyólag a kéziratok és a könyvek felépítése szinte teljesen megegyezik. Bibó több ilyen jellegű dokumentumot is elemzett.¹⁶² A következő fejezetekben ezeket a kéziratoskat röviden megemlítem, majd egyéb, a művészettörténeti szakirodalomban eddig még nem tárgyalt dokumentumok ismertetésére térek rá.¹⁶³

Az oktatáshoz kapcsolódó források külön csoportját képezik a vizsgákra összeállított tételsorok, amelyeket gyakran nyomtatásban tettek közzé. Mind a jezsuita, mind a piarista rend oktatási intézményeiben kiadtak ilyen füzeteket, s ez a szokás a század végén, az állami iskolákban is tovább élt. Ezek a dokumentumok további adatokkal árnyalják az

¹⁵⁹ HADALY 1783.; HADALY 1785.; BIBÓ 1978, 54-55, 113.

¹⁶⁰ BALLA 1784.

¹⁶¹ SCHAUFF 1790.; BIBÓ 1972, 161-162.; BIBÓ 1978, 60-62, 117.; BIBÓ 1989.

További művei: SCHAUFF 1794. és SCHAUFF 1806.; BIBÓ 1978, 117.

¹⁶² BIBÓ 1978, 43-46, 56-60, 65-66, 106.

¹⁶³ Lásd: II. 1. és II. 3. fejezet.

építészet-oktatásról alkotott képet, hiszen a bennük megfogalmazott kérdések a növendékektől elvárt tudásszintről nyújtanak tájékoztatást.¹⁶⁴

Bibó István a magyarországi kiadványok mellett hazánkban használatos külföldi szakkönyveket is elemzett. Mindemellett rámutatott, hogy milyen fontos a korabeli könyvtári katalógusok vizsgálata, mivel az országban fellelhető könyvanyagról és annak használatáról csak ezek segítségével tudunk pontosabb képet rajzolni.¹⁶⁵ A főnemesi-főpapi gyűjtemények jegyzékei az arisztokrácia művelődési viszonyairól, míg a polgári bibliotékák katalógusai a városlakók, valamint a mesteremberek szakismereteinek a forrásairól nyújtanak információkat. A tanintézetek könyvlistáinak segítségével pedig pontos képet rajzolhatunk arról, hogy az építészeti oktatás közvetlenül milyen külföldi forrásokból táplálkozott.¹⁶⁶

Az írott források mellett nem elhanyagolható a képi emlékek elemzése sem. A konviktusokban, a királyi akadémiákon és a különféle szakiskolákban az építészeti rajz tanítása is a képzés részét képezte. *Szabolcsi Hedvig* és *Kopasz Gábor* a század utolsó két évtizedének rajziskoláival kapcsolatban építészeti rajzokat is elemzett.¹⁶⁷ *N. Dávid Ildikó* a kolozsvári egyetemen összeállított építészeti albumok rajzanyagát dolgozta fel, s eközben sikeresen meghatározni több munka szakkönyvekben megtalálható előképét.¹⁶⁸ Ezek a források tovább árnyalják a szakkönyvekből nyerhető információkat. Amennyiben sikerül meghatározni a rajzok esetleges előképeit, pontosíthatjuk a forráshasználatról alkotott képünket, valamint a stílusváltozások mechanizmusára is rávilágíthatunk. A Magyar Piarista Rend Központi Levéltárában őrzött rajz- és tervanyag a rajziskolák és a kolozsvári egyetem dokumentumaihoz hasonlóan további részletekkel gazdagítja a korabeli építészet-oktatásról alkotott képünket.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Lásd: III. 1-3. fejezet.

¹⁶⁵ *BIBÓ* 1978, 28, 67-84.

¹⁶⁶ Lásd: V. 1-4. fejezet.

¹⁶⁷ *SZABOLCSI* 1972, 37-75.; *SZABOLCSI* 1973.; *SZABOLCSI* 1976.; *KOPASZ* 1978.

¹⁶⁸ *DÁVID* 1978.

¹⁶⁹ *Mojzer Miklós* 1957-es cikke végén közölte az egyes tételeket. (*MOJZER* 1957.); Azóta a levéltárat átrendezték, és a tervanyagot új leltári számokkal látták el.; Lásd: VI. fejezet.

II. ISKOLAI ELŐADÁSOK

II. 1. NÁDUDVARI SÁMUEL ÉPÍTÉSZETI TÁRGYÚ KÉZIRATA

A marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai) birtokában van *Nádudvari Sámuel*nek, az ottani református kollégium tanárának latin nyelvű autográf kéziratos jegyzetanyaga.¹⁷⁰ A szerző a több száz oldalas, egybekötött anyag nagy részében a fizikáról értekezik, ami mellett a trigonometria, a geometria, az optika, a kronológia, valamint a polgári és katonai építészet is helyet kapott. A polgári építészetet tárgyaló, „*Elementa Architecturae Civilis*” című rész harminchét foliót tesz ki, amit oldalszámozással láttak el; a 18-20. folio üresen maradt. A katonai építészetet bemutató „*Elementa Architecturae Civilis sive Fortificationae 1743*” című rész huszonhét folio terjedelmű, oldalszámozás nélkül. A kézirat ennek a résznek a címében olvasható 1743-as évszám segítségével datálható. Természetesen nem állítható, hogy az egész kézirat ekkor jött létre, de valószínűsíthető, hogy a polgári építészettel foglalkozó rész a katonaival együtt, vagy egy közeli időpontban készült.

Nádudvari Sámuel magyarországi születésű volt. Sárospatakon tanult, ahonnan egy tanár ellen írt röpirata miatt kicsapták. Tanulmányait Nagenyeden folytatta, miután külföldi peregrinációra ment. 1728-ban az odera-frankfurti egyetemre iratkozott be, majd az 1730-1731-es tanévet a hollandiai Franeker egyetemén töltötte. Hazajövele után nagyenyedi lelkész lett, de 1735-ben a predesztináció tagadása miatt felfüggesztették. Nézeteit nyilvánosan vissza kellett vonnia. 1740-ben a marosvásárhelyi kollégium tanárává nevezték ki. Innen 1746-ban távolították el, mivel „*nem tsak a' Kollégium Fundusait kezdette vólt vesztegetni; hanem ros z hírben-is kerekedett vólt egy leányjal*”.¹⁷¹ Ezek után Magyarországra távozott, ahol gr. *Károlyi Ferenc* alkalmazta és áttért a katolikus hitre. 1754-ben halt meg.¹⁷²

M. Zemplén Jolán a fizikai jegyzeteket a szerző külföldi tanultságára vezette vissza. Rámutatott, hogy a kézirat egyrészt a saját műveiből, másrészt fordításokból áll. A

¹⁷⁰ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BOLYAI KÖNYVTÁR (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai) Ms 72.

¹⁷¹ BOD é. n., 175.

¹⁷² Nádudvari életéről Lásd: BOD é. n., 173-175.; SZINNYEI 1903, 520.; MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNETI LEXIKON 1977, 420.; GRAAF 1979, 68, 235.; JAKÓ – JUHÁSZ 1979, 139.; SZABÓ – SZÓGI 1998, 342.

kronológiai részben pl. *Christian Wolff*¹⁷³ egyik művét ültette át latin nyelvre.¹⁷⁴ A geometriai és optikai részekben is az ő munkáit fordította le.¹⁷⁵ A katonai építészet címében szereplő 1743-as évszám arra enged következtetni, hogy az anyag Marosvásárhelyen készült. Ez természetesen nem zárja ki, hogy *Nádudvari* a peregrinációja során készített esetleges jegyzeteit ne használta volna fel. *Wolff* műveivel nem csupán külföldön találkozhatott, hiszen a német filozófus hatása a magyarországi és erdélyi protestáns oktatásban kimutatható.¹⁷⁶

A XVIII. századi Magyarországon és Erdélyben a korábbi háborúk lezárultával békésebb korszak vette kezdetét, ezért a katonai mellett a polgári építészet jelentősége megnőtt.¹⁷⁷ A század közepétől egyre több polgári építészeti tárgyaló dokumentum áll rendelkezésünkre. Ezek közül a legkorábbi jelenleg ismert mű *Nádudvari* kézirata. Ebből az okból a dokumentum polgári építészetről szóló részével fogok foglalkozni, mivel a véleményem szerint a kor igényeinek megfelelő ismeretanyagot ez tükrözi.

Az "*Elementa Architecturae Civilis*" címmel ellátott kézirati szakasz két részből áll. A "polgári építészeti általános szabályai"¹⁷⁸ címet viselő első rész három fejezetre, a másodikik rész nyolc fejezetre tagolódik. A művet *definíciók* (fogalmi meghatározások), *axiómák* (tételek), *scholionok* (feladatok), *problémák* és *corollariumok* (következtetések) sora alkotja. Mivel a kézirat óravázlat, ezek az előadott anyag tárgyalásának megfelelően logikus sorrendben következnek. *Nádudvari* egy gondosan felépített előadás szövegét vetette papírra, amit a korabeli tanítási gyakorlatnak megfelelően diktálás útján adott tovább, mely során tanítványainak jegyzetelniük kellett.

Az első rész első fejezete az építészeti általános alapelveit tárgyalja. A vitruviusi követelményeket, a *firmitast* (tartósságot), *utilitast* (célszerűséget) és *venustast* (szépséget) veszi sorra, amelyek az építészeti egészét meghatározzák.¹⁷⁹ A *firmitas* és *utilitas* technikai,

¹⁷³ CHRISTIAN WOLFF (1679-1754): filozófus, matematikus és jogász, a felvilágosult racionalizmus képviselője. Gondolkodására leginkább Gottfried Wilhelm Leibniz hatott. A német tudományos nyelvezet egyik megalkotója. Németül és latinul is publikált. A filozófia és matematika tanára Halléban. A londoni, berlini, párizsi és szentpétervári akadémiák tagja.

¹⁷⁴ ZEMPLÉN 1964, 111.

¹⁷⁵ ZEMPLÉN 1958, 217.

¹⁷⁶ FINÁCZI 1902, 19.

¹⁷⁷ BIBŐ 1978, 34.

¹⁷⁸ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, 1. „Sectio I. de Regulis Generalibus Architect. Civilis.”

¹⁷⁹ DE ARCHITECTURA LIBRI DECIMI I. 3, 2.; Ed. princeps: Vitruvius: De architectura libri decem. [Roma?] 1486-1487.; VITRUVIUS 1964, 44.; VITRUVIUS 1988, 38.

a *venustas* pedig esztétikai jellegű fogalom. Az első a mai értelemben vett anyagtant, szerkezetant és statikát, a második a funkcióra és a rendeltetészerű használatra vonatkozó követelményeket, míg a harmadik az esztétikai kívánalmakat foglalja magában.¹⁸⁰ *Nádudvari* az *utilitas* helyett a *commoditas* (kényelmesség) fogalmat alkalmazta.¹⁸¹ Ez az eljárás nem számított egyedinek. A vitruviusi kategóriákhoz a szerzők évszázadokig ragaszkodtak, jóllehet, esetenként más, hasonló fogalmakkal is helyettesítették az ókori szerző kifejezéseit.¹⁸² A fentiek mellett az ókori szerző hat elméleti kategóriát is felállított.¹⁸³ négy a venustashoz kapcsolódik, melyekből kettő, az *eurüthmia* és a *szimmetria* szerepel *Nádudvarinál*.¹⁸⁴ *Vitruvius* szövegében mindkét kategória az épület egészének valamiféle részekre osztását, és e részek valamiféle összeegyeztetését jelenti. Mindez lehetővé teszi, hogy az épület esztétikai megjelenését arányokkal meg lehessen határozni. A *szimmetria* az általánosabb, a többi három esztétikai kategóriát is meghatározó alapelv, ami a modern arányfogalomnak felel meg, az *eurüthmia* pedig leginkább a modern harmónia-fogalommal azonosítható.¹⁸⁵ Mindazonáltal egyes szavak jelentése magánál *Vitruvius*nál sem teljesen világos, a traktátus szövege több helyen homályosan értelmezhető.¹⁸⁶ A XV. századtól kezdődően építészeti írók nemzedékei próbálkoztak a szöveg megértésével és magyarázatával, ami többféle értelmezéshez vezetett.¹⁸⁷ A marosvásárhelyi kéziratból kitűnik, hogy *Nádudvari* az *eurüthmiát* az ókori szerzőtől eltérő módon értelmezte. Nála ez a fogalom a modern tükörszimmetriát jelentette.¹⁸⁸

A második fejezet az építőanyagokkal foglalkozik.¹⁸⁹ A szerző többféle anyagot említ: a fát, a téglát, a követ, a homokot, a meszet és a fémét. Kifejti, hogy a *firmitas* megköveteli a

¹⁸⁰ HAJNÓCZI 1988, 10.; KRUFFT 1985, 25.

¹⁸¹ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, 3. Axioma 2. „11. Omne aedificium fieri debet Commodum.”

¹⁸² KRUFFT 1985, 31-308.

¹⁸³ A hat elméleti kategória: ordinatio, dispositio, eurüthmia, szimmetria, decor és distributio.; DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 2, 1-9.; VITRUVIUS 1964, 36-42.; VITRUVIUS 1988, 35-38.; Az ordinatio, az eurüthmia, a szimmetria és a decor. HAJNÓCZI 1988, 10.

¹⁸⁴ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, Definitio 6. “13. Symmetria est Conveniens partium inter se et ad Totum, ratio.” Definitio 7. “14. Eurythmia est Similitudo eorum, quae ab utroque latere Medii dissimilis sunt.”

¹⁸⁵ KRUFFT 1985, 26.; HAJNÓCZI 1988, 10.

¹⁸⁶ KRUFFT 1985, 26.; HAJNÓCZI 1988, 13.

¹⁸⁷ Uo. 23.

¹⁸⁸ Lásd: 23. jegyz. Definitio 7. “14. Eurythmia est Similitudo eorum, quae ab utroque latere Medii dissimilis sunt.”

¹⁸⁹ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, 3-14.

különböző anyagok körütekintő kiválasztását.¹⁹⁰ Az általános bevezetés után a faanyagokat mutatja be, amelyeket közel négy oldalon keresztül tárgyal.¹⁹¹ Először a különféle fafajták tulajdonságait ismerteti, majd rátér kivágásuk módjára is. Erre a nedvkeringés leállása miatt februárt tartja a legcélszerűbbnek.¹⁹² Végül a fa megfelelő kiszáritásának a szükségességére hívja fel a figyelmet.¹⁹³

Ezek után a kövekre tér rá, s mellettük a téglákkal is foglalkozik. A homok és a mész is a tégláégetéshez és falazáshoz kapcsolódóan kerül ebbe a csoportba.¹⁹⁴ Ugyanúgy jár el, mint a faanyagok ismertetésekor. A különböző kőfajtákra ugyan nem tér ki, de általánosságban leírja az anyag tulajdonságait.¹⁹⁵ A téglákat hosszabban tárgyalja, alapanyagaik kiválasztását és kiégetésük módját viszonylag részletesen fejtegeti.¹⁹⁶ A homokot és a meszet hasonló módon mutatja be.¹⁹⁷

A kézirat leghosszabb fejezete a harmadik, ami az oszloprendeket tárgyalja.¹⁹⁸ *Nádudvari* általánosságban a támasztószerkezeteket mutatja be, majd a különféle támaszokon át érkezik el az oszlopig. Az öt klasszikus oszloprend alkotóelemeit a legkisebb részletekig bemutatja, a tagozatokat is sorra veszi. Ez a fejezet lényegében az építészeti formatant öleli fel. Az oszloprendek magassági arányairól összefoglaló táblázatokat közöl,¹⁹⁹ s a tagozati elemekkel kapcsolatban is hasonlóan jár el.²⁰⁰ A fejezet terjedelme a vitruviánus építészeti hagyományok miatt kiemelkedően hosszú, mivel a XVI. század óta a reneszánsz és barokk

¹⁹⁰ Uo. 4.; Pl. Corollarium 1. „17. Quoniam aedificium Firmum fieri debet, ea quoque materia seliquenda est, qua nec facile corrumpitur, nec usu statim deteritur: et durabiliter praetereunda minus durabili ejusdem speciei.”

¹⁹¹ Uo. 4-8.

¹⁹² Uo. 7.; Pl. Resolutio „3. Circa medium Decembris usque ad medium Februarii arbor dejiciatur. Quoniam enim arbores non modo per radices humorem ex terra fugunt, verum etiam pluviam et rorem imbibunt, vaporesque ex aëre adtrahunt per folia et Corticem, succusque nutritius [...] ac sanguis in Corpore humano in iis circulatur, resectione ramorum humor in utilis abigitur, et incisione trunci facta, qui inest, exsillant. Et quia non modo per aestata succum in frondes et fructus extulerunt arbores, sed et circa medium Decembris terra Calere aestivo prorsus orbata, humor quem alit congelatur, ut in illas ascendere nequeat; circa medium vero Februarii, Sole versus Aequatorem jam altius ascendente, radices earundem rursus ex terra succum in se recipiunt, a medio Decembris, usque ad medium Februarii minus humoris arboribus inest. Est igitur tempus ligna caedendi optimum.”

¹⁹³ Uo. 8.; Pl. Problema II. „26. Ligna Caesa exsiccare.” *Resolutio.* „Congesta in locum siccum, ita ut humum non contingant, contra pluvias Solisque aestum desuper regantur, undiquaque autem aëri accessus relinquantur, donec pos tertium fere annum lente fuerint exsiccata.”

¹⁹⁴ Uo. 8-14.

¹⁹⁵ Uo. 8.; Pl. *Problema 3.* „27. Saxorum et Caementorum Virtutem explorare.” *Resolutio.* „Saxorum Virtutes sunt, ut oneribus ferendis parem habeant firmitatem, ut duritiae, vi ingenti resistent, nevi frigoris vel ignis dissiliant, nec ab aëre atque salsuquine maris exedantur, ac dissolvantur. [...]”

¹⁹⁶ Uo. 8-11.

¹⁹⁷ Uo. 12-14.

¹⁹⁸ Uo. 14-49.

¹⁹⁹ Uo. 30, 32.

²⁰⁰ Uo. 28, 45-46, 48.

kori építészetelmélet legközkedveltebb témája a klasszikus oszloprendek arányainak a meghatározása volt, amihez az oszloptörzs alsó átmérőjének a felét, az ún. modul használták viszonyító arányszámként. Ezzel a módszerrel traktátusírók nemzedékei állítottak össze újabb és újabb arányrendszereket a szerintük tökéletes oszlop megalkotása céljából.²⁰¹ A különféle oszlopok fontos jelentéstartalmakkal bírtak, gyakorlatilag az építészeti ikonográfia alapelemei voltak.²⁰²

Az *“Elementa Architecturae Civilis”* második részében a szerkezetani kérdések, valamint az épületek beosztására és belső kialakítására vonatkozó ismeretek kaptak helyet.

Az első fejezet az alapozást tárgyalja.²⁰³ Mint minden fejezetben, a szerző itt is az általános alapelvektől halad a részletek felé. Szó esik benne a megfelelő minőségű talaj kiválasztásáról, a szilárd alap építéséhez elengedhetetlen helyes anyaghasználatról, valamint a megfelelő szerkezeti kiképzésről.

A második fejezetből a falak építésének és vakolásának szabályait ismerhetjük meg.²⁰⁴ *Nádudvari* a falakkal kapcsolatban általános építési szabályokat közöl, a vakolatokról nyújt kissé részletesebb információkat. A mész és homok keverési arányát,²⁰⁵ valamint a különböző rétegek felhordását is röviden bemutatja.²⁰⁶

A következő fejezet az ajtókkal és ablakokkal foglalkozik.²⁰⁷ Ebben nagyrészt a különböző nyílások méretezéséről és arányairól van szó,²⁰⁸ ami után a szerző rátér a nyílások díszítésére,²⁰⁹ majd megszerkesztésük módjára.²¹⁰ Végül az épületben és a homlokzaton való helyes elhelyezésükről értekezik.²¹¹

²⁰¹ A témáról bővebben: FORSSMANN 1956.; FORSSMANN 1961.

²⁰² Uo. 16. köv.; A témához Lásd: még: FORSSMANN 1956.

²⁰³ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, 50-52.

²⁰⁴ Uo. 53-55.

²⁰⁵ Uo. 53.; Pl. *Problema III.* “15. Mortarium praeparare.” *Resolutio.* “Tres partes arenae fossiciae, et una Calcis, seu duae partes arenae fluviatiae, et una calcis extineriae confundantur, et materia maxima vi pinsetur.”

²⁰⁶ Uo. 54.

²⁰⁷ Uo. 55-60.

²⁰⁸ Uo. 55-58.; Pl. 55-56. *Corollarium 3.* “25. Quia Partium ad totum Conveniens ratio esse debet altitudines Januarum in aedificiis maioribus majores fieri debent, quam in minoribus.” *Scholion.* “Minima altitudo Januae cum sit 6. pedum, si fiat, ut altitudo minima conclavis ad 6. pedes; ita altitudo conclavium majorum ad altitudinem Januarum ipsis Convenientium. dimensiones Januarum facile definiuntur, illud vero per se patet, Januam per niuntur, illud vero per se patet, Januam per quam accessus ad aedificium patet, majorem fieri debere.”

²⁰⁹ Uo. 58-59.; Pl. 58. *Problema V.* “40. Fenestram et Januam exornare.” *Resolutio.* “Ornatus simplicissimus est, si membra Epistylia cum lateribus Fenestrarum atque Januarum parallela circumducatur, si orationes desideraveris, addendus est Zophorus cum Coronice: vel etiam Zophorus cum Coronice atque Frontispicio. imo Januae aedium columnas obmittunt.”

²¹⁰ Uo. 59.

²¹¹ Uo. 60.; Pl. *Theorema 8.* “45. Janua sit in medio aedium et Numerus fenestrarum aequalium, utrinque aequalis, et aequalibus intervallis a Portibus ejus atque angulis aedium removeantur. Si muneris utrinque

A nyílások ismertetése után a szobákat bemutató fejezet következik.²¹² *Nádudvari* kifejti, hogy a helyiségek alaprajzához a négyszögű forma a legmegfelelőbb.²¹³ Kitér a szobák méretezésére, az ablakok nagyságára,²¹⁴ valamint a különféle helyiségek összefűzésére és az épületben való elhelyezésére.²¹⁵

Az ötödik fejezet nagyon röviden a padozat és a mennyezet kialakítását, illetve borítását ismerteti.²¹⁶ A következőben az épület fűtéséről van szó,²¹⁷ amelyben a szerző a kályhákat, kemencéket és tűzhelyeket mutatja be, a megfelelő füstelvezetésre, valamint a kémény helyes megépítésére nagy hangsúlyt fektetve.²¹⁸ A hetedik fejezet a lépcsőépítést és a tetőkészítést tárgyalja.²¹⁹ A lépcsők elhelyezéséről, arányairól, méretezéséről viszonylag hosszan értekezik, lerajzolásukat is részletesebben ismerteti.²²⁰ A tetőkre csak vázlatosan tér ki.²²¹ A nyolcadik, utolsó fejezet az építészeti rajzolásról szól, amelyben *Nádudvari*

fuerit impar, fenestra media ornata u caeteris distinguenda: ita tamen, ut media versus dextram, sit similis mediae versus sinistram. Patet horum ratio ex Eurythmia.”

²¹² Uo. 61-62.

²¹³ Uo. 61.

²¹⁴ Uo. 61.; Pl. Theorema 12. “50. Altitudo conclavium nec nimis magna, nec nimis exigua fueri debet. Altitudo enim maior officit hyeme eorum calefactioni et ab fenestras altiores aestate aestus intolerabilis. Minor aërem non satis purum conservat, quia exhalationes Corporum non sufficienter dissipantur: ad quod sanitati officit.” Scholion. “51. Opera danda est, ut altitudo fenestrarum et Ianuarum ad altitudinem conclavium, habeat rationem venustam, Talis est quam Scamozzi assignat: pro fenestris quidem 4:7. pro Ianuis 2. 3. Unde conclavium altitudines facile determinantur, ex datis fenestrarum et Ianuarum altitudinibus et contra.”

²¹⁵ Uo. 62.

²¹⁶ Uo. 63.

²¹⁷ Uo. 64-66.

²¹⁸ Uo. 65-66. Problema IX. “60. Ianuarium extruere.” Resolutio. “In Ianuarii extruptione praecipua esse debet cura, ne fumum in Culinam aut atria remittat, quare /1. Ex fieri debet amplitudo ut fumum ascendentem omnem capere possit, nempe latitudo minimum 10. longitudo 15 digitorum, ut vero fumus ascendat, liber aëri ad ignem affluxus concedatur, opus est. /2. Quoniam impetus quo elevatur fumus, continuo decrescit, ut aër ascendentis minus resistat, ad quodlibet 20 altitudinis pedes, integro digito latior fieri debet, Cavitas, nempe Fumarii Pyramidis truncatae inversae Figuram habet. /3. Altitudo Fumarii maior sit quam tecti ne radii Salares, aërem circa tectum rarefacientes nec venti ab eodem reflexi fumum repellant. /4. Sed ne ventorum vi dejiciantur, in fastigio demum tecti educi, atque sub tecto, si opus sit, inclinari debent, quae inclinatio etiam hunc usum habet, ne fumus tam facile repellatur. /5. Ne fumus impetuosior tardior repellat, aut contrarii aequae fortes, ascensum mutuum impediunt ea duobus focis, fornacibus vel Caminis in idem fumarium, minime deducendus est fumus, nisi diaphragmate distinguatur.”

²¹⁹ Uo. 66-70.

²²⁰ Uo. 66-69.; Pl. 67.: Corollarium 4. “65. Eadem Commoditatis ratio postulat ne gradus fuit justo altiores, neque etiam nimis depressi, 6. circiter, ad summum 7. digitorum: ut latitudo sit minimum 10 ad summum 15 digitorum.” Corollarium 5. “66. Ut denique scalae partes singula commodius illuminari queant, nec lapsus per eam adeo periculosus existat, variaque utensilia commodius per eam deportari possint, minimum post 6. vel 9. ad summum post 11. vel 13 gradus, arca quaedam plana quadrata fieri debet.” Corollarium 6. “67. Si altitudo contignationis in digitis redacta dividatur per numerum digitorum, altitudinis gradus unius convenientium; quotus numerum graduum Scalae indicat.” Scholion 1. “68. Postquam numerus graduum per calculum fuerit determinatus, per rica lignea altitudinis contignationis aequalis ii tot partes aequales dividatur, quot sunt gradus, et iuxta has divisiones gradus erigantur; alias enim facile fieri potest, ut gradus summus vel justo altior, vel humilior fiat.” Scholion 2. “69. Ornatus graduum sunt Astragalus et Regula cum Apophige.”

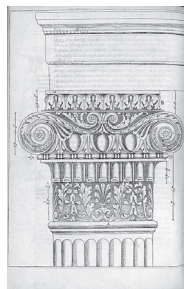
²²¹ Uo. 70.

vázlatosan ismerteti az alap- és homlokzatrajz elkészítését, valamint megemlíti a metszatrajzot és a perspektivikus ábrázolást is.²²²

Nádudvari számos jelentős építészeti műre hivatkozik. Nem lehet biztosan eldönteni, vajon mely írókat olvasta személyesen és melyeket ismerte csupán másodkézből, mert pontos hivatkozásokat nem közöl, csupán neveket említ. *Vitruvius*ra a fák és kövek tárgyalásánál utal,²²³ aki mellett a legnagyobb XV-XVI. századi itáliai szakírókra támaszkodik.

Leon Battista Alberti is szerepel a szövegben, a nagyhatású quattrocento építész és teoretikus nevével a kövekről és a mészről szóló részekben találkozhatunk.²²⁴ A vitruviánus elméleti szakirodalom egyik legjelentősebb alakja, *Andrea Palladio* neve is feltűnik a dokumentumban. Művére, a „*Quattro Libri dell'Architettura*”-ra²²⁵ a homokot, a köveket és a meszet, valamint az alapozást bemutató fejezetekben hivatkozik a marosvásárhelyi szerző.²²⁶

Még egy jelentős itáliai elméletirő, *Vincenzo Scamozzi* neve is szerepel a kéziratban. Az alapozást, valamint az ablakok és az ajtók arányait tárgyaló részek tartalmazzák az „*Idea della Architettura Universale*”²²⁷ című traktátusára vonatkozó utalásokat.²²⁸

6. kép

²²² Uo. 70-73.; Az alaprajz uo. 71-72. **Problema XIII.** “81. Ichnographiam aedificii perficere.” **Resolutio.** “/1. Charta super Tabula delineatoria ex pausa, ducantur recta AB et AD se mutuo ad angulos rectos in A secantes. /2. In rectam AB transferantur ex medio C, dimidia Januae latitudo, latitudo fenestreae, distantia fenestrarum, a se invicem et ita porro. /3. Ex E versus D in rectam AD transferantur, crassities muris primariis, longitudo conclavis, crassities parietis intergerini et ita porro. /4. Regula ad singula divisionum puncto utriusque lineae AB et AD decenter adplicata, ducantur rectae, quarum Communes intersectiones dabunt Ichnographiam desideratam.”; A homlokzat- és metszatrajzról uo. 72-73. **Problema XIV.** “82. Orthographiam aedificii perficere.” **Resolutio.** /1. Recta AB eadem ratione dividatur, qua in Problemate praecedente. /2. In rectam AD transferantur altitudines singularum Partium in facie aedium externa conspicuarum, ex: gr. Januae fenestrarum, Tecti, Fumariorum &c. /3. Regula ad singula divisionum puncta adplicata, ducantur rectae quarum Communibus intersectionibus Orthographia externa determinabitur.” **Problema XV.** “83. Orthographiam aedium internam perficere.” **Resolutio.** “Artificium delineationis prorsus idem, quo in problemate praecedente usi sumus, Plus tamen operae requirit hoc delineationis genus, qui a plura repraesentanda sunt, quam in Orthographia externa, qua nam vero dimensiones in utramque lineam AB et AD transferri debeant, ex Figura, quam adponimus, manifestum est.”

²²³ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, Sectio I, Caput II/21. p. 5.; Uo. Sectio I, Caput II/41. p. 13.

²²⁴ Uo. Sectio I, Caput II/27, 41, 43, 44. pp. 8, 13.

²²⁵ Lásd: 63-64. jegyzet.

²²⁶ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, Sectio I, Caput II/39, 41, 43. pp. 12, 13.; Uo. Sectio II, Caput I/8. p. 51.

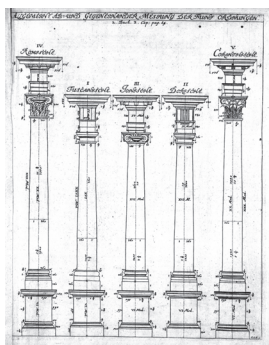
²²⁷ Lásd: 83. jegyzet.

²²⁸ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, Sectio II, Caput I/8. p. 51.; Uo. Caput IV/51. p. 61.

Az itáliai nevek mellett egy francia is helyet kapott: *Philibert Delorme*.²²⁹ A XVI. századi vitruviánus szakíró „*Le premier tome de l'architecture*”²³⁰ című művére *Nádudvari* az alapozásról szóló fejezetben utal (6. kép).²³¹

A kézirat készítője a fenti könyveken kívül egy másik jelentős forráscsoportra, a XVII-XVIII. századi nagy német összefoglaló művekre támaszkodott. Az alapozás tárgyalásánál *Daniel Hartmann* „*Bürgerliche Wohnungs Bau-Kunst*” című munkájára hivatkozik.²³² A német szerzők közül legtöbb alkalommal *Nicolaus Goldmann*²³³ nevét említi. A leideni matematika- és építészettanára a téglákról szóló részben utal, valamint az egész oszlopkőről szóló fejezet az ő „*Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst*”²³⁴ címet viselő traktátusára épül.²³⁵ Ebben a fejezetben a *Goldmann* művét kiadó *Leonhard Christoph Sturm*²³⁶ neve is előkerül, akinek a nevét *Nádudvari* az oszlop moduljának felosztását tárgyaló részben említi meg.²³⁷

Mivel az egész oszloprendeket tárgyaló fejezet *Goldmann*ra épül (7. kép), felmerül a

7. kép

kérdés, hogy a marosvásárhelyi tanár milyen mértékben ismerte a klasszikus itáliai építészeti szerzőket.

A nagy összefoglaló opusokban számtalan helyen találkozhatott az ő műveikre vonatkozó pontos hivatkozásokkal. Amennyiben eredetiben olvasta őket, nem tudjuk eldönteni, melyik szöveget ismerte eredeti nyelven és melyiket német, vagy valamilyen más fordításban.

²²⁹ PHILIBERT DELORME (1510-1570): lyoni születésű francia építész. Rómában járt tanulmányúton. Vitruviánus elméletíró.

²³⁰ DELORME 1567. A művet a XVI-XVII. században többször kiadták.

²³¹ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, Sectio II, Caput I/ 8. p. 51.

²³² Uo. Sectio II, Caput I/11. p. 52.; Hartmann 1673. ²³³1688.

²³³ NICOLAUS GOLDMANN (1611-1665): a leideni egyetemen a matematika és az építészet tanára. Építészeti tárgyú írásait halála után Leonhard Christoph Sturm jelentette meg. Lásd: 236. jegyzet.

²³⁴ GOLDMANN 1696. ²³⁵Braunschweig 1699. ²³⁶Leipzig 1708.

²³⁵ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, Sectio I, Caput II/32. p. 11.; Uo. Caput III/114, 121, 138, 139, 140. pp. 29, 39, 47, 48.

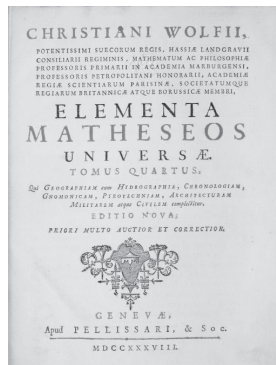
²³⁶ LEONHARD CHRISTOPH STURM (1669-1719): a Nürnberg melletti Altdorfbán született. A wolfenbütteli lovagi akadémián, majd Odera-Frankfurtban matematikatanár. Nicolaus Goldmann építészeti írásait jelentette meg. Lásd: 233. jegyzet.

²³⁷ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÖLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, Sectio I, Caput III/121. p. 39.; Valószínűsíthető, hogy Sturm következő művére utal: STURM 1714.

Láthattuk, hogy a kézirat műfajából kifolyólag milyen forrásokra támaszkodott. Ezek közül azonban kiemelkednek *Christian Wolff* „*Anfangs-Gründe aller Mathematischen Wissenschaften*”²³⁸ és „*Compendium elementorum matheseos universae*”²³⁹ című matematika-tankönyveinek építészeti fejezetei, mivel *Nádudvari* kézírata a bennük található szöveggel hasonlóságokat mutat (7. kép). A marosvásárhelyi kézirrattal összevetve *Wolff* műveinek felosztása és a bennük közölt ismeretanyag nagyon hasonló. Bár az utóbbiak nyomtatott tankönyvek, műfajuk a marosvásárhelyivel azonos, hiszen felhasználásuk módja teljesen megegyezett.

Az építészet általános alapelveit tárgyaló fejezetben ismerhető fel leginkább a wolffi hatás.²⁴⁰ A szöveg a német szerző műveivel nagyfokú azonosságot mutat, bár azoknál rövidebb, vázlatosabb. Mint már szó volt róla, a *firmitast*, *utilitast* és *venustast* tagláló részben az *utilitas* fogalmát *Nádudvarinál* a *commoditas* helyettesíti.²⁴¹

*Wolff*nál is hasonló a helyzet, a német szövegben a *bequem* (kényelmes) kifejezéssel találkozhatunk,²⁴² míg a latin szövegben az *utilitas* mellett a *commoditas* is szerepel.²⁴³ A legszembevetőbb hasonlóság azonban az *eurüthmia* értelmezésében van. A német szerző és *Nádudvari* is szakít azzal a vitruviánus hagyománnyal, miszerint az *eurüthmia* valamiféle harmóniával azonos. Náluk ez a fogalom a modern tükörszimmetriával egyezik meg.²⁴⁴ Ezt a nézetet a marosvásárhelyi tanár az általa megadott forrásokban nem olvashatta. *Wolff* a

8. kép

²³⁸ WOLFF 1710.; Latin kiadás: WOLFF 1713-1715.; Az 1744-es frankfurti és lipcei német kiadást használtam.

²³⁹ WOLFF 1742. ²Lausannae – Gen evae 1758.; Az „Elementa matheseos universae” (Lásd: 238. jegyzet) rövidített változata.; Az 1758-as lausanne-i és genfi kiadást használtam.

²⁴⁰ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, 1-3.

²⁴¹ Uo. 3. Axioma 2. „11. Omne aedificium fieri debet *Commodum*.”

²⁴² WOLFF 1744, 306-307. Die 4. Erklärung. „7. Ein Gebäude ist bequem, wenn man alle nöthige Verrichtungen ohne Hinderniß und Verdruß darinnen vornehmen kan.”; Uo. 308. Der 3. Grundsatz. „17. Ein jedes Gebäude muß bequem gebaut werden (§. 7).”

²⁴³ WOLFF 1758, 321. Definitio II. „2. Aedificium est spatium arte inclusum, ut quaedam Vitae humanae negotia in eo tute atque commode peragere liceat.”; Uo. Definitio IV. „4. Aedificium commodum seu utile est, quod ita est constitutum, ut cuncta, quibus destinatur, negotia, in eo absque impedimento ac taedio peragi queant.”; Uo. 323. Axioma III. „14. Quodvis aedificium utile seu commodum fieri debet (§. 4).”

²⁴⁴ MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. Elementa architecturae civilis, 3. Definitio 7. „14. Eurythmia est Similitudo eorum, quae ab utroque latere *Medii dissimilis sunt*.”; WOLFF 1744, 313. Die 8. Erklärung. „26. Die Eurythmie oder Wohlgerheimheit ist die Aehnlichkeit der Seiten bey einem unähnlichen Mittel. Die Franßosen nennen sie Symmetrie. Ein Exempel giebet die äuserliche Gestalt unseres Leibes.”; WOLFF 1758, 325. Definitio VIII. „21. Eurythmia est similitudo laterum medio dissimili. Galli eam

francia szakirodalomból, Claude Perrault “*Les Dix Livres D’Architecture De Vitruve*” című *Vitruvius*-kommentárjából²⁴⁵ vette át az értelmezést. Forrásai között a francia szerző neve is megtalálható.²⁴⁶ *Nádudvari* csak rövidítve veszi át az ide vonatkozó passzust, a német tudóssal ellentétben nem említi, hogy a fogalmat a franciák értelmezik tükörszimmetriaként. Nyilvánvaló, hogy Perrault művét nem ismerte, az újfajta felfogás hozzá csupán közvetetten jutott el.

A nagyfokú egyezésen túl Wolff hatása azért is valószínűsíthető, mert – mint *M. Zemplén Jolán* rámutatott²⁴⁷ – *Nádudvari* fizikai jegyzeteiben több esetben az ő munkáit vette alapul. Ebből kifolyólag véleményem szerint egyértelmű, hogy építészeti tárgyú kéziratában is a protestáns iskolákban népszerű német tudósra támaszkodott.

A fentiek tükrében megállapítható, hogy a marosvásárhelyi kézirat szerzője jelentős mértékben a német nyelvterületen megjelent építészeti szakkönyvekből, ill. matematikai tankönyvekből merített. Felhasználta ugyan a klasszikus itáliai traktátusirodalom legfontosabb forrásait is, az általa összeállított dokumentum építészeti része mégis a közép-európai műveltséganyagot tükrözi.

Nádudvari műve a legfontosabb elvi-esztétikai elemeket, a vitruviánus építészetelmélet XV. század óta kialakult és a XVIII. század közepéig érvényes alapelveit közvetíti. Az oszloprendek tárgyalásánál megismerteti a tanulókat az építészeti formatan alapjaival, a legfontosabb tagozati és formai elemekkel. A többi rész a technológiai alapismereteket tartalmazza, természetesen a kollégiumban tanuló diákok szintjének megfelelően.

A mű vázlatos, s csak a legalapvetőbb ismeretanyagot lehetett elsajátítani belőle. A kollégiumban tanuló nemesi ifjak, valamint a jövő értelmisége számára azonban ennél többre nemigen volt szükség. Betekintést kaptak a stílusváltozások ellenére évszázadokon keresztül azonos alapelveken nyugvó építészeti műveltségbe, és elsajátították azt az építészeti nyelvezetet, ami a nyugati kultúrkörben körülvette őket. Mindazok számára pedig, akik később jobban el kívántak mélyülni a témában az így megszerzett tudás alapot teremtett arra, hogy az építészeti diskurzusban nagyobb nehézség nélkül kiismerjék magukat. A kollégiumi oktatás mind a jövő tudósai, mind a potenciális mecénások számára megadta az alapot arra, hogy az építészet területén társadalmi helyzetüknek megfelelően ismeretekkel rendelkezzenek.

Symmetriam vocant. Figura corporis humani exemplo esse potest.”

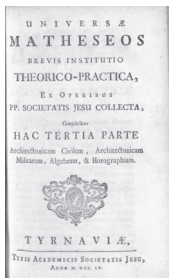
²⁴⁵ PERRAULT 1673, 10/3. jegyzet.

²⁴⁶ Pl. WOLFF 1744, 312. Anmerckung. 24.

²⁴⁷ ZEMPLÉN 1964, 111.

II. 2. UNIVERSAE MATHESIOS BREVIS INSTITUTIO THEORICO-PRACTICA

Magyarország területéről ismerünk a marosvásárhelyihez hasonló, építészeti témájú órai előadásokat. A nagyszombati jezsuiták „*Universae Matheseos brevis Institutio Theorico-Practica*” című, 1755-ben kiadott háromkötetes matematika-tankönyvében²⁴⁸ is helyet kaptak a polgári és katonai építészet tárgyaló részek (9-11. kép).

9. kép

Nádudvari kéziratával összevetve a jezsuita mű felosztása és a benne közölt ismeretanyag nagyon hasonló. Bár a nagyszombati forrás nyomtatott tankönyvben található, műfaja a marosvásárhelyivel teljes egészében azonos, hiszen a két mű funkciója teljesen megegyezett. Ez volt az első, polgári építészet tárgyaló nyomtatott kiadvány hazánkban.

A dokumentum az 1753-as egyetemi reform keretében újonnan kiadott tankönyvek közé tartozott.²⁴⁹ A mű igen hosszú, mivel a bölcsészkaron oktatott egész matematika-anyag megtalálható benne.²⁵⁰ A szerzők feltüntetése nélküli könyvet egyes kútfők *Ivancsics János*,²⁵¹ mások *Reviczky Antal*²⁵² munkájának tartják,²⁵³ de felmerült olyan vélemény is, hogy kettejük közös alkotása.²⁵⁴

A polgári és katonai építészetről szóló két fejezet a mű harmadik kötetében kapott helyet, amit 1770-ben a nagyszombati egyetem újra kiadott.²⁵⁵ Az építészeti fejezetek szövegét időközben átdolgozták: egyes részek hiányoznak, míg más részeket csak utólag toldottak bele. Lényegüket tekintve azonban nem tapasztalható jelentős eltérés.

²⁴⁸ UM 1755.

²⁴⁹ SZENTPÉTERY 1935, 77-79, 111-112.; SINKOVICS 1985, 65.; MÉSZÁROS 2000, 155.

²⁵⁰ SZENTPÉTERY 1935, 80.; Három kötetben 656 oldal.

²⁵¹ IVANCICS (IVANCHICH) JÁNOS SJ (1722-1784): nagyszombati egyetem bölcsészkarának tanára. Komáromban hitszónok, a bécsi Pazmaneum lelki igazgatója, ugyanott az egyetemen a dogmatika tanára, esztergomi kanonok, címzetes siklósi apát, a nagyszombati papnevelde rektora, honti főesperes. ZELLINGER 1893, 203-204.; WURZBACH X (1863), 330.; GULYÁS XV. 1993, 339.; ÚJ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON III (2002), 502.; MAMÚL IV (2005), 385.

²⁵² REVICZKY ANTAL SJ (1723-1781): nagyszombati jezsuita tanár. Pesten is oktat, majd a budai jezsuita kollégium igazgatója. Egy ideig a budai Nagyboldogasszony-templom plébánosa, majd tábori főpap és lelkéri apát. ZELLINGER 1893, 434-435.

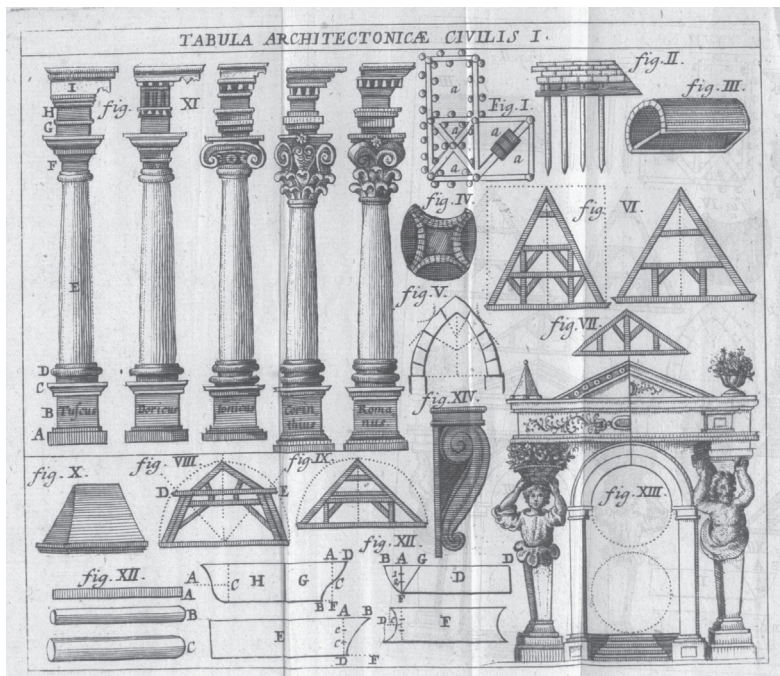
²⁵³ PETRIK III (1891), 219.; SZINYEI XI (1906), 901.; KRÜCKEN – PARLAGI II (1918), 431.; SZENTPÉTERY 1935, 112.

²⁵⁴ ZELLINGER 1893, 204, 435.; SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK II (1987), 497; SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK V (1992), 79.

²⁵⁵ UM 1770.

Bibó István rámutatott, hogy az „*Universae Matheseos*” építészeti fejezete vázlatos munka, csak a minimálisan szükséges alapismeretek sajátíthatók el belőle.²⁵⁶ A könyv funkciójából következően ennél többre természetesen nem is volt igény, hiszen az építészet mellett a hallgatóknak a matematika többi ágát is el kellett sajátítaniuk.²⁵⁷

A mű felosztása nagyon hasonló ahhoz, ami *Nádudvari* kéziratban fennmaradt óravázlatának is sajátja.²⁵⁸

10. kép

A jezsuita tankönyv tartalmát tekintve is közel áll hozzá, ami megerősíti, hogy a kiadvány lényegében egy kinyomtatott óravázlat. A definíciókra, axiómákra és problémákra, azaz feladatokra tagolt szöveg az előadások menetéhez igazodva, logikus összefüggésben tárgyalja az anyagot.

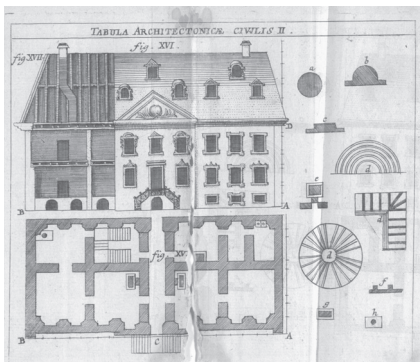
²⁵⁶ Bibó 1978, 37.

²⁵⁷ A háromkötetes *Universae Matheseos* 8° alakban került forgalomba. Az első kötet 244, a második 238, a harmadik 174 oldalas, amihez 18 db. metszetes tábla is kapcsolódik. Ebből a polgári építészetre 35 oldal jut, 2 db. metszetes táblával.

²⁵⁸ Lásd: II. 1. fejezet.

A nagyszombati egyetemen *Christian Wolff* jó néhány matematikai tárgyú műve megvolt,²⁵⁹ így „*Compendium elementorum matheseos universae*”²⁶⁰ című munkája is. Bár a „*Compendium*” bizonyos témaköröket a nagyszombati tankönyvnl némileg részletesebben tárgyal,²⁶¹ a két könyv felépítése, tagolása és tematikája mégis szoros hasonlóságot mutat, ami nem meglepő, hiszen koruk alapvető matematikai ismeretanyagát tartalmazzák.

Terjedelmi különbségeik ellenére az is közös bennük, hogy vázlatos munkák. *Wolff* könyvére vonatkozó utalással az „*Universae Matheseos*”-ban természetesen nem találkozhatunk, amelynek címlapján feltűntették, hogy a művet jezsuita szerzők munkáiból állították össze.²⁶² Mivel azonban a „*Compendium*” tárgya matematika és nem filozófia vagy teológia, a jezsuita szerzők számára is elfogadható könyv

11. kép

volt, amit véleményem szerint már az is bizonyít, hogy *Wolff* több hasonló témájú művével egyetemben beszerezték.

Az „*Universae Matheseos*” polgári építészeTről szóló fejezetének két része további öt-öt alfejezetre tagolódik. Az első rész egy rövid bevezetéssel indul, majd az I. fejezetben az építészet egészét meghatározó követelmények következnek. A szerző nem közvetlenül *Vitruvius*ra, hanem egy jezsuita szerző, *Jacobus Pontanus*²⁶³ „*Progymnasmata Latinitatis*” című háromkötetes tankönyvének építészeti részére hivatkozik.²⁶⁴ *Pontanus* az *eurithmiát*

²⁵⁹ EK Mss J 2. Catalogus librorum Collegii Tynaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690. Későbbi bejegyzés.; EK Mss J 27. Catalogus Librorum Academiae Regiae Tynaviensis ab Universitate translata Budam Bibliothecae relictorum. Anno Domini A 1778, p. 342.

²⁶⁰ WOLFF 1758, 320-413.

²⁶¹ Az 1742-es és 1758-as kiadás is 8° alakú. A polgári építészeTről szóló fejezet az 1758-as kiadásban a 320-tól a 413. oldalig terjed. Ebbe 37 oldalnyi metszeti ábra is beletartozik. Wolff így 56 oldalnyi szövegben tárgyalja a témát.

²⁶² „*Universae Matheseos brevis Institutio Theorico-Practica, Ex Operibus PP. Societatis Jesu collecta.*”

²⁶³ JACOBUS PONTANUS SJ, szül. Spannmüller (1542-1626): Csehországban született, tanulóéveit Prágában töltötte. 27 éven keresztül az augsburgi jezsuita gimnáziumban tanított. Több tankönyv szerzője, részt vett a Ratio Studiorum kidolgozásában. Jelentős hatással volt a jezsuita latinoktatásra.

²⁶⁴ PONTANUS 1589-1594. Az építészeTről szóló „*De re architectonica*” című értekezés a III. kötet 2. részében található.; Az 1611-es, 5. kiadást használtam: PONTANUS 1611, 1-204.

és a *szimmetriát* vázlatos, lerövidített formában az antik auktortól vett szó szerinti idézetekkel ismerteti,²⁶⁵ míg nagyszombati tankönyv írója ezeket a fogalmakat a saját szavaival értelmezi: „*I. Az eurüthmia, ami a részek egyfajta rendje, valamint pontosan körülhatárolt, és a környező részekhez illő elrendezése, ami a világi szobrok szentek szobrai közé állítása, az oszlopsorok szükség és változatosság nélküli megsokszorozása stb. elkerülésére szolgál. 2. A szimmetria, ami az egymásnak megfelelő részek hasonlósága, sőt, az eltérők egybeeső aránya.*”²⁶⁶

Az építészet egészét a traktátusirodalom évszázados hagyományainak megfelelően a *firmitas*, *utilitas* és *venustas* alapján mutatja be.²⁶⁷ Az „*Universae Matheseos*”-ban ezek a fogalmak nem önmagukban állnak, hanem mindegyiket egy-egy rokonértelemben használt kifejezéssel is összekapcsolja; így a *firmitas*hoz a *soliditast* (szilárdságot), az *utilitashoz* a *commoditast* (kényelmet), valamint a *venustashoz* a *pulchritudót* (kellemességet) rendeli hozzá: „*Az építészetnek legfőképp három alapja vagy alaptétele van. I. Minden épület legyen tartós és szilárd. A szűkös körülményekhez képest a költségek ne rúgjanak túl magasra, de a házat mégis úgy építsük fel, hogy a lakó biztonságosan lakhasson benne. Ezért azt az anyagot, amiből az épület készül, úgy válasszuk meg és úgy rendezzük el, hogy az épület tűznek, víznek, ércnek, valamint önsúlyának hosszú ideig ellenállhasson, mivel ezektől minden rommá válik. II. A lakó számára legyen az épület kényelmes és célszerű. Ez azért az elsődleges szempont, hogy a lakó a rangjának megfelelő tevékenységeket folytathasson az épületben. Ezért szándékának az építész számára pontosan ismertnek kell lennie, hogy ő az egészet a kényelem érdekében rendezhesse el. III. Az épület legyen szép és kellemes. Mert ahogy egy ruha és annak elrendezése rangja szerint az embert, a házat is úgy jellemzi a részek kölcsönössége, és az egészhez való viszonya*”.²⁶⁸ A mű soron következő fejezetcímeiben e kifejezések jelezik, hogy az adott helyen olvasható tudnivalók melyik alapkövetelménynek felelnek meg.

A fenti idézetből kitűnik, hogy a *szimmetrián* és az *eurüthmián* túl a *decorum* elve is megjelenik a szövegben, hiszen „*elsődleges szempont, hogy a lakó a rangjának megfelelő tevékenységeket folytathasson az épületben*”, valamint „*ahogy egy ruha és annak elrendezése rangja szerint az embert, a házat is úgy jellemzi a részek kölcsönössége, és az*

²⁶⁵ PONTANUS 1611, 8.

²⁶⁶ UM 1755, Arch. Civ. I. I. 2.; Az „*Universae Matheseos*” fordításának ellenőrzéséért *Simon Katalinnak* tartozok köszönettel – T. Á.; PONTANUS 1611, 8. „*Eurythmia est venusta species, commodusque in compositionibus membrorum aspectus. [...] Est autem Symmetria ex ipsius operis membris conueniens consensus, ex partibusque separatis ad vniuersae figurae speciem ratae partis responsus.*”

²⁶⁷ UM 1755, Arch. Civ., I. I. 2.; DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 3, 2.; VITRUVIUS 1964, 44.; VITRUVIUS 1988, 38.

²⁶⁸ UM 1755, Arch. Civ., I. I. 2.

egészhez való viszonya”. A *decorum* a forma és a tartalom összekapcsolásának a helyes módját jelentette. Az épület architektonikus kialakítása és díszítése a XVI. századtól a XVIII. század végéig olyan formálóeszköz, státusszimbólum volt, ami ki kellett hogy fejezze az építető társadalmi szerepét. Míg a modern ornamentals csupán külsőség, a korabeli díszítés nem számított járulékos elemnek, le lehetett olvasni róla, hogy az építető milyen rangot, pozíciót foglal el.²⁶⁹ Vitruvius ezt az elvet a templomépítéssel kapcsolatban fejtette ki,²⁷⁰ amit Pontanus a *szimmetriához* és az *eurüthmiához* hasonlóan leegyszerűsített formában szintén tőle vett át.²⁷¹

A II. és III. fejezet az épületek szilárdságára vonatkozó anyagtani és szerkezettani alapismereteket tartalmazza. Mindkettőben a faanyagokról,²⁷² a kövekről és a téglákról,²⁷³ a mészről és a homokról,²⁷⁴ valamint az alapozásról,²⁷⁵ a falazásról,²⁷⁶ a boltozatokról²⁷⁷ és a tetőkről²⁷⁸ olvashatunk. A II. fejezet az építőanyagok kitermelését és tulajdonságait, valamint a szerkezeti elemek jellemzőit és típusait tárgyalja, míg a III. fejezet az építőanyagok minőségellenőrzéséről és beépítéséről, valamint a szerkezeti elemek tartós módon való felépítéséről tudósít. Itt, a faanyagokról és a boltozatokról szóló bekezdésekben egy-egy hivatkozással is találkozhatunk, ami a XVII. században élt francia jezsuita, Claude-François Milliet Dechalet²⁷⁹ „*Cursus seu mundus mathematicus*”²⁸⁰ című négykötetes matematikakönyvére vonatkozik. A francia szerző ebben a könyvben minden matematikához köthető tudományt és mesterséget feldolgozott. A második kötetben az építészetet és a matematika más ágait tárgyaló fejezetekkel egyetemben az ácsművészetet és a kőfaragást bemutató részek is helyet kaptak,²⁸¹ amelyekre a nagyszombati szerző

²⁶⁹ SCHÜTTE 1984c, 158-159.

²⁷⁰ KRUFFT 1985, 27.

²⁷¹ DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 2, 5.; „Decor autem est emendatus operis aspectus probatis rebus compositi cum auctoritate [...]” VITRUVIUS 1964, 38.; „A decor a tekintély által bevált formákból szerkesztett mű hibátlan megjelenése [...]” (Ford. Gulyás Dénes) VITRUVIUS 1988, 37.; „Decor est emendatus corporis aspectus, probatis rebus compositum auctoritate.” PONTANUS 1611, 8.

²⁷² UM 1755, Arch. Civ. I. II, 3-4.; I. III, 11.

²⁷³ Uo. I. II, 5.; I. III, 12.

²⁷⁴ Uo. I. II, 6.; I. III, 13.

²⁷⁵ Uo. I. II, 7.; I. III, 14.

²⁷⁶ Uo. I. II, 8.; I. III, 15.

²⁷⁷ Uo. I. II, 9.; I. III, 16.

²⁷⁸ Uo. I. II, 10.; I. III, 17.

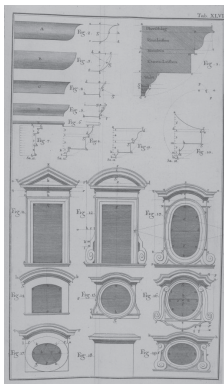
²⁷⁹ CLAUDE-FRANÇOIS MILLIET DECHALET SJ (1621-1678): több városban eltöltött tanulóévei után Marseilles-be került, ahol XIV. Lajos a hidrográfia professzorának nevezte ki. Itt navigációt, hadmérnöki, és egyéb matematikai ismereteket oktatott. Később Torinóba költözött, ahol kinevezték a matematika professzorává.

²⁸⁰ DECHALET 1674.

²⁸¹ Uo. Vol. II. Tractatus XIII „Ars tignaria”, Tractatus XIV „De lapidum sectione”.

hivatkozott.²⁸² Mindezek mellett a különféle tetőfajták ismertetése is a III. fejezetben található.

A kényelmet és célszerűséget meghatározó tényezők a következő fejezetben következnek, ami az épületek elhelyezésével, a különböző helyiségek funkcióival és a telken található vagy az oda vezetendő víz minőségének az ellenőrzésével indul.²⁸³ Ezután a kapuk, ajtók²⁸⁴ és ablakok,²⁸⁵ a szobák,²⁸⁶ a lépcsők²⁸⁷ és a konyhák²⁸⁸ elhelyezkedésével, kialakításával és méreteivel folytatódik. Az ablakokat tárgyaló bekezdésben itt is található egy hivatkozás, ami a kortársnak számító német szerző, *Johann Friedrich Penther*²⁸⁹ „*Anleitung zur bürgerlichen Bau-Kunst*”²⁹⁰ című négykötetes építészeti traktátusának a második kötetére vonatkozik (12. kép).

12. kép

A fejezet végül a fűtésről²⁹¹ és egyéb kérdésekről, úgymint az árnyékszékekről és az állattartásról²⁹² szóló részekkel ér véget.

Az V. fejezet az épületek díszítéséről szól, amit a szerző az *eurüthmiából* és *szimmetriából* származtat.²⁹³ Díszítés alatt az oszloprendeket és a párkányzataikat alkotó építészeti tagozatokat érti, amelyek elemeiből a nyílászkereteket is ki szokták alakítani. A jezsuita író egy kis táblázatban,²⁹⁴ egyszerűsítve közli az évszázadokon keresztül hivatkozási alapnak tekintett *Giacopo Barozzi da Vignola*,²⁹⁵ a szintén széles körben ismert *Augustin-Charles Daviler*,²⁹⁶ valamint a német területeken közismert *Nicolaus Goldmann*²⁹⁷ által felállított magassági arányokat. Az ajtók és ablakok

²⁸² UM 1755, Arch. Civ., I. III, 11.; I. III, 16.

²⁸³ Uo. I. IV, 18.

²⁸⁴ Uo. I. IV, 19.

²⁸⁵ Uo. I. IV, 20.

²⁸⁶ Uo. I. IV, 21.

²⁸⁷ Uo. I. IV, 22.

²⁸⁸ Uo. I. IV, 23.

²⁸⁹ Lásd: 35. jegyzet.

²⁹⁰ Lásd: 35. jegyzet.; PENTHER 1744-1748.

²⁹¹ UM 1755, Arch. Civ., I. IV, 24.

²⁹² Uo. I. IV, 25.

²⁹³ Uo. I. V, 26.

²⁹⁴ Uo. I. V, 30.

²⁹⁵ Lásd: 84. jegyzet.

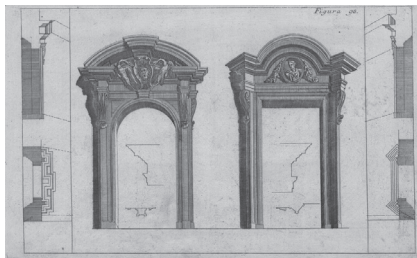
²⁹⁶ AUGUSTIN-CHARLES DAVILER vagy D'Aviler (1653-1701): francia építész. Megkapta a Francia Akadémia római ösztöndíját, így éveket töltött az Örök Városban. Építészeti művében Vignola traktátusát kommentálta.; DAVILER 1691.

²⁹⁷ Lásd: 233-234. jegyzet.

diszítéséről szólva egy másik híres szerző, *Andrea Pozzo*²⁹⁸ perspektíváról szóló, a XVIII. században alapműnek számító könyvére is hivatkozik (13. kép).²⁹⁹

Mindazonáltal ez a fejezet csak nagy vonalakban tárgyalja az oszloprendeket és az egyéb építészeti diszítések, mivel az „*Universae Matheseos*” építészeti fejezetének második része részletebben foglalkozik a témával.

A nagyszombati író ennek a résznek az I. fejezetében a különféle építészeti tagozatok rajzolását tárgyalja nagyon vázlatosan.³⁰⁰ Az oszloprendekre a II. fejezetben tér rá, ahol az első rész V.

13. kép

fejezetével szemben részletesen ismerteti a különböző arányokat és díszítőelemeket.³⁰¹ Megemlíti az általa közölt arányok forrását is, amit *Gaspar Schott*³⁰² „*Amussis Ferdinandeae*” című, XVII. századi matematika-tankönyvével azonosíthatunk.³⁰³ A következő fejezetben közölt táblázatokat – amelyek az oszloprendek arányait részletekbe menően bemutatják – egy az egyben a német szerző művéből kölcsönözte, aki viszont forrásmegjelölés nélkül *Vignolatól* vette őket.³⁰⁴ A IV. fejezet a kapuk, az ablakok és a külső díszek lerajzolását ismerteti – a tagozatokhoz hasonlóan eléggé vázlatosan.³⁰⁵ Ezek után, az utolsó fejezetben az építészeti rajzolásról esik szó, ahol az alap-, homlokzat- és metszetrajzot, valamint az oszloprendek lerajzolásának a módját tárgyalja.³⁰⁶ A perspektivikus rajzot is megemlíti,³⁰⁷ de azt az „*Universae Matheseos*” optikai fejezetében mutatja be részletebben. Mivel az építészeti rajzolásról is csak nagyon alapvető ismereteket közölt, nézeteim szerint a szerző nem is azt várta el, hogy hallgatói

²⁹⁸ ANDREA POZZO SJ (1642-1709): itáliai jezsuita, a barokk leghíresebb illuzionisztikus architektúra-festője. Fő műve a római Sant'Ignazio mennyezetképe. A perspektíváról írt híres műve számtalan kiadást megért, és több nyelvre lefordították.

²⁹⁹ POZZO 1693-1698.

³⁰⁰ UM 1755, Arch. Civ., II. I, 33-36.

³⁰¹ Uo. II. II, 38-40.

³⁰² GASPAR SCHOTT SJ (1608-1666): német jezsuita tudós, a würzburgi jezsuita gimnázium matematika- és fizikatanára. Diákévei jó részét Itáliában töltötte, több évig Athanasius Kirchnernek, kora legjelentősebb jezsuita tudósának a tanítványa és munkatársa volt.

³⁰³ UM 1755, Arch. Civ., II. II, 37.; Schott 1662, 348-362.

³⁰⁴ UM 1755, Arch. Civ., II. III, 37, 41-43.; Schott 1662, 354-356.

³⁰⁵ Uo. II. IV, 44-46.

³⁰⁶ Uo. II. V, 47-52.

³⁰⁷ Uo. II. V, 47.

kifogástalan építészeti rajzokat készítsenek. Célja inkább az lehetett, hogy diákjai útmutatást kapjanak a rajzok értelmezéséhez.

A szerzők a bevezetőben a matematikát – s ezen belül az építészetet – a következőképpen mutatják be: „*Mint azt a fentiekben kifejtettük, a matematika tudománya számból, súlyból és mértékből áll, s ezeket a világ teremtése közben maga Isten alkalmazta (Bölcs 11.). Ennélfogva célszerűnek tartjuk, hogy a közérdek szolgálatában álló építészetet is hozzájuk vegyük. Mindez okot szolgáltatott arra, hogy összeszerkesszük, és mintegy egybefoglaljuk mindazt, amit szétszórtan tárgyalnak a fenti tudományokban, amelyek szükségesek az építészethez. Ezt a napnál világosabban látta, aki Villalpando atya Ezekiel nyomán készült művét átanulmányozta, melyben Villalpando – főként a második részben – élénk színekkel írta le a templomnak a nem is annyira salomoni, mint inkább isteni bölcsességhez méltó épületét. Témánk szokás szerint két részre oszlik, melyekből az első az alapokat, a második az épületek lerajzolásának és elrendezésének gyakorlatát beszéli el, ami az építész személyes feladata*”.³⁰⁸ A fenti szöveg a bibliai Bölcsesség Könyvére utal, mely szerint a Teremtő mindent „*mérték, szám és súly szerint*” rendezett el.³⁰⁹ A szentírási szakasz idézése egy hosszú, a középkoron át egészen az egyházatyáig visszanyúló tradíció folytatása.³¹⁰ Ezzel a szöveghellyel évszázadokon keresztül azt a görög-római, püthagoreus-platonikus hagyományt igyekeztek a Biblia tekintélyével alátámasztani,³¹¹ mely szerint a világnak és benne minden teremtménynek harmonikus szerkezete van. Mivel a harmonikus számok a makrokozmosztól a mikrokozmoszig mindent áthatnak,³¹² a szépséget mennyiségileg, arányok segítségével meg lehet határozni.³¹³ Platón „*Timaiosz*”-ában olvasható, hogy a világot arányossági szabályok szerint teremtették.³¹⁴ A görög filozófus műve a középkor számára Chalcidius latin nyelvű fordításának és kommentárjainak köszönhetően mindvégig ismert volt.³¹⁵ A platonizmus jelentős hatással bírt az egyházatyák, köztük Szent Ágoston gondolkodására is, aki szerint a mérték, a szám

³⁰⁸ UM 1755, Arch. Civ., I. Intr.

³⁰⁹ SAP. 11, 21. (Vulgata); Bölcs 11, 20. (Szent István Társulat. Budapest 1996.)

³¹⁰ BRUYNE 1969, 5, 90-96.

³¹¹ Uo.; REDL 1988, 11.

³¹² WITTKOWER 1962, 27.

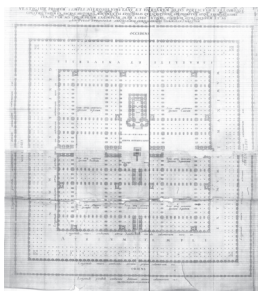
³¹³ BRUYNE 1969, 14-15.; ECO 2002, 62.

³¹⁴ Platón: Timaios, 31b-32c. In: PLATÓN 1984, 328.

³¹⁵ CHALCIDIUS (Kr. u. IV. század): neoplatonikus filozófusként ismert. Platón Timaiosát lefordította latinra és kommentárokkal látta el. Ezzel a középkor kozmológiáját alapozta meg.

és a súly esztétikai kategória.³¹⁶ Az őt követő századok során a világ arányok által meghatározott, harmonikus felépítéséről a középkori és reneszánsz szerzők mindvégig meg voltak győződve.³¹⁷ A IX. századtól *Vitruvius* traktátusát is tanulmányozni kezdték, amiben a püthagoreus-platonikus arányelmélet szintén alapvető szerepet játszik.³¹⁸

A bevezetőben az író nem csupán a Bölcsesség Könyvéből vett idézettel utal a könyvben tárgyalt tudomány isteni eredetére, hanem azzal összefüggésben *Juan Bautista Villalpando*, spanyol jezsuita „*In Ezechielem Explanaciones*”³¹⁹ című Rómában megjelent művére is hivatkozik (14-16. kép).

14. kép

Villalpando *Ezekiel* próféta látomásainak alapján egy fiktív rekonstrukciót készített *Salamon* király templomáról, ami a XVII. és XVIII. század folyamán a barokk építészetelméletre igen nagy hatást gyakorolt.³²⁰ A spanyol szerző megpróbálta összeegyeztetni vitruviusi hagyományt a bibliai leírással, az antikvitást a keresztény tradícióval.³²¹ Egyrészt a klasszikus oszloprendekhez ószövetségi előképeket rendelt,³²² másrészt a templomban tökéletes arányokat fedezett fel.³²³ Álláspontja szerint az épület arányai olyan tökéletesek voltak, hogy megalkotásukra az emberi szellem nem volt képes, hanem csak Isten bölcsessége hozhatta létre őket.³²⁴ Ezt a nézetet a nagyszombati tankönyv szövege is elismertli, mikor *Villalpando* művére hivatkozik. Isten e helyen tehát mint építőmester jelenik meg. Az elgondolás szintén a „*Timaiosz*”-ból ismert, ahol a Teremtő *démiurgosz*ként (mesterként) szerepel.³²⁵ Az arányelmélethez hasonlóan az egyházatyák ezt

³¹⁶ BRUYNE 1969, 90.; REDL 1988, 15-16.; ECO 2002, 40-41.; Szent Ágoston a *De musica* (A zenéről) és a *De ordine* (A rendről) című műveiben értekezik a harmóniáról és az arányokról. A Bölcs 11, 21-et több művében is idézi, pl.: *De Genesi ad Litteram Libri Duodecim* (A Teremtés Könyve szó szerinti értelmezésében) II. 1.2., III. 16.25., IV. 3.7-6.13.; *De Genesi contra Manichaeos* (A Teremtés Könyvéről a manicheusok ellen) I. 16.26., I. 21.32.

³¹⁷ WITTKOWER 1962, 27-28.; BRUYNE 1969, 90-96.; ECO 2002, 43, 58-59, 65-68, 70-74.

³¹⁸ BRUYNE 1969, 15.; *DE ARCHITECTURA LIBRI DECEM* I. 2, 1-4. és III. 1, 1-9.; VITRUVIUS 1964, 36-38, 136-142.; VITRUVIUS 1988, 35-36, 71-75.

³¹⁹ Lásd: 80. jegyzet.

³²⁰ FORSMANN 1956, 208-211.

³²¹ KRUFFT 1985, 250.

³²² FORSMANN 1956, 209-210.; KRUFFT 1985, 251.

³²³ VILLALPANDO 1604, 16-17. Idézi: KRUFFT 1985, 588/47. jegyz.

³²⁴ VILLALPANDO 1604, 18. Idézi: KRUFFT 1985, 588/48. jegyz.

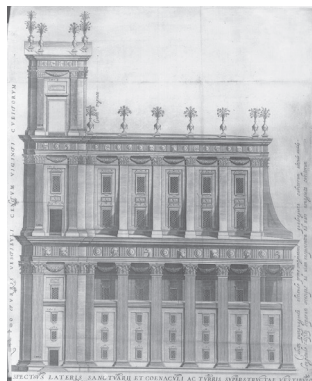
³²⁵ Platón: *Timaiosz*, 28a-b, 29a. In: PLATÓN 1984, 325, 326.

a gondolatot szintén átvették az antikvitásból, és a Bibliával legitimizálták a keresztény gondolkodás számára.³²⁶

A fentiekből kitűnik, hogy a nagyszombati szerző a későantikvitásból eredő, középkori és reneszánsz hagyományokból építkező keresztény kozmológia segítségével mutatja be, milyen előkelő tudomány is az építészet. Kijelöli a helyét a teremtett világ rendjében, fontosságát és rangját az isteni tekintéllyel igazolja.

A jezsuita oktatást az jellemezte, hogy a tankönyvek általában nem az eredeti forrásokból épültek fel, hanem nagyszámú másodlagosan átvett utalást tartalmaztak.³²⁷

Az „*Universae Matheseos*” építészeti fejezetének esetében véleményem szerint csupán *Vignola* művével³²⁸ kapcsolatban feltételezhető, hogy a tananyag összeállítója az itáliai szerző tanulmányának számtalan kiadása közül egyiket sem vette kézbe. Habár alapműnek számított, az oszloprendek arányait meghatározó „*Regola delli cinque ordini d'architettura*” a XVIII. század ötvenes éveiben talán meg sem volt a nagyszombati könyvtárban, hiszen a korábbi katalógusokban nem szerepel.³²⁹ *Vignola* nevét először egy 1779-es katalógusban tüntették fel,³³⁰ de az egyetem ekkor

15. kép

már évek óta állami kézben volt és Budán működött. A többi forrásmunka némelyikében megtalálhatók a vignolai oszloprendarányok, hiszen *Daviler* traktátusa,³³¹ valamint *Goldmann* könyvének³³² oszloprendeket bemutató fejezete is azokra épül. Mindemellett maga a nagyszombati szerző jelentette ki, hogy a *Schott* művében közölt és az „*Universae Matheseos*”-ban onnan átvett arányok *Vignolától* származnak.³³³ A többi hivatkozás

³²⁶ TER 1, 27.; TER 2, 1.; BÓLCS 13, 1.; BÓLCS 11, 21.; ZSID 11, 10. Lásd: CURTIUS 1993, 527-529.

³²⁷ HETS 1938, 50.

³²⁸ Lásd: 84. jegyzet.

³²⁹ EK KÉZIRATTÁR Mss J 1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690).; EK KÉZIRATTÁR Mss J 2. „Catalogus librorum Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690.”

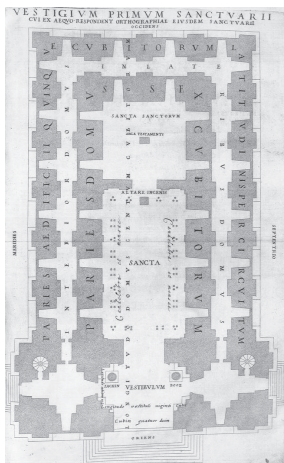
³³⁰ EK KÉZIRATTÁR Mss J 28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinarum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque M.DCC.LXXIX.” p. 602. „Barozzio Jac. Regel der V orden von der Architectur. August. 1715.”

³³¹ Lásd: 296. jegyzet.

³³² Lásd: 234. jegyzet.

³³³ Lásd: 84. jegyzet.

esetében valószínűsíthető, hogy a magyarországi tankönyvíró közvetlen forrásokból dolgozott. *Villalpando* traktátusára – ami a barokk kor építészetelméleti irodalmában alapműnek számított – rögtön a bevezetésben, tehát kiemelt és fontos helyen utal.³³⁴ Feltételezhető, hogy ezt a nem csupán építészeti, hanem egyben teológiai munkát a jezsuita atyák a jelentőségéhez mérten kezelték. A reprezentatív kiadvány egyik példánya jelenleg is az Egyetemi Könyvtár állományát gazdagítja.³³⁵ *Pontanus*,³³⁶ *Dechales*³³⁷ és *Penther*³³⁸ esetében a kérdés egyértelmű, hiszen a nagyszombati szerző teljes pontossággal jelöli meg az ő könyveikben található forráshelyeket.³³⁹

16. kép

Pozzo művének³⁴⁰ közvetlen használata is valószínűsíthető, ugyanis a rend 1773-as feloszlításakor felvett leltárban a csillagászati torony könyvei között szerepel a traktátus.³⁴¹ *Goldmann* és *Daviler* köteteit egyértelműen kézbe vehette a tankönyvíró, hiszen közli az általuk megadott oszloprendarányokat.³⁴² A rendfeloszlítások alkalmával készült leltárkönyvből majdnem bizonyosan állítható, hogy a francia traktátusíró művének valamelyik kiadása az 1750-es években is már az egyetem birtokában volt.³⁴³ Biztosan nem lehet kijelenteni, de feltételezhető, hogy esetleg nem az eredeti francia, hanem egy német kiadás állt a nagyszombatiak rendelkezésére, ugyanis az 1779-es katalógusban egy 1747-es német kiadás szerepel.³⁴⁴ Azt

³³⁴ Lásd: 80. jegyzet.

³³⁵ EK KÉZIRATTÁR ANT. 6497.

³³⁶ Lásd: 263. jegyzet.

³³⁷ Lásd: 279-280. jegyzet.

³³⁸ Lásd: 35. jegyzet.

³³⁹ UM 1755, Arch. Civ., I. I, 2. „P. Pontani Lib. III. Pars 2.”; Uo. I. III, 11. „P. de Chales de art. tignar. tom. 2. tr. 13.”; Uo. I. IV, 20. „Penther. Archit. P. II. § 693.”

³⁴⁰ Lásd: 298-299. jegyzet.

³⁴¹ ELTE LEVÉLTÁR VEGYES IRATOK I/c. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Inventarium seu Conscripio Collegii Supressae Societatis JESU Tymaviensis, Ejusque Bonorum Caeterorum item Effectum ubilibet reperibilium peracta Anno Domini 1773. – Catalogus Librorum Bibliothecae Astronomicae.” p. 232.

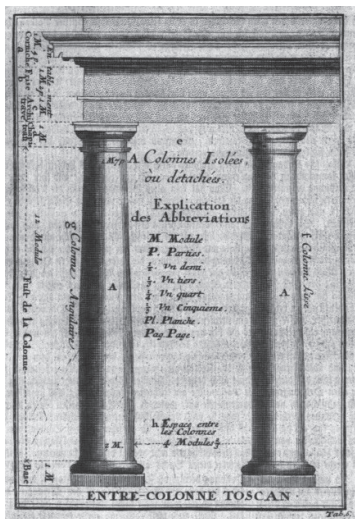
³⁴² Lásd: 233-234, 296. jegyzet.

³⁴³ ELTE LEVÉLTÁR VEGYES IRATOK I/c. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Inventarium seu Conscripio Collegii Supressae Societatis JESU Tymaviensis, Ejusque Bonorum Caeterorum item Effectum ubilibet reperibilium peracta Anno Domini 1773. – Catalogus Librorum Bibliothecae Astronomicae.” p. 231. A bejegyzés nem sokat árul el: „Daviler Architectur Civil”.

³⁴⁴ EK KÉZIRATTÁR Mss J 28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinarum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque

azonban nem lehet megállapítani, hogy a vizsgált időszakban ez a kötet megvolt-e a könyvtár állományában.

Az „*Universae Matheseos*” építészeti fejezetéhez felhasznált könyvek műfaji és nyelvi szempontok alapján csoportosíthatók. *Pontanus*, *Schott* és *Dechales* munkái a nagyszombati kötethez hasonlóan matematika-tankönyvek, míg *Villalpando*, *Daviler*, *Goldmann*, *Pozzo* és *Penther* művei nagyméretű, reprezentatív építészeti traktátusok. A felhasznált irodalom latinnyelvűsége szembevetendő: a tankönyvek mind latin, míg a traktátusok közül kettő, *Goldmann* és *Penther* munkái német nyelvűek. Az 1779-es katalógus alapján feltételezhető, hogy *Davilert* is német fordításban olvasták (17. kép).³⁴⁵ E nyelvi megoszlás nem meglepő, hiszen a humaniórákra támaszkodó jezsuita tanrendben az oktatás nyelve a latin volt, amit a hallgatóknak anyanyelvi szinten el kellett sajátítaniuk.³⁴⁶

17. kép

megtálálhatta a tárgyhoz szükséges információkat. A latin mellett a német nyelvű szakirodalom használata arra utal, hogy a magyarországi tankönyvre leginkább a német, ill.

Figyelemreméltó azonban, hogy a magyarországi szerző nagyrészt XVII. századi forrásanyagra támaszkodott. Csupán *Pontanus* és *Penther* képez kivételt. Míg azonban az utóbbi a nagyszombati író kortársa volt,³⁴⁷ addig az előbbi igazán ki sem lóg a sorból, hiszen az ő műve 1594-ben készült.³⁴⁸ Szembetűnő, hogy csupán egyetlen kortárs szerző munkája került be a források közé. *Penther* műve azoknak a népszerű, *Goldmann*ra támaszkodó, XVIII. századi nagy német összefoglaló traktátusoknak a körébe tartozik, amelyek az addigi építészeti szakirodalom szinte enciklopédikus összegzései voltak.³⁴⁹ Ezekben a könyvekben a nagyszombati szerző könnyen, egy helyen

M.DCC.LXXIX.” p. 609. „Daviler A. C. Kurzfürliche Einleitung zu der gantzen Civilbau Kunst. August. 1747.”; A mü cime helyesen: Daviler, Augustin-Charles: Ausführliche Anleitung zu der gantzen Civil-Bau-Kunst [...]. Augspurg 1747.

345 EK KÉZIRATTÁR UO.

³⁴⁶ SINKOVICS 1985, 37.

³⁴⁷ Lásd: 35. jegyzet.

³⁴⁸ Lásd: 263. jegyzet.

³⁴⁹ KRUFIT 1985, 208.

közép-európai kultúrkör hatott. Mindezt *Pontanus* és *Schott* tankönyveinek a használata is bizonyítja. Amennyiben *Daviler* művét német kiadásban olvasta, feltételezhető, hogy a francia hatás is német közvetítéssel jutott el a szerzőhöz.

A fentiekből véleményem szerint az következik, hogy az „*Universae Matheseos*”-ban a XVII. századi jezsuita tudományosság nyilvánul meg, s ezt a megállapítást leginkább a három tankönyvvel indokolhatjuk. Az állítást a traktátusok is megerősítik, hiszen *Villalpando* és *Pozzo* könyveinek felhasználásával a rend tudományos tevékenységének nagy hatású főművei³⁵⁰ kerültek be a források közé. E művek révén a nagyszombati tankönyv a humanista gyökerű, érett barokk építészeti műveltséganyag vázlatos kivonatát tartalmazza. Megtalálhatók benne azok az alapismeretek, amelyeket egy korabeli hallgatónak tudnia kellett.

II. 3. UJFALUSI FERENC: „SZÁM- ÉS TÉRTAN S AZ ALKALMAZOTT MÉRTAN MINDEN ÁGAIT MAGÁBA FOGLALÓ MAGYAR KÉZIRAT SZÁMOS SZÍNEZETT ÁBRÁVAL”

Ujfalusi Ferenc, debreceni diák majd tanár, később sárándi lelkész 1767-es dátummal ellátott, fizikai tárgyú kézíratos előadás-anyaga Debrecenben, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában maradt fenn.³⁵¹ A dokumentum különlegessége, hogy magyar nyelven írták. A fizikát tárgyaló szövegben egy építészeti rész is helyet kapott, ami összesen harmincnyolc lapot foglal el. Mellette szemléltető ábrák, a szerző által készített, lavírozott tollrajzok is helyet kaptak.³⁵² A kézirat a címlapon található bejegyzés szerint *Sárvári Pál* tulajdonát képezte.³⁵³ Funkcióját tekintve teljes egészében megegyezett *Nádudvari* és a jezsuiták hasonló dokumentumaival.

³⁵⁰ Lásd: 80, 298-299. jegyzet.

³⁵¹ UJFALUSI FERENC (?-1773): debreceni diák majd tanár, Szikszón és Halason tanító, esztári, szekszárdi és sárándi lelkész. Külföldi egyetemeken is járt.

³⁵² A legfontosabb illusztrációk: 363v. kandallók és kandallós szobabelső perspektivikus ábrázolása; 366r. kandallók és kémények rajzai; 367r. axonometrikus homlokzatábrázolás; 368r. vázadiszek; 369r. bazilika-ábrázolás síkba terített homlokzatokkal és oldalnézettel; 370r. kastély homlokzata és alaprajza; 371r. oszloptörzsek, oszlopfők – lavírozott tusrajz; 372v. axonometrikus homlokzat- és alaprajz; 377r. oszloprendek lábazati- és gerendaprofiljai – sarkában 20. sz. bejegyzés; 378r. a négy oszloprend – perspektivikus, lavírozott tusrajz; 379r. oszloplábazat és oromzatrajz; 384r. kerek templom – lavírozott tusrajz; 388r. diadalív rajza; 389r. árkádives kulisszafal – lavírozott tusrajz; 391r. árkádives kulisszafal; 392r. kastélyalaprajz; 395r. torony homlokzatrajza.

³⁵³ DEBRECEN, TREN O. 360. sz. kézirat. „Pauli Sárvári Ujfalusi Ferenc: Szám- és tértan s az alkalmazott mértan minden ágait magába foglaló magyar kézirat számos színezett ábrával. Bevégezetlen nagy mű, latin praefatioval. 1767. Sáránd.” 351-385. számozott lap.; ZEMPLÉN 1964, 69-70.; *Gáborjáni Szabó Botond*dal, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának igazgatójával kötött szóbeli megállapodásom alapján a kézirat képeit és szövegeit nem közlöm, mivel a dokumentum publikálás előtt áll.

Ujfalusi szövege nem összefüggő, a mű három nagyobb önálló egységből épül fel. Az első egy általános bevezető után az anyagtannal és a szerkezeti elemekkel foglalkozik.³⁵⁴ A következő egységet *definíciók* (fogalmi meghatározások), *scholionok* és *problémák* (feladatok), *theorema*k (tételek), valamint *resolutió*k (megoldások) sora alkotja. Ebben különböző rajzolási példák, valamint egyes gyakorlati problémák részletesebb leírásai kaptak helyet.³⁵⁵ A harmadik egység újból egy általános bevezetéssel indul, majd megint az építőanyagok és a szerkezeti elemek tárgyalása következik, amit különféle szerkezeti elemekhez kapcsolódó számolási példák egészítenek ki. *Ujfalusi* az oszloprendeket is ebben a részben mutatta be.³⁵⁶

Az első egység bevezetésben a szerző a polgári építészetet két ágra osztja. Eszerint az építkezés célja köz- és magánépületek emelése.³⁵⁷ A vitruviánus hagyományok alapján kifejti, hogy az építésznek több tudományágban is tájékozottnak kell lennie, s mind a gyakorlati, mind az elméleti ismeretek elengedhetetlenül szükségesek számára. *Leonhard Christoph Sturm*³⁵⁸ hivatkozva arról értekezik, hogy az építészet egészét *Vitruvius* három alapkövetelménye, a *firmitas* (tartósság), *utilitas* (célszerűség) és *venustas* (szépség) határozza meg. A *firmitas* kifejezést tartósságnak, az *utilitast* haszonnak, a *venustast* pedig ékességnek fordítja.³⁵⁹ Röviden áttekinti az építészet történetét, amelyben a vitruviusi öskunyhóelmélettől indul el. Az évszázados hagyományok alapján a hajókészítést is az építészet részének tekinti. A történeti áttekintés során a Bibliára és az antik auktorokra támaszkodik: a hajóépítéssel kapcsolatban *Noé* bárkáját, valamint az argonauták hajóját említi. Az legrégibb építészeti vállalkozásokról, *Káin* városáról, valamint Babel tornyáról is megemlékezik, majd *Salamon* jeruzsálemi templomáról ejt néhány szót. Ezzel az épülettel kapcsolatban a nagyszombati szerzőkhöz hasonlóan az „*Universae Matheseos*

³⁵⁴ DEBRECEN, TREN O. 360. 351r-353v.

³⁵⁵ Uo. 354r-360v.

³⁵⁶ Uo. 361r-385v.

³⁵⁷ Uo. 351r. „A melly épületek a Civilis Architectura czellyai, mind azok ket rendben gondoltathatnak ugy mint, vagy közonsegessek azok vagy különössek. I. Közönsegesek, kozonseges Tarsasagok varasok faluk hazai Templomok Torn yok Akademiaiok Gymnasiumok Oskolak Eles hazak Isputalyok Vendegfogadok mester emberek műv helyei, patikas kalmar s mas boltok. 's a többi. II. Különösök Kastelyok palotak Kamarak pintzek Major hazak csürök malmok sa többi.”

³⁵⁸ Lásd: 236. jegyzet.

³⁵⁹ DEBRECEN, TREN O. 360. 351r. „Mert a mint Sturm ius is ezen dologra megjegyvezte, a ki ennyi fele formaju epületeket jól ki gondolhat, delinealhattyia is felis epithetheti hogy mindenik a vegnek haszonnak illendőségnek ékességnek tartosságnak megfélellyen [...]” (kiemelés tőlem – T. Á.)

brevis Institutio”-val³⁶⁰ kapcsolatban megismert híres spanyol szerző, *Juan Bautista Villalpando*³⁶¹ művére hivatkozik, valamint *Ézsaiás* próféta könyvét is forrásként használja.³⁶² *Vitruvius* nyomán megemlíti az egyiptomi piramisokat is. Az ókori kelet építészete után ugyancsak az ókori szerzőre hivatkozva rátér a görög építészetre, s legnagyobb vívmányának a három klasszikus oszloprendet tartja.

A rövid történeti áttekintés után bemutatja az általa felhasznált forrásokat, ill. egy vázlatos szakirodalmi áttekintést nyújt. A lista első helyén *Vitruviust* említi. Kitér rá, hogy az antik szerző szövegét olvasva több helyen értelmezési nehézségekbe ütközünk. Ezzel kapcsolatban a XVII. századi angol építészeti író, *Sir Henry Wotton* véleményére hivatkozik, miszerint az ókori író a latinoknak görögül, a görögöknek latinul írt.³⁶³ Mindemellett *Philander* vitruviusi szöveggel kapcsolatos kritikáját is megemlíti.³⁶⁴

Az újkori építészeti traktátusírók közül megemlékezik *Leon Battista Albertiről*,³⁶⁵ akivel kapcsolatban *Wotton* azon véleményére hivatkozik, miszerint a híres humanista az építészetben *Vitruviushoz* mérhető, önálló szerzőnek tekinthető.³⁶⁶

Uffalusi a három legjelentősebb itáliai építészeti író, *Sebastiano Serlió*³⁶⁷, *Andrea Palladió*³⁶⁸ és *Giacomo*

18. kép

³⁶⁰ UM 1755.

³⁶¹ Lásd: 80. jegyzet.

³⁶² Ézs 23, 8.

³⁶³ SIR HENRY WOTTON (1568-1639): diplomata, aki több Európai utazás során és velencei követsége alatt átfogó ismereteket szerzett az európai, ezen belül a palladiánus építészetről.; KRUFF 1985, 259.; Vitruvius, Pollio Marcus: De architectura libri decem, cum notis, castigationibus & observationibus [...]. Amstelodami. Apud Ludovicum Elzevirium. 1649. Ennek előtanulmánya Wotton munkája: „M. Vitruvii Pollionis / De / Architectura / Libri Decem. / Cum Notis, Castigationibus & Observationibus / Guilielmi Philandri integris; / Danielis Barbari excerptis, & / Claudii Salmasii passim insertis. / Praemittuntur / Elementa / Architecturae / Collecta ab Illustri Viro / Henrico Wottono Equite Anglo. [kiemelés tőlem – T. Á.] / Accedunt / Lexicon Vitruvianum / Bernardini Baldi Urbinatis Guastellae Abbatis; / Et Ejusdem / Scamilli Impares Vitruviani. / De Pictura / Libri tres Absolutissimi / Leonis Baptistae de Albertis. / De Sculptura / Excerpta maxime animadvertenda ex Dialogo / Pomponii Gaurici Neapolit. / Ludovici Demontiosii / Commentarius / De Sculptura et Pictura. / Cum variis Indicibus copiosissimis. / Omnia in unum collecta, digesta & illustrata / a / Ioanne de Laet Antwerpiano.”; A továbbiakban lásd: WOTTON 1649.

³⁶⁴ DEBRECEN, TREN O. 360. 351r. „A mint maga említi az Architecturarul X. könyveket irt de ollyan homalyossan hogy Votton illyen panaszokra fakad felüle: Vitruvius a Görögöknek deakul a Deakoknak pedig Görögül irta az ő Architecturáját. Philander is az ő Commentariussanak utolylan Tenebricosus Auctornak írja.”; WOTTON 1649, 5-30.

³⁶⁵ Lásd: 47. jegyzet.

³⁶⁶ WOTTON 1649, Praefatio.

³⁶⁷ Lásd: 77. jegyzet.

*Barozzi da Vignolát*³⁶⁹ is felsorolja. Német nyelvterületről a fent említett *Leonhard Christoph Sturm*³⁷⁰ mellett *Nicolaus Goldmannra*³⁷¹ hivatkozik (18. kép). A felsorolt szerzőkön kívül a már szintén említett *Juan Bautista Villalpandóról* is külön megemlékeznek.

A történeti bevezetést és a szakirodalmi áttekintést követően a faanyagokat tárgyalja. Újra kihangsúlyozza, hogy építészetet a *firmitas*, *utilitas* és *venustas* határozza meg. Az előző szövegrésszel ellentétben azonban a *firmitast* itt nem tartósságnak, hanem erőnek fordítja.³⁷²

Véleményem szerint ez a tény kiválóan példázza, hogy *Uffalusi* következtlenül ültette át magyarra az idegen nyelvű építészeti terminológia egyes elemeit. Mivel a vitruviánus építészeti fogalmak magyarra fordítására korábban senki sem tett kísérletet és nem álltak rendelkezésre előképek, a bizonytalanság nem meglepő. *Molnár János* 1760-ban kiadott „*A régi jeles Épületekről Kilentz Könyvei*” az első magyar nyelvű nyomtatott kiadvány, ami építészettel foglalkozik.³⁷³ Ez a mű azonban nem építészeti szakismereteket, hanem régiségtant tárgyal, így az építészeti terminológiára nézve nem lehetett előképként használni.

A faanyagokat követően *Uffalusi* a kövekre tér rá, és néhány klasszikus antikvitásból ismert nemes kőfajtát is felsorol. A szakirodalom alapján bemutatja, hogyan kell megvizsgálni a minőségüket. Figyelemreméltó, hogy mind a fákkal, mind a kövekkel kapcsolatban kitér a salomoni templomba beépített anyagokra is. Egy helyen *Josephus Flavius*ra hivatkozik, amiből látható, hogy forrásai között *Vitruviuson* kívül más antik auktorok is szerepelnek.³⁷⁴ A kövek után a téglák fajtáiról, a téglavetés és téglalevetés módjáról értekezik. A szakirodalmi felsorolásban említett szerzőkön kívül ebben a részben

³⁶⁸ Lásd: 63-64. jegyzet.

³⁶⁹ Lásd: 84. jegyzet.

³⁷⁰ Lásd: 236. jegyzet.

³⁷¹ Lásd: 233-234. jegyzet.

³⁷² DEBRECEN, TREN O. 360. 351v. „Deminek előtte erről ímek szukseg gondolora venni hogy minden Architectonicus munkaban harom vegre erőre haszonra es ekessegre kell nezni (a mint. Vitru. lib. I. cap. III.) az erossegre vigyazas kivannya a fának meg valogatasa. (Vitr. cap. VIII. lib. II.) Es a mit Votton ír az előre meg tartasra melto hogy mind a penznek mind a materianak az elkezdések el kell készülni; mert ha egy darab fel épül es sokara leszen a masik darab ez meg ülepedik es meg hasadoz osztán az epület.”

³⁷³ MOLNÁR 1760.

³⁷⁴ DEBRECEN, TREN O. 360. 351v. „Es eppen Salamon is mind a Libanusul vagatta a Templom faját. [...]Igen Hires marvany volt mely a Phoeniciai Libanusban vagattatott a salomon Templomaba legfellyebb 25 cubitusni hosszasagu 12 cubitusni szelessegü 8. cubitusni magossagu (Jos. Antiq. Jud. Lib VIII. cap. 12.).”; JOSEPHUS FLAVIUS (Kr. u. 37-38k. – 100k.): zsidó származású, görög nyelven alkotó római történetíró. Az idézett mű: „A zsidók története”; Josephus Flavius: A zsidók története. Ford. Révay József. Európa Könyvkiadó. Budapest 1980.

Baldus nevét említi. Az anyagtan tárgyalását végül a mész és a homok rövid bemutatásával zárja le.³⁷⁵

A következő rész az építkezésre alkalmas helyszín kiválasztásáról, valamint az épületek tájolásáról szól, amelyben a különféle helyiségek tájolásáról is szó esik. *Ujfalusi* az utcák tájolásáról szólva *Vitruviustól* és *Sturmtól* vesz példát.³⁷⁶ A helyszín és a tájolás után a megfelelő fénybiztosítás módjáról ír, legfőképpen a könyvtártermek megfelelő megvilágítását taglalja.³⁷⁷ Ezt követően leírja, hogy a mely alaprajzi forma mely épületekhez alkalmas. Itt egyedül *Wottonra* hivatkozik.³⁷⁸

Mindezek után *Ujfalusi* rátér az épületek szerkezeti elemeinek a bemutatására.³⁷⁹ A szerkezeti elemeket három részre bontja: alapozás, falazat és tetőzet. Az egyik falazattípust leírásakor *Claude Perrault*³⁸⁰ nevét is megemlíti. A híres francia szerző neve az irodalmi áttekintésben nem szerepel, valamint a tárgyalt falazattípus elnevezését franciául és németül is megadja.³⁸¹ Nem lehet megállapítani, vajon *Perrault* művét eredetiben olvasta-e, vagy csak a rá való hivatkozásokat látta. A falak után a különféle padlókat és padozatokat mutatja be, végül a vakolásról és meszelésről, valamint a tetőkről értekezik. Mindezek után még egyszer visszatér az épület helyének meghatározására és a tájolás kérdésére. Itt azonban nem a lakószobákról, hanem a gazdasági helyiségekről, csűrökről, pincékről és gabonatároló helyiségekről esik szó.

Az anyagtanról és szerkezeti elemekről szóló részben feltűnő, hogy leginkább *Vitruviusra*, *Wottonra* és *Sturmra* hivatkozik, akik mellett néha *Palladio* is megjelenik. Nézeteim szerint *Ujfalusi* az anyag- és szerkezettani ismereteket az építészet egész területét tárgyaló komplex traktátusokból merítette. Egyrészt *Vitruvius* műve a műfaj archetípusa volt, másrészt *Sturm* nagy összefoglaló szakkönyve enciklopédikus alapossággal tárgyal minden építészeti problémát, ahol a magyar szerző minden szükséges információt egy helyen megtalálhatott.

³⁷⁵ Az építőanyagokról: DEBRECEN, TREN O. 360. 351v.

³⁷⁶ Uo. 352r.

³⁷⁷ Uo. 352v.

³⁷⁸ Uo. 352v.

³⁷⁹ Uo. 353r-353v.

³⁸⁰ Lásd: 71-72. jegyzet.; ADATTÁR 1992, 154-159.

³⁸¹ DEBRECEN, TREN O. 360. 353r. „Harmadik szokasnak modja volt Peralt itelete szerent a mellyet Francziaul *double liaison*, Nemetül *ein doppelt verbundenes mauerwerk*-nek mondanak.”

A szöveg második nagy egységében³⁸² az építészet a matematika-tudomány részeként jelenik meg. Az író hangsúlyozza, hogy az építészet a matematikusok tudománya, akik az általuk kigondolt ideát rajzok által öntik formába, melyek segítségével a mesteremberek ezt az ideát megvalósíthatják.³⁸³ Ebben a passzusban az évszázados humanista hagyomány toposzai fedezhetők fel: az építészet azért tudomány, mert az építész a tervezés által tiszta szellemi tevékenységet fejt ki, s elgondolásait a kézművesek valósítják meg. *Ujfalusi* levezeti, hogy az alapok, falak és tetők megfelelő pontosságú kiméréséhez a geometria tudományát kell segítségül hívni. Azt is leírja, hogyan kell kimérni az épületek alapját.³⁸⁴ Ehhez kapcsolódva különböző példákat ad, majd elmagyarázza, hogy milyen módon kell az alapozáshoz szükséges falak térfogatát kiszámolni.³⁸⁵ Leírja, miként lehet megállapítani, hogy a pincébe vezető lépcső megfelelő lejtésű lesz-e.³⁸⁶ Ezután egy rajzolási példához kapcsolódóan definiálja az alaprajz *ichnographia* (alaprajz) fogalmát, s felhívja rá a figyelmet, hogy az épület minden szintjéhez külön alaprajzokat kell készíteni.³⁸⁷

A falakat tárgyalva az épület statikai szilárdságára helyezi a hangsúlyt. Kifejti, hogy az ajtó- és ablaknyílások közötti falrészecskék pilléreként értelmezhetők, melyek az egész épület szerkezetét tartják.³⁸⁸ Ezek után az ablakok és ajtók kialakításának a részleteit taglalja,³⁸⁹ majd röviden rátér a lépcsők kialakításának általános szabályaira is.³⁹⁰ Az épületek fűtéséről két oldalon keresztül ír, igaz, az első oldalon a hideg egészségkárosító hatásait veszi sorra. Végül röviden a kandalló, a kályha és a kemence építésének és elhelyezésének a módját ismerteti.³⁹¹

A harmadik nagy szövegegység lényegét tekintve az előző kettő struktúráját ismétli: a bevezető részben *Ujfalusi* vázlatosabban azt ismétli meg, amit az előzőekben már elmondott. Ezután a fa- és kőanyagokat, valamint az alapozást, a nyílaskiosztást és falazást

³⁸² Uo. 354r-360v.

³⁸³ Uo. 354r. „A Civilis Architectura ollyan tudomannya a mathematicusnak, mely által a leendő eptület formáját kitsiny scalarul vett es a leendő eptület minden reszeihez proportionalis mertekkel papirostra lineakkal le rajzollya ideajat festekkel ki hasonlittya, es a meg kivantato mesterembereket a szerent igazgatvan az eputetet ugy fel allittya hogy az erös allando, hasznos, es szep legyen.”

³⁸⁴ Uo. 354v.

³⁸⁵ Uo. 355r-v.

³⁸⁶ Uo. 356r.

³⁸⁷ Uo. 356v.

³⁸⁸ Uo. 358r.

³⁸⁹ Uo. 358v.

³⁹⁰ Uo. 359r.

³⁹¹ Uo. 360r-v.

tárgyalja, s itt is sok ismétlésbe bocsátkozik. Az ajtók és ablakok kialakításáról részletesebben ír.³⁹² Az alapozásnál *Weidler*re hivatkozik.

Az oszloprendeket két oldalon keresztül részletesebben ismerteti.³⁹³ A rendek részeinek és tagozatainak latin elnevezései mellett a német szakkifejezéseket is megadja. A reneszánsz-barokk hagyománynak megfelelően az oszlopok magassági arányait taglalja. Ismerteti a *Vignola*, *Antoine-Charles Daviler*,³⁹⁴ *Goldmann*, *Sturm* és *Weidler* által közölt arányokat. A tagozatokkal nem, csak a nagyobb egységekkel, az oszloplábazattal, az oszloptörzssel és a gerendázattal foglalkozik.

Az oszloprendek tárgyalása után számítási példák következnek.³⁹⁵ Ezekből elsajátítható, hogyan kell egy téglafal, egy boltozat és egy kőfal térfogatát kiszámolni, valamint milyen módon számítható ki az adott falban lévő téglák mennyisége. *Ujfalusi* a szöveg végén vázlatosan ismerteti az építészeti rajzot is. Néhány szóban bemutatja az alap- és a homlokzatrajzot, valamint a perspektivikus ábrázolást. Végül néhány rajzolási feladatot csatol a szöveghez.

A debreceni kézirat felépítését tekintve hasonló a marosvásárhelyi és a nagyszombati dokumentumokhoz: óravázlat, ami az építészet tárgykörét érintő kérdéseket a vitruviusi hármass követelmény alapján veszi sorra. Általános bevezetővel indul, majd az anyagtani és szerkezetani kérdések következnek.

Az előbbiektől abban tér el, hogy három lazán egymáshoz kapcsolódó egységből áll, melyek között átfedések, ismétlések is vannak. A *firmitashoz* és *utilitashoz* kapcsolódó anyag- és szerkezetani tudnivalókat a két másik dokumentumhoz hasonló részletességgel tárgyalja, a *venustashoz* kapcsolódó fejezetek azonban hiányoznak, ill. az oszloprendek tárgyalása kétoldalas terjedelme ellenére is vázlatos a korábbiakhoz viszonyítva. Ezzel szemben olyan számolási és gyakorlati példák találhatók a szövegben, amelyek az előzőekben tárgyalt dokumentumokból teljesen hiányoznak. *Ujfalusi* kézirata kifejezetten praktikus építészeti ismereteket közvetít.

A dokumentum másik jellegzetessége a bevezetésben található történeti áttekintés. A felsorolt példákból kitűnik, hogy a szerző az építészetet univerzális történelmi dimenzióban tárgyalja. A jeruzsálemi templom és a bibliai épületek, helyszínek említésével az építészetet keresztény üdvtörténeti keretbe ágyazva lehetett bemutatni. A XVII.

³⁹² Uo. 361r-362v.

³⁹³ Uo. 376r-v.

³⁹⁴ Lásd: 296. jegyzet.

³⁹⁵ DEBRECEN, TREN O. 360. 380r-385v.

századtól a jeruzsálemi templomra és a bibliai előzményekre való utalás a német nyelvterületen igen elterjedt volt. *Villalpando* rekonstrukcióját *Goldmann* és *Sturm* integrálta a német építészeti irodalomba.³⁹⁶ *Uffalusi* több alkalommal is visszatér a salamoni templomra, miközben a spanyol szerzőt is megemlíti. Feltűnő, hogy a klasszikus antikvitásból csupán a görög építészetre szán néhány szót, a rómairol meg sem emlékezik. A történeti tárgyú munkákból azonban az építészet egyik legnagyobb szerzőként számon tartott római császárkor az üdvtörténeti látásmód ellenére sem hiányzott.³⁹⁷ *Villalpando* templom-rekonstrukciója is azért született meg, mert a spanyol szerző a vitruviánus építészetelméletet hozzá akarta igazítani a bibliai szöveghez.³⁹⁸ Amennyiben a magyar lelkésznel a római antikvitás elhagyása tudatos volt, véleményem szerint megerősíti, miszerint mondanivalójának üdvtörténeti keretet szeretett volna kölcsönözni. A feltételezést az is valószínűsíti, hogy többször, a praktikus építési tudnivalók tárgyalása során is kitért a jeruzsálemi templomra.

Az *Uffalusi* által felhasznált forrássanyaggal kapcsolatban fentebb már kitértem rá, hogy a technológiai és szerkezettani ismereteknél leginkább *Sturm*ra és *Vitruvius*ra, ill. *Wotton*ra és ritkábban *Palladió*ra hivatkozik. A szakirodalmi felsorolásból kihagyott szerzőkkel is ezekben a részekben találkozhatunk, bár *Weidler* neve az oszloprendeknél még egyszer előkerül. A kézirat szerzője *Vignolától* és *Goldmanntól* csupán itt vesz át adatokat. *Alberti* és *Serlió*t a szakirodalmi áttekintésen kívül sehol sem említi. Nem megállapítható, hogy ismerte-e a két itáliai klasszikus szövegeit, vagy csupán a szakirodalomban találkozott-e a nevükkel. A korszak oktatását – mint az előzőekben már szó volt róla – az jellemezte, hogy a szerzők nem mindig az elsődleges forrásokból építették fel műveiket, hanem számos másodlagos utalást is alkalmaztak. *Alberti* és *Serlio* neve ilyen módon is bekerülhetett a szövegbe, de mindezt nincs bizonyíték. Annyi azonban biztosan állítható, hogy *Uffalusi* leginkább *Sturm* nagy összefoglaló művére és *Wotton*ra és *Vitruvius*ra támaszkodott.

Amennyiben áttekintjük a debreceni kéziratban felhasznált forrásokat, kitűnik, hogy a dokumentum leginkább a XVII. századi, valamint XVIII. század eleji művekből merít. *Villalpando*, *Wotton*, *Goldmann* és *Sturm* az érett barokk idején voltak népszerűek, míg *Serlio*, *Vignola* és *Palladio* a cinquecento óta nagy klasszikusoknak számítottak. Mindebből kitűnik, hogy *Uffalusi* fizikai tárgyú kéziratának építészeti része a reneszánsz gyökerekből kibontakozó érett barokk hagyományra épül.

³⁹⁶ OECHSLIN 1984.

³⁹⁷ A leghíresebb ilyen barokk kori művet lásd: 621-622. jegyzet.

³⁹⁸ FORSSMANN 1956, 209.

II. 4. EGYÉB ÉPÍTÉSZETI TÁRGYÚ ELŐADÁSOK

Az előzőekben tárgyalt óravázlatokon kívül más hasonló dokumentumokat is ismerünk, melyek közül *Bibó István* 1978-as tanulmányában többet bemutatott.³⁹⁹

Részletesen elemezte *Dugonics András*⁴⁰⁰ egyetemi előadásait, amelyeket a piarista tanár valószínűleg 1777-ben állított össze.⁴⁰¹ Felhívta rá a figyelmet, hogy a kézirat nem tárgyalja az oszloprendeket és a főúri életformához kapcsolható épülettípusokat, tehát a „polgári” építészet fogalma a szó mai értelmében szerepel benne. A szerkezeti problémákról, a gazdasági épületekről, valamint az építkezéssel kapcsolatos költségvetési, jogi, kivitelezési és ellenőrzési kérdésekről szól. Bár az építető döntő szerepet játszik az épület létrejöttében, *Dugonics* mégis az építésztt tartotta alkotónak. *Bibó* megjegyzi, hogy a többi szerzőhöz hasonlóan röviden felvázolta ugyan a vitruviusi hármass követelményt, s legfontosabbnak a *firmitast* tartotta, elméleti fejtegetésekbe azonban nem bocsátkozott. Véleménye szerint *Dugonics* kézirata a jövőendő építetők számára közölt alapvető ismereteket, valamint az egyetem keretében felállított mérnökképző intézet, az *Institutum Geometricum* hallgatóinak is megfelelő alapképzést nyújthatott a polgári építészetre vonatkozóan.⁴⁰²

A szerző két évvel később a jegyzet második részét is összeállította, amiben a vízépiszteszetet, a vízmérnöki tudományt tárgyalta. Ez a dokumentum az előzőhöz hasonlóan szintén a budai egyetemen tartott előadásokra készült.⁴⁰³

Az 1978-as tanulmány *Szeneczey Bárány Kristóf* hadmérnök kvalitásos ábrákkal ellátott, 1789-ben készült jegyzeteit is ismertette.⁴⁰⁴ *Bibó* ezt azért tartja fontos dokumentumnak, mert a hadmérnökök építészeti műveltségéről szolgáltat adatokat. Aláhúzza, hogy a vitruviusi hármass tagolás teljesen hiányzik a szövegből, a mű kizárólag az oszloprendekkel és a tagozatokkal, valamint esztétikai kérdésekkel foglalkozik. Ezt azzal magyarázza, hogy

³⁹⁹ *Bibó* 1978.

⁴⁰⁰ Lásd: 14. jegyzet.

⁴⁰¹ *Bibó* 1978, 43-46.; Az eredeti a Magyar Piarista Rend Központi Levéltárában található. *Bibó* ennek kéziratos másolatára hivatkozik: OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Fol. Lat. 79.

⁴⁰² *Dugonics* forrásai: Vitruvius, Leon Battista Alberti, Andrea Palladio, Vincenzo Scamozzi, Philibert Delorme, Giacomo Barozzi da Vignola és Nicolaus Goldmann.

⁴⁰³ OSZK, LATIN NYELVŰ KÖTETES KÉZIRATOK, Quart. Lat. 557. „Andreae Dugonicii a Sancto Angelo Custode e Clericis Regularibus Scholarum Piarum AA. LL. & Philosophiae Doctoris, et in Celeberrima Regia Universitate Budensi Mathematicum Professoris Publici ordinarii Regii Elementa Matheseos Purae Tomus Primus Algebram complexus Anno 1779.” ff. 176. „Architecturae Liber II. Architectura Hydraulica.” ff. 106r-176v.

⁴⁰⁴ *Bibó* 1978, 56-60.; MOL N. 22. (József nádor titkos levéltára) 124-130. rakszám: 7 db folió-méretű, bőrbe kötött kézirat. A polgári építészetről szóló a 126. számú kötet.

a másik két követelményhez kapcsolódó ismeretekre a hadmérnök az építészet egyéb területein már szert tehetett. Az esztétikai kérdések tárgyalása azért fontos, mert a hazai emléktárhelyen ilyenekkel alig-alig találkozunk. *Seneczezy* az arányt, az utánzást és az ízlést érintette, amit – *Locke*-ra hivatkozva – fejleszthető tulajdonságnak tartott. Ebben a fejezetben olyan modern szerzőre is hivatkozott, mint pl. *Marc-Antoine Laugier*.⁴⁰⁵ *Bibó* kiemeli, hogy a kézirat igényes, magas színvonalú munka, amiből arra következtet, hogy a hadmérnökképzés a polgári építészképzésnél magasabb elméleti színvonalon állt.

Kresznerics Ferenc, szombathelyi tanár 1799-1804 között tartott előadásainak kéziratanyaga is helyet kapott *Bibó* tanulmányában,⁴⁰⁶ aki a szerző szakirodalmi tájékozottságára hívja fel a figyelmet.⁴⁰⁷ Mivel *Kresznerics* az oszloprendek tagozatainak magyar elnevezéseit is megadta, arra következtet, hogy *Révai Miklós* „*Várasai építésnek eleji*”⁴⁰⁸ című magyar nyelvű építészeti szakkönyvét is felhasználta. A mű azonban semmi lényeges újdonságot nem tartalmaz. *Bibó* kitér egy másik alkotásra is, amelynek szövege szinte teljes egészében megegyezik *Kresznerics*-ével. Ezt a szombathelyi tanár *Horváth Kristóf* nevű hallgatója vetette papírra, az ő előadásai alapján.⁴⁰⁹

Az 1798-as tanulmány megemlíti még *Királyfalvi Róth Tamás* XVIII. század közepén írt kéziratát, aminek illusztrációiból *Bibó* bebizonyítja, hogy a felhasznált építészeti szakirodalomnak köszönhetően Magyarországon az ismeretanyag alapjait a néhány évtizeddel korábbi épületek képezték.⁴¹⁰ A dokumentum nagyrészt az oszloprendek és tagozataik arányaival foglalkozik. A szöveg latin nyelvű, de a tagozatokat németül adja meg.⁴¹¹ Emellett a szerző csak igen röviden és vázlatosan tér ki az alapozás néhány problémájára, valamint a kapuk, ajtók és ablakok elhelyezésére és a helyiségek kapcsolódására. A fűtést ezekkel összefüggésben tárgyalja.⁴¹² Forrásaira sehol sem

⁴⁰⁵ MARC-ANTOINE LAUGIER SJ (1713-1769): építészeti elméletirő, jezsuita pap. A francia udvar kedvelt prédikátora. 1755-ben elhagyja a rendet és a párizsi bencésekhez csatlakozik. A klasszicista építészett egyik legnagyobb hatású elméletirője. Legfontosabb műve az 1753-ban Párizsban megjelent *Essai sur l'architecture*. A *Gazette de France* szerkesztője.

Seneczezy forrásai: Sébastien Le Clerc, Augustin-Charles Daviler, Bernard Forest de Belidor, Vitruvius, Leon Battista Alberti, Daniele Barbaro, Claude Perrault, Sebastiano Serlio, Andrea Palladio, Giacomo Barozzi da Vignola, Vincenzo Scamozzi, Philibert Delorme, Nicolaus Goldmann, Sir Henry Wotton.

⁴⁰⁶ *BIBÓ* 1978, 65-66.; MTA KÉZIRATTÁRA, Mennyiségt. Mért. Épít. 4ⁿ 1.

⁴⁰⁷ *Kresznerics* forrásai: Johann Friedrich Penher, Augustin-Charles Daviler, Vincenzo Scamozzi, Nicolaus Goldmann, Andrea Palladio, Vitruvius, Bernard Forest de Belidor, Philibert Delorme, Boeckler, Giacomo Barozzi da Vignola, Christian Wolff, Leonhardt Christoph Sturm, François Blondel, Marc-Antoine Laugier, Rausch Ferenc, Christian Rieger.; *BIBÓ* 1978, 66/82. jegyzet.

⁴⁰⁸ *VÁRASAI* 1780. A szerző megjelölése nélkül.

⁴⁰⁹ *BIBÓ* 1978, 65/81. jegyzet, 66.; EK KÉZIRATTÁR Ms. E. 64.

⁴¹⁰ *BIBÓ* 1978, 106.; MTA KÉZIRATTÁRA Mennyiségt. Mértan. Építészett. 8^a 2. ff. 36r-43r.

⁴¹¹ Uo. ff. 36r-37r.

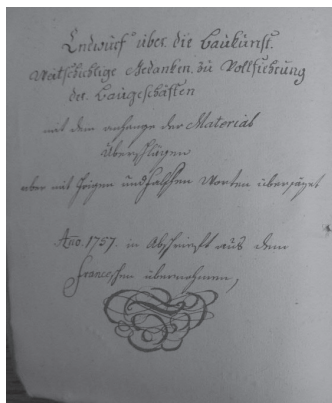
⁴¹² Uo. ff. 37v-43r.

hivatkozik. A kézirat katonai építészetről szóló részében azonban két jelentős XVII. századi francia szerző, *Sébastien le Prestre de Vauban*⁴¹³ hadmérnök és *François Blondel*⁴¹⁴ neve sokszor előkerül.⁴¹⁵

A Váci Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményében található egy 1757-ből származó, német nyelvű kézirat.⁴¹⁶ *Rusvay Tibor* a dokumentumot *Christoph Anton Migazzi* váci püspök kéziratának tulajdonította, noha ezt semmi sem bizonyítja.⁴¹⁷ A könyvtári katalógus szerint eredete ismeretlen. Az ötvenegy főlíon száz számozott oldalt elfoglaló szövegben semmiféle possessorori bejegyzés, címer, vagy aláírás nem kapott helyet.⁴¹⁸ Nézeteim szerint az sem kizárható, hogy a dokumentum nem Vácon sőt, még csak nem is Magyarországon készült.

A címlapon a szerző kiemelte, hogy a szöveget franciából másolta, ill. vette át (19. kép).⁴¹⁹

A kéziratban leginkább a különféle helyiségek, valamint az ajtók és ablakok arányairól, méretezéséről és elrendezéséről van szó.⁴²⁰ A lépcsők méreteit is tárgyalja,⁴²¹ valamint röviden kitér az oszloprendekre, de arányrendszereiket nem adja elő következetes pontossággal.⁴²² Érinti

19. kép

a boltozást,⁴²³ valamint bemutatja a téglafalazást is.⁴²⁴ A falazatokkal kapcsolatban különböző számításokat vezet le.⁴²⁵ Hasonló, főként költségszámításokat közöl a

⁴¹³ SÉBASTIEN LE PRESTRE DE VAUBAN (1633-1707): hadmérnök XIV. Lajos hadseregében, jelentős erődépítési munkák fűződnek a nevéhez.

⁴¹⁴ FRANÇOIS BLONDEL (1618-1686): francia építész. Jelentős építészetelméleti műve az 1675-ben, Párizsban kiadott „Cours d’architecture enseigné à l’Académie royale d’architecture”.

⁴¹⁵ MTA KÉZIRATTÁRA Mennyiségt. Mértan. Építészet. 8^k 2. ff. 45r-66v.

⁴¹⁶ VEK KÉZIRATTÁR, 219.283. sz. kézirat. „Entwurf über die Baukunst.”; A dokumentumra témavezetőm, *Kelényi György* hívta fel a figyelmemet.

⁴¹⁷ RUSVAY 2000, 93.

⁴¹⁸ A 81. oldalig folyamatos a számozás, utána 52-es számmal újraindul.

⁴¹⁹ VEK KÉZIRATTÁR, 219.283. Címlap. „Entwurf über die Baukunst. / Weitschichtige Gedanken zu Vollführung der Baugeschäften mit den anhang der Material / Überschlügen aber mit Irigen und falschen Worten übersaget / Anno. 1757. in Abschrift aus den franceschen übernahmen.”

⁴²⁰ Uo. 1-10, 12-17, 32-48.

⁴²¹ Uo. 12.

⁴²² Uo. 17-25.

⁴²³ Uo. 27-30.

⁴²⁴ Uo. 51-53.

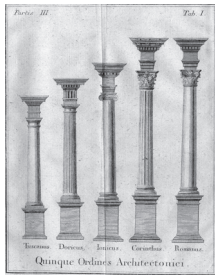
⁴²⁵ Uo. 55-58.

kőpadozattal, a kályhakkal és márványpadlókkal kapcsolatban.⁴²⁶ Végül kitér a pincékre és ír az üvegkohókról is.⁴²⁷ A szöveget egy naptári kérdésekkel foglalkozó rész zárja le.⁴²⁸

A kézirat felépítése nélkülöz mindenféle logikát, a szerző még csak kísérletet sem tett arra, hogy tárgyát a vitruviánus hagyományoknak megfelelően tagolja. Egyetlen egy íróra, *Andrea Palladióra* hivatkozik a szobák tárgyalásakor.⁴²⁹ Rajta kívül még közvetlen forrásait sem jelöli meg. Elméleti kérdésekről nyomokban sem értekezik, csupán gyakorlati ismereteket közöl.

Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik *Rausch Ferenc* 1799-ből származó építészeti kéziratát. A szerző címzetes kalocsai kanonikként *Dugonics András* mellett a budai majd pesti egyetem matematikaprofesszora volt. 1779-ben kiadott egy mezőgazdasági épületeket tárgyaló, latin nyelvű tankönyvet.⁴³⁰ Míg ez a mű egy szűkebb szakterületre koncentrál, az egyetemi előadásokra készült kézirat a polgári építészet egészét felöleli.⁴³¹

Rausch a témát viszonylag részletesen tárgyalja, mondandóját a *firmitas*, *utilitas* és *venustus* szerint három részre osztja.⁴³² A szokásos bevezető a jezsuita szerző, *Johann Baptist Izzo* „*Elementa architecturae civilis*” című művére támaszkodik, ami a bécsi *Theresianum* építészettankönyvének készült, ahol a szerző ezt a tárgyat tanította és 1773-tól igazgató volt (20-21. kép). Könyve mind az örökös tartományokban, mind Magyarországon hamar elterjedt.⁴³³

20. kép

⁴²⁶ Uo. 58-61.

⁴²⁷ Uo. 62-69, 69-72.

⁴²⁸ Uo. 73. „Wahrhaftige Prognostica.”

⁴²⁹ Uo. 37.; Palladióról lásd: 63-64. jegyzet.

⁴³⁰ Bibó 1978, 43.; RAUSCH 1779.

⁴³¹ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3726. „Architectura pro semestri primo. Auctore Francisco Rausch. 1799.” ff. 19.; A 18. és a 19. folión az öt klasszikus oszloprendet ábrázoló metszetek láthatók. Minden bizonnyal egy könyvből vágták ki őket.

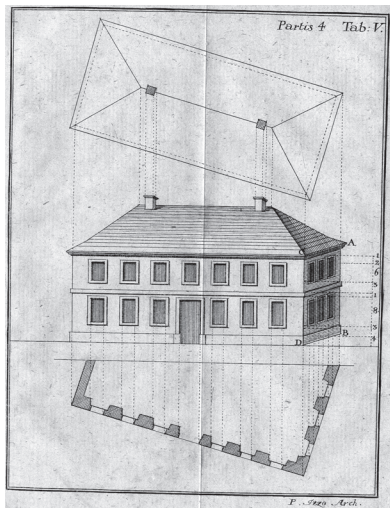
⁴³² Uo. „3. In tres itaque partes Architectura Civilis dispescitur 1. agit de Firmitate. 2. De Commoditate. 3. De Venustate.” fol. 2r.; „Pars Tertia / De Venustate Aedificii.” ff. 15v-17v.

⁴³³ Izzo 1764, 1-2. „§. 1 Architectura civilis est scientia, non modo mente concipiendi, & in charta designandi aedificia, sed operum etiam labores ad mentem fundatoris ordinandi, fundator vero, cum diversis fines habere possit, diversa quoque aedificium sortitur nomina; quod enim publicis commodis dicatur *aedificium publicum*, cuiusmodi sunt Templa, Curiae, Bibliothecae, Theatra, Aedes Academicae &c. quod privatis usibus destinatur, *habitatio* aut *domus* dicitur, quae si principi, aut conspicuae personae servit, *palatium* si cuiuspiam honori, virtuti, rerum gestarum memoriae apud posteros consecratur, monumentum est.”; A mű német fordítása: Izzo 1773. ¹1777. ²1786. ³1796.; A XIX. században magyar fordításban is megjelent: Oktatás a polgári építészetre. A magyar elemi iskolák számára. Németből [ford.] Récsi József építési számvevő tiszt. Kolozsvár 1843.; Izzóról lásd: Bibó 1978, 69-73.

Ennek nyomán *Rausch* kifejti, hogy az építőmester célja kétféle lehet: vagy magán-, vagy középületet emel. A szerző különböző épülettípusokat sorol fel: templomokat, törvényszékeket, könyvtárakat, színházakat, iskolákat, magánházakat és palotákat. Külön megemlíti azokat az épületeket is, amelyek híres személyiségek erőit és tetteit örökítik meg. Ezeket *Izzo* után emlékműveknek (*monumenta*) nevezi.⁴³⁴ A szerző a következő pontban tér rá, hogy az építészet egészét a vitruviusi hármas követelmény határozza meg.⁴³⁵

Az első részben részletesen bemutatja az építőanyagokat. A fák tárgyalásánál figyelemreméltó, hogy nevüket magyarul is közli.⁴³⁶ Az anyagtan után az építészi szerkezetekre tér rá, amiket az előzőekben már megismert módon az alapozástól a falakon, padozatokon, boltozatokon át egészen a tetőig végigvesz.⁴³⁷

A második részben szintén a megszokott módon az épületek elhelyezéséről, majd a különböző nyílásokról, a lépcsőkről, a fűtési módokról és az épületek beosztásáról értekezik.⁴³⁸ Az épület belsejének beosztásáról szólva megjegyzi, hogy a reprezentatív termeket az első emeleten, a *piano nobile*-n kell kialakítani.⁴³⁹

21. kép

A harmadik rész főként az oszloprendekről szól, de a bevezetésben arról olvashatunk,

hogy a szépséget a *szimmetria* és az *eurüthmia* határozza meg. Az előbbi fogalom alatt a

⁴³⁴ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3726. fol. 2r. „I. Architectura Civilis est scientia aedificium iuxta ideam scopo Fundatoris respondentem exstruendi, cum vero Fundator diversos possit habere fines, sequitur quod etiam aedificiam diversa sortiat Nomina, sive quod publicis commodi deservit, dicitur aedificium publicum, cuiusmodi sunt: Templa, Curiae, Bibliothecae, Theatra, Aedeo Academicae &c. Quod privatis usibus destinatur, Domus, aut habitatio dicitur, quae si Principi, aut conspicuae personae servit Palatium, si cuiuspiam honori, virtuti, rerum gestarum memoriae apud posteros consecratur, Monumentum appellatur.”

⁴³⁵ Uo.

⁴³⁶ Uo. ff. 2v-3v.

⁴³⁷ Uo. „Pars Prima. / De Firmitate Aedificii.” ff. 2r-11r.

⁴³⁸ Uo. „Pars Secunda / De utilitate, seu Commoditate Aedificii.” ff. 11r-15v.

⁴³⁹ Uo. „Secunda Contigna[t]io D[omi]norum habitacioni apparatur in hac Conclavia aut Ordinariis, aut solemnibus functionibus destinantur, haec Aeci dicuntur, majores caeteris illa conclavia, majoraque cubilibus fieri debent.” fol. 15r.

szerző *Vitruvius*hoz hasonlóan az arányosságot érti,⁴⁴⁰ míg az utóbbin a modern értelemben vett tükörszimmetriát:

„Az *eurüthmia*. A szimmetria tehát megköveteli, hogy az arányosságon túl – amelynek mind a részek, mind az épület egésze között fenn kell állnia – az összes részt egyfajta természetes rend szerint egybehangzóan rendezzék el. Ennél fogva az épületen az ablakokat mindkét felől egyenlő számban és egyenlő módon elhelyezve középről kell számolni. Célszerű, hogy a támaszok egyenlő szélességűek legyenek. Ha azonban különböző szélességűek, kívánatos, hogy megfeleljenek egymásnak. [...] Az *eurüthmia* szabályai a következők: 1. A szerfelett hosszú épületek közepén és sarkain előugrások vannak, amiket olaszul *rizalitoknak* neveznek. 2. Az épületek közepét máshogyan kell díszíteni, mint az oldalfalakat, és ha a sarkokon előugrások vannak, ezeket is jobban kell díszíteni, mint a hátraugró falakat. 3. A főkapu közepén nyíljon, ha azonban oldalra kell helyezni, a másik oldalon is legyen egy hasonló, vagy legalább egy álkapu. 4. Nem lehet önmagukban dísztelen homlokzatokat építeni egyazon épületen. 5. Szerfelett keskeny oldalra nem lehet homlokzatot építeni. 6. Az épületen ne legyen több dísz, mint ami a rendeltetésének és a benne lakók lehetőségeinek megfelel.”⁴⁴¹

Az idézetből kiderül, hogy a modern tükörszimmetria fogalma mellett az *eurüthmia* eredeti jelentése is megjelenik a definícióban, hiszen a *rizalittagolás*, valamint a *díszítés* a homlokzatok harmonikus kialakítását célozza. Az utolsó pontban pedig a *decorum* elvét fejti ki a szerző, ami itt önállóságát elvesztve az *eurüthmia* megvalósulásának egyik feltételévé válik.

A szövegben több szakíróra vonatkozó hivatkozással is találkozhatunk. A habarcsokat tárgyaló részben a szerző a francia *Loriot*-t említi,⁴⁴² míg az alapról értekezve *Johann*

⁴⁴⁰ Uo. „Consociatio omnium aedificii p[ar]tium secundum ra[t]iones pulchras et concinna eorum dispositio symmetria vocatur, amoena v[er]o varietas p[ar]tium utrinque similibus dissimili modo coniuncta dicitur.” fol. 16r.

⁴⁴¹ Uo. „Eurythmia. Symmetria itaque exigit, ut praeter p[ro]portionem, quae inter p[ar]tes, tum inter has, et totum aedificium intercedere d[e]be[t], omnes p[ar]tes conveniente, ex naturali quodam ordine disponantur. Itaque in aedificio a medio computando fenestras, utrinque aequali numero, et aequali modo positas, scapae v[er]o aequae latos, v[er]o si diversae sint latitudinis sibi tu[er]e correspondentes esse oportet. [...] Eurythmiae v[er]o leges sunt sequentes 1. Aedificia nimis longa v[er]o in medio, v[er]o praeterea et[er]na in utraque angulo habeant projectionem, quam Itali Risalite vocant, 2. Medium Aedificii aliquantulum sit ornatius, quam reliqui parietes, et si anguli habent projectionem, hi quoque magis ornentur, quam parietes retracti. 3. Porta p[ri]ncipalis sit in medio, quodsi in latere fieri debeat, in opposita quoque p[ar]te alia similis, v[er]o saltem ficta fiat. 4. Frontispicia sibi pura n[on] imponantur, nec in eodem aedificio collocentur. 5. In angusto nimis latere nullum frontispicium ponatur. 6. Aedificium n[on] maiorem splendorem ostendet, quam qui ejusdem fini, et incolentium conditioni convenit.”

⁴⁴² Uo. „In Gallia D[omi]nus Lauriott sequens mortarii genus docuit u[e] una pars pulverum subtilium e contusis lateribus, et duae partes arenae fluviatilis purae misceantur cum calce restincta ex aqua ita, ut fiat massa fluidior, quam sit commune mortarium tum huic affundatur pulverum calcis vivae portio, quae sit quarta pars pulverum latericiorum, ac de ligneis vectibus, sedule subigatur, massa haec debet mortarium in

Friedrich Pentherre és Lorenz Johann Daniel Suckowra hivatkozik.⁴⁴³ A boltozatoknál egyszer magára *Vitruviusra* is utal.⁴⁴⁴ A *venustast* taglaló fejezetben egy helyen *Nicolaus Goldmann* neve kerül elő,⁴⁴⁵ míg az oszloprendeket *Rausch* az „öröközöld” szerző, *Vignola* alapján tárgyalja.⁴⁴⁶ Megfigyelhető, hogy *Izzo* tankönyve mellett a kézirat fő forrásai a XVII. század végének, ill. a XVIII. század közepének német területen készült nagy, összefoglaló művei voltak.

Szintén az Országos Széchényi Könyvtárban található *Nagy Ferenc* kézírata, ami 1804-1805-ös tanévben az egri líceum előadásain készült.⁴⁴⁷ Az *architectura civilisre* és *hydrotechniára* osztott építészet a filozófia, fizika és metafizika mellett kapott helyet.⁴⁴⁸ *Nagy* jegyzete az építészettörténet rövid összefoglalásával indul, ami a kezdetektől négy fő korszakra van felosztva, úgy mint legrégebbi (*architectura antiquissima*), régi (*architectura antiqua*), gótikus (*architectura gothica*) és modern építészet (*architectura moderna*).⁴⁴⁹ A legrégebbi korszak az első kunyhóktól a babiloni építkezéseken és *Salamon* templomán át az egyiptomi épületekig ível. A régi, vagy antik korba a klasszikus görög és római épületek tartoznak bele. A szerző az építészet csúcspontjának a római császárkort tartja, míg gótikus építészet alatt az V. századtól a XV. századig terjedő korszakot érti. A modern a *quattrocentótól* az ő századáig tart, amikor az antikvitás lett a követendő példakép. *Nagy* ezt a történelmi felosztást *Christian Rieger* jezsuita „*Universae architecturae civilis elementa*” című művéből vette át, ami *Izzo* munkájához hasonlóan a bécsi *Theresianum*

aqua tenacissimum.” fol. 4r-4v.; Lorient 1774.

⁴⁴³ Uo. „*Pentherus* fundationis altitudinem iuxta soli conditionem determinat, in solo n[em]pe sicco, et firmo sextam p[ar]tem altitudinis muri superstruendi; in solo mediocri quartam, in minus firmo tertiam eidem tribuit. [...] *Succovius* excessum hunc latitudinis vult esse utrobique trium digitorum.” fol. 6r-6v.

Johann-Friedrich Pentherről lásd: 35. jegyzet.
LORENZ JOHANN DANIEL SUCKOW (1722-1781): a hamburgi gimnázium matematika-tanára, majd a Jenában fizikát és kamarai tudományokat tanít. Emellett bányamérnök is.; Suckow 1751. ²1763. ³1781. ⁴1798.

⁴⁴⁴ Uo. „Laquear, si incurvatum fuerit, fornix, arcus, Vitruvio, aut Camera dicitur [...]” fol. 8r.

⁴⁴⁵ Uo. „Causam, cur eiusmodi p[ro]portionibus praeditae partes pulchrae centeantur, hanc reddit Goldmann, quia animus contemplatione eorum, quae prompte ipsi patent delectatur [...]” ff. 15v-16r.

Nicolaus Goldmannról lásd: 233-234. jegyzet.

⁴⁴⁶ Uo. „In construendi Ordinibus variant Auctores, plerique Vignolam sequuntur, hic eam p[ar]tium primatiarum ad columnam in omnibus [pra]estantem statuit rationem, ut trabeatio sit pars minor Ordinis, quam stylobata, illa n[em]pe 4^a haec 3^a pars columnae. [...]” fol. 17r.
Vignoláról lásd: 84. jegyzet.

⁴⁴⁷ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 2722. „*Studia Philosophica, in specie Termones ex Logica, hist. philosophica, Architectura, Physica et Metaphysica pro usu scholastico per Franciscum Nagy 1um et 2-di anni Philosophiae Auditorem descripta [Agriae] A^o 1802-1804.*” ff. 161.

⁴⁴⁸ Uo. „*Ternio 1us. Architecturae. In Usum Francisci Nagy & 2^a Anni [...] 1804. Agriae.*” ff. 23r-38r.; „*Ternio 2us. Architecturae. Semestri 1^a A^o 1804/5.*” ff. 39r-53v.; „*Ex Hydrotechnia.*” ff. 46r-53v.

⁴⁴⁹ Uo. ff. 24r-25r.

építészettankönyvének készült 1756-ban.⁴⁵⁰ Az egri kézirat lejegyzője szóról szóra hosszú részleteket emelt át *Rieger* szövegéből.

Figyelemreméltó, hogy a gótikát nem tüntetik fel teljesen negatív színben. Mindez annak köszönhető, hogy a XVIII. századtól oldódni kezdett az a reneszánszból örökölt előítélet, amit a korszakkal szemben tanúsítottak.⁴⁵¹ A stíluson belül két egységet különböztetnek meg: egy korait, ami lényegében a kora-középkornak felel meg, valamint egy újabbat, ami a klasszikus és későgótika korszakát öleli fel. Az előbbinél főként a görög szellemiséggel ellentétes tömegalakítást és díszítést kárhoztatják, míg az utóbbival kapcsolatban csodálattal adóznak annak, hogy a középkori építőmesterek mekkora tudás birtokában voltak, ami lehetővé tette a hatalmas építészeti alkotások, épületszerkezetek létrehozását.⁴⁵² *Rieger* példaként a reimsi, a strassburgi és a milánói székesegyházat, valamint a bécsi *Stefanskirchét* említi. Ezeket *Nagy Ferenc* egy magyar emlékkel, a kassai Szent Erzsébet-dómmal egészíti ki.⁴⁵³

A történeti áttekintés után az általa fontosnak ítélt építészeti írókat sorolja fel.⁴⁵⁴ A sort természetesen *Vitruviusszal* kezdi, majd az ókori író művének *Guillaume Philander*,⁴⁵⁵ *Daniele Barbaro*⁴⁵⁶ és *Walter Ryff (Rivius)*⁴⁵⁷ általi kiadásait említi. Az újkori szerzők közül

⁴⁵⁰ RIEGER 1756, 6-11.; Riegerről lásd: BIBÓ 1978, 68-69.

⁴⁵¹ FRANKL 1960, 417-487.

⁴⁵² RIEGER 1756, 9-10. „*Architectura Gothica*, a septemtrione seculo V. profecta originem suam traxisse videatur a prima illa et antiquissima, que propter operum ruditatem, et abnormem structurarum molem Graeco architectandi genio multum posthabetur. At vero distinguendum est inter architecturam Gothicam antiquiorem ac recentiorem. *Antiqua* nempe aedificiorum illa veluti monstra produxit atque vel ex ipso decoris neglectu, vel unico soliditatis studio proposito architectis sensum promota adeo invaluit, ut Gothorum & Longobardorum figmenta tora ferme Europa vigerent. [...] Non ea Gothicae recentioris conditio, *modernam* quam vocant. Haec ut chimaericis & ipsa ornamentis referta, a laborum tamen artificio, & proportionum delectu sed multum commendavit. Ipse tam ingentium fabricarum ex quadro lapide coactarum magnificus splendor, quarum majestatem in Anglia, Gallia, Italia & Germania nostra hodie dum miramur, magnam artis peritiam, audentemque grandia animum loquitur. Ecclesia Cathedralis Rhemensis, Argentinensis, Mediolanensis, & Metropolitana nostra D. Stephani honoribus sacra scalpenti nitorem, miramque struendi dexteritatem pene adductam usque ad audaciam, & vel hodia aegre tentandam plane confirmant.”; OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 2722. ff. 24v-25r.

⁴⁵³ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 2722. fol. 25r. „[...] magnificus splendor quarum majestatem in Anglia Gallia Italia Germania et Hungaria nostra hodie dum miramur magnae arcis peritiam audentemque grandia anima loquique Ecclesia Cathedralis Renensis Argentinensis, Mediolanensis Vienenensis divi Stephani honoribusque Sacri Cassoviensi S. Elisabethae Scalpenti nitore miramquestrucuti deteritate plane confirmant [...]”

⁴⁵⁴ Uo. fol. 25v.

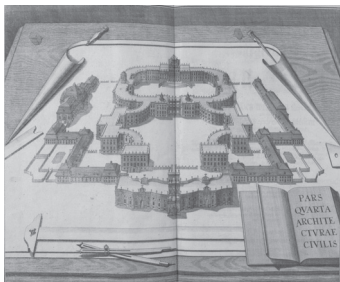
⁴⁵⁵ Guillaume Philander jegyzetekkel látta el Vitruvius traktátusát.; PHILANDER 1552. A mű népszerű volt, többször kiadták.

⁴⁵⁶ Daniele Barbaro is kommentálta Vitruviust, olasz és latin nyelvű kiadást készített.; Első kiadás: BARBARO 1556.; Nagy Ferenc a kéziratban egy 1649-es kiadásra hivatkozik.

⁴⁵⁷ Walter Ryff (Rivius) latin és német nyelven is kiadta Vitruviust: RYFF 1548.

Sebastiano Serlio,⁴⁵⁸ Philibert Delorme,⁴⁵⁹ Pietro Cataneo,⁴⁶⁰ Andrea Palladio,⁴⁶¹ Vincenzo Scamozzi,⁴⁶² Johann Friedrich Penther,⁴⁶³ valamint Izzo nevére hivatkozik.⁴⁶⁴

A szakirodalmi áttekintés után a megszokott módon az anyag- és szerkezettanra vonatkozó alapismeretek felsorolása következik. A kézirat lejegyzője az alapozást,⁴⁶⁵ a padozatokat,⁴⁶⁶ a boltozatokat,⁴⁶⁷ a támaszokat⁴⁶⁸ és külön a félköríves lefedést tárgyalja,⁴⁶⁹ majd különféle számítási módokat ismerteti.⁴⁷⁰

22. kép

A dokumentum építészeti része az épületek szépségét (*venustas*) meghatározó tényezők bemutatásával ér véget.⁴⁷¹ A szerző a *szimmetriát* és az *eurüthmiát* definiálja, majd röviden kitér az oszloprendekre is. A *szimmetriát* a vitruviusi hagyománynak megfelelően egyfajta arányosságként határozza meg,⁴⁷² amit kétfelé oszt: egyrészt az épület tagjainak megfelelő elrendezésére (*symmetria dispositionis*), másrészt

méterarányra (*symmetria dimensionis*).

⁴⁵⁸ Lásd: 77. jegyzet. A „Tutte l'opere d'architettura et prospettiva” utolsó kötetére, az ún. „Extraordinario Librora” hivatkozik, ami 1551-ben jelent meg Lyonban.

⁴⁵⁹ Lásd: 229-230. jegyzet. DELORME 1567.; A szövegben az 1561-es dátum áll, ami valószínűleg elírás.

⁴⁶⁰ CATANEO 1554.

⁴⁶¹ Lásd: 63-64. jegyzet. PALLADIO 1570.; Palladio építészeti művét 1570-ben publikálta. Nagy Ferenc szövegében neve mellett az 1575-ös dátum áll, ami valószínűleg elírás.

⁴⁶² Lásd: 83. jegyzet. SCAMOZZI 1615.

⁴⁶³ Lásd: 35. jegyzet. A szöveg nem jelöli meg, Penther melyik művéről van szó.

⁴⁶⁴ IZZO 1773. Nagy Ferenc az 1764-es latin kiadás német fordítását használta. A szövegben tévesen az 1774-es évszám szerepel.

⁴⁶⁵ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 2722. ff. 26r-29r.

⁴⁶⁶ Uo. ff. 29v-30r.

⁴⁶⁷ Uo. ff. 30r-35r.

⁴⁶⁸ Uo. ff. 35r-36r.

⁴⁶⁹ Uo. fol. 36r.

⁴⁷⁰ Uo. ff. 36r-42r.

⁴⁷¹ Uo. ff. 44r-45v.

⁴⁷² Uo. fol. 44r. „§ 2us N^{ro} 1us *Symmetria* est mutuus partium aedificium componentium inter se ratione quantitatis consensus dividitque in symmetriam dispositionis et symetriam dimensionis. / N^{ro} 2us *Symmetria dispositionis* est ea partium aedificium componentium distributio quae illud in partes utrinque aequales et aequae graves dividit efficitque ut centrum gravitatis totius aedificii medium structurae occupet, totum unde 3us Hac symmetria aedificio conciliari potest si spatium in quo Aedificium ponenda est bifariam ducta per medium spatii lineam dividatque et utrinque eodem numero et aequalium dimensionum partes constituent aliqui ut hanc obtineant dividunt spatium in quo aedificandu[m] est in 4us aequales partes ductu transversis lineis et in singula spatii parte eodem numero et aequal[e]m dimensionem partes aedificiis constituent 4us symmetria dimensionis est ratio dimensionum partium aedificium componentiu[m] fundator in cartis rationib[us] per architectos stabilitis et ad iustu ostericum exactis hae vero ad has tres vero canq 1^a est 1:1, 1:2, 1:3, 1:4, & alter 2:3, 3:4, 4:5, & 3:5, 5:7, 7:9, 9:11 &c.”

Az *eurüthmia* mellett, hogy az épületet alkotó tagok egyfajta harmóniáját és a megfelelő díszítésmódot jelenti, tartalmazza a modern tükörszimmetria fogalmát is.⁴⁷³

Nagy Ferenc jegyzetében is megfigyelhető, hogy nagymértékben támaszkodott a XVIII. század második felében kiadott tankönyvekre, *Rieger* és *Izzo* munkáira. Ezek mellett a XVI. századi nagy, klasszikusnak mondható itáliai szakírókat vette sorra, és figyelemreméltó, hogy a német irodalmat *Walter Ryff* (*Rivius*) *Vitruvius*-kiadásán kívül csupán *Penther* neve képviseli. Legfőbb forrásai tehát a működése előtt fél évszázaddal kiadott bécsi tankönyvek és a *cinquecento* szerzői voltak.

Fennmaradt még egy Egerből származó XVIII. századi kézirat, amit az ottani Főegyházmegyei Könyvtárban őriznek. Az előzőhöz hasonlóan ez is tartalmaz polgári építésszettel és vízépítéssel foglalkozó fejezeteket. A szerző nevét és a lejegyzés dátumát viszont nem tüntették fel.⁴⁷⁴ Az egyszerű ábrákkal kiegészített szöveg problémákra és *theoremákra* tagolódik. Semmiféle elméleti megjegyzést nem találunk benne, csupán praktikus ismeretek sajáthatók el belőle. Az ismeretlen szerző egy nagyon rövid általános bevezető után az alapozás, az emeletek, lépcsők, padozatok, boltozatok és tetők építését tárgyalja, majd rátér a különféle építőanyagok bemutatására.⁴⁷⁵ Ellentétben viszont mindazzal, amit a többi dokumentumnál tapasztalhattunk, még a forrásokat sem jelölte meg.

Az építészeti tárgyú kéziratok sorát egy 1806-ban, a kolozsvári királyi gimnáziumban írt jegyzetanyaggal zárom, ami a tatai piarista kollégium gyűjteményének részét képezte, és a possesszori bejegyzés szerint *Letavay Sándor* tulajdonában volt.⁴⁷⁶ A fenti dokumentumokhoz hasonlóan a kolozsvári órávázlat is a vitruviusi hármasság követelmény

⁴⁷³ Uo. 44r-44v. „§ 3us N^{ro} 1^a *Eurithmia* est consensus partium aedificium componentium cum toto aedificio et ea earundem compositio quae aspectu aedificii faciat oculis gratu hinc leges Eurithmiae praecipuae sunt sequentes 1^a ut dimensiones partium aedificii correspondeant amplitudini aedificii 2^a ut aedificium quod in longum protendit in medio aut utrinque in angulis protuberet 3^a ut partes protuberantes magis exornentur qua alii 4^a ut fenestra in eadem linea horizontali et verticali constituantur 5^a ut ordines architectonici in locis propriis collocentur 6^a ut ornatus aedificii omnes ex eode ordine architectonico desumantur 7^a ut ordinibus architectonicis et ceteris ornatibus aedificium valde n[e] oneretur. 8^a ut porta aedificii princeps in medio aedificii constituat aut vero si in latere debeat collocari in altero correspondente latera caeca porta adornet. 9^a ut partes correspondentes eandem referant forma hinc aliqui Eurithmia constituunt praecipuae in amoena illa varietate partium utrinque simillum dissimila medio.”

⁴⁷⁴ EFK H. IV. 56. „Institutiones Architecturae. – Hidrotechnia.” 18. sz. Egykorú kézirat, ábrákkal. 89 ff. 260x210 mm. Pk. Poss.: „Schola Archiepiscopalis Agriensis.”

⁴⁷⁵ Uo. ff. 1r-27r.

⁴⁷⁶ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3598. „Architectura [et geometria practica] tradita in Regio Lyceo Claudiopolitano Anno MDCCCVI^o. Bibliothecae Tatensis Schol. Piar. Alexandri Letavay e Sch. Piis mso.” ff. 92. Az építészet 43 foliót tesz ki.

alapján tárgyalja az építészetet, a szöveg felépítése a már ismertetett művekben foglaltakhoz hasonló. A *venustast* tárgyaló fejezet a *Rausch* féle kéziratból már megismert módon a *szimmetria* és az *eurüthmia* definíciójával kezdődik. Az eddigi összes dokumentumtól eltérően itt azonban nem az *eurüthmia*, hanem a *szimmetria* fogalma takarja a modern tükörszimmetriát.⁴⁷⁷ Az *eurüthmia* pedig a vitruviusi hagyományoknak megfelelően egyfajta harmóniát jelöl. Ez a két követelmény akkor jön létre, ha az épület tagjait különböző arányszámok (*rationes*) határozzák meg, tehát a műben arányosság (*proportio*) áll fenn. A szerző ennek a kifejtésénél magára *Vitruviusra* hivatkozik.⁴⁷⁸

Az antik írók kívül a faanyagoknál és a párkányszélesség kiszámításánál a francia hadmérnök, *Bernard Forest de Belidor* nevével találkozhatunk.⁴⁷⁹ A boltív szélességének meghatározása *Suchow* munkáján alapul, míg az oszlopok arányainak forrása *Vignola*. A klasszikus oszloprendek továbbá a *Leonhard Christoph Sturm* által leírt német oszloprenddel is kiegészülnek.⁴⁸⁰ A kolozsvári kézirat lejegyzője nem csupán a fenti szerzőkre utalt, hanem a boltozatok bemutatásához felhasználta *Izzo* könyvét is.⁴⁸¹ Jól látható tehát, hogy a források egy része abból a körből kerül ki, amit az előző dokumentumoknál is megfigyelhettünk, de kiegészül egy hazánk területén népszerű építészeti tankönyvvel is.⁴⁸²

⁴⁷⁷ Uo. „*Symetria* est mensura aequalitatis, haec consistit [i]n sui partin aequali, ans in simili positione partin aequalin, respecta totius, et sui, eg si forta ponatque in medio, et fenestrae tot sint ex dextera quot e sinistra, est symethria [...]” fol. 31v.

⁴⁷⁸ Uo. ff. 31v-32v.

⁴⁷⁹ Uo. fol. 7r. és 16v.

BERNARD FOREST DE BELIDOR (1698-1761): francia had- és vízmérnök. Szakterületén több könyvet is kiadott. A kézirat szerzője valószínűleg a polgári építészetet is tárgyaló művére hivatkozott: BELIDOR 1729.; Német kiadás: BELIDOR 1757-1758.

⁴⁸⁰ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3598. ff. 15v, 35r, 36r.

Suckowról lásd: 443. jegyzet.; Vignoláról lásd: 84. jegyzet.; Leonhard Christoph Sturmól lásd: 236. jegyzet.; A német oszloprendről: STURM 1699.

⁴⁸¹ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3598. fol. 13v.

⁴⁸² A kézirat lejegyzője két helyen még más szerzőkre is hivatkozik. Ezeket azonban nem sikerült beazonosítanom, ui. a kézírás nem jól olvasható, valamint a névalakok erősen torzítottak. Az egyik szerző francia, és a boltív szélességének meghatározásánál kerül elő Gorgie vagy Gosogie alakban. A másik az árkadívek és oszlopok tárgyalásánál Zoccus alakban fordul elő. Uo. ff. 15r, 38r.

III. ISKOLAI VIZSGATÉTELEK

III. 1. JEZSUITA VIZSGAANYAGOK

Az „*Universae Matheseos*”-ban foglalt ismeretanyagról tanúskodik egy másik Nagyszombatban készült dokumentum, a *Spaits Péter*⁴⁸³ által 1767-ben összeállított vizsgatételsor is.⁴⁸⁴ Ezt a nemesi konviktusban változatlan szöveggel 1769-ben, valamint 1774-ben, már az egyetem elköltözése után újból felhasználták.⁴⁸⁵

A dokumentumban az építészet a matematikán belül jelenik meg, az anyag legnagyobb részét a geometriára vonatkozó kérdések teszik ki. A szűk értelemben vett polgári építészetre kilencvennyolc kérdés vonatkozik, amit még huszonhárom, a perspektíva szerkesztéséről és mértani testek távlati ábrázolásáról, a rajzok helyes árnyékolásáról és színezéséről, valamint néhány gyakorlati feladatról szóló kérdés egészít ki. A szöveg kérdésekből (*quaestiones*) és feladatokból (*problemata*) áll. A feladatok lényegében indirekt kérdések, hiszen a problémamegoldáson keresztül vizsgálták a jelöltek felkészültségét.

A tételsort az „*Universae Matheseos*”-hoz hasonlóan a vitruviusi követelmények tagolják. Az öt bevezető kérdés arra vonatkozik, hogy mit nevezünk polgári építészetnek, mi az építész és az építőmester közötti különbség, honnan erednek az épületek elnevezései, melyek a főbb építőtípusok, valamint mik a tudományág alapelvei. Ebben tehát a vitruviusi követelmények ismeretét kérték számon.⁴⁸⁶

A *firmitas* által meghatározott anyag- és szerkezetani részt huszonhárom kérdés alkotja. Ezek az építőanyagok minőségére, az alapozásra, a padló-, a fal- és mennyezetkészítésre, valamint a boltozatok ismertetésére irányulnak. Négy feladat is kiegészíti ezt a részt, amiben a kupola, a boltív, az „ökörszarv-” és a keresztboltozat lerajzolását kell elmagyarázni, valamint a „lapos” és a gótikus boltívet kell leírni. Meg kell határozni a boltíveket tartó pillérek és az íveket alkotó ék alakú kövek felső széleinek vastagságát.

⁴⁸³ SPAITS PÉTER SJ (1734-1797): körmendi születésű jezsuita. Tanulmányai elvégzése után Nagyszombatban tanulmányi felügyelő, majd 1765-től az egyetemen a mértan és az építészet tanára. A rend eltörlése után bőszi plébános.; ZELLINGER 1893, 484.; SZINNYEI XII (1908), 1330.; THIEME-BECKER XXXI (1937), 340.

⁴⁸⁴ SPAITS 1767.

⁴⁸⁵ SPAITS 1769. Ezt a tételsort Schoen Arnold ismertette. SCHOEN 1930, 25-26.; SPAITS 1774.

⁴⁸⁶ SPAITS 1767. Ex Architectura Civili. „Quid Architectura civilis? / Quis Fundator, & Architectus, quodve utriusque munus? / Unde diversa aedificiorum compellatio? / Quid aedificium privatum, publicum, & palatium? / Quibus principiis innititur Architectura civilis?”

A *commoditas* alá tartozó tizenhat kérdés az épületek beosztását, a kapuk, ablakok, lépcsők és kandallók elhelyezését és beépítését taglalja. Az ezekhez kapcsolódó feladatokban a kapuk helyét és méretét kell meghatározni, valamint az ablakok nagyságát és alakját kell megadni. Mindezen túl ki kell számítani a lépcsőfokok számát, valamint a tetők magasságát.

A következő nagy egységet az *ornatus* (díszítés) határozza meg. Ez a fogalom a *Vitruvius*nál ismert *venustasszal*,⁴⁸⁷ ill. az „*Universae Matheseos*”-ban szereplő *pulchritudóval* rokon,⁴⁸⁸ ami az épület esztétikai megjelenését határozza meg. A huszonöt kérdés közül az első az *eurüthmiára* és *szimmetriára*, a második pedig az építészeti arányok eredetére vonatkozik.⁴⁸⁹ A fennmaradó huszonhárom kérdés az oszloprendeket és tagozati elemeiket vizsgálja. A dokumentumnak ebben a részében *Vignolára*⁴⁹⁰ is utalnak, amiből kitűnik, hogy a hallgatóknak az oszloprendeket a híres itáliai szerző alapján kellett ismerniük.⁴⁹¹ Az ide kapcsolódó feladatok az arányos modul elkészítésére, az asztragal, az echinus, a tórusz, a dór és leszboszi kima, valamint a szima és a trochilus készítésére vonatkoznak. Az utolsó feladatban egy *voluta* lerajzolását kell ismertetni a *Palladio* által megadott módon.⁴⁹² Az oszloprendekkel kapcsolatban egy kérdés a *decorumot* is érinti, amiben az elv használatának okát és alkalmazásának módját tudakolják a növendéktől.⁴⁹³

Az utolsó, külön foglalt tizenhét kérdés az építészeti rajzolásra vonatkozik. Ezek nagyobb részét különböző feladatok teszik ki.

A nagyszombati vizsgatételsor, valamint az „*Universae Matheseos*” tematikája és tagolása majdhogynem teljes egészében megegyezik. A kérdések között természetesen szerepel olyan is, amivel a tankönyv nem foglalkozik. Ez arra utal, hogy az oktatás során – legalábbis az 1760-as évek második felében – nem csupán az óravázlatot, hanem más építészeti szakkönyveket is felhasználtak. A katalógusokból mindenesetre kitűnik, hogy az egyetemnek a fent említett műveken kívül egyéb építészeti tárgyú szakmunkák is a birtokában voltak.⁴⁹⁴ A *Vignolára* és *Palladióra* való közvetlen utalás is ezt bizonyítja, bár

⁴⁸⁷ DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 3, 2.; VITRUVIUS 1964, 44.; VITRUVIUS 1988, 38.

⁴⁸⁸ UM 1755, Arch. Civ., I. I, 2.

⁴⁸⁹ SPAITS 1767. Ex Architectura Civili. „Quid Eurythmia & Symmetria? Unde desumpta proportio Architectonica, & quae hujus regulae, & classes?”

⁴⁹⁰ Lásd: 84. jegyzet.

⁴⁹¹ SPAITS 1767. Ex Architectura Civili. „Quae vignoliana constructio, & cur caeteris praeferenda?”; „Quid intercolumnium, & quae ejusdem juxta vignolam magnitudo?”

⁴⁹² Uo. „Volutam palladiana aliave methodo delineare”

⁴⁹³ Uo. „Quid decorum, & quomodo in diversis structuris servandum, qua ratione in ipsis etiam ordinibus, variisque ornatibus retinendum.”

⁴⁹⁴ EK KÉZIRATTÁR Mss J 1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690). pp. 598, 602.; SERLIO 1569.; Valamint ugyanennek a műnek egy 1669-es kiadása.

ezeket a szerzőket a legszélesebb körben ismerték. A vignolai arányrendszert és a palladiói volutát valószínűleg két évszázados tekintélyükből kifolyólag⁴⁹⁵ kérték számon.

A nagyszombati tételsor kiegészíti a tankönyvet. *Spaits Péter* művéből indirekt módon szerzhetünk információkat ugyanazokról az alapismeretekről, amelyek az „*Universae Matheseos*”-ban is megtalálhatók.

A jezsuiták kolozsvári kollégiumában is oktattak építészeti ismereteket, amire egy másik, szintén az 1767-es évben kinyomtatott vizsgaanyag szolgál bizonyítékkal,⁴⁹⁶ amit *b. Thoroczky József* tett le, és ami *Frivaldszky János* matematika-tanár előadásaira épült. A nagyrészt algebrai és geometriai tárgyú dokumentumban csupán öt kérdés vonatkozik az építészetre, amelyben az építészeti rajzról, az alapozásról, falazásról és boltozásról, valamint az oszloprendekről van szó. Külön rákérdeznek a *firmitas*, *utilitas* és *venustas* szabályaira is. A kérdéseket úgy tették fel, hogy a vizsgázónak alkalma lehetett nagy, átfogó témakörök kifejtésére, főként az oszloprendekkel kapcsolatban. Figyelemreméltó, hogy az utolsó kérdésben a klasszikusokon kívül másféle oszloprendekre is utaltak.⁴⁹⁷ Bár a részleteket nem fejtették ki, véleményem szerint feltételezhető, hogy Kolozsváron is a nagyszombati tételsorban foglaltakhoz hasonló ismereteket vártak el a növendékektől.

Nagyszombatban a *Spaits* féle dokumentumon kívül egy másik tételsorban is helyet kaptak építészeti kérdések. 1771-ben *Dávid Antal*nak az építészetén kívül a római régiségekről, a geometriáról és a numizmatikáról kellett számot adnia. Ezeket az ismereteket az egyetemi előadásokon kívül, a nemesi konviktusban sajátította el.⁴⁹⁸

A kérdések összetétele és szóhasználata a *Spaits Péter* által összeállított vizsgaanyagban foglaltakéval egyezik meg, s mindemellett a két dokumentum szerkezete teljesen azonos. A *firmitast* harminckét kérdésben és négy feladatban, a *commoditast* huszonhárom kérdésben és négy feladatban, az *ornatust* pedig huszonnyolc kérdésben és öt feladatban

ELTE LEVÉLTÁR VEGYES IRATOK I/C. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Inventarium seu Descriptio Collegii Supressae Societatis JESU Tyrnaviensis, Ejusque Bonorum Caeterorum item Effectum ubilibet reperibilium peracta Anno Domini 1773. – Cathalogus Librorum Bibliothecae Astronomicae.” pp. 112, 233, 234.; RIEGER 1756.; IZZO 1764.

⁴⁹⁵ FORSSMANN 1956, 132-134.

⁴⁹⁶ FRIVALDSZKY 1767.

⁴⁹⁷ Uo. Ex Architectura Civili. „Quis ortus & progressus, Quae Ichnographia, Orthographia, Intersectio? Quae axiomata Materia aedificii, fundamentum substructio, Muri, Fornices &c. quibus firmitatis Legibus definiantur. Quid ad Leges commoditatis, & venustatis adtineat? Qui ordines Architectonici, eorum proportio, modulus? Unde difficultas praeter Tuscanum, Doricum, Ionicum, Corinthium, Romanum alios ordines Architectonicos inveniendi?”

⁴⁹⁸ DÁVID 1771.

tárgyalták. Az építészeti rajzolás négy kérdésre és tizenhárom feladatra tagolódott. *Dávidtól* ugyanazokat az elveket és szakismereteket kérték számon, amelyek a többi nagyszombati vizsgaanyagban is megtalálhatók. Az építészetre vonatkozó általános bevezető kérdések a két dokumentumban majdnem teljesen azonosak.⁴⁹⁹ Az 1771-es vizsga során az *eurüthmiával*, a *szimmetriával* és a *decorum* elvével szintúgy tisztában kellett lenni, mint a többi alkalommal.⁵⁰⁰ Az oszloprendeket ekkor is *Vignola* alapján kellett ismertetni, és a *Palladio* féle volutaszerkesztést is be kellett mutatni.⁵⁰¹

A nagyszombati tételsorok megerősítik azt az „*Universae Matheseos*”-szal kapcsolatos megállapítást, hogy a hallgatóknak a humanista gyökerű, érett barokk építészeti műveltséganyagot kellett elsajátítaniuk.⁵⁰² A dokumentumok szerkezete szolgáltatja erre az első bizonyítékot: az építészetet szigorúan, kihangsúlyozottan a vitruviusi kategóriák alapján tárgyalták. A tételek között helyet kaptak a legfontosabb esztétikai fogalmakra, az *eurüthmiára* és a *szimmetriára*, valamint a *decorum* elvére vonatkozó kérdések is. Ez utóbbi azért volt fontos, mert a konviktusban a jövő legfőbb potenciális mecénásait oktatták. A forma és tartalom egységének kifejezése a tőlük elvárt reprezentáció során elengedhetetlen alapfeltétel volt. Éppen ezért az anyag- és szerkezzetani alapismereteken túl hangsúlyt fektettek arra, hogy a növendékeket a rangjuknak megfelelő – igaz, nagyon alapvető – elméleti fogalmakkal is megismertessék.

III. 2. PIARISTA VIZSGAANYAGOK

A piarista rendtől több építészeti kérdéseket is magába foglaló vizsgatételsor maradt fenn, különösen a pesti kollégiumból, ahonnan a kutatás során hat ilyen anyag is előkerült. Az általam ismert dokumentumok közül az első 1765-ből származik és *Gaudi Ferenc* állította

⁴⁹⁹ Uo. [fol. 6r-v.] „Quid Architectura Civilis? / Quis Fundator, & Architectus? Num eadem est aedificiorum compellatio? / Quid aedificium privatum, publicum, palatium, & monumentum? / Unde aedificii venustas vera, & apparens, ejusdemque utilitas desumitur?”

⁵⁰⁰ Uo. [fol. 7v.] „Quid Eurythmia & Simmetria? / Unde desumpta proportio Architectonica, quae hujus regula?”; [fol. 8r.] „Quid decorum, & quomodo in diversis structuris servandum, qua ratione etiam in ipsi ordinibus, variisque ornatibus retinendum?”

⁵⁰¹ Uo. [fol. 7v.] „Quae Vignoliana methodus, & cur ceteris praeferenda?”; [fol. 8r.] „Quid intercolumnium, & quae ejusdem juxta Vignolam magnitudo? [...] / Volutam Palladiana, aliave methodo delineare.”

⁵⁰² M. Zemlén Jolán egy 1760-as nagyszombati tételsort is említ, amit azonban nem sikerült megtalálnom. Állítása szerint a nagyszombati Szent Adalbert Egyesület (Trnava, Spolok Sv. Vojtecha) könyvtárában található: „Astronomia physicae juxta Newtoni Principia brevium methodo scholastica ad usum studiosae juvenitus. Tyrnaviae 1760”; ZEMPLÉN 1998, 143.

össze.⁵⁰³ A következőt *Schaffrath Lipót* írta 1769-ben,⁵⁰⁴ majd *Lang Ignác* vizsgájára készült egy kérdéssor 1779-ben.⁵⁰⁵ Ezt a *Koppold Imre* eszéki polgár számára 1780-ban⁵⁰⁶ írt tételsor követte, majd egy 1782-ből származó kérdéssor, amit *Bernáth Godfried* pesti polgár vizsgájára nyomtattak ki.⁵⁰⁷ A pesti dokumentumokat végül egy 1783-ban készült tételsor zárja.⁵⁰⁸

A *Gaudi Ferenc* által összeállított anyagban a széles körű filozófiai és matematikai ismereteket felölelő tematikán belül huszonnégy építészeti kérdés található.⁵⁰⁹ Ezeket tételesen nem osztották úgy fel, mint a *Spaits Péter* féle dokumentumban, mégis a vitruviusi hármas egység alapján csoportosíthatók, noha sorrendjük nem következetes. A két bevezető kérdés⁵¹⁰ után tíz vonatkozik az anyag- és szerkezettanra⁵¹¹ és nyolc az épület kényelmességére. Ezek főként az ablakok alakjával és nagyságával, valamint a szobák elosztásával foglalkoznak.⁵¹² Öt kérdés jut az épület szépségére, tehát az oszloprendekre és a tagozatokra.⁵¹³ Ezekhez rajzolási feladatok is kapcsolódnak, amelyek mellett további két hasonló feladat is helyet kapott.⁵¹⁴

⁵⁰³ GAUDI 1765.

⁵⁰⁴ SCHAFFRATH 1769.; Schaffrath Lipót egyéves megszakítással 1764-1783 között volt a pesti piarista kollégium tanára. CATALOGUS OSCHP 1998, 330.

⁵⁰⁵ LANG 1779.

⁵⁰⁶ KOPPOLD 1780.

⁵⁰⁷ BERNÁTH 1782.

⁵⁰⁸ PROPOSITIONES 1783.

⁵⁰⁹ GAUDI 1765, fol. 14r.

⁵¹⁰ Uo. „Quid Architectura Civilis? / Eae rationes in Architectura maxime probantur, quae numeris minoribus exprimuntur.”

⁵¹¹ Uo. „Arbores, quando caedi debeant pro aedificiis & quo tempore. / Saxorum virtutes explorare. / [...] Si columna super columnam constituenda est, superior debilior sit, quam inferior, eaque huic firmiter insistet. / Fundamentum aedificii ponere. / Muri in singulis aedificiorum contignationibus contrahi debent. / [...] Lorica & murus inter fenestram, & pavimentum interjectus altitudine 3 pedes non excedat. / [...] Pavimenta in hypocaustis lignea sint, in Oetis ex lapidibus quadratis. / Camerae seu fornices muris aut pilis oneri ferendo paribus incumbere debent. / Quo depressior est fornix pilis opus est robustioribus, & ideo quomodo determinari possit earum crassities? / [...] Tecta nec valde celsa, nec etiam depressa esse debent.”

⁵¹² Uo. „Si latitudo fenestrarum nimia non sit, figura ipsarum debet esse rectangulum parallelogrammum: si autem fenestra nimia sit, superne arcu terminari debet, quod in Bibliothecis fieri solet majoribusque coenaculis. / Latitudo fenestrarum tanta esse debet, quanta duobus hominibus per fenestram aspicientibus opus est. / Fenestrae superiores cum inferioribus ejusdem sint latitudinis, & in eadem linea constituantur, ac quadrangulares nimum longae superarcuari debent. / [...] Figura conclavium nec justo major, nec minor esse debet. / [...] Quae species fornicum? / Quomodo caminus exstruatur. / [...] Ea conclavia jungantur, quorum usus connexus est. / Usus conclavis unius usum alterius nec tollat, nec eidem obsistat.”

⁵¹³ Uo. „Thorum, Echinum, Cymatium, Doricum, Simam Cymation, Lesbium, Trochilum, Apophigim denique delineare. / Truncus, Scapus, & Sophorus supercilio, & limbis superioribus & inferioribus Apophigi jungi debent. / Frontispicium, Denticulos in fascia Coronicis ordinis Dorici, & Volutam delineare. / [...] Data altitudine loci, in quo aliquis ordo erigendus est, modulum, & inde diametrum columnae invenire. / Quod ordines sunt in Architectura? quid Tuscus? quid Ionicus? quid Romanus? quid Corinthius?”

⁵¹⁴ Uo. „Sectionem tecti Gallici Mansardiani, vel Allamansarde dicti delineare. / [...] Aedificium Ichnographice delineare.”

A *Schaffrath Lipót* féle vizsgaanyag az előbbinél tagoltabb, bár az építészeti tematika terjedelme nagyjából hasonló, hiszen tizennégy kérdésből áll, amit még kilenc feladat egészít ki. A többi kérdés a geometria, logika, sztereometria, metafizika, trigonometria, teológia, mechanika, általános fizika, hidrosztatika, hidraulika, aerometria, optika, katoptrika, dipotrika, perspektíva, phonomatica, ballisztika és pirotechnika, az asztronómia, a meteorok, valamint a morálfilozófia tárgykörébe tartozik. Az építészeti tételek a szokásosnak mondható bevezető kérdéssel indulnak: mi az építészet, miből áll, mi az *eurüthmia* és a *szimmetria*, valamint a szilárdsággal és a díszítéssel kapcsolatban mire kell figyelni.⁵¹⁵ Az első kérdésben lényegében két vitruviusi követelménnyel találkozunk: a *firmitasszal*, ami helyett a szövegben a *soliditas* (szilárdság) kifejezés áll, és a *venustasszal*, amit az *ornatus* (díszítés) kifejezés takar. Figyelemreméltó a két elméleti kategória, a *szimmetria* és az *eurüthmia* szerepeltetése. A kérdéseket itt is a vitruviusi hármas követelmény alapján tették fel. A legtöbb kérdés a legalapvetőbb anyag- és szerkezetani ismeretekre vonatkozik,⁵¹⁶ amit a kényelemre, a nyílásokra, a szobák alakjára, a lépcsők kényelmes kialakítására és a fűtésre vonatkozó kérdések követnek.⁵¹⁷ Ezen kívül csupán öt tétel kéri számon az oszloprendek és a tagozati elemek ismeretét.⁵¹⁸

A *Lang Ignác* által 1779-ben letett vizsga során harminc kérdés jutott az építészetre. A bevezető kérdés⁵¹⁹ után a *firmitasra*, az építőanyagokra és a szerkezetekre tizenkét tétel

⁵¹⁵ SCHAFFRATH 1769. Ex architectura quaestiones. fol 13r. „Quid architectura civilis? quae ejus partes? quid Symmetria? Eurithmica? & aliae partes tum ad soliditatem quam vero etiam ad ornatum aedificiorum spectantia.”

⁵¹⁶ Uo. „[fol. 13r] 1. In aedificiis quae longiori aevo parantur, vitandus est ligni usus saltem nimius, & ligna validiora sunt praefenda. / 2. Ligna quae inaedibus adhibentur sicca sint oportet. / 3. Lapides solidi sint, & tempestatum patientes. / 4. Calx ex gravibus duris, & candicantibus lapidibus coquatur. / 5. Arena quae calci miscetur sit ea, aspera, & minime terrea esse debet. / 6. Basis fundamenti inferior latior esse debet superiore, seu infima muri super struendi crastitie. / 7. Muri aedificiorum perpendiculariter sunt erigendi. / [...] 12. tectum magna cura fiat, nec altum nimis nec depressum sit. / [...] Ligna pro aedificiis caedere & exsiccare. Lateres formare ac coquere. Eorumque firmitatem examinare. Calcis praestantiam detegere. / [fol. 13v] Quomodo fundamentum aedificii in humo solida sit. / Item in solo congestio palustri & aquoso. Quomodo muri extruendi. / Incrustationem seu tectorium in muro inducere. Rudum laqueare perficere. / Quomodo fornicum construendus sit, & tectum designare [...].”

⁵¹⁷ Uo. „8. Fransedium locum patentiorem respiciat, ac aedes aream subdilem adjectam, & portam in medio positam habeant. / 9. Fenestrarum in singulis aedibus ea sit copia, quae liberaliter per lumen omnes partes aedificii dispenset. / 10. Figura conclavium quadrangularis & rectangula esse debet. / 11. Schalae comoda sint, latae, & luminosae una earum nempe primaria domum intrantibus sit obvia. / [...] 13. In fornacibus denique focis, fumariis, &c. estruendis, non commoditatis modo, sed nitoris cum primis & firmitatis ratio habeatur.”

⁵¹⁸ Uo. fol. 13v. „[...] Quae partes columnae. / Quomodo astragalum vel Torum determinare soleant. / Item Cimaceum doricum, Trochilum & apophigem. / Item Cimaceum Lesbium & Simam. Portas domuum exornare. Item fenestras. / Exteriorem denique & inferiorem domus ornatum perficere.”

⁵¹⁹ LANG 1779. Problemata ex architectura. „I. Praeuias Architecturae notiones referre.”

vonatkozik.⁵²⁰ A *commoditas*ra, tehát a helyiségekre, lépcsőkre és tetőkre nyolc,⁵²¹ valamint az oszloprendekre és tagozatokra kilenc kérdés jutott.⁵²² Ezek mindegyike viszonylagos részletességgel firtatja a növendékektől elvárt alapismereteket.

A *Koppold Imre* számára 1780-ban összeállított tételsor a fentiekől nagymértékben eltér. A vizsgakérdések a gazdasági épületeket taglalják. Huszonegy pontban százharminchét kérdés és feladat vonatkozik az építészetre, amit a vízmérnöki ismeretek körébe tartozó tételek követnek. Az építészeti rész bevezető kérdésében az építészet, az építőmester és az építész, a *firmitas*, *commoditas* és *venustas*, valamint a *szimmetria* és az *eurhythmia* meghatározása a feladat.⁵²³ Emellett még beszélni kellett az építészet eredetéről, fejlődéséről, valamint különböző ágairól. Végül fel kellett sorolni néhány híres szakíró, és magát a polgári építészetet kellett részekre osztani, amelyen belül egy rövid áttekintést kellett adni a gazdasági épületekről is.⁵²⁴ Ezután három fejezet következik, amelyekben alpontokba szedve sorakoznak a kérdések. Az első fejezet az építőanyagokat és a szerkezeti elemeket taglalja. Külön pontba szedték a fákat és a kőanyagokat, a homokot és

⁵²⁰ Uo. „II. Quibus rebus firmitas aedium obtineatur definire. / III. De variis materiae aedium speciebus critice differere, ac nominatim quidem 1) de lapidibus tam natiuis, quam factitiis, 2) de lignis cum generatim, tum etiam speciatim consideratis, 3) de calce, 4) arena, 5) gypso, 6) limo, 7) argilla, 8) vitris, 9) metallis. / IV. Idoneam materiae adplicationem explicare. / V. Fundationem, atque substructionem 1) in terra firma, 2) in solo saxoso, 3) in loco palustri, 4) in loco aquoso, 5) in terra fabulosa, 6) in loco congestio facere. / VI. Varietatem murorum 1) recensere, 2) vsitationes exstruere, 3) anchoris, 4) taleis firmare, 5) tectorio vestire. / VII. Parare 1) rudus, 2) lithocollam, 3) ruderationem intra aedes, 4) sub dio. / VIII. Pauimentum 1) asseribus, 2) more Graeco sternere. / IX. Laqueare 1) e lignis perpetuis, 2) e lignis interpolatis, 3) ex asseribus ponere, 4) gypso, vel tectorio vestire, 5) ruderatione munire. / X. Varias lacunarum camerarum 1) formas recensere, 2) pro iisdem directores parare. / XI. Data cunei latitudine, et longitudine 1) inuenire pilarem densitatem, 2) vicissim. / XII. Cuneorum superiorum latitudinem determinare. / XIII. Cameras Gallicas struendi leges assignare.”

⁵²¹ Uo. „XIV. Qua in re commoditas aedium sita sit, definire. / XV. Ordinationem aedium 1) ratione situs, 2) formae, 3) contiguationum, 4) portarum, 5) arearum considerare. / XVI. Pro diuersis promptuariis leges exhibere; ac nominatim quidem 1) pro cellis vinariis, 2) tubernis, 3) coquinis, 4) poenuariis, 5) officinis, 6) stabulis. / XVII. Scalas 1) primarias, 2) secundarias ordinare. / XVIII. In habitaculis ad commoditatem 1) vestibuli, 2) atrii, 3) oeci, 4) hypocausti, 5) cubilis, aduertere. / XIX. Larariorum rationem habere. / XX. Locorum secretorum leges exhibere. / XXI. Tectorum varietatem enarrare.”

⁵²² Uo. „XXII. Partium, quae in aedibus ad ornatum deseruiant, distinctas dare notiones. / XXIII. Data altitudine Ordinis Architectonici determinare altitudines 1) Stylobatae, 2) Columnae, 3) Trabeationis. / XXIV. Delineare 1) Torum, et Astragalum, 2) Echium, 3) Cymatium Doricum, 4) Trochilum, 5) Cymatium Lesbium, 6) Simam, 7) Apophigim, 8) Volutam Palladianam, 9) Vitruuianam, 10) Triglyphos cum guttis, 11) Denticulos, 12) Mutulos. / XXV. Data Regulae altitudine reliquorum membrorum altitudines determinare. / XXVI. Scalam delineandis Ordinibus necessariam conficere. / XXVII. Ordinem ex partibus componere. / XXVIII. Ordinum diuersitatem exhibere; nominatim: 1) Dorici, 2) Ionici, 3) Corinthii; 4) Tusciani, 5) Romani. / XXIX. Differentiam diametrorum scapi contracti, et non contracti eruere. / XXX. Leges scapi contrahendi assignare.”

⁵²³ KOPPOLD 1780. Ex architectura ad structuras oeconomicas adplicata. „§ 1. Definitiones: Architecturae, Fundatoris, Architecti; Firmitatis, Commoditatis, Venustatis, Symmetriae, Eurhythmiae.”

⁵²⁴ Uo. „2. Scholion. Memorabuntur hoc loco perquam opportune: Architecturae Ortus, progressus, diuisio: in Ciuilem, Militarem, Naualem, Aquaticam, praecipui Scriptores Rerum Architectonicarum; diuersitas Structurarum Ciuilium, Architecturae ad Structuras Oeconomicas adplicatae Partitio, Synopsis, Vitlitas.”

a hozzá tartozó vakolóanyagokat, az alapozást, az emeletek építését, a padozatokat, a tetőket, valamint a helyiségek elrendezését.⁵²⁵ A második fejezetben a gazdasági melléképületekről van szó, amiket három pontba szedve, fajtáik szerint tárgyalnak, majd a parasztház szobáira és a tűzvédelmére vonatkozó néhány kérdés következik.⁵²⁶ A harmadik fejezet a különféle költségek kiszámítását tartalmazza. Első helyen az épület egészének pénzértékét és a szerződéseket taglaló feladatok állnak, amelyeket az egyes terület- és térfogatmérétek kiszámolására, valamint az anyagmennyiség, az anyagköltség és a munkabér meghatározására vonatkozó feladatok követnek.⁵²⁷ Az utolsó fejezet az építészeti rajzokról szól. A pontokba szedett feladatok az előrajzot, az alaprajzot, valamint a homlokzat- és metszetrajzot taglalják.⁵²⁸

Bernáth Godfried 1782-es vizsgaanyagában nyoma sincs a vitruviusi felosztásnak. Egyetlen rövid, vázlatos bevezető kérdés vonatkozik az építészet egészére, amiben a *firmitas* és *commoditas* mellett az épületek díszítésére (*decor*) is rákérdeztek.⁵²⁹ A következőkben az építőanyagokról és az építészeti szerkezetekről esik szó. A kényelem tárgykörét csupán két kérdés erejéig érintették, amelyekben a szobák felosztását taglalták. A habarcsoknál a francia *Loriot* neve is szerepel, ui. az általa leírt habarcskeverési módszert kellett ismertetni.⁵³⁰ A vizsgaanyag második részét a gazdasági épületekre vonatkozó kérdések teszik ki, amelyekben *Benjamin Franklin*,⁵³¹ *Faggot* és *Reinhard* nevére hivatkoztak. Itt főként műszaki berendezéseket, pl. a *Franklin* féle kályhát kellett ismertetni.⁵³² A harmadik rész a költségek kiszámításával foglalkozik, s csak az utolsó

⁵²⁵ Uo. „Sectio Prima. Materialum conditio, et aedificandi leges. / II. De lignis. / III. De lapidibus. / IV. De arena, modo parandi mortarium, materiisque accessoriis. / V. De fundamento. / VI. De contiguatione. / VII. De tabulatis. / VIII. De tectis. / IX. De cubilium distributione.”

⁵²⁶ Uo. „Sectio Secunda. Structurae oeconomicae. / X. De structuris oeconomicis ad necessitatem domesticam pertinentibus. / XI. De structuris oeconomicae domesticae et rurali communibus. / XII. De structuris oeconomicae maioris, et ruralis. / XIII. De aede rustica, pago, incendiorumque remediis.”

⁵²⁷ Uo. „Sectio Tertia. Calculus sumtuum. / XIV. De aestimatione aedificii, et contractibus. / XV. De calculo geometrico partium aliquotarum. / XVI. De dimensione partium aedificii. / XVII. De quantitate materialum, et sumtuum. / XVIII. De constitutione pretii materialum, et mercedis.”

⁵²⁸ Uo. „Sectio Quarta. Typi architectonici. / XIX. De idea et protographia. / XX. De ichnographia. / XXI. De orthographia.”

⁵²⁹ BERNÁTH 1782, „[fol. 2r.] Defin. Architecturae, Fundatoris, Architecti, Structurae, Aedificii firmi, commodi, decori, materiae.”

⁵³⁰ Uo. [fol. 2v.] „Explorare bonitatem arenae. Mortarium methodo *D. Lauriot* pro structuris infra aquas parare.”; LORIOT 1774.

⁵³¹ BENJAMIN FRANKLIN (1706-1790): amerikai politikus, író, filozófus, természettudós. Az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat egyik aláírója. Behatóan foglalkozott az elektromos jelenségekkel. Több találmány – mint pl. a villámhárító – fűződik a nevéhez.

⁵³² Uo. [fol. 3v.] „Modum docere struendi fumaria, fornaces, Franklinianam in primis.”; Franklin, Benjamin: An Account Of the New Invented Pennsylvanian Fire-Places. Philadelphia 1744.

kérdés vonatkozik az építészeti rajzolásra.⁵³³ Az 1783-as tételsor a *Bernáth* számára összeállított vizsgaanyaggal majdhogynem szó szerint megegyezik, csupán néhány mondat struktúráját változtatták meg benne.⁵³⁴

A pesti dokumentumok mellett a piarista rend iskoláiban folyó építészeti-oktatásról más tételsorok is tanúskodnak. Az egyiket 1775-ben állították össze a *Baththyány József* érsek által alapított kalocsai nemesi konviktusban,⁵³⁵ a másikat pedig Pesten nyomtatták ki 1797-ben, magát a vizsgát azonban a szegedi gimnáziumban tették le.⁵³⁶

Kalocsán a növendékek elsősorban földrajzi ismereteikről adtak számot, ahol a tételsorban tizenkét építészeti tárgyú kérdés is helyet kapott. Ezeket általánosan fogalmazták meg, hogy a tizenkét tétel alapján lehetőség szerint minél több ismeretről képet alkothassanak. A kérdéssor a már megismert módon épül fel, a vitruviusi hármass követelmény alapján. A két bevezető kérdés után a szokásos témakörök következnek.⁵³⁷ Közülük csak kettő érinti az oszloprendeket, a többi az anyag- és szerkezettanra, valamint különböző számítási feladatokra vonatkozik. Az oszloprendek modulrendszerét *Vignola* módszere alapján kellett ismertetni.⁵³⁸

A szegedi tételsor hetvenöt pontban főként az építészeti anyag- és szerkezettant tárgyalja, valamint a gazdasági épületekkel foglalkozik. Az általános bevezető kérdések is a gazdasági épületekre és a velük kapcsolatos számításokra vonatkoznak. Csupán a második pontban, egy félmondat erejéig utalnak a vitruviusi hármass követelményre.⁵³⁹ Ezután a *firmitas* fogalma alá tartozó tudnivalók, az építőanyagok tulajdonságai,⁵⁴⁰ majd a szerkezetépítés, az alapozás, a falazás, a boltozat- és tetőkészítés törvényei következnek.⁵⁴¹

⁵³³ Uo. [fol. 4r.] „Defin. Ideae aedificii, Protographiae, Ichnographiae, Orthographiae externae, et internae: qua ratione repraesentantur in charta, et quomodo inde ad ducendum calculum mensurae sumendae.”

⁵³⁴ PROPOSITIONES 1783.

⁵³⁵ MATERIA TENTAMINIS 1775.

⁵³⁶ TENTAMEN PUBLICUM 1797.

⁵³⁷ MATERIA TENTAMINIS 1775, „I. Architectura Ciuilis quid est? Quos delineandi modos habent Architecti? / II. Quod officium illorum? Quae item regulae firmitatis, commoditatis, & ornatus?”

⁵³⁸ Uo. „VII. Ordo Architectonicus quid est? Quot numerantur? Quibus quisque convenit locis? / VIII. Datae altitudini quomodo inscribi poterit ordo? Quomodo inueniri modulus ejusdem in Systemate Vignoliano?”

⁵³⁹ TENTAMEN PUBLICUM 1797, 3. „Architectura. / 1. Architectura est scientia rite ordinandi, et exstruendi aedificia ad mentem Fundatoris. / 2. Aedificii nomine venit nobis structura, quae dirigente Architecto ex diuersis materiis, iuxta artis leges, ad fines praestitutos, respicientes cumprimis *Oeconomiam* tum domesticam, tum ruralem, initio prius *sumtum calculo*, per opifices ad id conductos ita erigitur, vt firma, commoda, decoraque sit. / 3. Hinc Architectura nostra agit A, I. de materiis structurarum, et II. earundem ponendarum legibus, B. de structuris oeconomicis, C. de calculo sumtum.”

⁵⁴⁰ Uo. 3-6. „A. I. De materiis structurarum. [...] / 1. De lignis. [...] / 2. De lapidibus. [...] / 3. De iis, quae cohaesionem adferunt. [...]”

⁵⁴¹ Uo. 6-8. „A. II. De Legibus ponendarum structurarum. [...] / 1. De fundamento. [...] / 2. De contignatione. [...] / 3. De tabulatis. [...] / 4. De tectis. [...]”

A *commoditast* csupán a negyvenkettedik kérdés képviseli, ami a szobák beosztásáról szól.⁵⁴² A műszaki berendezésekkel, tűzhelyekkel, kályhakkal, kandallókkal és mellékhelyiségekkel hét kérdésben foglalkoztak. A *Franklin* féle kályháról az 1782-es pesti vizsgához hasonlóan Szegeden is beszélni kellett, valamint elvárták *Angermann* és *Tschiffel* tűzhelykészítési módszereinek ismeretét is.⁵⁴³ Az ötvenegyedik ponttól a gazdasági épületekre és a tűzvédelemre vonatkozó kérdések,⁵⁴⁴ majd az utolsó hat pontban különféle számítási feladatok következnek.⁵⁴⁵ A szegedi gimnáziumban ugyanezt a vizsgaanyagot az 1799-es tanévben újra felhasználták.⁵⁴⁶

Majdhogynem mindegyik piarista tételsort a vitruviusi hármás követelmény alapján osztották fel, ami csupán a gazdasági épületeket tárgyaló dokumentumoknál, a *Bernáth Godfried* féle pesti, és az 1797-es szegedi tételsoroknál, ill. ezek újra kiadott változatainál maradt el. Esztétikai kérdésekkel, az *eurüthmiával* és a *szimmetriával* csak a *Schaffrath Lipót* által írt és a *Koppold Imre* számára összeállított dokumentumokban találkozunk. Az utóbbiban figyelemreméltó, hogy az építészettörténetre és az építészeti szakirodalomra vonatkozó kérdések is a tételsorba kerültek.

Ha a fent ismertetett piarista anyagot egészében vizsgáljuk, szembevetendő, hogy pl. a *Spaits Péter* által 1767-ben összeállított nagyszombati tételsorral⁵⁴⁷ ellentétben a piarista dokumentumok nagy része az esztétikai kategóriákkal nem foglalkozik, és – mint a kérdéssorok összetételéből is megállapítható – nagyobb figyelmet szentel a praktikus ismeretanyagnak. A gazdasági épületek tárgyalása a század nyolcvanas éveitől jelenik meg, ami természetesen a *Ratio Educationis* hatásaként is értékelhető, a reális tárgyak oktatásában erős piaristáknál azonban nem hathatott teljes újdonságként. Nem volt véletlen, hogy a kamarai szakismereteket oktató szenci *Collegium Oeconomicum* és utódja, a tatai *Studium Cameraticum* irányítását is a rendre bízták.⁵⁴⁸

Nézeteim szerint a fenti különbségekből az következik, hogy a reáliák irányába nyitottabb piarista oktatási rendszer az építészet tanításában is éreztette hatását. A jezsuiták és a

⁵⁴² Uo. 8. „[A. II.] 5. De distributione cubilium.”

⁵⁴³ Uo. 8-9. „B. De structuris oeconomicis. [...] / 1. De structuris, ad necessitatem domesticam pertinentibus. [...]”

⁵⁴⁴ Uo. 9-11. „[B.] 2. De structuris rei domesticae, et rurali communibus. [...] / 3. De structuris oeconomiae maioris, et ruralis. [...] / 4. De ordinatione domus rusticae, et pagi. [...] / 5. De incendiorum remediis. [...]”

⁵⁴⁵ Uo. 11-12. „C. De calculo sumtuum. [...]”

⁵⁴⁶ TENTAMEN PUBLICUM 1799.

⁵⁴⁷ SPAITS 1767.

⁵⁴⁸ A Collegium Oeconomicumból is fennmaradt egy vizsgaanyag címlapja. A hozzátartozó téziseket nem találtam meg: PFEIFFER 1771.

kegyesrendiek természetesen egy hagyományrendszerből táplálkoztak, a reneszánsz és barokk építészeti műveltséganyagra támaszkodtak. A hangsúlyok azonban némiképp máshová estek. A jezsuiták a praktikus ismeretek átadása mellett sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a vitruviusi alapkövetelmények és kategóriák tárgyalására, ami humaniorákra támaszkodó oktatási rendszerükből, és a nagyszombati konviktus jórészt arisztokratákból álló közönségéből következik. A piaristák ezzel szemben az ismeretanyag praktikus, gyakorlati részére sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek, amit a század utolsó két évtizedében az oktatási reform is megerősített.

Szembetűnő, hogy a nemesi származású diákok mellett náluk egyre több növendék a polgárság köréből került ki. A *Schaffrath Lipót* által 1769-ben összeállított kérdésekre *Vizeki Tallián Antal* felelt. Az 1779-es vizsgaanyagban azonban *Lang Ignác* pesti polgár neve szerepel, akinek a kérdéseket még a vitruviusi hármas egység alapján, kiegyensúlyozott arányban tették fel. *Koppold Imre* eszéki polgár 1780-as vizsgájában azonban már hangsúlyos elemként jelentek meg a gazdasági épületek, *Bernáth Godfried* pesti polgár 1782-ben letett vizsgájában pedig egyértelműen a gyakorlati szakismereteket kérték számon. Az 1775-ben összeállított kalocsai dokumentumban a kérdések eléggé általánosak, mindemellett azonban a hagyományos hármas tagolást alkalmazták. A növendékek között nemesi és polgári származású fiatalok egyaránt helyet kaptak.⁵⁴⁹ A válaszadók társadalmi összetétele a szegedi vizsgákon is hasonló volt.⁵⁵⁰

III. 3. VIZSGAANYAGOK A XVIII-XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁRÓL

A jezsuitáktól és kegyesrendiektől származó vizsgatételsorokon kívül fennmaradt néhány olyan dokumentum is, ami nem a szerzetesrendekhez, hanem az állami oktatáshoz kapcsolódott. Az 1777-ben kihirdetett *Ratio Educationis* rendelkezéseinek értelmében

⁵⁴⁹ MATERIA TENTAMINIS 1775. NÉVSOR: b. Anton Fischer, Bezszány Ignác, Morotz László, Vermes Károly, b. Sennyei József, Darótz Ferenc, Brezovai László, Ernst Oberdorff, Gombos Ferenc, Benitzki Károly, Szombatheli Ferenc, Csapodi Gábor, Brezovai József, Ujfalusi Ferenc, Petrótz Ferenc, Franz Szedlmaier, Simon Imre, Török János, Szombatheli Sándor, Vuits Demeter, b. Rudnyánszki Pál, Franz Skerletz, Gányi József, Hamar Mihály, Balla Adalbert, Polyák János, Josef Kasnitz, Frivaldszki József, Szombatheli Gábor, gr. Anton Fribaisz Anton, Franz Fribert, Friedrich Oberdorff, Simonyi József, Simon Ferenc, b. Rudnyánszki János, Josef Skerletz, Demkovits Antal, Lipkai Zsigmond, Ignaz Weisenthal, Jeszenovszki József, Jeszenszki Mihály, Bézsány Imre, Bézsány János, Vojnits Lőrinc.

⁵⁵⁰ TENTAMEN PUBLICUM 1797. „Responderunt. / D. D. / Bovari Iosephus. / Fessel Sigismundus. / Karasz Nicolaus de Horgoss. / Kiraly Stephanus. / Videnmann Joannes. / Zallar Paulus. Stipendiatu Reg.”; Tentamen publicum 1799. „Responderunt / D. D. / Bossányi Iosephus. Stipend. Reg. / Demkovits Alexius. / Kamber Andreas. / Karasz Paulus de Horgoss, et S. Péter. / Karátszonyi Adeodatus de Beodra. / Martinka Joannes. / Nagy Joannes, Stipend. Reg. / Ödri Christophorus, Stipend. Reg. / Rehák Franciscus. / Zallár Stephanus, Stipend. Reg.”

filozófiai tanfolyamot tartó királyi akadémiákat hoztak létre. Ezek az intézmények lényegében a gimnázium és az egyetem között álló főiskolák voltak, s feladatuk közszolgáltatásra alkalmas személyek képzése volt. A királyi akadémiákon a matematika azon ágait tanították, amelyek a mezőgazdaságot, a földmérés- és vízműtant, valamint a polgári építészetet érintették.⁵⁵¹

A kutatás során két intézmény, a pozsonyi és a győri akadémia tételsorait sikerült feltárni. Ezek mellett egy kézíratos vizsgaanyag is rendelkezésünkre áll, amit a *gr. Festetics György* által 1797-ben alapított keszthelyi mezőgazdasági főiskolában, a *Georgiconban* állítottak össze.⁵⁵²

A pozsonyi akadémián 1796-ban készített tételsort *Hadaly Károly*,⁵⁵³ az intézet matematika-tanára írta a saját előadásai alapján.⁵⁵⁴ A szöveget még ugyanabban az évben, valamint 1797-ben, 1806-ban és 1808-ban is felhasználták a számonkérésekkor.⁵⁵⁵

Az 1796-os vizsgát másodéves hallgatók tették le.⁵⁵⁶ A kérdések az építészet, a gazdaság és a vízépítéstan köréből kerültek ki. Az építészet témaköre alá kilencvenhat pont tartozik, amit számítási feladatok egészítenek ki.⁵⁵⁷ A tételsoron jól látható, hogy teljes egészében a gyakorlati ismereteket kérték számon. Három bevezető kérdéssel indul, amelyek maguk is általánosan a tárgyalandó témakörökre vonatkoznak.⁵⁵⁸ Ezek után a téma két nagy egységre oszlik: az elsőben az anyag- és szerkezetant,⁵⁵⁹ a másodikban a gazdasági épületeket kellett ismertetni.⁵⁶⁰ Az anyag- és szerkezetantáról szóló egységben a korábban már bemutatott dokumentumokhoz hasonlóan tárgyalták a témát, igen nagy részletességgel. A

⁵⁵¹ FINÁCSI 1902, 89-90, 190, 209, 364.

⁵⁵² A Georgiconról bővebben: SÜLE 1967.

⁵⁵³ HADAI HADALY KÁROLY (1743-1834): Bölcséleti doktor, királyi táblai hiteles jegyző gr. Batthyány József hercegprímás mellett, majd a nagyszombati egyetem és a nagyszombati akadémia matematika-tanára. 1781-től a győri, 1786 és 1810 között a pozsonyi akadémia matematika-tanára, majd 1810-től 1831-ig egyetemi tanár Pesten. A vízműtanról és az építészeti rajzolásról írt könyveket.; HADALY 1783. "Posonii 1803.; HADALY 1785.; Hadalyról bővebben: BIBŐ 1978, 55-56.

⁵⁵⁴ HADALY 1796A.

⁵⁵⁵ HADALY 1796B.; HADALY 1797.; HADALY 1806.; HADALY 1808.

⁵⁵⁶ HADALY 1796A, [2]. „Subierunt: / Nobiles ac Perdocti Domini: / D. Kvassay Stephanus, Stipendiius Regius, / D. Boronkay Franciscus, / D. Terzi Vincentius, Stip[endiatus]. Reg[ius]. / D. Edelsbacher Ioannes, / D. Urbanetz Carolus, / Philosophiae alterum in annum Auditores.”

⁵⁵⁷ Uo. [15-17].

⁵⁵⁸ Uo. [3]. „I. Architectura est scientia rite ordinandi, & exstruendi aedificia ad mentem Fundatoris. / II. Aedificii nomine nobis venit structura, quae, dirigente Architecto, e diuersis materiis, sequendo Artis leges, ad fines praestitutos, respicientes cumprimis oeconomiam tam domesticam, quam ruralem, subducto prius sumtuum calculo, ita erigitur, ut firma, commodae, venustaque sit. / III. Quamorbem primum de materiis, & Artis legibus; tum de structuris oeconomicis, de sumtuum calculo denique tractat Architectura nostra.”

⁵⁵⁹ Uo. [3-9]. „De materiis et artis legibus.”

⁵⁶⁰ Uo. [9-14]. „De structuris oeconomicis.”

habarcskészítést *Loriot* módszere alapján kellett előadni,⁵⁶¹ míg a sövényfalat *Pohlen* alapján kellett ismertetni.⁵⁶² A tetőkkel kapcsolatban többek között *Viegand* fedélkészítési módszerét kérdezték, valamint a *Heins* féle szalmatetőre voltak kíváncsiak.⁵⁶³ A szerkezettani részben mindössze egyetlen kérdés vonatkozik az épület kényelmességét (*commoditas*) meghatározó alaprajzi beosztásra.⁵⁶⁴ A gazdasági épületeket tárgyaló egységben legelőször a háztartás szükségleteit kielégítő mellékhelyiségeket, valamint a műszaki berendezéseket, kályhákat, tűzhelyeket és kandallókat kellett ismertetni.⁵⁶⁵ A *Benjamin Franklin* féle kályháról⁵⁶⁶ *Bernáth Godfried* 1782-es pesti vizsgájához hasonlóan⁵⁶⁷ Pozsonyban is beszéltek, valamint *Angermann* és *Tschiffel* kályhája is tananyag volt.⁵⁶⁸ Mindezek után tértek rá a ház körüli gazdasági épületekre,⁵⁶⁹ ahol *Harlemann* és *Schreber* nevére hivatkoztak.⁵⁷⁰ Az egyszerű háztartások kereteit meghaladó nagy létesítményeket is külön tárgyalták.⁵⁷¹ A magtárakban a csövek lefektetését pl. *Faggot* alapján kellett ismertetni.⁵⁷² Legvégül néhány kérdés a gazdasági épületek helyiségeire és a tűzvédelemre vonatkozott.⁵⁷³

Nyilvánvaló, hogy a pozsonyi vizsgaanyagban egyetlen klasszikus építészeti szerző sem szerepel, és a hivatkozások is mutatják, hogy a hallgatók műszaki ismereteit kérték számon.

⁵⁶¹ Uo. [5]. „XVII. Parare mortarium 1) commune more Romanorum, 2) methodo D. Lauriot pro structuris, infra aquam ponendis.”; Loriot 1774.

⁵⁶² Uo. [6]. XXX. Struere 1) murum, huncque per contignationes contrahere; 2) parietem cratitium ad normam D. Pohlen; 3) e limo compactum. 4) Parieti tectorium inducere.”

⁵⁶³ Uo. [8]. „XLVIII. Struere tegmen 1) lateritium methodo D. Baron Heins, 2) stramineum D. Viegand, 3) e scandulis ligneis.”

⁵⁶⁴ Uo. [9]. „8) de distributione cubilium: / LI. 1) Adferre causas limitationis numeri cubilium. 2) Distribui spatium. 3) Classes distributionis generales percensere.”

⁵⁶⁵ Uo. [9-10]. „1) de structuris, necessitatem domesticam respicientibus.”

⁵⁶⁶ Uo. [10]. „LVII. / Suppeditare 1) rectam struendae methodum. 2) Describere *Pensylvanicam*. a D. Franklin exhibitam.”; Lásd: 531-532. jegyzet.

⁵⁶⁷ Lásd: 507. jegyzet.

⁵⁶⁸ HADALY 1796A, [10]. „LX. / Exhibere focum oeconomicum 1) D. Angermann & Societatis Benensis Oecon. domicilii majoribus utilem, 2) D. Tschiffeli minoribus, qui simul cubile calefaciat.”

⁵⁶⁹ Uo. [10-12]. „2) de structuris oeconomiae domesticae, & rurali communibus.”

⁵⁷⁰ Uo. [11]. „LXVII. / Deligere 1) situm crimothecae. Eam 2) ad exemplum D. Harlemann struere, 3) adversus radios solis custodire, 4) replere glacie.”; „LXIX. / Fructus torrentum utiliter. Eos alii in eodem torrent foco, in quo panem coquunt: alii testis utuntur aptius. Testum, quod D. Schreber commendat, usus probat.”

⁵⁷¹ Uo. [12-14]. „3) de structuris, oeconomiae majori, & rurali propriis.”

⁵⁷² Uo. [13]. „LXXXII. / Granarii, usu recepti, 1) incommoda perstringere, 2) illi tubos, a D. Faggot propositos, substituere.”

⁵⁷³ Uo. [14]. „4. de aede rustica, pago, incendiorum remediis.”

A győri királyi akadémián *Branischa József* matematika-tanár állított össze egy építészettel és vízépítéssel foglalkozó tételsort 1804-ben.⁵⁷⁴ Az általános bevezetőben a téma felosztását kellett ismertetni: mi a polgári és katonai építészet, a hajó- és vízépítés, mi a magán- és középítkezés, mi az építőmester és az építész feladata, valamint az építészeti rajzolás milyen ágakra oszlik. Ezen kívül számot kellett adni a három vitruviusi alapkategóriáról is. A győri szövegben az *utilitas* helyett a kényelem (*commoditas*), a *venustas* helyett pedig a díszítés (*decor*) kifejezés szerepel.⁵⁷⁵

A bevezető kérdések után a szokásos módon az építőanyagokat,⁵⁷⁶ majd az építészeti szerkezeteket tárgyalták.⁵⁷⁷ Ez után az első rész után még két fő fejezet következett, amelyekben a gazdasági épületekről,⁵⁷⁸ valamint az építészettel kapcsolatos különféle számolásokról és a költségszámításról kellett értekezni.⁵⁷⁹ A kérdéseket feladatokkal egészítették ki, és a növendékeknek igen nagy részletességgel kellett referálniuk mindegyik témából.

Bár a bevezető kérdésekben az építészet egészére vonatkozó általános elvi alapok ismeretét is megkivánták, a tételsor egészét tekintve mégis megállapítható, hogy Győrben is a gyakorlati ismeretek kerültek előtérbe.

Az Országos Széchényi Könyvtár őrzi azt a kézzel írt tételsort, amit 1806-ban a keszthelyi *Georgicon* egyik hallgatója, *Zimányi Károly* jegyzett le, aki a kérdésekre válaszoló tizenegy vizsgázó egyike volt.⁵⁸⁰ A feltett kérdéseket kilencvenkilenc pontba szedték, s tematikájukat tekintve a vitruviusi hármassal szembeállított követelmény köré csoportosították, bár a *firmitast*, *utilitast* és *venustast* külön nem érintették. Az első nyolc bevezető pontban

⁵⁷⁴ BRANISCHA 1804.

⁵⁷⁵ Uo. 3. „Introductio. / Quid est Architectura in genere? Quid est Architectura militaris? quid navalis? Quid Hydrotechnia? & quid Architectura civilis? / Quid, & quae aedificia publica? & privata? Quid Fundator? & Architectus? Quid Ichnographia? Orthographia? & Intersectio aedificii? Quo pacto efficere potest Architectus, ut aedificium sit firmum, commodum, & decorum; Quae sunt praecipuae Leges firmitatis, commoditatis, & decori?”

⁵⁷⁶ Uo. 3-5. „Sectio Prima. / I. De Materia Aedificii.”

⁵⁷⁷ Uo. 5-7. „[Sectio Prima] II. De Constitutione praecipuarum Partium Aedificii.”

⁵⁷⁸ Uo. 7-8. „Sectio Secunda. / De structuris Oeconomicis.”

⁵⁷⁹ Uo. 9-11. „Sectio Tertia. / De Aestimatione Aedificii.”

⁵⁸⁰ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3917. „Institutiones architecturae in usum auditorium suorum concinatae (!) per Joannem Szeidenschvarc Georgii Kesztheliensis [...] professorem ordinarium. Pars prima. Conscripsum per Carolum Zimányi in [...] Comitibus Georgii Festetits de Tolna Georgicon practicanem. Anno 1805/6.”; ff. 48-51. „Quaestiones ex architectura civili et rustica in Georgico Kesztheliensi [...] ex praelectionibus trimestri tertii propositae tertii anni practicanibus anno 1805/6.” A vizsgázók névsora: fol. 48. „Nomina Dominorum Respondentium. / 1. Abraham Stephanus. / 2. Dertsényi Carolus. / 3. Dertsényi Franciscus. [Fratres Germani.] / 4. Hennig Theofidus. / 5. Korontia Ludovicus. / 6. Martinovits Martinus. Stip. / 7. Milotaý Franciscus. / 8. Szatimáry Paulus Pristaldus. / 9. Vég Iosephus. Stip. / 10. Zebegnai Georgius. Stip. / 11. Zimányi Carolus.”

egyrészt az építészet különböző ágait, eredetét és a görögök után feltalált elemeit kellett ismertetni, másrészt be kellett mutatni, hogy az építésznek mire kell a legjobban odafigyelnie, miért fontos a *szimmetria*, valamint mik az építész feladatai.⁵⁸¹ Ezek után rátértek a már ismert tematikára: huszonnyolc pontban foglalkoztak az anyagtannal, és huszonkilenc az építészeti szerkezetekkel. A kényelemmel kapcsolatos alaprajzi elrendezésre, szobabeosztásra, lépcső kialakításra és fűtési eljárásokra tizenegy kérdés vonatkozik, melyek közül néhányban maga a *commoditas* kifejezés is szerepel.⁵⁸² Az oszloprendekre csupán hat tétel jutott,⁵⁸³ míg az utolsó hét pontban visszatértek a szerkezettanhoz, és a fából készült falak tulajdonságait kérdezték.

Az dokumentumban csupán egy szerzőre, magára *Vitruvius*ra hivatkoztak: a különféle homokfajtákat az ő leírása alapján kellett ismertetni.⁵⁸⁴ A tételesorban az általános bevezető kérdéseken túl elméleti problémákkal nem foglalkoztak, a bevezetésben is inkább az építés általános meghatározását kérték számon. Esztétikai fogalmakkal a szövegben egyáltalán nem találkozhatunk. Mindebből az következik, hogy bár Keszthelyen elvárták az építészet széles körű ismeretét, mégis inkább a gyakorlati ismereteket kérték számon, a hangsúlyt a mindennapi életben kamatoztatható tudásra fektették.

A XVIII-XIX. század fordulóján a királyi akadémiákról kikerült vizsgatételekből megállapítható, hogy a *Ratio Educationis* rendelkezései után a gyakorlati ismeretek oktatása előtérbe került. A kérdések közül hiányoznak a XVIII. század közepén még előszeretettel taglalt esztétikai problémák, az *eurüthmia* és a *szimmetria* fogalma, valamint a *decorum* elve is. Az anyag befogadó közege is más: nem a nagyszombati királyi-érseki konviktus, nem a váci *Theresianum*, tehát nem egy „lovagi akadémia”. A felvilágosodott abszolutizmus, az államraison elvárásainak, az új korszellemnek megfelelően a praktikus tudás felértékelődött. Ezekben az iskolákban a kézzelfogható haszonnal járó ismereteket sajátíthatták el a növendékek.

⁵⁸¹ Uo. fol. 49. „1. Quid Architectura generatim? / 2. In quales Ramos subdividitur Architectura? / 3. Quae Origo Architecturae, et qui post Graecos hanc scientiam excoluerunt? / 4. Quid Aedificium? / 5. In quo consistit maximus Conatus Architecti? / 6. An symetria necessaria sit? / 7. Quid steribia, et an observanda? / 8. Quid praeter Iudicium adhuc accedere debet in constructione Aedificii?”

⁵⁸² Uo. fol. 50-51. „78. Qualem praestant Comoditatem portae, et quot sunt species earum? / 79. Ob qualem Comoditatem construantur scalae, quae sunt requisitae qualitates, et quae diversitates illarum?”

⁵⁸³ Uo. fol. 51. „87. Quae Origo Columnarum, et quae pertes praecipuae earum? / 88. Quot sunt ordines Columnarum, et quales obtinent denominationes? / 89. Quae magnitudo moduli, quae ejus subdivisio pro ordine Toscanico, et Dorico, pro Ionico, Corinthiaco, et composito, et quae dimensiones singularum partium principalium pro quolibet ordine? / 90. Quid notandum circa attenuatunem Columnarum? / 91. Ad quid attendendam est in conjunctione Columnarum? / 92. Quae sunt illa, quae praeter Columnas ad ornatum pertinent?”

⁵⁸⁴ Uo. fol. 49. „17. Quid Arena, et in quot Classes eam Vitruvius dividit?”

IV. FELEKEZETI KÜLÖNBSÉGEK

IV. 1. A JEZSUITA TUDOMÁNYOSSÁG HATÁSA: MOLNÁR JÁNOSNAK „A RÉGI JELES ÉPÜLETEKRŐL KILENTZ KÖNYVEI”

A jezsuiták építészeti művelődéséhez kapcsolódó dokumentumok között *Molnár Jánosnak*⁵⁸⁵ „*A régi jeles Épületekről Kilentz Könyvei*”⁵⁸⁶ című műve az irodalom- és a művészettörténet számára is egyaránt jelentős. Mindamellett, hogy előszavában a magyar nyelvű időmértékes verselés „programnyilatkozatával” találkozhatunk,⁵⁸⁷ ez a könyv a legelső magyar nyelvű régiségtani kiadvány. *Molnár a Festetics Pálnak*⁵⁸⁹ ajánlott művet 1759-1760-ban Grazban írta, de kinyomtatására már Nagyszombatban került sor.⁵⁹⁰ A szerző egész munkássága során nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a tudományokat magyar nyelven tegye elérhetővé.⁵⁹¹ E program jegyében publikálta az első magyar nyelvű fizikakönyvet,⁵⁹² valamint kiadott egy lexikon formátumú ismeretterjesztő sorozatot is.⁵⁹³ Az építészettörténeti mű létrejöttében a magyar nyelvű tudományosság megteremtésének szándéka szintén szerepet játszott.⁵⁹⁴

Bibó István megjegyzi, hogy *Molnár* irodalmi érdeklődéssel közelített a témához, amelyben a bibliai Paradicsomkerttől a Római Birodalomig dolgozta fel az építészet történetét.⁵⁹⁵

⁵⁸⁵ MOLNÁR KER. JÁNOS SJ (1728-1804): jezsuita tanár, iskoláit Győrben, Bécsben, Szokolcán, Grazban és Kassán végezte. 1764-től 1784-ig működött tanárként, miközben igen sok városban megfordult. Pályája legfontosabb állomásai között szerepel a nagyszombati – később pesti – egyetem, és a budai akadémia. 1780-tól bélkúti apát, 1784-től szepesi kanonok. Életének utolsó két évtizedét itt töltötte. Leginkább filozófiát, latin és görög nyelvet tanított, valamint a fizika iránt is érdeklődött.; PÉCSI 1896.; PALLÓS, 11-13.; KLANICZAY 1964, 574-580.

⁵⁸⁶ MOLNÁR 1760.

⁵⁸⁷ MOLNÁR 1760, Bé-vezető-levél, XV-XXXVII.; PÉCSI 1896, 16.; KLANICZAY 1964, 580.; BIRÓ 1994, 38, 265.

⁵⁸⁸ PÉCSI 1896, 11.; PALLÓS, 11.

⁵⁸⁹ TOLNAI FESTETICS PÁL (1722-1782): 1772-től gróf. Nagyszombati, bécsi és lipcsei tanulmányai után közéleti pályára lépett. Mária Terézia pénzügyi tanácsadója, a Magyar Kamara elnöke, titkos tanácsos. A kesztelyi Festetics-uradalmat jelentős mértékben fejlesztette.; PALLÁS VII (1894), 150.; SZINNYEI III (1894), 450-451.; GULYÁS IX (1992), 37-38.; „Méltóságos Tolnai Festetics Pál Urnak Felsőleges Udvari Magyar Cancellaria Tanátosságának, és Referendariussának Kegyelmes Uramnak.” MOLNÁR 1760.

⁵⁹⁰ PÉCSI 1896, 11.

⁵⁹¹ KLANICZAY 1964, 575.

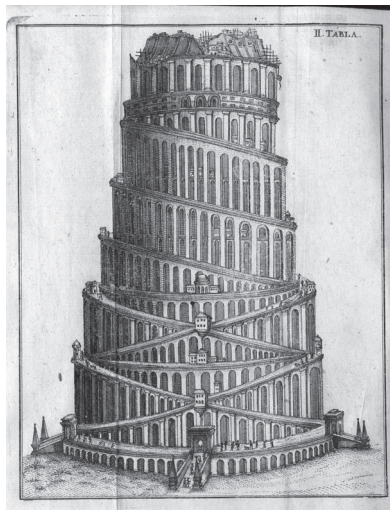
⁵⁹² Molnár János: A¹ természetiokról, Nevvtan tanítványinak nyomdoka szerént hat könyv. 1-2. szakasz. Pozsony – Kassa 1777.; PÉCSI 1896, 30.; PALLÓS, 11.; KLANICZAY 1964, 575.

⁵⁹³ MOLNÁR 1783. I-IV. szakasz. Pest 1793-1804 (V-XXII. szakasz.); PÉCSI 1896, 18-23.; KLANICZAY 1964, 576.

⁵⁹⁴ MOLNÁR 1760, Bé-vezető-levél, XIV-XVIII.; PÉCSI 1896, 12.; KLANICZAY 1964, 575.

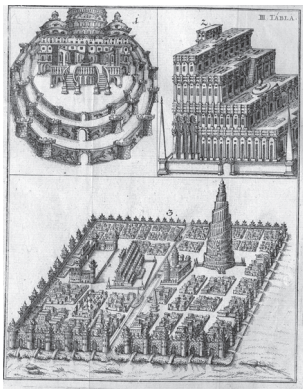
⁵⁹⁵ BIRÓ 1978, 39.

A kilenc könyvben az Édenkertről, Noé bárkájáról, Babel tornyáról (23. kép), Babilonról és Ninivéről (24. kép), az egyiptomi és a kínai épületekről (25-26. kép), Salamon templomáról (27. kép), valamint az antik görög és római épületekről olvashatunk (28. kép). A bibliai épületeket a Szentírásra és az egyházatyákra, a kínai épületeket jezsuita utazók leírásaira, a görög-római emlékeket pedig az antik auktorokra támaszkodva mutatja be. Forrásai között természetesen nagy számban szerepelnek újkori szerzők, valamint néhány építészeti könyvet is alapul vesz.

23. kép

Rendtársának, Christian Riegernek a bécsi *Theresianum* számára írt „*Universae architecturae civilis elementa*” című tankönyvét többször említi.⁵⁹⁶ A bécsi szerző művével az egyiptomi piramisok bemutatásánál,⁵⁹⁷ a kínai épületeknél,⁵⁹⁸ valamint a salomoni templomról szóló könyvben találkozhatunk.⁵⁹⁹

24. kép

Ugyanebben a részben,⁶⁰⁰ valamint az epheszoszi Diana-templom⁶⁰¹ és a római fórumok bemutatásakor⁶⁰² *Vitruvius*ra is utal. A szövegből kiderül, hogy *Walter Ryff* (*Rivius*) XVI. századi német fordítását használta fel.⁶⁰³ A salomoni templomot feldolgozó könyvben *Molnár* több

⁵⁹⁶ RIEGER 1756.

⁵⁹⁷ MOLNÁR 1760, 369.

⁵⁹⁸ Uo. 433.

⁵⁹⁹ Uo. 462, 497.

⁶⁰⁰ Uo. 486.

⁶⁰¹ Uo. 564, 566.

⁶⁰² Uo. 598.

⁶⁰³ RYFF 1548.

alkalommal hivatkozott *Villalpandóra*.⁶⁰⁴ Jegyzeteiből látható, hogy a spanyol jezsuita művének első két kötetéből merített.⁶⁰⁵

A nagyszombati író egyik legtöbbször citált szerzője a híres XVII. századi jezsuita tudós, *Athanasius Kircher* volt.⁶⁰⁶ A *Noé* bárkájáról, Babel tornyáról, Babilonról és Ninivéről, valamint Egyiptomról és Kínáról szóló részekben *Molnár* számtalanszor támaszkodott *Kircher* különböző, az adott tárgyra vonatkozó könyveire.⁶⁰⁷ A római tudós műveinek hatása nem csupán a szövegben és a jegyzetapparátusban érhető tetten. A nagyszombati könyv egyes metszeteinek előképei is az ő munkáiban találhatók meg. *Molnár* könyvének Babel tornyát ábrázoló metszete *Kircher* „*Turris Babel*”⁶⁰⁸ című művének hasonló illusztrációjával mutat rokonságot. A kínai pagoda előképe a „*China Illustrata*”-ban⁶⁰⁹ fedezhető fel (29. kép), a piramisok ábrázolása pedig a „*Sphinx Mystagoga*”⁶¹⁰ egyik metszetére vezethető vissza.

Molnár a könyvet tanulságnak, az olvasó okulására szánta, hiszen kora sokmindent meghaladta ugyan az antik világot, de „*a' pompás, és győzhetetlen épületek mesterséges előállításában valami kevesé aláb' hagyott leg-aláb' értékünk, vagy a' mint Plinius mondja igyekezetünk*”.⁶¹¹

Úgy gondolta, hogy művével hazájának is szolgálatot tehet, hiszen „*A' ki a' szép Magyarságot gyarapítani kívánja, lehetetlen, hogy illy munkához látván, nagy hasznát ne vegye*”.⁶¹²

A tematikában mély vallásos világkép érhető tetten.

A kínaiak és az egyiptomiak szerinte a babiloni

építészeti hagyományt testesítik meg, hiszen másokhoz hasonlóan ők is a bábéli zűrzavar

25. kép

⁶⁰⁴ MOLNÁR 1760, 462, 463, 469, 472, 475, 479, 480, 483, 489, 497, 525.; A műre egyszer a *Noé* bárkájáról, ill. a Babel tornyáról szóló részekben is hivatkozik: Uo. 69, 211.

⁶⁰⁵ Lásd: 80. jegyzet.

⁶⁰⁶ ATHANASIUS KIRCHER SJ (1602-1680): német származású XVII. századi jezsuita tudós. Több európai városban is megfordult, munkássága azonban nagyrészt a római jezsuita kollégiumhoz (Collegium Romanum) köthető. Polihisztor volt, számtalan tudományterületen publikált.; REILLY 1974.

⁶⁰⁷ Pl.: Obeliscus Pamphilius. Romae 1650.; Oedipus Aegyptiacus. Romae 1653.; China Illustrata. Romae 1667.; Arca Noë. Amstelodami 1675.; Turris Babel. Amstelodami 1679.

⁶⁰⁸ KIRCHER 1679.

⁶⁰⁹ KIRCHER 1667.

⁶¹⁰ KIRCHER 1676.

⁶¹¹ MOLNÁR 1760, BÉ-vezető-levél, XIX.

⁶¹² Uo. BÉ-vezető-levél, XVII.

nyomán széledtek szét a világon.⁶¹³ Mikor a tornyot építő népek szétszóródásáról értekezik, akkor megemlíti az Inka Birodalom monumentális építményeit is. Amerika őslakóit szintén Babilonból és Egyiptomból, a bibliai alak, *Kám* fiaitól eredezteti. Az Újvilág épületeinek leírása során arra a következtetésre jut, hogy az építészeti tudást az indiánok csakis ezekben az országokban sajátíthatták el.⁶¹⁴

Építészeti nézeteire *Villalpando* gyakorolta a legnagyobb hatást. *Salamon* templomáról *Rieger* és a spanyol szerző nyomán így ír:

26. kép

„Mond-is bizonyára valamit, és a' mint *Rieger* említi, ez az épület volt azután minden jeles épületnek remek képe, erről vették-fel az építő Mesterek a' szebnél szeb' épületeknek módját, és formáját”.⁶¹⁵ A vitruviánus hagyománnyal szemben abban is egyetért *Villalpando*val, hogy a korinthuszi oszloprend a jeruzsálemi templomból származott: „Az oszlopok koszorúinak ékességét-is elő számlálja az Írás: emlegeti a' korona gombjait, és a' gombok hálózatjait, úgy hogy két rend pomagránátok foglaltatnának-bé mindenik hálózatban, mellyek bé-fődnék a' koronákon való gombokat, úgymond *Krónika* második könyvének negyedik része: *Királyok* harmadik könyvébe pedig a' hetedik résznek huszon egyedik versében az Írás mást-is hoz elő, hogy tudni-illik, az oszlopok tetejét lilium módgyára fel-tzifrázta. Már minthogy a' *Korintiai* rend szerént készített oszlopnak koronáján tizen hat tekerts, és három rendű levél, vagy lilium találatik. Mind ezt a' két oszlopot, mind a' többit *Korintiai* rendű oszlopoknak mondja lenni *Vilálpandus*. Jöllehet ezt az ékességet a' *Görög* tanulta azután a' 'Zidóktól,

⁶¹³ Uo. 441.

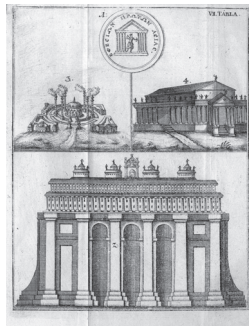
⁶¹⁴ Uo. 164.

⁶¹⁵ Uo. 462.; *RIEGER* 1756, 5. „Stupenda ea omnis elegantioris, quam vel in hunc diem ostentare orbis potest, Architectonices exemplaria, solertissime expressa, descriptaque habemus a R. P. Joann. B. Villalpando, socioque P. Prado in Explanatione in Ezechielem. Tom. II. a Ludovico Capello tam secundum laudati Villalpandi mentem, quam Josephi & Judaeorum descriptionem data, in celeb. Goldmanni opere Architectonico a Cl. Leon. Sturmio publici juris factó, & R. P. Bernar Lamy Congreg. Orat. Presb. Libris de Tabernaculo foederis, de sancta Civitate Jerusalem, & de templo ejus.”

's nem Salamon Király a' Korintiai Görögöktől.'⁶¹⁶ Mindazonáltal a templomról szóló fejezetben, az ajtókról szólva az antik szerző nevét is megemlíti:

„De mi birta Salamon Királyt arra, hogy olaj fából készíttetné az ajtókat? az tudni-illik, a' mit az olaj fának mineműségéről elő hoz Vitruvius. Az olaj fának, úgymond Vitruvius az ő első könyvének ötödik részében: sem az idő változása, sem a' szű, sem az óság nem árt. El-tart örökké, mind a' víz, mind a' föld alatt minden sérelem nélkül”.⁶¹⁷

Az épületek között az ókori világ hét csodája hangsúlyosan jelenik meg. Molnár a piramisokról és a babiloni függőkertekről értekezik, majd a görög

27. kép

építészet az ephezoszi Diana-templom, az olümpiai Zeusz-templom, a rhodoszi kolosszus, a halikarnasszoszi mauzóleum és az alexandriai világítótorony segítségével ismerteti. Ezeknek az emlékeknek a bemutatása során leginkább antik auktorokra támaszkodott.⁶¹⁸ A római épületek tárgyalásához is főként ókori forrásokat használt fel. Bibó István mindemellett rámutatott, hogy pl. hivatkozás nélkül *Sebastiano Serlio*⁶¹⁹ véleményét közölte a római Pantheonról.⁶²⁰

⁶¹⁶ Uo. 496-497.; VILLALPANDO II. 1604, 455-456. „Quae omnia in ea, quam saepe retuli, sententia persistere nos cogunt; vt existimemus Corinthios idem ipsum capitellum Salomonis fuisse imitatos, sed tamen gloriae cupidos, primos haberi eius inuentores cupientes, palmae folia in achanthi folia permutasse, eiusque rationem fabulam quandam affinxisse. Quam retulit Vitruuius de Calatho poculis onusto, & tegulis tecto super virginis sepulchrum imposito, quem achanthi folia subtus enascentia vestierunt. cauliculi vero secundum calathi latera crescentes, & ab angulis tegulae ponderis necessitate expressi, flexuras in extremas partes volutarum facere sunt coacti. Tunc Callimachus, qui propter elegantiam, & subtilitatem artis memoriae, ab Athenensibus catatechnos fuerat nominatus, praeteriens hoc monumentum, animaduertit eum calathum, & circa foliorum nascentem teneritatem: delectatusque genere & formae nouitate, ad id exemplar columnas apud Corinthios fecit. Quae omnia coniecta fuisse, probant infinita propemodum antiquitatis monumenta, quae Romae cernuntur; quorum capitella non folijs achanti, sed folijs, vt aiunt, oliuae exornantur, quorum cuspidis palmae folijs similiores sunt, quam achanti: nisi illa palmae folia vocare malis, redeuntibus nimirum, quasi naturali cursu, ad suam primam originem folijs achanthi ad palmae folia, capitellorum compositionibus.”; VILLALPANDO II. 1604, 550-551.

⁶¹⁷ MOLNÁR 1760, 486.; DE ARCHITECTURA LIBRI DECIM I. 5.; VITRUVIUS 1964, 52-58.; VITRUVIUS 1988, 41-42.

⁶¹⁸ Uo. 564-590.

⁶¹⁹ Lásd: 77. jegyzet.

⁶²⁰ BIBÓ 1978, 40.

28. kép

Molnár János könyve *Johann Bernhard Fischer von Erlach*⁶²¹ közel négy évtizeddel korábban kiadott, gazdagon és igényes metszetekkel illusztrált, nagyhatású építészettörténeti munkájával, az „*Entwurf einer historischen Architectur*”-ral⁶²² állítható párhuzamba (30. kép). *Fischer von Erlach* is összehasonlító építészettörténeti művet alkotott, s forrásai – pl. *Villalpando* vagy az antik auktorok – sok esetben megegyeznek a magyar szerző forrásaival. Az építészettörténetet négy könyvre tagolta.

Ehhez hozzáillesztett egy ötödik könyvet is, ami az építészeti vázadiszeket tárgyalja. Az első könyv *Salamon* templomával kezdődik, majd az ókori világ hét csodája következik. Mindemellett Ninive városáról, valamint különböző egyiptomi, krétai és görög épületekről is értekezik. *Fischer von Erlach* a második könyvet az ókori római épületek ismertetésének szánta.

A harmadik könyvben arab, török, perzsa, szíami, kínai és japán épületek következnek, végül a negyedik könyvben a szerző a saját alkotásait mutatja be. Jól látható, hogy a két mű Biblián alapuló történet szemlélete párhuzamot mutat. Ezt a közös tematikán és a két könyvben bemutatott emléktárgy nagymértékű egyezésén túl az is jól illusztrálja, hogy pl. a korinthuszi oszloprendet a villalpandói hagyományhoz kapcsolódva *Fischer von Erlach* is a jeruzsálemi templomból eredezteti.⁶²³ Mindemellett a különbségek is jelentősek: *Molnár János* nem foglalkozik újkori épületekkel.

29. kép

Hanno-Walter Kruft rámutat, hogy az „*Entwurf*” összeállításakor a szerző a szeme láttára kialakuló, soknemzetiségű dunai monarchiát tarthatta szem előtt.⁶²⁴ Véleményem szerint ez a megállapítás helytálló, hiszen könyvét a törökök felett aratott végső győzelem után adta

⁶²¹ JOHANN BERNHARD FISCHER VON ERLACH (1656-1723): az ausztriai barokk építészet egyik legjelentősebb mestere. 1670-1686 között Rómában tanult, ezután Grazban és Salzburgban is dolgozott. 1688-ban Bécsbe költözött, ahol József főherceget oktatta építészetre. Főműveit, a cseh udvari kancelláriát, a Trautson-palotát, a spanyol lovasiskolát, vagy a Karlskírhét a császárvárosban építette. Traktátusán tizenhat éven át dolgozott; Sedlmayr, Hans: *Johann Bernhard Fischer von Erlach*. Herold. Wien 1956.

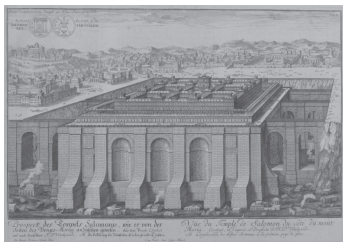
⁶²² ENTWURFF 1721. ²Leipzig 1725. ³Leipzig 1742 (francia szöveg). ⁴London 1730. és ⁵London 1737 (angol szöveg). Harald Keller utószavával: Dortmund 1978.

⁶²³ „Angesehen leit zu behaupten, daß die in denen lebten Seculis, samt andern abgestorbenen Künsten, gleichsam wieder lebendig gewordene Römische Bau-Kunst ihre Vollkommenheiten, und die sogenannte Corintische Ordnung zu erst nach dem Salomonischen Bau durch die Phoenicier von den Griechen entlehnet.“ ENTWURFF 1725, I, Tab. I-II.

⁶²⁴ KRUFF 1985, 206.

ki,⁶²⁵ s éppen ezért nem lehet véletlen a budai *Császárfürdő*, vagy a már elpusztult pesti mecset bemutatása sem.⁶²⁶ Saját épületeinek, főként a *schönbrunni kastély* ideáltervének és a bécsi *Karlskirchének* a bemutatásával⁶²⁷ *Fischer von Erlach* a *Habsburg*-ház monumentális építkezéseit világtörténelmi kontextusba, az ókori világcsodák és a Római Birodalom emlékeinek a sorába helyezte. Az antikvitás a megerősödött császárság számára szellemi-ideológiai értelemben felhasználható volt.⁶²⁸

A magyar jezsuita író ezzel szemben tárgya üdvtörténeti vonatkozásaira nagyobb hangsúlyt fektet, hiszen a régi építményeket nem állítja párhuzamba kortárs épületekkel. A salomoni templomot bemutató könyvben nagyrészt *Villalpando* leírására támaszkodik, aki a vitruviánus építészetelméleti hagyományt a Bibliával igyekezett összeegyeztetni.⁶²⁹ Nyilvánvaló, hogy forrásai nyomán *Molnár* is mindkét hagyományból merített.

30. kép

„A régi jeles Épületekről *Kilentz Könyvei*” azoknak a kiadványoknak a sorába állítható, amelyek nagymértékben támaszkodtak a spanyol szerzőre, akinek a könyve német nyelvterületen leginkább *Nicolaus Goldmann*ra, *Leonhard Christoph Sturm*ra és *Fischer von Erlach*ra hatott. Legjelentősebb követője *Fischer von Erlach* volt,⁶³⁰ akinek a munkájával

Molnár műve leginkább párhuzamba állítható. Az „*Entwurf*” az építészet jelentős, történetileg lényeges területeinek a szintézise, ami bemutatja az antik-vitruviánus és az őskori-bibliai építészetet és elhelyezi a keresztény történelem-koncepcióban.⁶³¹ Kijelenthető, hogy a magyar szerző művének eszmei háttére ezzel a gondolattal azonos. A könyv forrásait végignézve azt állapíthatjuk meg, hogy az „*Universae Matheseos*”-hoz hasonlóan ebben is a XVII. századi jezsuita tudományosság nyilvánul meg. Habár *Molnár*

⁶²⁵ „Denen allen, von welchen der Autor die Ehre hat bekandt zu seyn, ist nicht unwissend, daß er ihme diese Arbeit, nur als ein unschuldiges Zeit-Vertreib vorgenommen, bey gegenwärtigen Kriegs-Läufften, wo Seiner Kayserlichen Majestät Glor-reiche Waffen mehr der Krieges-Bau-Kunst, als der Civil-Architectur zu verrichten gegeben.“ *ENTWURFF* 1725, Vorrede.

⁶²⁶ Uo. III, Tab. I-III.

⁶²⁷ Uo. IV, Tab. II-IV, XII-XV.

⁶²⁸ OECHSLIN 1984, 129.

⁶²⁹ ROSENAU 1979, 95.; KRUFFT 1985, 250.

⁶³⁰ ROSENAU 1979, 97.

⁶³¹ OECHSLIN 1984, 129.

János – mint *Christian Rieger* is példázza – kortársakra is hivatkozott, nagyrészt mégis az előző század híres jezsuita szerzőinek a munkásságából merített.

IV. 2. JEZSUITÁK, PIARISTÁK ÉS REFORMÁTUSOK

Amennyiben meg szeretnénk vizsgálni, hogy az építészet-oktatás, ill. az építészeti műveltség területén léteztek-e a különböző szerzetesrendek és vallási felekezetek között különbségek, nehéz feladatra vállalkozunk. Mind a jezsuiták, mind a piaristák, s mind a reformátusok esetében megfigyelhettük, hogy nagyrészt XVI-XVII. századi, valamint a XVIII. század első feléből származó forrásokra támaszkodtak. Mivel az építészet szervesen beépült a matematika keretei közé, felekezettől és iskolatípustól függetlenül bárhol a tananyag részét képezhette.⁶³² Mindegyik szerzetesrendnek és egyháznak ez a reneszánsz óta a kanonizált vitruviánus hagyomány állt csupán rendelkezésére.⁶³³ Akár tematikus szakkönyvekből, akár a traktátus-irodalomból merítettek, a források gyökere és szemléletmódja alapvetően megegyezett. Az építészet mindegyikük számára egy matematikailag meghatározott tudomány volt, amelynek tárgyalásakor az antik auktor, valamint reneszánsz és barokk követőit tartották példaképnek.⁶³⁴ Olyan közös humanista hagyományból táplálkoztak tehát, amelynek keretein belül vallási, kulturális szempontok alapján igen-igen nehéz, ha nem lehetetlen különbségeket tenni.

A Jézus Társaság esetében megfigyelhető, hogy – mint pl. az „*Universae Matheseos*”-ban – deklaráltan jezsuita szerzőkre támaszkodtak.⁶³⁵ Bár sokkal több és változatosabb forrással dolgozott, Molnár János a „*Régi jeles Épületekről*” írt könyvében is a legtöbbször rendtársaira hivatkozott, amire *Athanasius Kircher* műveinek gyakori említése a legjobb példa.⁶³⁶

Mind a nagyszombati tankönyvben, mind a rendtagok által összeállított tételsorokban tetten érhető, hogy a humanista gyökerű, érett barokk építészeti műveltséganyagot oktatták csakúgy, mint a többi szerzetesrend vagy felekezet. Az építészetet szigorúan a vitruviusi kategóriák alapján adták elő, s legtöbbször az alapvető esztétikai fogalmakra, az *eurüthmiára* és a *szimmetriára*, valamint a *decorum* elvére is kitértek.⁶³⁷ Mivel a jövő

⁶³² MÜLLER 1984, 95.

⁶³³ FORSSMANN 1965, 130.; SCHÜTTE 1984b, 34.; KRUFT 1985, 30.

⁶³⁴ WITTKOWER 1962, 29.; HERSEY 2000, 18, 133.

⁶³⁵ „*Universae Matheseos brevis Institutio Theorico-Practica, Ex Operibus PP. Societatis Jesu collecta.*”

⁶³⁶ MOLNÁR 1760.; Lásd: 606-607. jegyzet.

⁶³⁷ UM 1755, Arch. Civ., I. I, 2.; FRIVALDSZKY 1767.; SPAITS 1767.; SPAITS 1769.; DAVID 1771, fol. 7v-8r.

legfőbb potenciális mecénásait oktatták, fontos volt, hogy a forma és tartalom egységének kifejezését megtanítsák. Éppen ezért hangsúlyt fektettek arra, hogy a növendékeket a legalapvetőbb elméleti fogalmakkal is megismertessék.

A legszembevetőbb jellegzetesség azonban a két nagyszombati kiadású könyvben érhető tetten, amelyekben az építészet üdvtörténeti keretben tárgyalták.⁶³⁸ Egyrészt *Juan Bautista Villalpando* művének említésével a jeruzsálemi templom példáját állították az olvasók elé,⁶³⁹ másrészt az „*Universae Matheseos*”-ban a platonikus és későantik hagyomány alapján a Teremtő *démiurgoszként* (mesterként) jelent meg, mint aki létrehozta a világtörténelem legtökéletesebb épületét.⁶⁴⁰ Az utóbbi momentum jelentősen kihangsúlyozza az üdvtörténeti szemléletet. Az ellenreformáció fő erejének számító jezsuiták esetében mindez nem volt véletlen, hiszen mindebben egy olyan látásmód nyilvánult meg, ami egész vilákgépüket meghatározta.

A piaristák esetében nyoma sincs a kihangsúlyozott üdvtörténeti vonatkozásoknak. Vizsgatételsoraik nagy részét ők is a vitruviusi kategóriák szerint osztották fel, s csak néhány dokumentumban mellőzték ezt a tagolást.⁶⁴¹ Az azonban már figyelemreméltó, hogy esztétikai fogalmakat csupán két tételsorba foglaltak bele.⁶⁴² Mindez arra utal, hogy a reáliák felé sokkal nyitottabb kegyesrendiek az építészeti területen is nagyobb hangsúlyt fektettek a praktikus ismeretek oktatására. A vitruviánus felosztást azokban a vizsgaanyagokban hagyták el, amelyek gazdasági épületeket tárgyalnak.⁶⁴³ Ez a tematika azonban csak a század két utolsó évtizedében került elő, és a felvilágosult abszolutista oktatáspolitikai hatásoként is értelmezhető.

Dugonics András előadásaiból szintén kitér, hogy a kegyesrendiek a praktikus építészeti ismeretek átadására helyezték a hangsúlyt. A kézirat a szerkezeti problémákról, a gazdasági épületekről, valamint az építkezéssel kapcsolatos költségvetési, jogi, kivitelezési és ellenőrzési kérdésekről szól. *Dugonics* a többi szerzőhöz hasonlóan röviden felvázolta ugyan a vitruviusi hármas követelményt, s legfontosabbnak a *firmitast* tartotta, elméleti fejtegetésekbe azonban nem bocsátkozott.⁶⁴⁴

⁶³⁸ UM 1755, Arch. Civ., I. Intr.; MOLNÁR 1760.

⁶³⁹ VILLALPANDO II. 1604, 18. Idézi: KRUFF 1985, 588/48. jegyz.; UM 1755, Arch. Civ., I. Intr.; MOLNÁR 1760, 459-531.

⁶⁴⁰ Platón: Timaios, 28a-b, 29a. In: PLATÓN 1984, 325, 326.; TER 1, 27.; TER 2, 1.; BÖLCS 13, 1.; BÖLCS 11, 21.; ZSID 11, 10. Lásd: CURTIUS 1993, 527-529.; UM 1755, Arch. Civ., I. Intr.

⁶⁴¹ GAUDI 1765.; SCHAFFRATH 1769.; MATERIA TENTAMINIS 1775.; LANG 1779.; KOPPOLD 1780.; PROPOSITIONES 1783.

⁶⁴² SCHAFFRATH 1769.; KOPPOLD 1780.

⁶⁴³ BERNÁTH 1782.; TENTAMEN PUBLICUM 1797.; TENTAMEN PUBLICUM 1799.

⁶⁴⁴ BIBÓ 1978, 43-46.

A Révai Miklósnak tulajdonított „Várai építésnek eleji” című, 1780-ban kiadott magyar nyelvű építészeti tankönyv csak igen röviden tárgyalta az esztétikai fogalmakat. A *szimmetria* nála az arányosságot, az *eurüthmia* pedig a tükröszimmetriát jelenti.⁶⁴⁵ Bibó István rámutatott, hogy a szöveg legfőképpen *Nicolaus Goldmann*, *Christian Wolff*, *Christian Rieger* és *Johann Baptist Izzo* műveire támaszkodik.⁶⁴⁶ A mű nagy része az oszloprendek mellett azonban leginkább praktikus szakismeretekkel foglalkozik.⁶⁴⁷ Az oszloprendeket *Sébastien Le Clerc* egyik német kiadása nyomán mutatja be.⁶⁴⁸

Révai tankönyve két évtizeddel, vagy egy negyedszázaddal későbbi, mint a jezsuita munkák. Forrásanyaga is más: az időközben kiadott ausztriai tankönyvekből, valamint a német területek egyik legelterjedtebb matematikakönyvéből és építészeti traktátusából merített. Nyilvánvaló, hogy más megközelítési módot tükröz, mint a jezsuiták munkái, s ahogyan Bibó István megállapította, a barokk gondolkodásmóddal szembeforduló klasszicizáló ízlés jelenik meg benne.⁶⁴⁹

Nádudvari Sámuel marosvásárhelyi jegyzete nagy hasonlóságot mutat az „*Universae Matheseos*” építészeti fejezetével. Az erdélyi szerző jelentős itáliai elméletírók mellett franciákra és németekre hivatkozott.⁶⁵⁰ Legfontosabb forrása azonban *Christian Wolff* volt, akinek hatása a szövegben kimutatható.⁶⁵¹ Mindamellet tehát, hogy a klasszikus vitruviánus szakirodalom megjelenik a jegyzetben, az erős közép-európai, német hatás kimutatható. Nyilván az sem véletlen, hogy a református lelkész leginkább a híres protestáns filozófus, *Wolff* műveiből merített.

Ujfalusi Ferenc magyar nyelvű jegyzete a fentiekhez hasonlóan a vitruviánus kategóriák alapján tárgyalja az építészetet. Nagyrészt praktikus ismereteket foglal össze, de a bevezetésében kitér az építészettörténetre, valamint forrásaira is.⁶⁵² Jelentős itáliai és német

⁶⁴⁵ VÁRAI 1780, 3-4.

⁶⁴⁶ BIBÓ 1978, 48.

⁶⁴⁷ VÁRAI 1780, 5-42.; Az oszloprendeket külön fejezetben, a 43. oldaltól tárgyalja.

⁶⁴⁸ BIBÓ 1978, 49/47. jegyzet.

⁶⁴⁹ Uo. 50.

⁶⁵⁰ Itáliaiak: Vitruvius, Leon Battista Alberti, Andrea Palladio és Vincenzo Scamozzi.; MAROSVÁSÁRHELY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72. *Elementa architecturae civilis*, Sectio I, Caput II/21. p. 5.; Uo. Sectio I, Caput II/41. p. 13.; Uo. Sectio I, Caput II/27, 41, 43, 44. pp. 8, 13.; Uo. Sectio I, Caput II/39, 41, 43. pp. 12, 13.; Uo. Sectio II, Caput I/8. p. 51.; Uo. Sectio II, Caput I/8. p. 51.; Uo. Caput IV/51. p. 61.

Francia: Philibert Delorme.; Uo. Sectio II, Caput I/8. p. 51.

Németek: Daniel Hartmann, Nicolaus Goldmann, Leonhard Christoph Sturm.; Uo. Sectio II, Caput I/11. p. 52.; Uo. Sectio I, Caput II/32. p. 11.; Uo. Caput III/114, 121, 138, 139, 140. pp. 29, 39, 47, 48.; Uo. Sectio I, Caput III/121. p. 39.

⁶⁵¹ Lásd: II. 1. fejezet.

⁶⁵² Vitruvius, Leon Battista Alberti, Sebastiano Serlio, Giacomo Barozzi da Vignola, Andrea Palladio, Guillaume Philander, Juan Bautista Villalpando, Sir Henry Wotton, Nicolaus Goldmann, Leonhard Christoph Sturm.; DEBRECEN, TREN O. 360. 351r-351v.

szerzőkön kívül *Villalpando*, valamint *Sir Henry Wotton*, a XVII. századi angol író neve tűnik fel. Az építészet itt is üdvtörténeti keretbe van ágyazva. A spanyol szerző jeruzsálemi templomról írt műve az északi, protestáns területeken pl. *Goldmannra* és *Sturmra* is nagy hatást gyakorolt.⁶⁵³ Nem megállapítható, hogy *Ujfalusi* vajon magától *Villalpandótól*, vagy német követőitől merítette-e a salomoni templomra vonatkozó nézeteit, valamint az építészet üdvtörténeti kontextusban való értelmezését. A közvetlen átvétel mellett szól az a *Villalpando*-példány, amelyiket a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára jelenleg is őriz, és bizonyítható, hogy a XVIII. században már az állomány részét képezte.⁶⁵⁴ Emellett az északi, protestáns kiadványok is természetesen jelentős hatást gyakoroltak *Ujfalusi* jegyzetére, ami *Wotton* idézéséből és a német traktátusok sűrű említéséből is kitűnik. A klasszikus itáliai szerzők mellett tehát Debrecenben is leginkább az északi, közép-európai szakírókra támaszkodtak.

A fentiekből kitűnik, hogy a különböző szerzetesrendek és vallási felekezetek közti különbségek leginkább a források használatában érhetők tetten. A protestánsok nyilvánvalóan jobban támaszkodtak azokra a szakírókra, akik az általuk látogatott egyetemeken ismertek voltak. Éles határvonalat azonban nem lehet húzni, hiszen megfigyelhettük, hogy a közép-európai, német kiadványok Magyarországon mind a protestánsok, mind a katolikusok számára jelentős forrásnak számítottak. Nézeteim szerint a különféle építészeti szakmunkák használatának csupán hangsúlybeli különbségeit figyelhetjük meg. Ez a piaristákra is vonatkozik, noha ők az építészetet inkább a praktikum felől közelítették meg. Mindenki, aki az építészettel foglalkozott vagy kapcsolatba került vele, egy nagy közös tradíció részesévé vált. Leszögezhető, hogy az építészetet végig a XVIII. század folyamán a vitruvianizmus hagyományrendszerének keretei között tárgyalták.

⁶⁵³ KRUFF 1985, 199, 201, 206.

⁶⁵⁴ DEBRECEN, TREN R.71.5B. „Catalogus [1750-81?].” Fol. 247v.; VILLALPANDO 1596-1604. Leltári száma: E12.

V. ÉPÍTÉSZETI SZAKKÖNYVEK XVIII. SZÁZADI KÖNYVTÁRAINKBAN

V. 1. KÖNYVGYŰJTÉS A XVIII. SZÁZADBAN

Bibó István rámutatott, hogy hasznos volna a könyvtárainkban fellelhető régi építészeti szakkönyvekről listát készíteni, és egy „corpusszerű” kiadványban megjelentetni.⁶⁵⁵ Véleményem szerint az általa közzétett terjedelmes jegyzék egy hasonló munka alapjait képezheti.⁶⁵⁶ Természetesen a hazai könyvtárak ilyen irányú áttanulmányozásához külön kutatási projektre lenne szükség, és a téma akkora, hogy meghaladja dolgozatom kereteit. Amennyiben a különféle gyűjtemények könyvanyagairól próbálunk meg képet alkotni, témám szempontjából ennél is fontosabb, hogy az állomány korabeli állapotával legyünk tisztában. Egy-egy könyvtár XVIII. századi építészeti szakkiadványainak összetételéről ui. csupán akkor lehet pontos képet rajzolni, ha a korabeli állapotot sikerül rekonstruálni. Ehhez a legautentikusabb dokumentumokat, a korabeli könyvtári katalógusokat, vagy egyéb leltárkönyveket és összeírásokat kell megvizsgálni, amelyek az előző fejezetekben tárgyaltak mellett XVIII. századi építészeti műveltségünk forrásainak egyik legjelentősebb csoportját képviselik. Amennyiben korabeli katalógusok nem állnak rendelkezésünkre, a XVIII. századi állapotra a jelenlegi könyvanyagból is következtethetünk. Azonban ha nincs rá adatunk, hogy egy-egy mű mikor került be az adott gyűjteménybe, csupán feltételezésekre bocsátkozhatunk.

Kutatásaim során természetesen nem volt rá lehetőségem, hogy minden egyes korabeli könyvtár állományjegyzékét áttanulmányozzam, mivel a téma túlzottan szerteágazó. Ennek következtében arra törekedtem, hogy a legfontosabb gyűjteményeket áttekinthessem, ill. – amennyiben fennmaradtak – megismerhessem azon intézmények katalógusait, amelyekkel kapcsolatban egyéb forrásokat is közöltem.

Véleményem szerint az általam megkezdett munka a jövőben folytatandó, és a terület kutatása során szinte minden egyes újonnan feldolgozandó gyűjteménnyel kapcsolatban egy-egy résztémát is ki lehet majd fejteni.

Míg az előző fejezetekben ismertetett kéziratok és vizsgatételsorok a különféle oktatási intézményekben a tanárok által átadott építészeti ismeretekről tanúskodnak, a katalógusok alapján elsősorban a Magyarországon használatban lévő külföldi könyvanyag összetételéről alkothatunk képet. A különféle jellegű – elsősorban intézményi, főpapi-

⁶⁵⁵ Bibó 1978, 110.

⁶⁵⁶ Uo. 110-122.

főnemesi vagy polgári – könyvjegyzékek az építészeti műveltség közvetlen európai forrásairól nyújtanak tájékoztatást.

A XVIII. századi építészeti művelődésünk előzményeiről szóló fejezetben olvasható, hogy egyes hazai könyvtárak a korszakot megelőző évszázadokban is rendelkeztek építészeti szakkönyvekkel. Ezek az intézmények művelődésünk történetében mindig is kiemelkedően fontos szerepet játszottak, melyek közül máig a legismertebb *Mátyás király Corvina Könyvtára*. Mint láhattuk, a mohácsi vész után – főként a XVII. században – egyes kiemelkedően vagyonos arisztokratáknak voltak nagyobb szabású gyűjteményeik. A könyvtári kultúra folytonosságát azonban csaknem kizárólag a különféle iskolákhoz kapcsolódó egyházi gyűjtemények biztosították.⁶⁵⁷ Az esztergomi egyházmegye elmenekített könyvtára a középkor óta fennálló folytonosságot testesítette meg. Emellett a legfontosabb gyűjteménynek a nagyszombati egyetemi könyvtár számított. A jezsuita rend tanügyi szabályzatának előírása alapján az oktatási intézmények mellett megfelelően felszerelt könyvtárakat kellett létesíteni. Mivel az ország vezető, katolikus elitjét itt képezték, a könyvtárat is az ennek megfelelő színvonalon alakították ki. A vásárlásokon kívül a gyarapodás legfőbb forrása pedig az egyetem nyomdája volt.⁶⁵⁸

A szatmári béke után beköszöntő nyugodt évtizedekben a magyarországi és erdélyi könyvgyűjtés is fejlődésnek indult. Az uralkodóház támogatásával a katolikus egyház a XVII. századtól sikeres ellenreformációs tevékenységet fejthetett ki. A század végétől ezt a töröktől visszafoglalt területekre is kiterjeszthette, csupán Erdélyben ütközött sikeres ellenállásba. A protestáns egyházakat ugyan nem üldözték, de mégis korlátozásokat vezettek be velük szemben. Míg iskolahálózatuk a XVI-XVII. században nagyfokú fejlődésen ment keresztül, több oktatási intézményüket vissza kellett minősíteni elemi iskolává, így ezek könyvtárai is széthullottak.⁶⁵⁹ Csak legnagyobb iskoláik tartották meg jelentőségüket. A reformátusok két legfontosabb tanintézménye a debreceni és a sárospataki kollégium volt. Az utóbbi 1704-ben tért vissza erdélyi száműzetéséből, és könyvtármányának nagy része Gyulafehérváron maradt. Erdélyben a nagyenyedi és marosvásárhelyi kollégiumok rendelkeztek említésre méltó könyvtárral. A protestáns iskolák a XVIII. század közepétől tudtak újra nagyobb szabású fejlesztéseket végrehajtani.

⁶⁵⁷ KÓKAY 1999, 305.

⁶⁵⁸ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 125.

⁶⁵⁹ KÓKAY 1999, 306.; MADAS – MONOK 2003, 176.

Ez az időszak azonban nem csak nekik, hanem egész Magyarország és Erdély számára a könyvgyűjtés fellendülését hozta magával.⁶⁶⁰

A nyilvánosság számára leginkább az egyházi könyvtárak voltak elérhetők. A Jézus Társaság az egyetemen kívül más intézményekben is jelentős gyűjteményekkel rendelkezett, de ezek mellett a többi szerzetesrend is fontos könyvtárakat tartott fenn.⁶⁶¹ Rajtuk kívül a legjelentősebb szerzetesrendi gyűjteményeket a piaristák mondhatták magukénak, akik minden fontos iskolájuk mellett színvonalas könyvtárakat hoztak létre. Mivel oktatási rendszerükben a reáliák hangsúlyos szerepet kaptak, könyvtáraik változatosabb összetételűek voltak, ahol a természettudományos irodalom nagyobb választéka állt rendelkezésre.⁶⁶² A XVIII. században ui. egyre inkább elvárták az iskolától, hogy a vallásos nevelés és a humán műveltség mellett a hivatali karrierhez szükséges ismereteket is közvetítse. A gimnáziumokban némileg több figyelmet fordítottak a történelmi, földrajzi és modern természettudományos ismeretek oktatására. Mindehhez a jezsuiták kevésbé, a piaristák viszont jobban alkalmazkodtak.⁶⁶³

Ez század a nagy főpapi könyvtáralapítások korszaka is volt. A klérus külföldön iskolázott, magas rangú képviselői kivették a részüket a hazai művelődés fejlesztéséből. Gyűjteményeik alapját külföldi tartózkodásaik alkalmával vetették meg, és a hazai gyűjtést is a tanulmányaik során felépített kapcsolatrendszerre alapozva intézték.⁶⁶⁴ A püspöki székhelyeken papnevelés is folyt, amihez megfelelő tudományos apparátusra volt szükség. Ezek a könyvtárak szinte mindig más gyűjteményekkel egészültek ki: egyszerre voltak természettudományos múzeumok, pénz- és régiséggyűjtemények, valamint képtárak.⁶⁶⁵ Habár részben díszes, inkább a reprezentációt szolgáló *bibliothecák* voltak, mégis egyre fontosabbá vált, hogy a közművelődés ügyét is előmozdítsák. A barokk felfogás szerint a könyvtár nagyrészt státusszimbólum volt, a XVIII. század közepétől azonban a gyűjtők érdeklődése egyre inkább az állomány összetétele felé fordult, amit sajátos szempontjaik, érdeklődési körük alapján alakítottak ki.⁶⁶⁶ A meglévő gyűjtemények gyarapításán túl több főpapi könyvtárat azzal az igénnyel hoztak létre, hogy a tudományos kutatás és az oktatás ügyét elősegítsék. 1774-ben *Klimó György* pécsi püspök megalapította az első magyar

⁶⁶⁰ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 129-131.

⁶⁶¹ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 124.; MADAS – MONOK 2003, 178.

⁶⁶² BERLÁSZ 1974, 286.; KÓKAY 1999, 305.

⁶⁶³ MADAS – MONOK 2003, 181.

⁶⁶⁴ SZARVASI 1939, 21-47.; BERLÁSZ 1974, 324-327.; MADAS – MONOK 2003, 176-178.

⁶⁶⁵ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 133.

⁶⁶⁶ KÓKAY 1999, 306.

közkönyvtárat.⁶⁶⁷ *Patachich Ádám* nagyváradai püspökként fejtett ki jelentős gyűjtőtevékenységet, majd kalocsai érsekként az új székhelyén korábban felhalmozódott anyagot a saját könyveivel egészítette ki, letéve ezzel a kalocsai főszékesegyházi könyvtár alapjait.⁶⁶⁸ Egerben *gr. Esterházy Károly* püspök egyetemalapítási szándékából kifolyólag a felsőfokú oktatást kiszolgálni képes gyűjteményt hozott létre. Az ország második közkönyvtára 1793-ban nyitotta meg kapuit.⁶⁶⁹ Erdélyben a gyulafehérvári *Batthyaneum* (Alba Julia, Batthyaneum) létrehozása *gr. Batthyány Ignác* püspök érdeme volt. A mecénás 1789-ben az erdélyi egyházmegyére hagyta gyűjteményét, amit a tudomány szolgálatára alapított, s mellé felszerelt egy csillagvizsgálót is.⁶⁷⁰

A főpapsághoz hasonlóan az arisztokrácia egyes képviselői is nagyszabású könyvtárakat mondhattak magukénak. Előzőleg láthattuk, hogy a legfontosabb családok a XVII. században is jelentős gyűjteményeket hoztak létre. A XVIII. század közepétől azonban a könyvgyűjtés még inkább fellendült, aminek következtében megszorodtak a kastélykönyvtárak. Mint a főpapi gyűjteményeknél is említettem, ezek a reprezentációt szolgáló teremkönyvtárak voltak. A felvilágosodás hatására azonban a főnemesség köreiben is egyre inkább a tudományos igényű könyvgyűjtésre helyezték a hangsúlyt. A század második felében a tudományos ismeretek iránti érdeklődés növekedésével már nem csupán reprezentatív célból vásároltak, hanem a tervszerűen gyűjtött műveket tanulmányozták, a könyvanyagot rendeltetésszerűen használták.⁶⁷¹ Ezek a gyűjtemények a korszak vége felé egyre inkább hozzáférhetővé váltak az értelmiség, a tudósok és írók számára is. *Berlász Jenő* megállapította, hogy „a főuraknak ez a társadalmias magatartása mecénási szerepkörükből következett, szinte morális kötelességük volt.”⁶⁷²

Az egyik legjelentősebb ilyen könyvtár *Ráday Gedeon* péceli kastélyában kapott helyet. A neves mecénás gyűjteményét írók látogatták, a kastély a század nyolcvanas éveitől irodalmi központnak volt mondható.⁶⁷³ A tulajdonos megkülönböztetett figyelemmel fordult a francia felvilágosodás szerzői felé, és gyűjteménye átfogta a korabeli tudomány teljes területét.⁶⁷⁴ Erdélyben jelentős gyűjtőnek számított a matematika és a

⁶⁶⁷ FÉNYES 1974.

⁶⁶⁸ BERLÁSZ [1976], 13.

⁶⁶⁹ ANTALÓCZY 1993, 29-37.

⁶⁷⁰ SZARVASI 1939, 27.

⁶⁷¹ SZARVASI 1939, 3.; KÓKAY 1999, 306.

⁶⁷² BERLÁSZ 1974, 324.

⁶⁷³ PRUZSINSZKY – HAMAR 1913, 18.; SEGESVÁRY 1992, 35.

⁶⁷⁴ KOÓS 1994, 44-45.

természettudományok iránt érdeklődő *gr. Teleki József*, aki nyugat-európai peregrinációja alatt vetette meg könyvtára alapjait.⁶⁷⁵ A század során a hozzájuk hasonló főurakban és nemeseiben tudatosodott, hogy a könyvtárak a nemzeti kultúra és művelődés fontos tárházai is, ezért felmerült egy nemzeti könyvtár megalkotásának a gondolata.⁶⁷⁶ *Teleki József* unokatestvére, *gr. Teleki Sámuel* európai tanulmányútján megkezdett több évtizedes könyvgyűjtő tevékenysége eredményeként 1802-ben megnyitotta Erdély első közgyűjteményét, az ottani magyar nemzeti könyvtárként fennmaradt Teleki-tékat (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai).⁶⁷⁷ Magyarországon is ugyanebben az évben ajánlotta fel a köz javára *gr. Széchényi Ferenc* magyar nyelvű könyvekből álló gyűjteményét. Így jött létre a nemzeti könyvtár, aminek *Széchényi* a halála előtt idegen nyelvű könyveit is odaadományozta.⁶⁷⁸ Hasonló alapításra került sor 1803-ban Erdélyben, amikor *b. Brukenthal Sámuel* tette nyilvánossá könyvgyűjteményét, amit egy jövőbeni száz nemzeti múzeum alapjának szánt.⁶⁷⁹

A szerzetesrendek, a főpapság és az arisztokrácia mellett a század vége felé a köznemesség és a polgárság is egyre inkább bekapcsolódott a könyvvásárlásba. *Szarvasi Margit* rámutatott, hogy mindenféle szempontból ez volt a legheterogénebb réteg. A legtudatosabb gyűjtők természetesen a soraikból kikerült értelmiségiek, tudósok voltak.⁶⁸⁰ *Dugonics András* piarista tanár⁶⁸¹ pl. jelentősnek mondható gyűjteményt hagyott hátra a XIX. század elején,⁶⁸² de *Bél Mátyás*,⁶⁸³ a pozsonyi evangélikus líceum tanára, a híres földrajztudós is jelentős könyvtár felett rendelkezett a XVIII. század első felében.⁶⁸⁴

⁶⁷⁵ Gr. Teleki Józsefről lásd: NAGY 1865, 77-81.; RÁCZ 1913.; BARANYAI 1923.; KRUSCHÉ 1928.; FUHRMANN 1929.; TOLNAI 1941.; MÉSZÖLY 1942.; TOLNAI 1943.; TOLNAI 1945, 410-421.; HALÁSZ 1959, 38-39.; TOLNAI 1965.; CSANAK 1974.; CSANAK 1983.

⁶⁷⁶ MADAS – MONOK 2003, 189.

⁶⁷⁷ SZARVASI 1939, 56.; KELECSÉNYI 1988, 183-199.; Gr. Teleki Sámuelről lásd: SPIESS 1936.; DEÉ NAGY 1976.

⁶⁷⁸ SZARVASI 1939, 3.; KELECSÉNYI 1988, 200-219.; Gr. Széchényi Ferencről lásd: FRANKÓI 2002. '1902.

⁶⁷⁹ KELECSÉNYI 1988, 147-156.; BERLÁSZ 1974, 331-332.; MADAS – MONOK 2003, 190.

⁶⁸⁰ SZARVASI 1939, 15, 85, 97.

⁶⁸¹ Lásd: 14. jegyzet.

⁶⁸² GYURIS 1972.

⁶⁸³ BÉL MÁTYÁS (1684-1749): Halléban tanult, 1707-től Besztercebányán káplán, majd 1714-1719 között a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója volt. Ezt követően lelkészként szolgált. Legjelentősebb műve a „Notitia Hungariae novae historico geographica”, amelynek első öt kötete jelent meg 1735 és 1742 között Bécsben. A könyv Magyarország tíz megyéjét írja le, a térképeket Mikovinyi Sámuel készítette. Az első rendszeresen megjelenő magyarországi folyóirat, a „Nova Posoniensia” alapítója és szerkesztője volt 1721-22-ben.

⁶⁸⁴ SZARVASI 1939, 88.; BERLÁSZ 1974, 297, 327.

Építészeti szakkönyvek jórészt azokban a nagyobb gyűjteményekben kaptak helyet, amelyek univerzális igényrel az összes tudományágat magukba foglalták. A kisebb könyvtárak állományaiban csupán akkor szerepeltek, ha a tulajdonos némi érdeklődést mutatott a téma iránt, vagy több matematikai tárgyú művet is beszerzett. Mindez természetesen a foglalkozásából is adódhatott, hiszen nyilvánvaló, hogy pl. *Andreas Miller*, a körmendi Batthyány-uradalom építési irodájában alkalmazott írnok 1733-ban összeállított könyvjegyzékében nagyrészt a témához kapcsolódó művek szerepelnek.⁶⁸⁵

Az építészeti könyvek aránya az állomány egészéhez viszonyítva általában a jelentősebb könyvtárakban is elenyésző volt, és minden esetben a matematikához sorolták be őket. Ha külön tudományágként fel is tüntették az építészetet, akkor is a matematikához számították, és annak egyik alegységeként kezelték.

V. 2. INTÉZMÉNYI KÖNYVTÁRAK

A XVIII. század hetvenes éveitől létrehozott közkönyvtárak és az 1800-as évek elején alapított nemzeti könyvtárak korszaka előtt a különféle gyűjteményeket a szélesebb közönség igen kis mértékben használhatta. Mivel az oktatás a *Ratio Educationis* kiadása előtt – sőt, lényegében utána is – az egyházak kezében volt, a különféle felekezetek közművelődési feladatokat is elláttak.⁶⁸⁶ Csupán az általuk vezetett oktatási intézmények könyvtárai voltak hozzáférhetőek egy szűkebb nyilvánosság számára, mivel természetszerűleg a tanárok és a diákok rendelkezésére álltak. Ezeknek az intézményeknek a gyűjteményeit a lehetőségekhez képest tudományos igényrel állították össze, a könyvbeszerzések a tudományos élet és az oktatás megfelelő színvonalának fenntartását voltak hivatva biztosítani.⁶⁸⁷

V. 2. 1. Az EGYETEMI KÖNYVTÁR

A korszak legjelentősebb könyvtárával a nagyszombati egyetem rendelkezett, ami azért volt fontos intézmény, mert az ország vezető elitjének jelentős részét ott képezték. A legfontosabb műveknek nem csupán egy kiadását szerezték be, valamint az oktatási segédanyagok is több példányban megvoltak.⁶⁸⁸ Gyarapodását a vásárlás mellett legfőképp

⁶⁸⁵ KOPPÁNY 2004.

⁶⁸⁶ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 124.

⁶⁸⁷ BERLÁSZ 1974, 286-287, 291-310, 328-332.; KÓKAY 1999, 305-306.; MADAS – MONOK 2003, 178-188.

⁶⁸⁸ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 125-126.

az egyetemi nyomda biztosította. A külföldi könyveket bécsi kereskedőkön keresztül szerezték be, akik kapcsolatban álltak Itáliával, azon belül elsősorban Velencével, valamint a németalföldi és a délnémet katolikus központokkal, legfőképp Augsburggal és Regensburggal.⁶⁸⁹ A század során a fennmaradt katalógusok tanúsága szerint a szakrendszer lényegét tekintve nem változott. A tudományokat hét szakra, teológiára, jogtudományra, orvostudományra, filozófiára, matematikára, történelemre és filológiára osztották fel. A tudományok illetén rendszerezése megfelelt a teológiai, filozófiai, jogi és orvosi karoknak, bár az utóbbit *Mária Terézia* viszonylag későn, csak 1769-ben alapította meg. A természettudományok – a fizika, kémia, növény- és állattan – nem kaptak önállóságot, alárendelt szerepet játszottak a filozófiai, illetve orvosi szakon. A század végéig nem vezettek be külön alcsoportot a földrajznak, a művészeteknek, a modern irodalomnak, a nyelvészetnek, a szótáraknak, lexikonoknak, katalógusoknak és egyéb tudományágaknak sem. Ugyanakkor a középkori matematikából kivált a földrajz, a zene, az építészet és a többi műszaki tudomány.⁶⁹⁰ A királynő 1753-as oktatási reformjától kezdődően a könyvtár állományát is a kor követelményeinek megfelelően modernizálni kellett. Ennek az átalakulásnak a vezetője *Kéri Borgia Ferenc*, az európai híró történész, fizikus és csillagász volt.⁶⁹¹ A jezsuiták is áttértek a newtoni fizika oktatására, valamint beszerezték koruk filozófiai műveit és vitáit. Igaz, a modernebb filozófusokat főként jezsuita szerzők tolmácsolásában ismerték.⁶⁹²

A könyvtár XVIII. századi történetében a legnagyobb mértékű változás akkor állt be, amikor 1773-ban pápai rendelettel feloszlatták a jezsuita rendet és az egyetem állami intézménnyé vált. 1777-ben Nagyszombatból Budára költöztették, s ekkor a korábbi székhelyen maradó akadémiának kárpótlásként mintegy háromezer kötetet adtak át. Az államosítás többek közt azzal járt, hogy a könyvtár állományát felmérték, és elkészült az első szakkatalógus is. Mikor 1784-ben *II. József* a Magyar Királyi Egyetemet Pestre, a hittudományi kart pedig Pozsonyba helyeztette át, a teológiai műveket elszállították, s csupán a jobb kiadásokat lehetett megtartani. Becslések szerint a könyvtár nyolc-tízezer kötetet számlálhatott, de ez a szám az 1790 körüli évekre húsz-huszonkétezerre nőtt.⁶⁹³ A gyarapodás legfőbb oka nem a vásárlás, hanem a feloszlattott szerzetesrendek

⁶⁸⁹ PAJKOSSY 1968, 70-73.

⁶⁹⁰ PÁLVÖLGYI 1968, 59-60.

⁶⁹¹ KÉRI BORGIA FERENC SJ (1702-1768): jezsuita történész, természettudós és csillagász. 1753-54-ben és 1762-63-ban a nagyszombati egyetem rektora volt. Az egyetemen elsőként foglalkozott csillagászáttal. Fizikai munkássága is jelentős. A bizánci történelem magyar vonatkozású forrásait gyűjtötte össze.

⁶⁹² PAJKOSSY 1968, 75-78.

⁶⁹³ TÓTH 1966, 102-129.

állományának, az ún. *abolíciós* könyvanyagnak a beszállítása volt. Az abolíciós anyagból egy 1788-as rendelet szerint sokat árveréseken értékesítettek, amelyek bevételeit az egyetemi könyvtár kapta meg.⁶⁹⁴ A század utolsó évtizedére az eredeti jezsuita gyűjteményt nagymértékben átszervezték és korszerűsítették.

A XVII. századtól kezdve fennmaradtak a kézzel írt katalógusok; ezeket a könyvtár kéziratárában őrzik. Mind a nagyszombati, mind a budai és pesti korszakban készítették könyvjegyzékeket.⁶⁹⁵ 1777 előtt négy összeírásra került sor,⁶⁹⁶ majd Budán összeállították a már említett első szakrendi katalógust is.⁶⁹⁷ Itt még egy jegyzéket elkezdtek, amit azonban már Pesten fejeztek be,⁶⁹⁸ valamint a Nagyszombatban maradt anyagot külön is összeírták.⁶⁹⁹ Mindezeket túl a felosztalt Jézus Társaság rendházainak könyvanyagáról az abolíciós jegyzékek nyújtanak tájékoztatást.⁷⁰⁰ Ezeknek a dokumentumoknak a segítségével viszonylag pontos képet rajzolhatunk a jezsuita, majd királyi egyetem XVIII. századi építészeti szakkönyveiről.

A katalógusokból kitűnik, hogy az állomány egészéhez viszonyítva a katonai építészet tárgyaló művek száma elenyésző volt. Az 1690-ben összeállított katalógusban tizenegy katonai építészetre vonatkozó tétel szerepel, bár igaz, hogy kettőt csak később vettek fel.⁷⁰¹

⁶⁹⁴ Uo. 139-144.

⁶⁹⁵ PÁLVÖLGYI 1968, 26-58.

⁶⁹⁶ EK KÉZIRATTÁR, Mss J1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690); EK KÉZIRATTÁR, Mss J2. „Catalogus novus librorum Collegii Tynaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690” [1773-ig]; MOL KAMARAI LEVÉLTÁR, Jesuitica seu Fundus Studiorum, 1774. okt. 25. 84/8. Mikrofilm: EK Mr Me 108. „Catalogus librorum Bibliothecae Tynaviensis conscriptus anno 1774”; EK KÉZIRATTÁR, Mss J32/1, Mss J 34/2, Mss J 32/3, Mss J 32/4, Mss J 32/5. A Nagyszombati Egyetemi Könyvtár helyrajzi katalógusa (1777); Lásd: PÁLVÖLGYI 1968, 26-38.

⁶⁹⁷ EK KÉZIRATTÁR, Mss J28. „Catalogus librorum Bibliothecae Regiae Univ[ersitatis] Bud[ensis] in classes disciplinarum serie alphabeti digestus et ordinatus” [1778-1779]; Lásd: PÁLVÖLGYI 1968, 43.

⁶⁹⁸ EK KÉZIRATTÁR, Mss J34, J35, J126. Az Egyetemi Könyvtár Budán elkezdett, de Pesten is folytatott katalógusa (1779-1792); Lásd: PÁLVÖLGYI 1968, 48.

⁶⁹⁹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J 27. „Catalogus librorum Academiae Regiae Tymaviensis ab Universitate translata Budam Bibliothecae relictorum. Anno Domini 1778.”; Lásd: PÁLVÖLGYI 1968, 58/73. jegyzet; A nagyszombati konviktus könyvanyagáról egy, a felosztalás után, 1784-ben készült jegyzék is tudósít: Mss J104.8.A. „Elenchus Librorum in Regio Archi-Episcopalis Tymaviensis Bibliotheca Anno 1784.”

⁷⁰⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J94. „Index Generalis librorum bibliothecis abolitae Soc. Jesu existentium.”; Lásd: PÁLVÖLGYI 1968, 52.

⁷⁰¹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J2. „Catalogus librorum Collegii Tynaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690.”

A katalógusban szereplő erődépítési munkák:

BOCKLER 1678; CURTJ 1654; DOGEN 1647.; BAR-LE-DUC 1600. (Az 1617-es frankfurti kiadást tüntették fel.); FAULHABER 1630.; FOURNIER 1661. (Egy 1630-as mainzi kiadást tüntették fel.)

Az 1690 után bejegyzett erődépítési munkák:

RIEGER 1758.; VAUBAN 1683-1685.

Azonosítatlan művek:

„Architectura Militaris. Viennae.” (1691-ben bejegyezve.); „Faulhaberi Joannis. Figura pro Fortificationibus. Nüremberg. 1677.”; „Faulhaberi Joannis. Architectura militaris German. Nüremberg. 1630.”; „Kriegsman

A könyvek latin, német és francia nyelvű erődítéstani munkák, s majdnem mindegyiket francia és német területen adták ki. Csúpan kettő származik Bécsből, melyek közül az egyik *Christian Rieger* katonai építészetéről szóló 1758-as kiadású munkája.⁷⁰² Az Egyetemi Könyvtár 1777-ben készült helyrajzi katalógusába is hasonló összetételű erődítéstani könyveket vettek fel,⁷⁰³ melyek között *Ernst Vols* 1738-as kolozsvári kiadású műve is helyet kapott.⁷⁰⁴

A XVII. században a polgári építészetet tárgyaló kötetek száma a katonai építészetéről értekező művekhez viszonyítva is alacsonynak számított. A legtöbb „*architectura civilis*ről” szóló könyv címét csak a XVIII. századi összeírásokban lehet megtalálni. A könyvtár első katalógusában csúpan *Sebastiano Serlio* „*De Architectura Libri Quinque*” című művének 1569-es kiadása, ill. ugyanezen mű ötödik kötetének egy 1669-es velencei kiadása szerepel.⁷⁰⁵ Az 1690-es katalógusban is találkozhatunk *Serlio* művével, s ezen kívül egy későbbi bejegyzés *Christian Rieger* „*Universae architecturae civilis elementa*”⁷⁰⁶ című, a bécsi *Theresianum* számára írt tankönyvét is feltünteti.⁷⁰⁷ A matematikai könyvek között megvolt *Christian Wolff* „*Elementa Matheseos universae*”⁷⁰⁸ című művének egy genfi kiadása is, amiről egy szintén későbbi, XVIII. századi bejegyzés tanúskodik. Ezen kívül a német szerző „*Compendiumát*” is felsorolták a tételek között.⁷⁰⁹ A nagyszombati kollégium vagyonáról a Jézus Társaság feloszlásának évében összeállított jegyzékben több építészeti szakkönyv is szerepel, ami a csillagvizsgáló könyvtárhoz tartozott. A dokumentumban *Augustin-Charles Daviler*, *Johann Baptist Izzo*, *Johann Friedrich Penther*, *Andrea Pozzo*, *Christian Rieger* és *Leonhard Christoph Sturm*, valamint *Christian Wolff* neve olvasható. A lista készítői csúpan a szerzőket jegyezték le, valamint

(Wilhelmi). *De Architectura militari*. Francofurti. 1646. (Germanici.)”

⁷⁰² RIEGER 1758.

⁷⁰³ EK KÉZIRATTÁR, Mss J32.3.

A katalógusban szereplő erődítési munkák:

DOGEN 1647.; BAR-LE-DUC 1600. (Az 1617-es frankfurti kiadást tüntették fel.); VOLS 1738. BIBÓ 1978, 122.

Azonosítatlan művek:

„203. Frölich Gabr. *Collectiones Mathematicae de Architectura militari*. Viennae.”; „294. Fidati Joan. Bem. *Tabulae Vinuum – Isagoge Architectonicae militaris – Gnomonicae*. Romae. 1636.”

⁷⁰⁴ VOLS 1738. BIBÓ 1978, 122.

⁷⁰⁵ EK KÉZIRATTÁR, Mss J1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690.); SERLIO 1569. p. 598. BIBÓ 1978, 118.; Az 1669-es kiadás: „106. Sebastiani Serlii. *De Architecte*. 5. Venet. 1669.” p. 602.

⁷⁰⁶ RIEGER 1756.

⁷⁰⁷ EK KÉZIRATTÁR, Mss J2. „*Catalogus librorum Collegii Tynaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690.*”

⁷⁰⁸ WOLFF 1743-1752.

⁷⁰⁹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J2. „*Wolfii Christiani. Compendium Matheseos pars 1a*. Viennae. 1744.”; 1744-ben a művet Veronában adták ki: WOLFF 1744.

néhány latin szóval könyveik tárgyára is utaltak.⁷¹⁰ Mivel ismert építészeti írókról van szó, a műveket könnyen azonosíthatjuk, amiben esetenként az Egyetemi Könyvtár állományában meglévő kötetek is segítségünkre lehetnek.⁷¹¹ A két utóbbi szerző nevét nem a csillagvizsgáló könyvtára, hanem az épület egyéb gyűjteményeinek inventáriumai, ill. kölcsönzési jegyzékei tartalmazzák.⁷¹² Az 1777-ben készített helyrajzi katalógusban a fent említett Rieger féle munka és Wolff „*Compendiuma*” szerepel.⁷¹³

A felsorolt művek mellett jelenleg is a könyvtár állományát gazdagítja Juan Bautista Villalpandónak a salamoni templomról szóló műve is,⁷¹⁴ amelyre az „*Universae Matheseos*” tárgyaló fejezetben tértem ki bővebben.⁷¹⁵

Az egyetem Budára költözése után Nagyszombatban királyi akadémiát alapítottak, amelynek könyvanyagát az egyetemi könyvtár nélkülözhető köteteiből állították össze. Az új intézmény számára így három katonai építészetről szóló művet különítettek el⁷¹⁶ és – nyilvánvalóan oktatási célokra – Izzo „*Elementa architecturae civilis*” című tankönyvének egyik példányát is megszerezték.⁷¹⁷ Mindezekon kívül az akadémián használt matematika-könyvek közül néhánynak volt építészeti fejezete is. A jegyzékben többek között Claude-François Milliet Dechalet négykötetes munkájának első három kötetét,⁷¹⁸ valamint Wolff „*Compendiumának*” 1742-es kiadását tüntették fel.⁷¹⁹

⁷¹⁰ ELTE LEVÉLTÁR VEGYES IRATOK I/C. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Inventarium seu Conscriptio Collegii Supressae Societatis JESU Tynaviensis, Ejusque Bonorum Caeterorum item Effectum ubilibet reperibilium peracta Anno Domini 1773.”; „Daviler Architectur Civil” p. 231.; „Volfii Elementa Math in Tom. [...] / Penther Architect Civil. [...] / Andreae Pozzo Perspect Pict. 2. Partes.” p. 232.; „P: Izzo Architectura Civilis.” p. 233.; „P: Rieger Archit Civil / Dto Milit.” p. 234.

⁷¹¹ DAVILER 1699A.; IZZO 1764. BIBÓ 1978, 113.; PENTHER 1762-1771. BIBÓ 1978, 115.; POZZO 1693. Latin-német kiadások: Augsburg 1706, 1719.; RIEGER 1756.; RIEGER 1758.; STURM 1721A.; WOLFF 1713-1715.

⁷¹² ELTE LEVÉLTÁR VEGYES IRATOK I/C. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Professori Matheseos Josepho Mittelpacher ut sub G. / Wolffii Elementa Mathes.” p. 103.; Francisco Taucher Socio Praefecti speculae Astronomicae ut sub L. / Wolffii Elementa Math.” p. 114.; „Elenchus Librorum Musaeo Mathematico Inscriptorum in Bibliotheca Inferiore. / Wolffii Elementa Math. Tom. ger.” p. 235.; Uo. „L. C. Sturm. Architectura Civilis, et Militaris.” p. 240.

⁷¹³ EK KÉZIRATTÁR, Mss J32.3. A Nagyszombati Egyetemi Könyvtár helyrajzi katalógusa (1777).; Wolff művének 1744-es, veronai kiadását tüntették fel.

⁷¹⁴ EK KÉZIRATTÁR, ANT. 6497.; VILLALPANDO 1596-1604.; BIBÓ 1978, 122.

⁷¹⁵ Lásd: II. 2. fejezet.

⁷¹⁶ EK KÉZIRATTÁR, Mss J27. „Catalogus Librorum Academiae Regiae Tynaviensis ab Universitate translata Budam Bibliothecae relictorum. Anno Domini A 1778.”; A katonai építészetről tárgyaló művek: pp. 334-336.; Faludi 1739. BIBÓ 1978, 112.; Faulhaber 1630.; „Frölich Gabriel. Collectiones Mathematicae de architectura Militari. Viennae.” p. 335.

⁷¹⁷ Uo. p. 336. IZZO 1764.; BIBÓ 1978, 113.

⁷¹⁸ Uo. pp. 338-339. „Milliet Claudiis. R. P. Claudii Milliet Dechalet Cambeviensis e S. J. Cursus, seu Mundus Mathematicus Tomus I, II. & III. Lugduni. 1674.”; DECHALES 1674.

⁷¹⁹ Uo. 342. WOLFF 1742.

A nagyszombati egyetem Budára költöztetése után, 1779-ben állították össze a könyvtár új helyrajzi katalógusát.⁷²⁰ A dokumentumban kilenc katonai építészeti tárgyaló könyv címe szerepel, melyek közül néhány megtalálható az 1690-ben összeállított jegyzékben is.⁷²¹ A polgári építészeti témakörébe tartozó könyvekből *Rieger* és *Serlio* munkái azok, amelyeket valamelyik korábbi összeírásban is láthattunk.⁷²² A többi kötetet ebben a katalógusban tűntették fel először. *Daviler* és *Penther* nevével a csillagvizsgáló könyvanyagában is találkozhattunk, de itt az előbbi szerző művének egy XVIII. századi kiadása, az utóbbinak pedig egy másik, az építőanyagokkal és az építkezés költségeivel foglalkozó munkája kapott helyet.⁷²³ Az egyetem könyvjegyzékei közül ez az első, amelyben egy olyan jelentős mű, mint *Vignola* „*Regola delli cinque ordini d'architettura*” című alkotása szerepel – igaz, német fordításban.⁷²⁴ Az itáliai szerző nevének kívül még két nagyon jelentős építészeti író is olvasható a listán, ahol *Andrea Palladio* „*Le Antichità di Roma*” című, az Örök Város ókori épületeiről írt munkájának egyik kiadását,⁷²⁵ valamint *Joachim von Sandrart* „*Teutsche Academie*”-jének 1768-as kiadását tűntették fel.⁷²⁶ Ez az utóbbi mű azért számít jelentősnek, mert az első német nyelven írt régiségtani értekezés volt, amelyben a festő és történész *Sandrart* a római antikvitást, az itáliai reneszánszt és a római barokkot tekintette át.⁷²⁷ A XVII. századi szerzők közül rajta kívül még *Giovanantonio Rusconival* találkozhatunk,⁷²⁸ valamint a XVIII. század második feléből *Roland de Vyrlois* neve

⁷²⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinaryum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque M.DCC.LXXIX.”

⁷²¹ Uo. pp. 601, 607-609, 618, 631, 633-634.

A katalógusban szereplő katonai építészeti művek:

„Daviler. Le parfaict Ingenieur Francois, ou la fortification offensive et defensive. a Paris. 1742.” p. 609.; A Daviler neve alatt feltüntetett mű valójában: DEIDIER 1742.; DÖGEN 1647.; SPECKLIN 1589. (Speckleként feltüntetve.); STURM 1702.; VAUBAN 1685.

Azonosítatlan katonai építészeti művek:

„Arthus Goth. Festung-Baum vid Brameri.” p. 601.; „Collectione. Mathematicae de Architectura militari. Ex. 3. Vienn. S. a.” p. 607.; „Croberg Adria. Collectiones Philosophicae pars I. de Architectura militari. Ex. 2. Vienn. 1699.” p. 608.; „Lupicinio Ant. Discorsi dell'architettura militare. vid.” p. 618.

⁷²² Uo. pp. 628, 631.; RIEGER 1756.; SERLIO 1569. BIBO 1978, 118.

⁷²³ Uo. pp. 609, 623.; DAVILER 1747.; PENTHER 1753.

⁷²⁴ Uo. p. 602.; VIGNOLA 1715.

⁷²⁵ Uo. p. 383.; PALLADIO 1554. ; További kiadások: L'antichità di Roma: raccolta brevemente da gli autori antichi, & moderni di Andrea Palladio. Vinetia 1565. Roma 1566. Roma 1572. Roma 1600. Roma 1629.

⁷²⁶ Uo. p. 791.; SANDRART 1768-1775.; Első kiadás: SANDRART 1675-1680.

JOACHIM VON SANDRART (1606-1688): német barokk festő, leginkább a művészet történetéről szóló műveiről ismert. A Német Birodalom több városában, Németalföldön és Itáliában is megfordult. Legjelentősebb műve a „*Teutsche Academie*”.

⁷²⁷ KRUFF 1985, 196.

⁷²⁸ EK KÉZIRATTÁR, Mss J28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinaryum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque M.DCC.LXXIX.” p. 628.; RUSCONI 1660.

olvasható.⁷²⁹ Az építészeti munkákon kívül a hasonló fejezeteket is tartalmazó matematikakönyvek sem hiányoznak a felsorolásból, mint pl. egy 1757-es grazi kiadvány,⁷³⁰ vagy *Christian Wolff* előzőleg már tárgyalt művei.⁷³¹ E forráscsoportok mellé beszereztek három olyan, XVIII. századi publikációt is, ami a szó legszorosabb értelmében szakkönyvnek mondható. *Bernard Forest de Belidor*, francia szerző német fordításban meglévő munkája a vízépítészet tárgyalja csakúgy,⁷³² mint *Jobst Böse* alkotása.⁷³³ Hozzájuk kapcsolódik még *Antoine-Joseph Lorient* vakolatokról írt műve is.⁷³⁴ Ez a három kiadvány nem az építészet egészét, nem is az oszloprendeket vagy egyéb, a vitruviusi fogalomrendszerbe tartozó kérdéseket tárgyalja. Ez a három mű egy-egy szűkebb területet felölölő szakkönyv, amiből modern értelemben vett mérnöki ismereteket lehet elsajátítani. A könyvtár Budán elkezdett, de Pesten folytatott katalógusába *Lorient* és *Palladio* fent említett műveit jegyezték be.⁷³⁵ Az 1780-tól összeállított időrendi katalógusban egy német nyelvű építészeti kiadvány, valamint egy hajózási szakkönyv kapott helyet.⁷³⁶ Rajtuk kívül *Rausch Ferenc* „*Elementa architecturae*” című, Budán kiadott gazdasági építészet tárgyaló munkája is szerepel a felsorolásban.⁷³⁷ A Magyarországon megjelent mű feltüntetése természetesen nem meglepő, hiszen a könyvtárban *Ernst Vols* „*Architectura militarisától*”⁷³⁸ vagy az „*Universae Matheseostól*” kezdve minden hazai építészeti kiadvány rendelkezésre állt, és a század utolsó harmadában publikált magyarországi szakmunkákat is sorra beszerezték. Két itthoni szakkönyv *Pray György*⁷³⁹ 1786-ban beolvasztott gyűjteményében is szerepel: a jegyzékbe *Molnár János* „*Magyar Könyv-Házát*” és *Kováts Ferenc* „*Az utak és útszák építésének módja*” című, *Hubert Gautier*

⁷²⁹ Uo. p. 742.; *VIRLOYS* 1770.

⁷³⁰ Uo. p. 625.; *PRIMA ELEMENTA ARITHMETICAE* 1757.

⁷³¹ Uo. p. 636.; *WOLFF* 1743-1752.; *WOLFF* 1744.

⁷³² Uo. p. 602.; *BELIDOR* 1764.; Első kiadás: *BELIDOR* 1737-1753.

⁷³³ Uo. p. 788.; *BÖSE* 1769.

⁷³⁴ Uo. p. 796.; *LIORIENT* 1774.

⁷³⁵ EK KÉZIRATTÁR, Mss J34. Az Egyetemi Könyvtár Budán elkezdett, de Pesten is folytatott katalógusa (1779-1792); EK Mss J34.6. p. 38. „*Lorient L'Art de batir. a Paris.*”; EK Mss J34.5. p. 82. „*Palladio Andrea. Le antichita dell'alma Citta di Roma, vide: Le cose maravigliose.*”

⁷³⁶ EK KÉZIRATTÁR, Mss J29. „*Catalogus Accessionalis sive Elenchus Librorum, qui pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis successive proturati, eidem effactive incorporati sunt, ordine Chronologico Confectus ab Anno M. DCC. LXXX.*” pp. 14, 21.; 49. „*Lamberts Zulage zur Architectorik. 2. Büche.*” (1786); *DUHAMEL* 1785. Első kiadás: *Paris* 1752.

⁷³⁷ Uo. p. 1.; *RAUSCH* 1779.; *BIBÓ* 1978, 117.

⁷³⁸ *VOLS* 1738.

⁷³⁹ *PRAY GYÖRGY* SJ (1723-1801): jezsuita rendtag, neves történész. Egyháztörténeti munkássága mellett legjelentősebb műveit a magyar történelemről írta. Először a magyar őstörténetet dolgozta fel (*Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Viennae* 1761.), fenntartva a hun-magyar rokonság koncepcióját (*Dissertationes historico-criticae in Annales veterum Hunnorum. Viennae* 1774.). Főműve a magyar történelem első szakszerű feldolgozása (*Annales regum Hungariae. Vol. I-V. Viennae* 1763-1770.).

francia eredetijéből készített fordítását, valamint a fertődi *Esterházy*-kastély német nyelvű leírását vették fel.⁷⁴⁰

1788-ban a Helytartótanács bizonyos könyveket átadott az egyetemnek.⁷⁴¹ Köztük volt *Daviler* német fordítása, valamint két-két német és francia nyelvű katonai építészeti mű is.⁷⁴² Ezeken kívül magyarországi könyveket juttattak el a könyvtár számára. A listán az „*Universae Matheseos*”, *Balla Antal* hidépítésről írt esszéje, *Hadaly Károlynak* a vízépítésről és a rajzolásról készített egy-egy műve, *Molnár János* „*Régi jeles Épületekről*” írt könyve, *Rausch Ferenc* fent említett alkotása, valamint a „*Várasai építésnek eleji*” című munka szerepel.⁷⁴³ Megfigyelhető tehát, hogy ezek közül öt külföldi és hét hazai kiadvány volt.

II. József 1784-es rendfelfozatásai után a megszüntetett szerzetesrendek könyveinek nagy részét az egyetem kapta meg, a maradék pedig az újonnan alapított akadémiákat, vagy más oktatási intézményeket gazdagította. A beérkezett anyagról az abolíciós jegyzékek segítségével pontos képet rajzolhatunk. Egy 1785-ben összeállított listán előírták, hogy mely kiadványokat kellett megvásárolni az egyetem számára.⁷⁴⁴ A korábbi időszakhoz képest változást jelentett, hogy ezeket a műveket kivétel nélkül a XVIII. században publikálták. A tizenöt tétel között *Izzo* és *Wolff* jólismert tankönyvei is szerepeltek, amelyek a század folyamán szinte minden oktatási intézményben használatban voltak.⁷⁴⁵ Három katonai építészeti mű is helyet kapott a jegyzékben: *Bernard Forest de Belidor* széles körben elterjedt munkája 1729-ből, valamint két német szerző műve a század utolsó harmadából.⁷⁴⁶ A beszerzendő könyvek között feltűnő a mérnöki kiadványok nagy aránya, ami az anyag egyharmadát tette ki: a franciákat *Belidor* vízépítészeti, *Vial de Clairbois* és a már említett *Roland de Virloys* hajóépítési, a németeket pedig *Caspar Walter* víz- és hidépítési munkái képviselték.⁷⁴⁷ A szűkebb értelemben vett „*architectura civilist*” tárgyaló

⁷⁴⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J36. „Catalogus Librorum Bibliothecae Prayanae pro Bibl. R. Univ. Pestiensis coemtae eidemque insantae. Anno M.DCC.LXXXVI. Mense Octobri.” pp. 71, 143, 150.; KOVÁTS 1778.; Francia és olasz kiadások: GAUTIER 1716. ²Paris 1750. Vicenza 1769.; MOLNÁR 1783. II. szakasz.; WINDISCH 1784.

⁷⁴¹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J37. „Catalogus Librorum ab Exc. Consilio Regio ad Bibliothecam Universitatis Pestiensis an. 788. manisciptorum.”

⁷⁴² Uo. DAVILER 1699A.; GRIENDEL 1677-1678.; HEIDEMANN 1673.; „Dechales. L’Art de Fortification. Paris. 1677.”; „Rosard. Nouvelle Fortification Française. Nüremberg. 1737.”

⁷⁴³ Uo. UM 1755.; BALLA 1784.; HADALY 1783.; HADALY 1785.; MOLNÁR 1760.; RAUSCH 1779. BIBÓ 1978, 117.; VÁRASI 1780. BIBÓ 1978, 121.

⁷⁴⁴ EK KÉZIRATTÁR, Mss J106.1. „Verzeichniss von Büchern, welche auf höheren Befehl von 1785. Nro. 6936 für die Universitäts-Bibliothek und der allgem. Priester-Häuser zum Verkauf sind vorgeschrieben worden. – Fol. nonnum. 49.”

⁷⁴⁵ Uo.; IZZO 1764. BIBÓ 1978, 113.; WOLFF 1742-1743.

⁷⁴⁶ Uo.; BELIDOR 1729.; STRUENSEE 1771-74.; SUCKOW 1769.

⁷⁴⁷ Uo.; BELIDOR 1737-1753.; CLAIRBOIS 1776.; VIRLOYS 1770.; WALTER 1765.; WALTER 1766.

könyvek is német és francia szerzők tollából kerültek ki. Az előbbieket *Penther* jólismert „*Anleitung*ja” és *Johann Heinrich Lambert* 1771-ben kiadott elméleti műve képviseli.⁷⁴⁸ A XVIII. század elején élt egyik jelentős szerző, *Sébastien Le Clerc* „*Traité d'architecture*”-jét német kiadásban szerezték be, viszont a század másik nagyon fontos francia építészeti írójának, *Jacques-François Blondel*nek 1771-1773-ban publikált „*Cours d'architecture*” című alkotását eredetiben olvashatták. Figyelemreméltó, hogy a jegyzékben szerepel egy építészettörténeti mű is, amit szintén a korszak egyik jelentős szerzője, *Julien-David Leroy* írt.⁷⁴⁹

Mikor az egyetem átköltözött Pestre, a fiemei jezsuita kollégiumból még három reprezentatív munka is bekerült a könyvtárba: *Vitruvius* traktátusa olasz nyelven *Daniele Barbaro* kommentárjaival, *Vincenzo Scamozzi*, a nagy jelentőségű traktátusíró „*Idea dell'architettura universale*”-jának első kiadása, valamint *Guarino Guarini* erődépítésről írt műve.⁷⁵⁰ Az egyetemre vonatkozó többi abolicíós jegyzékben lényeges építészeti tételek azonban már nem szerepelnek.⁷⁵¹

Amennyiben közelebbről megvizsgáljuk az Egyetemi Könyvtár építészeti anyagának összetételét, megfigyelhetjük, hogy csupán a XVIII. század utolsó két évtizedében ment át nagyobb változáson.

A Jézus Társaság feloszlata előtti jegyzékekből, valamint a nagyszombati akadémiának átadott kötetek listájából kitűnik, hogy a könyvek nagyjából megegyeztek azokkal, amelyekre az „*Universae Matheseos*”-ban hivatkoztak. Az 1755-ben kiadott tankönyvben utaltak *Jacobus Pontanus*⁷⁵² és *Gaspar Schott*⁷⁵³ műveire is, amelyek természetesen beletartoznak a fenti forrásanyagba. Az építészeti szakkönyvek közül a „klasszikus” traktátusokat *Serlio* munkája képviselte. Mellette *Pozzo* híres perspektíva-tanulmánya,

⁷⁴⁸ UO.; PENTHER 1744-1748.; LAMBERT 1771.

⁷⁴⁹ UO.; LE CLERC 1759. 'Paris 1714.; BLONDEL 1771-1773.; LEROY 1768.

⁷⁵⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J106.3. „Elenchus Librorum, qui indultu Augustissimi ex Collegio Fluminensi abolitae Societatis pro Bibliotheca Universitatis Pestiensis selecti sunt.”; Mss J106.16. „Catalogus Librorum qui in Bibliotheca Academica Fluminensi reperti sunt et ad Universitatem Pestensem expediti.”; BARBARO 1629. 'Venice 1556.; SCAMOZZI 1615.; GUARINI 1676.; Lásd még: EK KÉZIRATTÁR, Mss J94, I-V. „Index Generalis librorum bibliothecis abolitae Soc. Jesu existentium.” Vol. II. p. 196., Vol. IV. p. 196., és Vol. V. p. 57.

⁷⁵¹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J106.5.A. „Libri e Catalogo residue adhuc Bibliothecae Collegii S. J. Neosolensis vi intimati Excelsi Consilii dd. 13. Jun. 1801. No. 464. excerpti, ad Bibliothecam Regiae Universitatis exmittendi.” MOLNÁR 1760.; Mss J106.10. „Libri pro Bibliotheca Universitatis petendi I. Ex Monasterio Majkensi Camaldul. [...] 452. Joannis Judan. Architectura.”; Mss J106.23. „Katalog deren von dem aufgehobenen Pauliner-Kloster Lepoglava an die Pester Universität abgeschickten Bücher. (1788. május.) [...] 1215. Colecciones Architecturae Utilitas.”

⁷⁵² Lásd: 263-264. jegyzet.

⁷⁵³ SCHOTT 1662.

valamint *Villalpando* templomrekonstrukciója, ez a reprezentatív kiadvány származott Itáliából. *Sturm Daviler*-fordítása és *Penther* nagyformátumú, négykötetes traktátusa a XVIII. századi német szakirodalmat képviselte. A többi mű mind matematika-tankönyv volt, amelyben az építészet is tárgyalták. Egy kivételével ezek a kiadványok, *Pontanus*, *Schott*, *Wolff*, *Rieger* és *Izzo* munkái is német, közép-európai területről származtak. Mindebből csupán az utolsó három XVIII. századi kiadvány. Nézeteim szerint *Rieger* és *Izzo* műveit alapvető tankönyvekként használhatták, hiszen a nagyszombatihoz hasonló, szintén jezsuita irányítás alatt álló lovagi akadémia vagy konviktus, a bécsi *Theresianum* számára hasonló céllal készültek. Az egész anyagban a nagyrészt német és kisebb részt itáliai alkotásokon kívül csupán két francia munka kapott helyet, azonban az egyiket csupán német fordításban olvashatták, a másikat, *Dechales* művét pedig eredetileg is latin nyelven írták.

Az egyetem Budára majd Pestre költöztetésekor összeállított katalógusokban egyre több XVIII. századi, valamint kortársnak számító építészeti szakkönyv címe tűnik fel. Ennek az anyagnak egy jelentős részét a magyarországi kiadványok tették ki. Mellettük bekerült a gyűjteménybe néhány olyan nevezetes szerző egy-egy munkája is, mint *Vignola*, *Palladio* vagy *Sandrant*, de legnagyobbbrészt mégis modernebbnek mondható művekkel kezdték el feltölteni az állományt. Ezek között a kifejezetten mérnöki tárgyú kötetek száma nagyarányúnak mondható. Figyelmet érdemel, hogy a könyvanyagban az előző évtizedekkel ellentétben francia nyelvű kiadványok is feltűnnek. Három jelentős szerző, *Belidor*, *Le Clerc* és *Jacques-François Blondel* neve is szerepel a listán; míg az előbbi egy átfogó mérnöki és építészeti művet írt, *Le Clerc* könyve az oszloprendeket, tagozati- és díszítőelemeket tárgyalja, *Blondel* többkötetes munkája pedig traktátusszerűen átfogja a polgári építészet egész területét. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár kortársnak mondható szerzők voltak, mégsem a korabeli francia építészeti irodalom legújabb nézeteit képviselték. Műveik még nem haladták meg a vitruvianizmus kereteit.

V. 2. 2. A JEZSUITA REND KÖNYVTÁRAI

A nagyszombati egyetem gyűjteményei mellett 1773-as feloszlásukig a jezsuiták Magyarország egyik legkiterjedtebb könyvtári hálózatával rendelkeztek. A rend feloszlásakor és a *II. József* uralkodása alatt összeállított abolíciós jegyzékekből viszonylag pontos képet rajzolhatunk a különféle rendházak és a hozzájuk kapcsolódó oktatási intézmények könyvanyagáról.

Az egyetemhez hasonlóan a Társaság szinte minden könyvtárában megvoltak azok a magyar vonatkozású, jezsuita szerzők tollából született építészeti művek és matematika-könyvek, mint pl. *Faludi Ferenc* „*Collectiones Mathematicae*” című munkája, az „*Universae Matheseos*”, vagy *Molnár János* építészettörténeti opusa. Mellettük *Rieger* és *Wolff* tankönyvei is gyakran szerepeltek, és néhány külföldi kiadvány címét is feltüntették.⁷⁵⁴

Az egyetemi könyvtárba bekerült építészeti kiadványok provenienciája ezekből a jegyzékekből részben meghatározható. *Andrea Pozzo* perspektívát tárgyaló művének 1708-as augsburgi kiadása a bazini rendházból származott,⁷⁵⁵ míg *Goldmann* „*Architectura militaris*”-a a győri rendház tulajdonában volt.⁷⁵⁶ *Hirsch* „*Amussis Ferdinandeae*” című munkáját a temesvári jezsuitáktól szerezték be,⁷⁵⁷ a komáromi könyvtárat pedig *Penther* „*Anleitung*”-ja gazdagította.⁷⁵⁸ A *Pazmanium* birtokában volt *Joseph Furtenbach* két kötete,⁷⁵⁹ *Louis Savot* „*Architecture françoise*”-e pedig Sopronból származott.⁷⁶⁰ Szakolcán megvolt *Palladio* egyik francia fordítása, amit 1726-ban Hágában adtak ki.⁷⁶¹

A felsorolásból jól látható, hogy a jezsuita könyvtárak építészeti állományában a nagyszombatiétól eltérő jellegű kiadványokat nem találunk. Néhány rendház beszerzett ugyan egy-egy reprezentatívabb külföldi könyvet, többségükben azonban a matematika-tankönyvek és a hazai publikációk álltak a felhasználók rendelkezésére.

V. 2. 3. EGYÉB SZERZETESRENDI GYŰJTEMÉNYEK

A jezsuitákon kívül más szerzetesi közösségek is rendelkeztek színvonalas könyvtárakkal, még ha a Társaság gyűjteményeivel vagy a nagyszombati egyetemmel nem is tudták

⁷⁵⁴ EK KÉZIRATTÁR, Mss J94, I-V. „Index Generalis librorum bibliothecis abolitae Soc. Jesu existentium.”; Vol. I. pp. 58, 176, 406, 453.; Vol. II. pp. 59, 121, 134, 169, 196, 254, 285, 330, 332, 368.; Vol. III. pp. 179, 339, 536.; Vol. IV. pp. 109, 130, 193, 196, 486.; Vol. V. pp. 36, 57, 123, 124.; Lásd még: EK KÉZIRATTÁR, Mss J98. A II. József rendeletére feloszlatott egyes jezsuita rendházak könyvtárainak katalógusai.

⁷⁵⁵ EK KÉZIRATTÁR, Mss J98.1. „Catalogus Librorum Domus Missionis Patrum abolitae Societatis Bazinii.” p. 18.; POZZO 1708.

⁷⁵⁶ EK KÉZIRATTÁR, Mss J98.5. „Conscriptio Bibliothecae Collegii abolitae Societatis Jaurinensis Anno 1778 et 1779 peracta.”; GOLDMANN 1643.

⁷⁵⁷ EK KÉZIRATTÁR, Mss J98.14.A. „Catalogus Residentiae Temesvariensis abolitae Societatis Jesu.” p. 9.; HIRSCH 1654.

⁷⁵⁸ EK KÉZIRATTÁR, Mss J10.3. „Catalogus Librorum abolitae Societatis Jesu Residentiae Comaromiensis ec. Conscriptus Anno 1781.” p. 58.; PENTHER 1744-1748.

⁷⁵⁹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J10.11. „Catalogus Librorum Collegii Pazmaniani. Sub Cura Rrdor[...] Patru Societatis Iesu Anno MDCLXXXI.” p. 166.; FURTTENBACH 1635.; FURTTENBACH 1630.

⁷⁶⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J10.14. „Catalogus Librorum Bibliothecae Collegii Soproniensis MDCCLXXIX conscriptus.” p. 85.; SAVOT 1685. ¹Paris 1624.

⁷⁶¹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J10.17. „Catalogus Librorum Szakolcensis.” p. 52.; PALLADIO 1726.

felvenni a versenyt. Az abolíciós jegyzékek ezekről is pontos adatokkal szolgálnak. Mivel az 1784-es felosztások a kontemplatív rendeket érintették, ezek olyan könyvtárak voltak, amelyek – a jezsuitákkal és a piaristákkal ellentétben – elsősorban nem oktatási célokat szolgáltak, és amiket csupán egy-egy zártabb közösség használt. Mindemellett arra nézve értékes adatokat szolgáltatnak, hogy a szerzetesrendi építészek ismeretanyaguk jó részét milyen forrásokból meríthették.

A pálosok pesti könyvtárában több építészeti tárgyú szakkönyvet is őriztek. Az anyag jórészt a Magyarországon kiadott művek tették ki. Az „*Universae Matheseos*” három példányban volt meg, emellett *Molnár János* építészettörténeti műve, *Rausch Ferenc* munkája, valamint *Kováts Ferenc Gautier*-fordítása kapott helyet.⁷⁶² A bécsi *Theresianum* számára írt tankönyvek, *Christian Rieger* katonai építészetről írt műve, valamint *Johann Baptist Izzo* munkáinak latin és német kiadásai szintén a könyvtár tulajdonát képezték.⁷⁶³ A külföldi művek közül *Vignola* oszloprendekről szóló tanulmánya három példányban, olasz és német nyelven állt az olvasók rendelkezésére,⁷⁶⁴ valamint a szerzetesek *Guillaume Philander Vitruvius*-kiadását is beszerezték.⁷⁶⁵ Mindezek mellett *Penther „Anleitung”*-ja reprezentálta a XVIII. századi traktátus-irodalmat.⁷⁶⁶ Az állomány egy francia és egy német nyelvű katonai építészeti kiadvánnyal is rendelkezett,⁷⁶⁷ *Christian Wolff „Elementa matheseos universae”* című, széles körben elterjedt matematika-tankönyvének pedig két példánya volt meg.⁷⁶⁸

Az újhelyi rendház őrizte *Andrea Pozzo „Perspectiva pictorum”*-ának 1708-as kiadását, valamint *Augustin-Charles Daviler Vignola*-feldolgozását, amit *Leonhardt Christoph*

⁷⁶² EK KÉZIRATTÁR, MSS J13.7. „Catalogus Librorum Bibliothecae P. P. Paulinorum Pestiensium per I. Administrationem Pestien. Confectus et dum praefati Libri Bibliothecae R. Scient Vniv. Inferebantur, traditus Anno 1786. mense Novembri.”; UM 1755. 409., 1057. és 2527. tétel.; MOLNÁR 1760. 100. tétel.; RAUSCH 1779. 878. tétel.; KOVÁTS 1778. 1086. tétel. Jelenleg az Egyetemi Könyvtárban található, lásd: BIBÓ 1978, 113.

⁷⁶³ Uo.; RIEGER 1758. 393. tétel.; IZZO 1764. 1140. tétel.; IZZO 1765. 1140. tétel.; IZZO 1773. 473. tétel.; IZZO 1776. 473. tétel.

⁷⁶⁴ Uo.; VIGNOLA 1739. 602. tétel. Lásd: BIBÓ 1978, 121.; „Regola delli Cinque Ordinis Architettura. Joach. Berozzio da Vignola. Rom. 1754.” 854. tétel.; „Architectur oder Regel deren. Jacob Aroszio v. Vignola. Augsburg. [é. n.]” 239. tétel. Lásd: BIBÓ 1978, 121-122.

⁷⁶⁵ Uo.; PHILANDER 1586. 1159. tétel.

⁷⁶⁶ Uo.; PENTHER 1744-1748. 2776. tétel.

⁷⁶⁷ Uo.; „Architecture Militaire. Paris. 1654.” 1563. tétel.; „Der Civil Baukunst mit Kugl[...]tern.” 2453. tétel.

⁷⁶⁸ Uo.; WOLFF 1746-1754. 623. tétel. Jelenleg az Egyetemi Könyvtárban található, lásd: BIBÓ 1978, 122.; Wolff, Christian: *Elementa matheseos universae*. Vol. 1. Hala Magdeburgica 1742.

Sturm ültetett át német nyelvre.⁷⁶⁹ A híres itáliai szerző művének egyik francia fordításával a nyitrai pálosok rendelkeztek.⁷⁷⁰

A fenti adatokból megállapítható, hogy a rend birtokában lévő építészeti könyvanyag éppúgy a XVI-XVII. századi itáliai klasszikusokból és a XVIII. századi német összefoglaló munkákból állt össze, mint a jezsuitáknál. Ott, ahol beszereztek külföldi szakkönyveket, egy-egy *Vignola*-kiadásra is szert tettek. Ezek a gyűjtemények nem tartalmaztak olyan változatos anyagot, mint amit az egyetemi könyvtárról szólva megismerhettünk. A forrásanyagot azonban hasonló módon – a magyarországi kiadványokat és a német összefoglaló műveket leszámítva – korábbi szerzők alkotásaiból válogatták össze.

Valószínűsíthető, hogy hasonló módon épült fel a többi feloszlatott szerzetesrend építészeti könyvanyaga is, bár ezekről kevesebb adat áll rendelkezésünkre, mint a pálosokéről. A trinitáriusokról annyit állapíthatunk meg, hogy pozsonyi könyvtárukban *Sebastiano Serlio* „*Quinque Libri*”-jének egyik kiadását őrizték.⁷⁷¹ A soproni ferenceseknek egy katonai építészeti könyv mellett *Vignola* és *Le Clerc* műveinek valamelyik német nyelvű kiadása állt rendelkezésére.⁷⁷² A váci dominikánusok *Sturm* katonai építészetről szóló munkájával, valamint egy, az oszloprendeket tárgyaló, német nyelvű művel szerelték fel könyvtárukat.⁷⁷³ A budai ágostonrendieknek is volt egy katonai építészeti szakkönyvük,⁷⁷⁴

⁷⁶⁹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J13.9. „Cathalogus Librorum in Bibliotheca aboliti Conventus P. P. Paulinorum S. A. Ujhelyiensium Die 20a Martij Anno 1786 repertorum.”; Pozzo 1708. 744. tétel.; Daviler 1725. 749. tétel.

⁷⁷⁰ EK KÉZIRATTÁR, Mss J99.13. „Cathalogus Librorum In Bibliotheca aboliti Die 20a Martij 1786 in Cottu Nitriensi existenti Paulinorum clauistro sassiniensi repertorum.”; VIGNOLA 1665. 675. tétel.

⁷⁷¹ EK KÉZIRATTÁR, Mss J14.I. „Elenchus exhibens Nomina et Cognomina alphabetico Ordine Authorum in Bibliotheca Psoniensis Patrum Trinitariorum Reperibilium ab Anno MDCCL.”; „Serlius Sebastianus „De Architectura Libri Quinque” H 2 r 4 fol.”; Uo. egybekötve „Augmentum Bibliothecae Psoniensis Patrum Trinitariorum secundum Annorum Seriem Institutum suum sumens ab Anno MDCCL.”; „28. Sebastiani Serlij, de Architectura Libri Quinque. Valor Rei Flor. F: 2.”; Mss J14.II. „Catalogus Librorum Ex Bibliotheca P. P. Trinitaria mixtos mense martio 1788.”; „De architectura L. 5. Sebastiani Serly. Volum: 1.”; Mss J14.III. „Inventarium Bibliothecae sublata Conventus Psoniensis Ordinis Smae Trinitatis.”; „Seb. Serlij Architectura Tomi Libri No: 1, In Formato 8o, Sub Numero 14. Sub Litera I. & No 2do.”; Serlióról lásd: 77. jegyzet.

⁷⁷² EK KÉZIRATTÁR, Mss J101.4. „Specificatio Librorum in Cellis Aboliti Conventus P. P. Franciscanorum Soproniensis repertorum, & juxta Ordinem & Characterem Conscriptorum.”; „Tractatus de Architectura Militari in Publica defensione edictus à P. Edmundo Egg. Folio. Tom. 1. [...] Vignola Bau Kunst. [...] Le Clerc Bau Kunst.”

⁷⁷³ EK KÉZIRATTÁR, Mss J102.6. „Elenchus Librorum ad abolitum Conventum Patrum Dominicarum Vaciensem Spectantium.”; „91. Sturm Architectura Milit. Sze. Formata 4. [...] 367. Architectura Civilis von Behler. [...] 381. GrundRegeln über 5 Saulen.”; Sturm 1702.

⁷⁷⁴ EK KÉZIRATTÁR, Mss J102.9. „Verzeichnis Denn in der Bibliothec des Aufgehoben Ofenr Augustiner Klosters forgefundenen Büchen als: [...] Elementae Architecturae Militaris in 8.”

a győri szerviták pedig egy *Penther*-kötetet és még egy német nyelvű építészeti kiadványt birtokoltak.⁷⁷⁵

Ezekből a töredékes adatokból messzemenő következtetéseket természetesen nem lehet levonni, annyi azonban megállapítható, hogy a különféle szerzetesrendek az előző részekben már megismert kiadványokat szerezték be.

V. 2. 4. A PIARISTA REND KÖNYVTÁRAI

Mint már előzőleg is szó volt róla, a XVIII. század folyamán a Jézus Társaság mellett a legkiterjedtebb iskolahálózattal a piaristák rendelkeztek.⁷⁷⁶ Számos gimnázium és nemesi konviktus volt a kezükben, amelyekben a reáliák oktatására sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek, mint a jezsuiták. Iskoláik nem rendelkeztek külön könyvtárral, mivel összetartoztak a rendházakkal.⁷⁷⁷ Némelyik fontosabb ház, ill. iskola gyűjteményeinek a katalógusai fennmaradtak. A forrásanyag egy része a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának (MPRKL) iratanyagában található. Az anyag másik részét azok az abolíciós jegyzékek alkotják, amelyeket *II. József* nemesi konviktusokat feloszlató rendelete nyomán készítettek.⁷⁷⁸

Az 1711-ben alapított pesti gimnázium első katalógusát későn, csupán 1811-ben állították össze, mindennek ellenére hűen tükrözi a XVIII. századi állapotot.⁷⁷⁹ A könyvjegyzékben három olyan mű szerepel, amit nem sikerült beazonosítani. Ezek közül kettő katonai építéssel foglalkozik. A harmadikat német nyelven írták, és 1763-ban adták ki Nürnbergben. A katonai könyvek közül az egyik három példányban volt meg.⁷⁸⁰ A

⁷⁷⁵ EK KÉZIRATTÁR, Mss J102.13. „Licitationen Ausweiß Über die, auß der, zum heil bründ [...] Misch Vath aufgehobenen Servieten, in der Aufgehobungs Inventar beschriebener Bibliothek, der zeit vorfindigen, bühher so von Euer hohen Staatthalterey, mit gar keinen zeichen angemerket, und nacher Raab zu Licitationen verschließ bestimet worden, gleich wie die Inventar Nos erweisen. / Anmerkung: dm 20t und nach folgenden Zugen deß Monaths Julij 789 seid mischt deren Exjesuiten bühher aus dieße Váther, und zwar verkauft worden, wo den versilberungs Rubrik der betrag außgesetzt ist. Innen wo die versilberung Collon lehr stehet, sind Aner [...] vorrätthig.“: „139. 1. Geometri deutsch. Bau Kunst. Penter. Augspurg 1768. 1 Theil. Fol. x 40, x 41. [...] 144. 1. Bau Kunst – deutsch. Nürnberg 1 Theil. Fol. x 4, x 25.“

⁷⁷⁶ FINÁCZY 1899, 147-155.

⁷⁷⁷ MADAS – MONOK 2003, 182-183.

⁷⁷⁸ HEGYI 1978, 167.

⁷⁷⁹ MADAS – MONOK 2003, 183, 185.

⁷⁸⁰ MPRKL AV, V 152/94. „Catalogus librorum Bibliothecae Pesthiensis Scholarum Piarum Conscriptus 1811.“; „Architectura Militaris. [Volumen:] 1. [Locus et Annus editionis:] Salisbury 1700. [Compactura:] Gall. [Formatum:] 4. maj.“; „Architectura militaris. [Volumen:] 1. [Locus et Annus editionis:] Vienne n. e. [Compactura:] nulla [Formatum:] 8.“ (3 példányban.); „Architectura in Germanicum versa. [Volumen:] 1. [Locus et Annus editionis:] Nürenberg 1763. [Compactura:] gall. [Formatum:] fol.“

szerezetek és a növendékek tanulmányozhatták a Magyarországon, ill. Ausztriában kiadott szakkönyvek egy jó részét, *Faludi Ferenc*, *Christian Rieger*, *Molnár János*, *Johann Baptist Izzo* és *Rausch Ferenc* munkáit, melyek közül az utóbbit két példányban is beszerezték.⁷⁸¹ A külföldi kiadványok közül a katonai építészetet *Sébastien Merdano* francia nyelvű munkája, *Leonhard Christoph Sturm Vauban*-fordítása, valamint saját „*Architectura militaris*”-a képviselte.⁷⁸² Az erődítést tárgyaló könyvek mellett egy másik mérnöki mű, *Belidor* „*Architecture hydraulique*” című alkotása is helyet kapott. Ezen kívül még két francia nyelvű kiadvány, *Daviler* már többször említett munkája, és *Gastelier* építészeti szótára is az állomány részét képezte.⁷⁸³ A katalógusban feltüntették továbbá *Penther* „*Anleitung*”-jának az egyik kötetét, valamint *Sturm Daviler*-fordítását és a polgári építészetéről *Nicolaus Goldmann* nyomán kiadott művének második kiadását is.⁷⁸⁴ Említésre méltó, hogy az építészeti szakkönyveken kívül *Christian Wolff* „*Elementa matheseos universae*” című opusa többféle kiadásban állt rendelkezésre.⁷⁸⁵

A külföldi szakkönyvek szerzőgárdájában az előbbiekhöz képest nem tapasztalható különösebb eltérés. A legfrissebb kiadvány *Gastelier* 1753-as alkotása. Százalékos arányban *Sturm* műveinek a száma messze kimagaslik a többi közül. A nyelvi arány azonban kiegyensúlyozottabb: majdhogynem fele-fele a francia és német nyelvű munkák megoszlása. Ezek mellett természetesen latin nyelvű kiadványok is helyet kaptak, de főként a magyarországi vagy ausztriai szakkönyvek között.

Az 1750-től fennálló szentannai nemesi konviktus könyvtárát az abolíciós jegyzékekből ismerjük.⁷⁸⁶ A listán szerepelnek beazonosíthatatlan könyvek, amelyek közül kettő a katonai építészetet, egy pedig a perspektívát tárgyalja.⁷⁸⁷ A magyarországi és ausztriai szakmunkák közül csupán *Izzo* és *Rausch* műveit tüntették fel.⁷⁸⁸ *Penther* „*Bau-Anschlag*” és „*Anleitung*” című munkáival képviseltette magát, míg *Johann Jacob Schübler*nek egy

⁷⁸¹ Uo.; *FALUDI* 1739.; *RIEGER* 1758.; *MOLNÁR* 1760.; *IZZO* 1764.; *RAUSCH* 1779.

⁷⁸² Uo.; *MEDRANO* ²1709.; *STURM* 1737.; *STURM* 1702.

⁷⁸³ Uo.; *DAVILER* 1694.; *GASTELIER* 1753.

⁷⁸⁴ Uo.; *PENTHER* 1744-1748.; *DAVILER* ³1725.; *STURM* ²1765. ¹Augsburg 1721.

⁷⁸⁵ Uo.; *Wolff*, Christian: *Elementa Matheseos universae*. Vol. 3. Genuae 1733, Vol. 5. Genevae 1741, Vol. 2. Lausanae 1742.

⁷⁸⁶ EK KÉZIRATTÁR, Mss J104.17.A. „Inventarium Bibliothecae Aboliti Convictus Sancto-Annensis.” és Mss J15.7. „Inventarium Bibliothecae aboliti Convictus Nobilium Sancto-Annensis.”

⁷⁸⁷ EK KÉZIRATTÁR, Mss J104.17.A. „X Kriegs Baukunst. [...] X Cus[...]pra Architectonica perspectiva. [...] X Cus[...]pra Architectonica Militaris.”; Mss J15.7. „Kriegs Baukunst in fol. [...] Cup[...]a Architectonica perspectiva. [...] Cup[...]a Architectonica militaris.”

⁷⁸⁸ Uo.; *IZZO* 1764.; *RAUSCH* 1779.

katonai építészeti könyve volt meg.⁷⁸⁹ Az építészetnek ezt az ágát *Erard de Bar-le-Duc* 1600-ban kiadott, francia nyelvű műve is reprezentálta.⁷⁹⁰ A polgári építészeiről szóló kiadványok között a fentiekén kívül még *Sébastien Le Clerc* traktátusának német fordítása kapott helyet.⁷⁹¹ Jól látható tehát, hogy a szentannai könyvanyag főként XVIII. századi kiadványokra épült, és a külföldi könyvek nagyobb részét német szerzők munkái tették ki. Csúpan egyetlen, erődepítési mű volt meg francia nyelven, mivel *Le Clerc* munkáját is német fordításban szerezték be.

A piarista vezetésű konviktusok közül talán a legelőkelőbb a váci *Theresianum* volt. *Christoph Anton Migazzi* püspök 1762-ben alapított kollégiumot szegény nemesifjak részére, amit *Mária Terézia* királynő 1767-ben konviktussá bővített. Az intézményben sokrétű, a reáliákra nagy hangsúlyt fektető képzés folyt.⁷⁹²

A *Theresianum* könyvtáráról mind az abolíciós jegyzék, mind a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának anyaga szolgáltat információkat. A különféle dokumentumok ugyanazt a listát tartalmazzák.⁷⁹³ A bejegyzésekből megállapítható, hogy *Penther* „Anleitung”-jának egyik példányát beszerezték a váci konviktusban.⁷⁹⁴ A felsorolásokból az is kiténik, hogy *Sturm* egyik műve is az állomány részét képezte.⁷⁹⁵ Ezen a két jelentős szerzőn kívül a németeket még *Benjamin Hederich* „*Progymnasmata Architectonica*” című kötete képviselte.⁷⁹⁶ *Vignola* „*Regola delli cinque ordini d'architettura*”-ja két példányban állt rendelkezésre, s ebből az egyik német fordítás volt.⁷⁹⁷

⁷⁸⁹ Uo.; *Penther* 1744-1748.; *Penther* 1753.; *Schubler* 1735.

⁷⁹⁰ Uo.; *Bar-le-Duc* 1600.

⁷⁹¹ Uo.; *Le Clerc* 1759.; A francia eredeti: *Traité d'architecture, avec des remarques et des observations très-utiles pour les jeunes gens, qui veulent s'appliquer à ce bel art.* Paris 1714.

⁷⁹² *Kispart* 1922, 14-18.

⁷⁹³ EK Kézirattár, Mss J104.20. „Inventarium omnis supellectilis Collegii Regii Theresiani Vaciensis ab Admodum Rudo Duo Joanne Szeliga per Illmum Dnum Eppum et ab Admodum Rude Patre Caietano Poor Directore locali per Dnum Magnificum Superiorem Directorem Regium deputatis coram Dno raonum exactore melyti Dommii, et duobus Senatoribus conscriptum atque a peritis artificibus deposito prius corporali juramento diebus 25a 26, 27 et 28 mensis octobris, anni 1784i congruo pretio destinatum.”; MPRKL AV, V Forulus 28. Fasc. 2. Num. 5. „Inventarium Theres. Vacziensis, 1784. [...] In Bibliotheca.”

⁷⁹⁴ Uo.; *Penther* 1744-1748.

⁷⁹⁵ EK Kézirattár Mss J104.20. „[Nro.] 106. [Exempl.] 1. Sturmii Baukunst 6. Theil. [Hor.] 9.”; MPRKL AV, V Forulus 28. Fasc. 2. Num. 5. „[Exempl.] 1. Sturmii Baukunst 6 Theil. 9 Fl.”

⁷⁹⁶ Uo.; *Hederich* 1730.

⁷⁹⁷ EK Kézirattár Mss J104.20. „[Nro.] 322. [Exempl.] 3. Vignola Architectur in 8o. [Xr.] 15. [...] [Nro.] 460. [Exempl.] 1. Vignola Baukunst in 4ro. [Hor.] 1. [Xr.] 30.”; MPRKL AV, V Forulus 28. Fasc. 2. Num. 5. „[Exempl.] 3. Vignola Architectur in 8, a 5 xr. 15 Xr. [...] [Exempl.] 1. Vignola Baukunst in 2o. 1 Fl. 30 Xr.”; Az egyik példány az Egyetemi Könyvtárba került. „Regel der fünf Orden Von der Architectur. Gestellt durch Mr. Jacob Barozzio von Vignola. Aufs Neue vermehret mit etlichen herrlichen Gebäuden des Michael Angelo Bonaroti. Durch den Herrn Muet. Nuernberg, Bey Johann Friedrich Ruediger, 1739.” Lásd: *Bibó* 1978, 121.

A Magyarországon kiadott szakkönyvek közül csupán *Rausch Ferenc* „*Elementa architecturae*” című munkáját tüntették fel,⁷⁹⁸ míg *Christian Wolff* „*Elementa Matheseos universae*” című tankönyve két példányban is szerepel.⁷⁹⁹ A váci könyvanyagban tehát a két nagy XVIII. századi összefoglaló mű, valamint a nagy klasszikus, *Vignola* mellett iskolák számára készült tankönyvekből lehetett építészetet tanulni. *Hederich* munkája is egy viszonylag széles közönségnek szóló, praktikus ismereteket közlő, komplett tankönyv volt.⁸⁰⁰

A piarista rend a gimnáziumokon és konviktusokon kívül másféle oktatási intézményeket is irányított. A reáliák iránt tanúsított nyitottsága miatt rábízták a diplomás mérnököket képző első hazai szakiskola, a szenci *Collegium Oeconomicum* vezetését. Mivel az államnak egyre nagyobb szüksége volt megfelelő képzettségű építészekre és műszaki szakemberekre, gr. *Esterházy Ferenc* főkancellár 1763-ban megalapította az iskolát, amit a királynő alapítvánnyal támogatott. A *Collegium Oeconomicum* épülete 1776-ban leégett, ezért az intézményt egy másik *Esterházy*-birtokra, Tatára telepítették át, ahol a már működő piarista gimnáziummal kapcsolták egybe. Az iskola itt egészen *II. József* konviktusokat feloszlató rendeletéig *Studium Cameraticum* néven működött, és kamarai mérnököket, földmérőket, vízmérnököket, valamint uradalmi mérnököket képzett.⁸⁰¹

Az intézmény tanítási nyelve – a kamarai feladatoknak megfelelően – a német volt, mint azt könyvállományának összetétele is jól tükrözte. A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárában őrzött könyvtárkatalógust *Hegyí Ferenc* publikálta, valamint a felsorolt köteteket be is azonosította. Ebből kifolyólag az építészeti könyveket az ő tanulmányára támaszkodva ismertetem.⁸⁰²

Penther „*Anleitung*”-ja mellett⁸⁰³ *Nicolaus Goldmann Sturm* által kiadott „*Civil Baukunst*”-ja,⁸⁰⁴ valamint *Johann Jacob Schübler* „*Sciagraphia Artis Tignariae*” című

⁷⁹⁸ Uo.; RAUSCH 1779.

⁷⁹⁹ EK KÉZIRATTÁR Mss J104.20. „[Nro.] 323. [Exempl.] 1. Wolffii compendium Matheseos II Vol. [Hor.] 1. [...] [Nro.] 462. [Exempl.] 1. Wolffii elementa matheseos 5. Vol. [Hor.] 6.”; MPRKL AV, V Forulus 28. Fasc. 2. Num. 5. „[Exempl.] 1. Volfii Elementa Matheseos 2 Vol. 1 Fl. [...] [Exempl.] 1. Volfii elementa Matheseos 5 Vol. 6 Fl.”

⁸⁰⁰ BIESLER 2005, 78.

⁸⁰¹ BALANYI – BÍRÓ – TOMEK 1943, 67-68.; HEGYI 1978, 167.; MÉSZÁROS 2000, 157.

⁸⁰² HEGYI 1978, 172.

⁸⁰³ Uo.; PENTHER 1744-1748.

⁸⁰⁴ Uo.; GOLDMANN 1696. ²Braunschweig 1699. ³Leipzig 1708.; „Sturm, Leonhard Chr. – Goldmann, Nic. Zivilbaukunst (Augsburg 1750).”

műve és egy perspektívát tárgyaló munkája képviselte a német építészeti irodalmat.⁸⁰⁵ A francia és itáliai szerzőket is német fordításban szerezték be: *Sébastien Le Clerc* traktátusát és *Vignola* oszloprendeket taglaló tanulmányát német nyelvű, *Andrea Pozzo* perspektíváról szóló opusát pedig latin-német, kétnyelvű kiadásban olvashatták a növendékek.⁸⁰⁶ *Hegyi* mindezekén kívül egy *Wolff*-kötetet is feltüntetett,⁸⁰⁷ s mivel az intézetben vízmérnököket szintén képeztek, két *Belidor*-mű német kiadása is megvolt.⁸⁰⁸

A könyvanyag összetételéből látható, hogy a gyűjteményben a *Penther* és *Le Clerc* neve által fémjelzett traktátusokon, vagy *Vignola* művén kívül főleg egyes szakismereteket taglaló munkák kaptak helyet. A szakismeretek átadására természetesen az összefoglaló traktátusok is alkalmasak voltak, így a *Collegium Oeconomicum* növendékei a jövőben elvégzendő mérnöki vagy építészeti feladataik ellátására szükséges ismereteket a rendelkezésükre álló szakirodalom alapján is megszerezhették.

Bár nem a piarista rend, hanem a főbányagrófi hivatalon keresztül maga az udvar tartotta el, mégis hasonló jellegű, a bányászathoz kapcsolódó szakismereteket oktató, állami hivatalnokokat és szakembereket képző intézmény volt a selmeci bányászati akadémia. Ezt a bányászati-kohászati szakiskolát az 1730-as előzményei után 1762-ben állították fel. A különféle tárgyak mellett kiegészítő ismereteket is oktattak, ezért a könyvanyagban néhány építészeti mű is helyet kapott. Közülük leginkább *Penther*, *Belidor* és *Wolff* munkáit érdemes megemlíteni, ami azt mutatja, hogy a gyűjtemény a szenci intézet könyvtárhoz hasonló összetételű volt. Mindez természetesen az akadémia jellegéből adódott, és bár rendelkezett építészeti művekkel, az állomány legnagyobb részét a bányászati-kohászati szakmunkák tették ki.⁸⁰⁹

V. 2. 5. A DEBRECENI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM NAGYKÖNYVTÁRA

A XVIII. századi protestáns iskolahálózat két legfontosabb intézménye, igazi főiskolája, kollégiuma a sárospataki és a debreceni volt.⁸¹⁰ Az utóbbi könyvtára a század folyamán indult fejlődésnek.⁸¹¹ Természetesen olyan anyagi lehetőségei nem voltak, mint a katolikus

⁸⁰⁵ Uo.; SCHÜBLER 1749. 'Nürnberg 1736.; „Schübler, Perspectiven-Belustigung von etlichen Lusthäusern, künstlichen Vogelbauern (Nürnberg 1749).”

⁸⁰⁶ Uo.; LE CLERC 1739.; DAVILER 1725.; POZZO 1708.

⁸⁰⁷ Uo. „Wolff, Chr., Architectura et Perspectiva (Viennae 1763).”

⁸⁰⁸ Uo.; BELIDOR 1740.; BELIDOR 1757.

⁸⁰⁹ A selmeci bányai akadémiáról: HILLER – ZSÁMBOKI – ZSIDAI 1989.

⁸¹⁰ FINÁCZY 1899, 209.

⁸¹¹ KÓKAY 1999, 306.

intézményeknek, a könyveket nagyrészt volt diákok adományozták, vagy hagyományozták. A kollégium 1752-ig a város irányítása alatt állt, de ekkor *Mária Terézia* rendeletére a Tiszántúli Református Egyházkerület vette át. A vásárlás az 1730-as évektől előzte meg az adományozást, a viszonylag kortárs könyvek innentől fogva kerültek be a gyűjteménybe. Leginkább az európai protestáns központok, főként Genf, Zürich, Leiden, Franeker és Göttingen könyvanyaga jelent meg a gyűjteményben.⁸¹² *Simai Kristóf* professzor prefektussága idején (1760-1790) végül univerzális gyűjtőkört alakítottak ki.⁸¹³ A korabeli katalógusokban nem sok adat áll rendelkezésünkre az építészeti könyvekhez vonatkozólag. Az 1750-1781 közötti katalógus pl. súlyosan elázott, ezért jó része olvashatatlan. Mindenesetre kitűnik belőle, hogy *Juan Bautista Villalpando* jeruzsálemi templomról szóló műve megvolt, és megjegyzendő, hogy a kötetet a könyvtár jelenleg is őrzi.⁸¹⁴ Ugyanebből a dokumentumból kitűnik, hogy *Christian Wolff* „*Elementa matheseos universae*” című tankönyve is az állomány részét képezte. Ennek a műnek több kiadását napjainkban is fellelhetjük a gyűjteményben.⁸¹⁵ A híres német szerző „*Compendium*”-át ugyanígy több példányban beszerezték, és a kötetek ma is a könyvtárban találhatóak.⁸¹⁶ A katalógusok ezen kívül három külföldi könyv nyomát őrizték meg. Ezekből az egyik *Johann Friedrich Weidler* vízépítési munkája,⁸¹⁷ a másik pedig *Henricus Hondius* oszloprendeket tárgyaló tanulmánya volt.⁸¹⁸ E külföldi kiadványokon kívül három különálló listán *Kováts Ferenc Gautier*-fordítását, *Hadaly Károly* vízépítésről és rajzolásról írt műveit, valamint *Molnár János* történeti munkáját is feltűntették.⁸¹⁹

⁸¹² MADAS – MONOK 2003, 185.

⁸¹³ BERLÁSZ 1974, 300-301, 328-329.

⁸¹⁴ DEBRECEN, TREN R.71.5B. „Catalogus [1750-81?].” Fol. 247v.; VILLALPANDO 1596-1604. Leltári száma: E12.

⁸¹⁵ Uo. Fol. 258v.; WOLFF 1732-1741. Leltári száma: O112.; A másik kiadás: HALAE – MAGDEBURGIAE 1742. Leltári száma: O113.

⁸¹⁶ DEBRECEN, TREN R.71.5B. „Catalogus [1750-81?].” Fol. 258v.; R.71.7. „Catalogus [...] in quo ab initio sunt notationes [...] 1744-50. A tergo Series privatorum praeceptorum [...] 1735.” Fol. 16v.; WOLFF 1742. Leltári száma: O270.; Lausannae – Genevae 1758. Lelt. sz. O272.; Venetiis 1761. Lelt. sz. Y286.; Claudiopoli 1773. Lelt. sz. O1410.; Viennae 1774. Lelt sz. O273.

⁸¹⁷ DEBRECEN, TREN R.71.8. „Anno 1743. Kal. Maii Clarissimus ac Excellentissimus Ds Georgius Buzinkai M. Dr. et Lib. Regiae. Citis Debretzen Physicus Ordinarius, Bibliothecam hanc Scholasticam auxit libris sequentibus.” Fol. 196r.; WEIDLER 1728.

⁸¹⁸ DEBRECEN, TREN R.72.1. „Catalogus librorum Bibliothecae Publicae Collegii Reformatorem Debreceniensis [...] 1784-1864.” Fol. 23r.; Hondius 1606.; Uo. Fol. 37v. „Lamberts Architectoni t. I-II. 3 Fl.”

⁸¹⁹ DEBRECEN, TREN R.71.7. „Catalogus [...] in quo ab initio sunt notationes [...] 1744-50. A tergo Series privatorum praeceptorum [...] 1735.” Fol. 28r.; R.72.1. „Catalogus librorum Bibliothecae Publicae Collegii Reformatorem Debreceniensis [...] 1784-1864.” Fol. 37r.; R.71.9. Budai Ézsaiás korabeli katalógus 1797. Fol. 44v, fol. 120r.; KOVÁTS 1778.; HADALY 1783.; HADALY 1785.; MOLNÁR 1760.

A XVIII. századi katalógusok az építészeti könyvekről több adatot nem szolgáltatnak. Ezzel szemben a könyvtár napjainkban is több olyan építészeti munkát őriz, ami már akkor a kollégiumban lehetett. Ezt látszik bizonyítani az a *Vitruvius*-kiadás, ami 1649-ben Amszterdamban látott napvilágot, és *Sir Henry Wotton* tanulmánya található meg benne,⁸²⁰ amire *Ujfalusi Ferenc* magyar nyelvű óravázlatában sűrűn hivatkozott.⁸²¹ Az 1870-es évektől 1951-ig használt műemlék katalógusban a fenti műhöz hasonlóan több *Vitruvius*-kiadás szerepel.⁸²² Az antik szerzőn kívül Beszerezték *Nicolaus Goldmann* latin nyelvű katonai építészeti munkáját, valamint olyan kortárs kiadványokat, mint *Friedrich Wilhelm Kratzenstein* és *Andreas Christian Mayer* műveit, vagy *Francesco Milizia* „*Principi di architettura civile*” című alkotásának német fordítását.⁸²³ A külföldi könyveken kívül a műemlék katalógus *Ernst Vols* katonai munkáját, *Christian Rieger* „*Universae architecturae civilis elementa*”-ját, valamint *Johann Baptist Izzo* „*Elementa architecturae civilis*” című művének német fordítását tartalmazza.⁸²⁴

A debreceni könyvtárban a műemlék katalógusban feltüntetettekén kívül egyéb régi építészeti könyvek is megtalálhatók. Nem lehet biztosan megállapítani, hogy ezek az általam vizsgált időszakban az állományban voltak-e. Nagyobb részük német nyelvű, valamint egy-egy latin, francia és olasz is akad közöttük. Mindegyiket a XVIII. században adták ki; talán legjelentősebb közülük *Sturm Daviler*- és *Vauban*-fordítása.⁸²⁵ A könyvtár 1760-as évektől meginduló nagyobb arányú fejlesztése megmagyarázhatja, hogy miért került be sok korabeli, ill. a század utolsó harmadában publikált mű a gyűjteménybe. Természetesen amennyiben mindezeket akkor szerezték meg. Feltűnő a német nyelvű munkák túlsúlya, ami annak lehet a következménye, hogy a kiadványok nagy részét északi, protestáns területeken vásárolták, ahol a kollégium ágensei tevékenykedtek. Figyelemre méltó, hogy a jezsuita *Villalpando* művét beszerezték, bár kétségtelen, hogy ez Európa-

⁸²⁰ Lásd: 363. jegyzet.; WOTTON 1649. Leltári szám: MK O33.

⁸²¹ Lásd: II. 3. fejezet.

⁸²² VITRUVIUS 1567. Leltári száma: MK O1050.; RYFF 1575. Lelt. sz. MK O32.; RYFF 1614. Lelt. sz. MK O31.

⁸²³ GOLDMANN 1643. Leltári száma: MK O1286.; KRATZENSTEIN 1766. Lelt. sz. MK O929.; MAYER 1782. Lelt. sz. MK O1218hh.; MILIZIA 1785-1786. Lelt. sz. MK O855. Eredeti mű: Principi di architettura civile. Finale 1781.

⁸²⁴ VOLS 1738. Leltári száma: MK A1820.; RIEGER 1756. Lelt. sz. MK O488.; IZZO 1773. Lelt. sz. MK O1314.; Ezekén kívül még egy tankönyv szerepel: ANLEITUNG ZUR BÜRGERLICHEN BAUKUNST 1790. Lelt. sz. MK O948.

⁸²⁵ DAVILER 1747. Leltári száma: O103.; STURM 1737. Lelt. sz. O1483. és O2418.; STRAUCH 1700. Lelt. sz. O343.; STURM 1710. E567.; BELIDOR 1737. Lelt. sz. O1455.; WOLFF 1746. Lelt. sz. O271.; SCHMIDT 1749. Lelt. sz. E447.; RACCOLTA 1754. Lelt. sz. O1504.; POLACK 1756. Lelt. sz. O109.; RIEGER 1758. Lelt. sz. O1218bv.; SCHILLINGER 1760a. Lelt. sz. O353.; SCHILLINGER 1760b. Lelt. sz. O1106.; RAUSCH 1779. Lelt. sz. O500. és Y261.; PATTE 1782. Lelt. sz. O1429.; HELFENZRIEDER 1787. Lelt. sz. O683.; PRAKTISCHER LEHRBEGRIFF DER BANKUNST 1792. Lelt. sz. O682.; SAMMLUNG NÜTZLICHER KUNSTSTÜCKE 1792. Lelt. sz. P892.; STIEGLITZ 1792-1798. Lelt. sz. O156.; WOLTMANN 1794. Lelt. sz. O696.; VITRUVIUS 1796. Lelt. sz. O82.; RODE 1801. Lelt. sz. O1471.; WOLTMANN 1802. Lelt. sz. O1469.

szerte igen jelentős és nagy hatású alkotás volt, ami alól a protestánsok sem tudták kivonni magukat. *Belidor* és *Pierre Patte* francia nyelvű könyvei inkább csak színezték az anyagot, hiszen – mint láthattuk – az olasz és francia szerzőket is inkább német fordításban olvasták. Mindemellett a legfontosabb hazai és ausztriai kiadású tankönyvek szintén bekerültek a gyűjteménybe. A debreceni diákoknak tehát minden lehetőségük megvolt arra, hogy az alapvető építészeti műveltséget megszerezhessék.

V. 3. FŐPAPI-FŐNEMESI KÖNYVTÁRAK

XVIII. századi művelődésünk történetében a szerzetesrendi és iskolai gyűjtemények mellett a főpapság és a főnemesség könyvtárai játszották a legnagyobb szerepet. A szatmári béke után, de különösen az 1750-es évektől egyre inkább megszorodott a könyvtáralapítások száma.⁸²⁶

A főpapoknak gondoskodniuk kellett székhelyük megfelelő felszereltségéről, amihez a püspöki vagy érseki központok könyvgyűjteményeinek gyarapítása is hozzá tartozott. Mivel szinte kivétel nélkül az arisztokráciából származtak, magánúton is tetemes mennyiségű anyagra tettek szert, ami nem ritkán egy-egy nagyobb szabású egyházmegyei gyűjtemény alapját képezte.⁸²⁷ Mindezt természetesen püspöki vagy érseki jövedelmeik nagymértékben elősegítették.

Ahogy a bevezetésben is láthattuk, a könyvgyűjtés a főnemesi életmód szerves részét képezte.⁸²⁸ A XVII. században több jelentős bibliotéka jött létre, a XVIII. század folyamán pedig megszorodtak a különböző kastélyokban felállított teremkönyvtárak. Ezek a barokk gyűjtemények főként a reprezentációt szolgálták, a század második felétől azonban egyre modernebb állományuk szétfeszítette a reprezentációs kereteket, és tudományos igénnyel összeválogatott könyvtárakká váltak. Mind a főpapság, mind az arisztokrácia és a tehető nagybirtokos nemesség felismerte a bennük rejlő lehetőségeket, ezért a század utolsó harmadától egyre többen nyitottak meg a nyilvánosság, főként a polgári értelmiség előtt.⁸²⁹

Ráday Gedeon péceli kastélya pl. az irodalmi élet fontos központjának számított. *Klimó György* pécsi püspök 1774-ben létrehozta Magyarország első közgyűjteményét. *Gr.*

⁸²⁶ CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 123-124.

⁸²⁷ BERLÁSZ 1974, 324-327.; FÉNYES 1974, 11-84.; KELECSÉNYI 1988, 114-124, 157-166.; ANTALÓCZY 1993, 29-37.; KÓKAY 1999.

⁸²⁸ Lásd: I. 3. fejezet.

⁸²⁹ BERLÁSZ 1974, 312.; CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 138-145.; KÓKAY 1999, 304-305.

Eszterházy Károly egri püspök egyházmegyéje székhelyén egyetemet kívánt alapítani. Terve ugyan nem sikerült, a sikeresen felépített főiskolán, a *Líceumban* azonban 1793-ban megnyitotta az ország második közkönyvtárát. *Gr. Batthyány Ignác* erdélyi püspök 1798-ban csillagvizsgálót építtetett, ami mellett létrehozta a gyulafehérvári *Batthyaneumot*. Ennek a folyamatnak volt a betetőzése, amikor *gr. Széchényi Ferenc* 1802-ben megalapította a Nemzeti Könyvtárát. Ugyanabban az évben *gr. Teleki Sámuel* is új közgyűjteménnyel, az erdélyi nemzeti könyvtár szerepét betöltő marosvásárhelyi Teleki Tékával gazdagította a kulturális életet. 1803-ban pedig *b. Brukenthal Sámuel* Nagyszebenben szász nemzeti könyvtárát és múzeumot alapított.⁸³⁰

A főpapi-főnemesi gyűjtemények katalógusai – amennyiben fennmaradtak – adatokat szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy a társadalom elitje építészeti műveltségét milyen könyvekből szerezte be. Rávilágítanak, hogy milyen módon támaszkodtak az előző fejezetekben megismert iskolai műveltségre, és mecénási tevékenységük közvetlenül mely forrásokon alapult.

V. 3. 1. KLIMÓ GYÖRGY PÉCSI PÜSPÖK KÖNYVTÁRA

A korszak egyik legjelentősebb könyvgyűjtője *Klimó György* pécsi püspök (1755-1777) volt. Származását tekintve kivételnek számított a felső klérusban: egy nyitra vármegyei szegény jobbágycsaládból származott. Iskoláit Nagyszombatban végezte, pappá szentelése után hét évig lelkészkedett, majd pozsonyi és esztergomi kanonok lett. A királynő 1755-ben nevezte ki Pécs püspökévé.⁸³¹ Kanonoki jövedelme tette lehetővé, hogy megkezdje a gyűjtést, amit székvárosában elődje hagyatékára alapozva folytatott. Szándékában állt feléleszteni a középkori egyetemet, ezért a különféle műveket tudományos igénnyel szerezte be. Gyűjtőtevékenységét *Giuseppe Garampi*, bécsi pápai nuncius segítette, akit később a vatikáni levéltár prefektusává neveztek ki. *Klimó* könyvtárosát, *Koller József* történészt itáliai tanulmányútra is elküldte, aki élete végéig levelezett *Garampival*. Amikor 1774-ben a gyűjtemény megnyílt a közönség előtt, mintegy tizenötezer kötetet számlált.⁸³² A könyvtár tulajdonában lévő építészeti anyag összetételét a korabeli jegyzékek, valamint a *Móro Mária Anna* által összeállított, 2001-ben kiadott katalógus alapján rekonstruálhatjuk.⁸³³ Az 1760-ban készített, valamint a valószínűsíthetően *Koller József*

⁸³⁰ KELECSÉNYI 1988, 104-124, 147-166, 183-219.; MADAS – MONOK 2003, 176-178, 189-192, 194.

⁸³¹ KELECSÉNYI 1988, 114-124.

⁸³² BERLÁSZ 1974, 325.; FÉNYES 1974, 7-84.; KÓKAY 1999, 308.; MADAS – MONOK 2003, 177.

⁸³³ MÓRO 2001.

nevéhez köthető XVIII. század végi katalógusban a könyveket nem pontos bibliográfiai adatokkal tüntették fel sőt, az utóbbiban csupán a szerzők neveit közölték.⁸³⁴ Részletesebb adatokat csak a későbbi, 1837-ben írt könyvjegyzék tartalmaz.⁸³⁵ A pontos beazonosításhoz a Móró által szerkesztett katalógust kellett használnom.

A Magyarországon megjelent építészeti művek közül csupán az „*Universae Matheseos*”-t lehet megtalálni a korabeli dokumentumokban.⁸³⁶ A 2001-es jegyzékben Hadaly Károly két munkája, Molnár János történeti műve, valamint Rausch Ferenc „*Elementa architecturae*” című alkotása szerepel.⁸³⁷ Molnár könyvébe bepecsételték Klimó exlibrisét, így csupán erről lehet bizonyosan állítani, hogy a XVIII. században is az állomány részét képezte.

A külföldi szakkönyvekből három tárgyalja a katonai építészetet. Bernard Forest de Belidor népszerű mérnöki tárgyú munkájának német kiadását mindegyik katalógusban feltüntették.⁸³⁸ A két másik katonai könyvet, Deidier abbé művét, valamint Vauban erődítéstani munkáját francia eredetiben szerezték be. Ezek a századvégi jegyzékben szerepelnek.⁸³⁹ Ugyanott német szerzők neveit is olvashatjuk. Johann Friedrich Penther „*Bau-Anschlag*” című alkotása Móró katalógusában kapott helyet, így valószínűsíthető, hogy a századvégi dokumentumban a német matematikus neve többek között ezt a könyvet takarhatta.⁸⁴⁰ Leonhard Christoph Sturm több építészeti munkája is a jelenlegi gyűjtemény része. Az ő nevét szintén feltüntették a XVIII. század végén.⁸⁴¹ A szerző apjának, Johann Christoph Sturmnek „*Mathesis juvenilis*” című, egy építészeti fejezetet tartalmazó matematika-tankönyve, valamint Christian Wolff két hasonló műve is helyet kapott a

⁸³⁴ PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR CC.I.11. „Bibliotheca Excellentissimi Illustrissimi ac Reverendissimi Domini, Domini Georgy Klimo Episcopi Quinque Ecclesiensis S. Caes. Et Reg. Apost. Majest. Consiliary Intimi etc: In ordinem digesta Fideli Calamo excepta et Necessarys indicibg, et Catalogis Instructa. Anno MDCCCLX.”; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. A vsz. Koller József könyvtáros által, a 18. sz. végén összeállított szakkatalógus. „Ordo Classium in qvas Libri Bibliothecae Eppatis V. Ecclesiensis distribuuntur.”

⁸³⁵ PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. „Catalogus materiarm Episcopalis Publica Bibliotheca Quinque Ecclesiensis Excellentissimi Jussu Illustrissimi ac Reverendissimi Dm. Ignatii e LB. Szepesy de Négyes, Episcopi Quinque Ecclesiarum [...] Annis 1836 et 1837 adornatus et concinnatus. Tomus 3.”

⁸³⁶ UM 1755.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR CC.I.11.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. p. 165.; MÓRÓ 2001, 307. H117. sz.

⁸³⁷ HADALY 1785.; HADALY 1783.; MÓRÓ 2001, 266, 267. H19. és H20. sz.

MOLNÁR 1760.; MÓRÓ 2001, 420. M840. sz.

RAUSCH 1779.; MÓRÓ 2001, 509. R124. sz.

⁸³⁸ BELIDOR 1757.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR CC.I.11.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 79.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. p. 169.; MÓRÓ 2001, 57. B333. sz.

⁸³⁹ DEIDIER 1757.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. p. 169.; MÓRÓ 2001, 164. D89. sz.

LE PESANT DE BOIS-GUILBERT 1737.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.; MÓRÓ 2001, 364. L33. sz.

⁸⁴⁰ PENTHER 1765.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.; MÓRÓ 2001, 473. P270. sz.

⁸⁴¹ STURM 1715A.; STURM 1715B.; STURM 1715C.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. pp. 80, 139.; MÓRÓ 2001, 605. S1310., S1313. és S1314. sz.

jegyzékben. Ezekbe mind bepecsételték *Klimó* exlibrisét, így nyilvánvaló, hogy a könyvtár XVIII. századi anyagához tartoznak.⁸⁴² Hasonló a helyzet egy igen értékes *Vitruvius*-kötettel, amit *Guillaume Philander* 1552-ben adott ki Lyonban. A könyvben szintén megtalálható a püspök könyvtárának pecsétje.⁸⁴³ A XVIII. századi katalógusokban *Sébastien Le Clerc* kézműveseknek, művészeknek és építészeknek szóló alkalmazott geometriai művét is felfedezhetjük német fordításban, ami azonban *Móro* jegyzékében már nem szerepel.⁸⁴⁴

A külföldi építészeti szakkönyvek között *Klimó György* könyvtárában a német nyelvű munkák voltak túlsúlyban. Négy francia szerző művét is beszerezték, de mindennek a felét német fordításban. A gyűjtemény egyik legértékesebb darabja nyilvánvalóan az 1552-es *Vitruvius*-kiadás. Megfigyelhető, hogy ezen a köteten kívül csupa XVIII. századi építészeti szakkönyvet vásároltak, amelyek nagyrészt részterületeket feldolgozó szakmunkák. Építészeti ismereteket ezeken a kiadványokon kívül a püspöki gyűjteményben meglévő, széles körben elterjedt és használt matematika-tankönyvek is tartalmaztak.

Említésre méltó, hogy a szakmunkákon kívül egyéb építészeti tárgyú, vagy az építészetet érintő kiadványok is bekerültek a *Klimó*-könyvtárba: különféle városleírások, főként Rómát bemutató kötetek, valamint a XVIII. század végéről származó művészetelméleti írások.⁸⁴⁵ Mindezek tovább árnyalhatták és bővíthették a gyűjteményt használók építészeti ismereteit.

V. 3. 2. A KALOCSAI ÉRSEKI GYŰJTEMÉNY

A XVIII. század második felében a kalocsai érseki gyűjtemény az ország egyik legjelentősebb könyvtárává fejlődött. *Gr. Batthyány József* érsek (1760-1776) jelentős mértékben gyarapította az állományt. Nem sokkal távozása után a gyűjtemény kb. háromezer kötetre rúgott. Ugrásszerű fejlődés következett be *Patachich Ádám* érseksége idején (1776-1784), aki korábban, nagyváradi püspöksége alatt (1759-1776) mintegy tízezer kötetes könyvtárat állított fel, amit *Pray György* Pesten rendezett. Ezt a gyűjteményét egyesítették a korábbi anyaggal, s az így létrejött bibliotéka *Fogarasi*

⁸⁴² STURM, J. C. 1699-1701.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. pp. 80, 139.; MÓRO 2001, 605. S1309. sz. WOLFF 1717.; WOLFF 1742-1752.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. pp. 166, 169.; MÓRO 2001, 685. W352. és W353. sz.

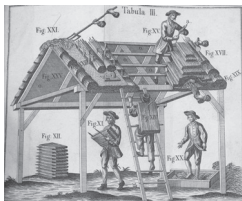
⁸⁴³ PHILANDER 1552.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.; MÓRO 2001, 663. V268. sz.

⁸⁴⁴ LE CLERC 1756-1758.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR CC.I.11.; PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. p. 80.

⁸⁴⁵ EBERHARD 1786.; ROMA ANTICHA E MODERNA 1750.; ROMA SACRA 1687.; MÓRO 2001, 185, 531. E2., R511. és R512. sz.

András könyvtáros munkájának köszönhetően tovább gyarapodott. 1787-ben már közel húszezer kötetet számlált.⁸⁴⁶ A XVIII. században beszerzett építészeti szakkönyveiről a kéziratok katalógusok alapján viszonylag pontos képet rajzolhatunk.⁸⁴⁷

A Bécsben és Magyarországon megjelent építészeti kiadványok közül *Christian Rieger* katonai építészet tárgyaló munkáján, *Molnár János* történeti művén és *Rausch Ferenc* „*Elementa architecturae*” című alkotásán kívül megvolt a könyvtárban *Landgráf Ádám* habán tetőkészítésről írt, ábrákkal kiegészített opusának német változata is (31. kép).⁸⁴⁸

31. kép

Mindezek mellett beszerezték az iskolák számára előírt német nyelvű építészeti tankönyvet, valamint *Hadaly Károly* vízépítésről szóló munkáját és *Balla Antal* értekezését, amelyben a szerző egy Buda és Pest között építendő állandó híd kérdésével foglalkozik.⁸⁴⁹

A külföldi szakmunkák kisebbik részét katonai művek tették ki. Ezt a tizenkét kiadványt mintegy fele-fele arányban franciául és németül írták, csupán egyet készítettek latin nyelven. A legjelentősebbek *Jean Erard Bar-le-Duc* alkotásának német fordítása mellett *Johann Rudolph Fäsch* és *Leonhard Christoph Sturm* hasonló tárgyú művei voltak.⁸⁵⁰ Négy darab kifejezetten mérnöki

⁸⁴⁶ BERLÁSZ 1974, 326.; CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987, 136.; KÓKAY 1999, 308.; MADAS – MONOK 2003, 177.

⁸⁴⁷ KALOCSA, FŐSZÉKESEGHÁZI KÖNYVTÁR D 1951/1 „Catalogus Librorum Gallicorum, Italicorum, Hispanicorum, Belgicorum, Anglicorum, Hungaricorum, Illyricorum Slavonicorum in Bibliotheca Patachichiana existentium. Opera, et Industria Wenc. Werner in Ordinem Redactorum. MDCCCXVII.”; D 1951/2-11.; Ms 36 „Catalogus Venerabilis Capituli Colocensis.” (A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár katalógusa 1776 előttről.); Ms 146 „Supplementum catalogi Bibliothecae Patachichianae.” XVIII. sz.; Ms 165/1 (257/1) „Index librorum bibliothecae Excellentissimi, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini, Domini Adami e liberis baronibus Patachich de Zajeda, episcopi Varadiensis, incltyi comitat, Bihariensis supremi ac perpetui Comitiss, utriusque Consiliarii &c. Anno Domini MDCCCLXXIV.”; Ms 165/2 (257/2) „Index librorum bibliothecae [...] Adami [...] Patachich [...], episcopi Varadiensis [...] 1774.”; Ms 431 „Conscriptio librorum Bibliothecae pie Defuncti Reverendissimi Domini Gloszer Canonici Colocensis peracta die 20. Septembris & seqq. 1780.”; Ms 432 „Series librorum rariorum in bibliotheca Colocensi.” XVIII. sz.; Ms 589 „Catalogus librorum Bibliothecae Venerabilis Capituli Metropolitanae Ecclesiae Colocensis, qui libri ad Bibliothecam Excellentissimi Domini Adami e L.B. Patachich de Zajozda Archiepiscopi Colocensis mense octobri anno 1782. translati sunt.”; Ms 634 „Catalogus librorum incunabulorum, quae in Bibliotheca Patachichiana exstant ab anno 1470-1526. partim etiam sine loco et anno.”

⁸⁴⁸ RIEGER 1758. D 1951/9. Ms 165/2 (257/2), fol. 153r.; MOLNÁR 1760. D 1951/1, fol. 145v. D 1951/9. Ms 165/1 (257/1), fol. 616v. Ms 431.; RAUSCH 1779. D 1951/9. Ms 146.; LANDGRAF 1772a. D 1951/7. Ms 165/1 (257/1), fol. 520r.; LANDGRAF 1772b.; A rohonci származású Landgráf Ádám gr. Zichy Miklós és b. Zay Péter uradalmait igazgatta. Az alsó-ausztriai gazdasági egyesület tagja volt.

⁸⁴⁹ ANLEITUNG ZUR BÜRGERLICHEN BAUKUNST 1776. D 1951/3.; HADALY 1783. D 1951/6.; BALLA 1784. D 1951/3.

⁸⁵⁰ BAR-LE-DUC 1604. D 1951/3. Ms 165/1 (257/1), fol. 65r.; FÄSCH 1735. D 1951/5. Ms 146.; STURM 1736. D 1951/10. Ms 165/2 (257/2), fol. 300r.; STURM 1737. D 1951/10. D 1951/11. Ms 165/2 (257/2), fol. 300r.; STURM 1740. D 1951/10.; „Coehorn Mimo Baron. nouvelle fortification a Wesel 1706. 8.” Ms 589, fol. 7r.; DEIDIER 1757. D 1951/1, fol. 16v. D 1951/5.; HARTMAN 1722. D 1951/6. Ms 165/1 (257/1), fol. 409r.; HERBORT 1735. D 1951/6. Ms 165/1 (257/1), fol. 424r.; PAGAN 1689. Ms 165/1 (257/1), fol. 571v.; „Pfeffinger. Fortification nouvelle au Recueil de Differentes Manieres de Fortifier en Europe avec des Figures. a Utrecht chez Etienne Neaulme 1733 in 8.” D 1951/1, fol. 47v.; PUTEANUS 1645. Ms 165/2 (257/2), fol. 117r.

szakkönyv is helyet kapott a gyűjteményben: *Bernard Forest de Belidor* vízépítészeti munkája mellett még egy francia kiadvány, ami az alkalmazott geometriáról szól, ill. *Johann Jacob Schübler*nek a perspektívát és az ácsmesterséget tárgyaló művei.⁸⁵¹ A fenti könyvekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy a XVIII. századi publikációk voltak túlsúlyban, pontosabban a katonai művek között szerepelt néhány XVII. századi kiadvány is.

Patachich könyvtárának kifejezetten polgári építészeti anyagában helyet kapott a téma több nagy klasszikusa. *Vitruvius* „*De architecturá*”-ját két példányban szerezték be: *Guillaume Philander* 1552-es lyoni, latin nyelvű, valamint *Galliani* 1758-as nápolyi, olasz nyelvű és jegyzetekkel ellátott kiadását.⁸⁵² A gyűjtemény egyik talán legérdekesebb darabja *Leon Battista Alberti* „*De re aedificatoria*” című traktátusának editio princeps volt.⁸⁵³ Ez a mű inkább reprezentatív könyvritkaságként szerepelhetett, hiszen az egyik jegyzékben az „*opus rarum et summe nitidum*” megjegyzéssel látták el.⁸⁵⁴ Nem hiányzott a listáról *Hans Vredeman de Vries* „*Artis perspectivá*”-jának francia fordítása sem, ami a XVII. századi német építészeti irodalom egyik legjelentősebb alkotása volt.⁸⁵⁵ A korszak másik német alapműve, *Josef Furtenbach* „*Architectura Universalis*” című traktátusa szintén a gyűjtemény részét képezte.⁸⁵⁶ A korszakot két latin nyelvű kiadvány is képviselte: az egyiket – amelyik a magánépítkezések jogi hátterét tárgyalja – Jenában adták ki, a másikat – amelyik egyes középületekről szól – Nápolyban publikálták.⁸⁵⁷ Mindezekon túl egy jelentős traktátusnak, *Andrea Pozzo* „*Perspectiva pictorum*”-ának latin és német kétnyelvű kiadását szintén megszerezték a gyűjtemény számára.⁸⁵⁸ A XVIII. századi szakirodalmat *Sturm Daviler*-fordítása és a salomoni templomról szóló latin nyelvű leírása mellett a magánházakat, a hidakat, valamint a malmokat tárgyaló német nyelvű munkái képviselték.⁸⁵⁹ *Galliani Vitruvius*-kommentárja mellett valószínűleg *Philip Miller*

⁸⁵¹ BELIDOR 1764. D 1951/3. Ms 165/1 (257/1), fol. 79v.; CLERMONT 1706. D 1951/4. Ms 165/1 (257/1), fol. 198v. Ms 589, fol. 7r.; SCHÜBLER 1719-1720. D 1951/10. és 1749. Ms 165/2 (257/2), fol. 232v.; SCHÜBLER 1736. D 1951/10. és 1749. D 1951/10.

⁸⁵² PHILANDER 1552, 8. Febr. apud Ioannem Tornaesium. D 1951/11.; GALLIANI 1758. D 1951/11. Ms 165/2 (257/2), fol. 381r. Ms 589, fol. 57v.

⁸⁵³ ALBERTI 1485. D 1951/2. Ms 432, fol. 12r. Ms 643. Ms 165/1 (257/1), fol. 13v.

⁸⁵⁴ Ms 432, fol. 12r.

⁸⁵⁵ VRIES 1639. D 1951/1, fol. 22r, 83v. D 1951/5.; A mű eredetije: Vredeman de Vries, Hans: *Artis Perspectivæ Plurimum Generum Elegantissimæ Formulæ, multigenis Fontibus, nonnullisq' Hortulis affabre factis exornatæ, in commodum Artificum, eorumq' qui Architectura, aedificorumq' comensurata varietate delectantur [...]. Antwerpen. Theodorum Gallæum, n.d. (ca. 1600.)*

⁸⁵⁶ FURTTENBACH 1635. D 1951/5. Ms 165/1 (257/1), fol. 333r.

⁸⁵⁷ STRUVIUS 1646. Ms 165/2 (257/2), fol. 287r.; AULISIO 1694.; Ms 165/1 (257/1), fol. 50r.

⁸⁵⁸ POZZO 1719. Ms 165/2 (257/2), fol. 107r.

angolkertekről szóló alkotása számított a könyvtár legmodernebb építészeti munkájának.⁸⁶⁰ A szakkiadványokat továbbá ebben a gyűjteményben is kiegészítették olyan matematika-tankönyvek, mint pl. *Christian Wolff* művei.⁸⁶¹ A kalocsai könyvtárban tehát több, főként latin és olasz nyelvű reprezentatív alkotás kapott helyet, amelyek mellett német nyelvű szakmunkák álltak a gyűjteményt használók rendelkezésére. Mindezeket csakúgy, mint a *Klimó*-könyvtárban különféle, leginkább az antik és az újkori Rómát bemutató városleírások egészítették ki.⁸⁶²

V. 3. 3. CHRISTOPH ANTON MIGAZZI KÖNYVTÁRA

A fent említettekhez hasonlóan nagyszabású gyűjtemény volt *Christoph Anton Migazzi* váci püspök (1756-1757, 1762-1786) magánkönyvtára is. A főpap jelentős szerepet játszott egyházmegyéje történetében, hiszen a város barokk kori fejlesztése nagyrészt az ő nevéhez fűződik. Felépíttette pl. a diadalívet, a székesegyházat és a püspöki palotát.⁸⁶³ Az oktatásügy fejlesztésében is jelentős érdemeket szerzett, 1762-ben kollégiumot alapított szegény nemesifjak részére. *Mária Terézia* később ebből az intézetből fejlesztette ki a váci *Theresianumot*.⁸⁶⁴ 1786-ban *Migazzinak II. József* rendeletére meg kellett válnia váci püspöki székétől, aminek következtében anyagi helyzete – bár továbbra is bécsi érsek maradt – kedvezőtlenebbre fordult. Nyolcezer kötetet számláló könyvtárát ekkor adta el

⁸⁵⁹ DAVILER 1759. D 1951/11. Ms 165/2 (257/2), fol. 376r.; STURM 1694. D 1951/10. Ms 165/2 (257/2), fol. 299v.; STURM 1721b. D 1951/10.; STURM 1720a. D 1951/10.; STURM 1718e. D 1951/10.

⁸⁶⁰ MILLER 1750-1758. D 1951/8.

⁸⁶¹ WOLFF 1758. D 1951/11. Ms 165/2 (257/2), fol. 418r.; WOLFF 1742-1743. D 1951/11. Ms 165/2 (257/2), fol. 418r.

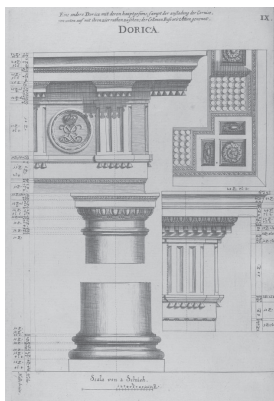
⁸⁶² ADLER 1781. D 1951/2. Ms 146.; „Albertinis Franc. Florent. Opusculum de mirabilibus Novae, & Veteris Urbis Romae. Romae. per Jac Mazochium. 1515. 8°.” D 1951/2.; „Angelotti Pompeji Descriptio, et Antiquitates Urbis Reate Sabinorum antiquissimae. vid Graev. Thes. Art. Ital. Tom 8°.” D 1951/2.; BARBAULT 1763. D 1951/1, fol. 6v. D 1951/3. D 1951/9.; „den Baalbekischen Alterthümer Vorstellung nach den Englischen Originale, nebst einem kurtzen Beschreibung derselben mit VI Kufern. Aug. x. bey Konrad Heier. Stagr. 1782. fol.” D 1951/3.; DESEINE 1713a. D 1951/1, fol. 16v. D 1951/5.; DESEINE 1713b. D 1951/1, fol. 16v. D 1951/5.; DONATUS 1665. D 1951/5.; FICORONI 1709. D 1951/1, fol. 82v. D 1951/5.; FISCHER 1764. Ms 165/2 (257/2), fol. 373r.; FULVIO 1588. D 1951/5.; LAURI 1612. Ms 146.; LE ANTICHTÀ DI ERCOLANO 1757-1792. D 1951/5.; LIPSIVS 1585. D 1951/7.; MAFFEI 1738. D 1951/8.; „Roms des alten Denkmäler, oder Sammlung der vornehmsten und noch in Roma vorhandenen Alterthümer nach Barbaults Zeichnung nebst einer Erklärung derselben aus dem Französischen übersetzt. Augsburg von Georg Christoph Kilian. 1767. fol.” Ms 165/2 (257/2), fol. 166r.; SANDRART 1690.; D 1951/10.; „Saurus Jac. Romanus. Antiquae Urbis splendor, h. e praecipua ejusdem templi, Amphitheatra, Theatra, Naumachia, Arcus triumphales, Mausolea, aliaque Sumptiosiora aedificia. Romae 1612. Fol. trausv.” D 1951/7.; „Versailles /Veues de/ in 8. oblongo.” D 1951/1, fol. 63v.; D 1951/11.; „Villa Borghese fuori di porta Bianca con l'ornamenti, che si osservano nel di lei Palazzo, et con le figura delle statue piu singolari. In Roma per Giov. Francesco Buagni 1700. 8°.” D 1951/1, fol. 72v.; Ms 165/2 (257/2), fol. 376r.

⁸⁶³ BIBÓ 2001.

⁸⁶⁴ KISPARTI 1922, 14-15.

gr. *Batthyány Ignác* erdélyi püspöknek, ami így a gyulafehérvári *Batthyaneum* részévé vált. A gyűjteményben jelenleg is jól megkülönböztethetők vörös szattyánbőr kötésű, rokokó aranyozású könyvei.⁸⁶⁵ 1998-ban *Ileana Dârja* szerkesztésében kiadták a *Migazzi*-gyűjtemény kéziratos katalógusait.⁸⁶⁶ E kötet segítségével rekonstruálható, hogy a jelentős építető mecénás milyen építészeti munkákat birtokolt.

A váci püspök könyvtárában a bécsben kiadott szakkönyvek közül *Christian Rieger* katonai építészet tárgyaló műve mellett *Johann Baptist Izzo* polgári és katonai építészet feldolgozó alkotásai voltak meg.⁸⁶⁷ A XVI. századi traktátus-irodalmat *Sebastiano Serlio* „*Tutte l'opere d'architettura*” című munkájának 1619-es velencei kiadása mellett *Pietro Cataneo* „*I quattro primi libri di architettura*”-ja képviselte.⁸⁶⁸

32. kép

Migazzi olyan nagyszabású kiadványt is megszerzett, mint *Juan Bautista Villalpando Salamon* templomáról készített rekonstrukciója.⁸⁶⁹

Mivel a gyűjtemény létrehozója a felső klérushoz tartozott, nyilvánvalónak tűnik, hogy ez a munka bekerült az állományba. Azonban fel szeretném hívni rá a figyelmet, hogy nem minden főpap könyvtárában találjuk meg az „*In Ezechielem Explanations*”-t, hiszen egy ritka és drága, reprezentatív kiadványról van szó. A nagyszombati jezsuitákkal szemben itt nem rekonstruálható, hogy a spanyol szerző következtetései mennyiben járultak hozzá *Migazzi* építészeti nézeteinek

alakulásához. Ebben a korszakban *Villalpando* nézeteit az enciklopédisták pl. már megkérdőjelezték. Ezt úgy fejezték ki, hogy nem foglaltak állást abban a kérdésben, vajon a jeruzsálemi templom az isteni arányokat közvetítette-e, és úgy gondolták, hogy a „helyes” építészet Görögországból származott.⁸⁷⁰ Egy főpap természetesen teljesen más

⁸⁶⁵ SZARVASI 1939, 33.; BERLÁSZ 1974, 326.; KELECSÉNYI 1988, 162.; MADAS – MONOK 2003, 178.

⁸⁶⁶ DÁRJA 1998.

⁸⁶⁷ RIEGER 1758. DÁRJA 1998, 219, 447.; IZZO 1764. Uo. 215.; IZZO 1765. Uo. 215, 382.

⁸⁶⁸ CATANEO 1554. DÁRJA 1998, 211, 312.; SERLIO 1619.; Uo. 220, 461.

⁸⁶⁹ VILLALPANDO 1596-1604.; DÁRJA 1998, 436, 482.

⁸⁷⁰ ENCYCLOPÉDIE I (1751), 617. „Les anciens auteurs donnent aux Egyptiens l'avantage d'avoir élevé les premiers des bâtimens symétriques & proportionnés; ce qui fit, disent-ils, que Salomon eut recours à eux pour bâtir le temple de Jérusalem, quoique Vilapandre nous assure qu'il ne fit venir de Tyr que les ouvriers en or, en argent & en cuivre, & que ce fut Dieu lui-même qui inspira à ce roi les préceptes de l'*architecture* (ce qui seroit, selon cet auteur, un trait bien honorable pour cet art.) Mais sans entrer dans cette discussion, nous regardons la Grece comme le berceau de la bonne *architecture*, soit que les regles des Egyptiens ne soient pas parvenues jusqu'à nous, soit que ce qui nous reste de leurs édifices ne nous montrant qu'une

szemlélettel viszonyult a szöveghez, és nem tudható, hogy a mű építészeti vonatkozásait a felvilágosodás képviselőihez hasonlóan kritikusan szemlélte-e.

A váci gyűjtemény egyetlen német nyelvű építészeti könyve *Joachim von Sandrart* „*Teutsche Academie*”-je volt, ami széles körűen tekintette át a római antik, az itáliai reneszánsz, valamint a római barokk emlékeit, és a maga idejében nagy hatást gyakorolt (32. kép).⁸⁷¹ A bécsi tankönyveken kívül három, két francia és egy olasz nyelvű kiadvány származott a XVIII. századból. Az egyik *Charles Étienne Briseux* vidéki házakról írt értekezése, a másik *Ottavio Bertotti-Scamozzi* traktátusa, a harmadik pedig *Jean-François de Neufforge* többkötetes metszetgyűjteménye volt.⁸⁷² Mindezek közül a legutóbbi alkotás a legfigyelemreméltóbb, ami a francia klasszicizálás jegyében készült. Bár a hatkötetes műből csupán az 1757 és 1765 között publikált köteteket szerezték be, így is jelentőségteljes, hogy a mű a könyvtár birtokába került. Véleményem szerint nem lehet véletlen, hogy a francia klasszicizmus egyik mesterét, *Isidore Canevalét* foglalkoztató *Migazzi* könyvtárában ez a kiadvány helyet kaphatott.⁸⁷³

A szakkönyvekből nyerhető ismereteket bizonyos jól ismert matematikakönyvek építészeti fejezetei is kiegészítették: *Milliet Dechaies* és *Christian Wolff* egyes művei szintén az állomány részét képezték.⁸⁷⁴ A gyűjteményből természetesen nem hiányozhattak a különféle városleírások, amelyek közül a Rómát bemutató kiadványok túlsúlyban voltak.⁸⁷⁵

A könyvtár egyik legfigyelemreméltóbb darabja *Johann Joachim von Winckelmann* egyik tanulmányának olasz nyelvű kiadása volt.⁸⁷⁶ Csakúgy, mint *Neufforge* művének esetében, itt is feltételezhető, hogy a klasszicizmus fő ideológusának egyik alkotása nem véletlenül került be a váci püspök gyűjteményébe.

architecture solide & colossale (tels que ces fameuses pyramides qui ont triomphé du tems depuis tant de siècles) ne nous affecte pas comme les restes des monumens que nous avons de l'ancienne Grece.”

⁸⁷¹ KRUFF 1985, 196.; SANDRART 1675. DÁRJA 1998, 220.

⁸⁷² BRISEUX 1743. DÁRJA 1998, 210.; BERTOTTI-SCAMOZZI 1761. Uo. 220, 457.; NEUFFORGE 1757-1768. Uo. 217, 415.

⁸⁷³ Isidore Canevaléról lásd: Bibó István: Europäische Einflüsse und lokale Entwicklung in der ungarischen Architektur um 1800. AHA 1972, 269-299.; Mojzer Miklós: Canevale esztergomi rezidencia-terve. Építés-Epítészettudomány 1973/3-4, 489-496.; Bibó, István: Ein französischer Architekt in Mitteleuropa: Isidore Ganneval (Canevale). Mitteilungen der Gesellschaft für vergleichende Kunstforschung 49 (1997), 1-7.; Bibó István: Études sur Ganneval. AHA 42 (2001), 169-186.

⁸⁷⁴ DECHALES 1690. DÁRJA 1998, 211, 332.; WOLFF 1763. Uo. 222, 489.

⁸⁷⁵ Néhány városokat és műemlékeket bemutató könyv Migazzi gyűjteményéből: SCAMOZZI 1583. DÁRJA 1998, 191, 457.; ROSSI 1600. Uo. 450.; BOISSARD 1595-1628. Uo. 177.; FABRETTI 1690. Uo. 181.; FISCHER 1768-1770. Uo. 181, 349.

⁸⁷⁶ WINCKELMANN 1767.; DÁRJA 1998, 194, 489.

JOHANN JOACHIM VON WINCKELMANN (1717-1768): német régész, művészeti író, a klasszicizmus egyik fő ideológusa. 1748-tól Nöthintzen Heinrich von Büнау könyvtárosaként dolgozott. 1750-ben Rómába majd Nápolyba utazott, megtekintette a herculaneumi és pompeii ásatásokat. Alessandro Albani bíboros vette pártfogásában, 1763-ban a pápai kamara antikváriusává nevezték ki. Legfontosabb alkotása a görög művészetről szóló, 1764-ben kiadott „Geschichte der Kunst des Alterthums” című műve.

A könyvtár építészeti anyagát áttekintve szembetűnő, hogy az eddig ismertetett bibliotékákkal ellentétben a nagy német összefoglaló kiadványok teljes egészében hiányoztak belőle. Ezzel szemben főként XVI. századi itáliai és XVIII. századi francia alkotások jelentek meg az építészeti kiadványok között. Mindezt a kardinális beszerzési forrásaival is magyarázhatjuk, azonban nézeteim szerint egyes klasszicizmus felé mutató szerzők – *Neufforge* és *Winckelmann* – műveinek megvétele arra enged következtetni, hogy beszerzésükben *Migazzi* sajátos ízlésének is szerepe lehetett, ami a váci diadalívben és a székesegyházban öltött testet.

V. 3. 4. AZ EGRI LÍCEUM KÖNYVTÁRA

Az egri egyházmegye székhelyén a püspöki gyűjtemény kialakítása – melynek történetét *Antalóczy Lajos* nyomán ismertetem – szorosan összefüggött az egymást követő főpásztorok oktatásfejlesztési programjaival. A XVIII. század folyamán, *Telekesy István* (1699-1715), gr. *Erdődy Gábor* (1715-1744), gr. *Barkóczy Ferenc* (1744-1761) és gr. *Eszterházy Károly* (1761-1799) püspöksége idején az alapfokú iskoláktól kezdve a felsőfokú képzésig bezárólag kiépült az oktatási infrastruktúra. A középszintű oktatás a jezsuiták kezében volt. 1705-ben *Telekesy* papneveldét állított fel, ahol a Jézus Társaság a felsőfokú kurzusokat is beindította. 1740-ben *Foglár György* kanonok létrehozott egy jogi iskolát, *Barkóczy* püspök pedig 1754-ben megalapította a püspöki nyomdát. Kivette a papképzést a jezsuiták kezéből és átszervezte a szemináriumot. A filozófiai kar beindításával a nagyszombatihoz hasonló, háromfakultásos egyetemet szándékozott kifejleszteni, amiben azonban prímási kinevezése megakadályozta. Utódja folytatta a munkát, de a *Barkóczy* által megbízott bécsi építésszel, *Josef Ignaz Gerl*lel az eredetileg elgondoltnál jóval nagyobb, reprezentatívabb, egyemeletes egyetemépületet terveztetett. Az alapozási munkálatok megkezdése után *Eszterházy* további emeleteket kívánt felhúztatni az épületre. A tervmódosítások elkészítése után elbocsátotta a bécsi mestert, és 1764-ben *Fellner Jakabot* bízta meg a mű kivitelezésével, ami végleges formájában 1782-re készült el. *Eszterházy Károly* elképzelései szerint az egyetem négyfakultásos lett volna, így 1769-ben Magyarországon elsőként beindította az orvoscépzést. Mária Terézia 1772-ben ezt megtiltotta, mivel az orvosi fakultást a nagyszombati egyetem keretein belül szervezte meg. Az 1777. évi *Ratio Educationis* rendelkezései alapján csupán egyetlen, a Nagyszombatról Budára költöztetett egyetem működhetett az országban. Mindez egybevágott a felvilágosodott abszolútizmus azon szándékával, hogy a felsőoktatást állami

kézben tartásuk. A *Ratio Educationis* nyomán az egri intézményt így csupán a főiskolák közé a harmadik helyre, a liceumokhoz sorolták.⁸⁷⁷

Eszterházy a tervezett egyetem mellé az oktatás megfelelő színvonalát biztosító, enciklopédikus jellegű, átfogó műveltséganyagot tartalmazó könyvtárat hozott létre. A római *Collegium Germanico-Hungaricum*-ban végzett főpap gyűjtőmunkájának legfontosabb belföldi segédje *Büky József* könyvtáros, legfontosabb külföldi segítőtje pedig az a *Giuseppe Garampi*, bécsi pápai nuncius volt, aki *Klimó György* pécsi püspökkel is kapcsolatban állt. *Garampi* 1781 és 1785 között, Rómába való visszatéréséig több mint négyezer művet vásárolt meg a liceum számára. *Eszterházy* 1793-ban nyilvánossá tette a gyűjteményt, így Pécs után Egerben nyílt meg az ország újabb, immár második, tizenhatezer kötetet számláló közkönyvtára. 1799-ben mindez kiegészült a püspök hagyatékával, s így a kötetszám hússzezerre bővült.⁸⁷⁸ A könyvtár XVIII. századi katalógusai részletesen dokumentálták az állomány korabeli állapotát, így az építészeti szakkönyvek összetételéről is pontos képet rajzolhatunk.⁸⁷⁹

A XVIII. századi bécsi tankönyvek közül *Christian Rieger* polgári és katonai építészetét tárgyaló művei mellett *Johann Baptist Izzo* „*Elementa architecturae civilis*”-e volt meg, a hazai kiadványokat pedig *Hadaly Károly* vízépítészeti könyve képviselte.⁸⁸⁰ Ezen kívül megszerezték Belidor vízmérnöki munkájának egyik kiadását is. A többi mérnöki szakkönyv az erődépítéssel foglalkozott: *Johann Georg Pascha* XVII. századi német erődítéstani műve mellett a híres francia erődépítő mérnök, *Vauban* egyik alkotása, valamint *Leonhard Christoph Sturm*-nak az ő nyomán készített opusa is a gyűjteményt gazdagította.⁸⁸¹

⁸⁷⁷ ANTALÓCZY 1993, 19-22.; HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI II., 444-465.

⁸⁷⁸ SZARVASI 1939, 24, 26, 27, 29.; BERLÁSZ 1974, 325.; ANTALÓCZY 1993, 29-33.; KÓKAY 1999, 307-308.; MADAS – MONOK 2003, 177.

⁸⁷⁹ EFK Ms. 2084. „Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis I.” (XVIII. század vége.); EFK Ms. 2085. „Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis II.” (XVIII. század vége.); EFK Ms. 2086. „Catalogus alphabeticus auctorum Bibliothecae Dioecesis Agriensis I.” (XVIII. század vége későbbi bejegyzésekkel.); EFK Ms. 2087. „Catalogus alphabeticus auctorum Bibliothecae Dioecesis Agriensis II.” (XVIII. század vége későbbi bejegyzésekkel.)

EFK Ms. 2127/2. A könyvtár történetére vonatkozó levelek, számlák, licitációs és más könyvjegyzékek a XVIII. század végétől:

Ms. 2127/2/13.; Ms. 2127/2/21. „Catalogus librorum Viennae aquisitorum a die 9 xbris 1782. ad 26 februarii 1783.”; Ms. 2127/2/25. „Catalogus Librorum Viennae aquisitorum a die 9. xbris 1782. ad 26. februarii 1783.”; Ms. 2127/2/45. „Licitatio a die 23. Aprilis ad 7. maj. 1783.”; Ms. 2127/2/68. „Elenchus librorum ex bibliotheca V. sem. Agriensis ad Episcopalem translatorum Anno 1784 die 25 7^{bris}.”; Ms. 2127/2/69. „Ex Licitat^o. diei 18. 8^{bris}. 1784.”; Ms 2127/2/76. „Ex Licitat^o. diei 14. febr. 1785.”

⁸⁸⁰ RIEGER 1756.; EFK Ms. 2127/2/45, fol. 2r.; EFK Ms. 2085, fol. 60r.; BIBŐ 1978, 117.

RIEGER 1758.; EFK Ms. 2085, fol. 60r.; BIBŐ 1978, 117.

IZZO 1764.; EFK Ms. 2084, fol. 161v.; BIBŐ 1978, 113.

HADALY 1783.; EFK Ms. 2127/2/68, fol. 2v.; BIBŐ 1978, 113.

⁸⁸¹ BELIDOR 1770.; EFK Ms. 2084, fol. 21r.

A külföldi építészeti szakmunkákat két tétel kivételével sikerült azonosítani.⁸⁸² A listából kitűnik, hogy főként olasz és francia nyelvű könyveket szereztek be, amelyeket német nyelvű kiadványokkal egészítettek ki. *Vitruvius* traktátusának *Daniele Barbaro* által készített XVI. századi, valamint *Galliani* által írt XVIII. századi fordításait vásárolták meg (33. kép).⁸⁸³

Vignola oszloprendekről szóló művének egyik kortárs kiadását, valamint a perspektívát tárgyaló munkájának egyik XVII. századi kiadását is begyűjtötték.⁸⁸⁴ *Andrea Palladio* „*Quattro Libri*”-je sem hiányozhatott a könyvtárból, ami mellé megszerezték *Francesco Muttonin*ak a nagy későreneszánsz építész munkájához készített XVIII. századi megjegyzéseit.⁸⁸⁵ A klasszikus itáliai traktátusirodalmat mindemellett *Vincenzo Scamozzi* „*Idea dell'architettura universale*”-ja képviselte.⁸⁸⁶ A XVII. századi olasz kiadványok közül *Gioseffe Zanini*, *Giovanantonio Rusconi* és *Filippo Passarini*

33. kép

művei kaptak helyet a gyűjteményben.⁸⁸⁷ *Andrea Pozzo* „*Perspectiva pictorum*”-ának latin-olasz kiadása mellett *Ferdinando Galli Bibiena*, a bécsi udvarban sokat foglalkoztatott bolognai származású építész és színpadi látványtervező hasonló tárgyú, nagyhatású munkája is az állomány részét képezte.⁸⁸⁸ A piemonti barokk legnagyobb építész egyéniségének, *Guarino Guarininek* a szerző halála után évtizedekkel kiadott, „*Architettura civile*” címen posztumusz megjelentetett értekezését szintén megszerezték

PASCHA 1662.; EFK Ms. 2084, fol. 115r.

VAUBAN 1707.; EFK Ms. 2087, p. 217.

STURM 1761.; EFK Ms. 2085, fol. 170r.

⁸⁸² „17. feb. 420. Liserii. Architectura. Vanus(?) 1672. 1: 3.”; EFK Ms. 2127/2/25, fol. 1r.

„De Architettura Civile studio Fol reg.”; EFK Ms. 2084, fol. 6v.

⁸⁸³ BARBARO 1584.; EFK Ms. 2127/2/76, fol. 1v.

BARBARO 1587.; EFK Ms. 2085, fol. 138v.

GALLIANI 1758.; EFK Ms. 2085, fol. 138v.

⁸⁸⁴ VIGNOLA 1765.; EFK Ms. 2084, fol. 19r.; Bibó 1978, 121.

VIGNOLA 1644.; EFK Ms. 2085, fol. 137v.; Bibó 1978, 122.

⁸⁸⁵ PALLADIO 1601.; EFK Ms. 2085, fol. 21v.

MUTTONI 1740-1760.; EFK Ms. 2085, fol. 21v.

⁸⁸⁶ SCAMOZZI 1615.; EFK Ms. 2085, fol. 79v.; Bibó 1978, 117.

⁸⁸⁷ ZANINI 1629.; EFK Ms. 2127/2/45, fol. 1r.

RUSCONI 1660.; EFK Ms. 2085, fol. 63v.

PASSARINI 1698.; EFK Ms. 2085, fol. 23v.

⁸⁸⁸ POZZO 1702.; EFK Ms. 2085, fol. 48v.; Bibó 1978, 116.

BIBIENA 1711.; EFK Ms. 2084, fol. 24r.; Bibó 1978, 111.

az egri könyvtár számára.⁸⁸⁹ Mindezek mellett még egy olasz nyelvű alkotás, *Giuseppe Maria Ercolani* oszloprendekről szóló tanulmánya is bekerült a gyűjteménybe.⁸⁹⁰

A francia szakirodalmat többek között *Pierre Le Muet* oszloprendekről írt traktátusa reprezentálta.⁸⁹¹ *François Blondel* „*Cours d'architecture*” című műve, ami igen jelentős és hosszan tartó hatást gyakorolt a francia építészeti irodalomra ugyancsak szerepel a katalógusban.⁸⁹² A XVIII. századot *Belidor*, *Daviler* és *Virloys* alkotásai⁸⁹³ mellett az állomány egyik legmodernebb, valóban kortárs építészeti kiadványa, *Jacques-François Blondel* „*Cours d'architecture*”-jének első négy kötete képviselte.⁸⁹⁴

A német nyelvű szakirodalmából egy bizonyos *Johann Wilhelm* XVII. századi, polgári építészetet tárgyaló művét vásárolták meg, valamint *Leonhard Christoph Sturm Daviler*-fordítását két példányban.⁸⁹⁵ Ezek mellett *Johann Friedrich Penther* „*Anleitung*”-jának első kötetére tettek szert.⁸⁹⁶

Az építészeti szakmunkák mellett *Eszterházy* gyűjteményét is különféle városleírások, régészeti és műtörténeti alkotások gazdagították. Ezek a könyvek leginkább Rómát mutatják be, de akad közöttük Herculanéumról szóló kiadvány is, valamint olyan jelentős történeti értekezés, mint *André Félibien* festőkről és építészekről írt műve. A kérdéses munkák mind olasz vagy francia nyelvűek.⁸⁹⁷

Az egri liceumi könyvtár építészeti könyvanyagát tekintve megfigyelhető, hogy az olasz és kisebb mértékben ugyan, de a francia nyelvű kiadványok is túlsúlyba kerültek, a német munkák pedig jelentősen háttérbe szorultak. Mindez különösen figyelemreméltó, ha a nyelvi arányokat összehasonlítjuk mindazzal, amit az intézményi könyvtárakkal vagy az

⁸⁸⁹ GUARINI 1737.; EFK Ms. 2084, fol. 127v.

⁸⁹⁰ ERCOLANI 1744.; EFK Ms. 2127/2/13, fol. 9r.

⁸⁹¹ LE MUET 1682.; EFK Ms. 2127/2/21, fol. 2r.

⁸⁹² BLONDEL 1698.; EFK Ms. 2084, fol. 26v.; Bibó 1978, 111.

⁸⁹³ BELIDOR 1729.; EFK Ms. 2084, fol. 36r.; Bibó 1978, 111.

DAVILER 1730.; EFK Ms. 2127/21, fol. 2r.; EFK Ms. 2084, fol. 89r.; Bibó 1978, 112.

VIRLOYS 1770.; EFK Ms. 2085, fol. 138r.

⁸⁹⁴ BLONDEL 1771-1773.; EFK Ms. 2084, fol. 26v.; Bibó 1978, 112.

⁸⁹⁵ WILHELM 1668.; EFK Ms. 2085, fol. 152r.

DAVILER 1759.; EFK Ms. 2084, fol. 84v.

DAVILER 1747.; EFK Ms. 2085, fol. 137v.; Bibó 1978, 112.

⁸⁹⁶ PENTHER 1744.; EFK Ms. 2087, p. 19.

⁸⁹⁷ „Antichità di Ercolano. fol. vol. 8. vendit a Rmō h. Al. Gtore.(?) Neostad. 144: –”; EFK Ms. 2127/2/69, fol. 1v.

BARBAULT 1761.; EFK Ms. 2084, fol. 18v, 223r.; EFK Ms. 2086, p. 10.

BAYARDI 1752.; EFK Ms. 2084, fol. 20v.

FÉLIBIEN 1725.; EFK Ms. 2084, fol. 106v.

FERRERIO 1655.; EFK Ms. 2127/2/69, fol. 1r.

FICORONI 1744.; EFK Ms. 2084, fol. 107r.

MILIZIA 1781.; EFK Ms. 2084, fol. 206r.

NARDINI 1666.; EFK Ms. 2127/2/13, fol. 9r.

előzőleg tárgyalt gyűjteményekkel kapcsolatban tapasztalhattunk. A gyűjtemény összetételét egyrészt a mecénás tanultsága, másrészt a beszerzési forrás határozta meg. Véleményem szerint *Eszterházy Károly* Rómában végzett tanulmányaival, valamint *Giuseppe Garampi* személyével magyarázhatjuk, hogy a könyvtárban ilyen nagyszámú itáliai mű kapott helyet. Az sem lehet véletlen, hogy az anyag jelentős része az érett barokk építészeti irodalmát tükrözi: mind a mecénás, mind a nuncius az Örök Város barokk környezetében nevelkedett, nyilvánvaló, hogy az ottani vizuális élmények egy életre szóló hatást gyakoroltak rájuk. Az általuk összegyűjtött építészeti könyvanyag így egy arisztokratákhoz méltó olaszos és franciás műveltséget tükröz.

V. 3. 5. A KÖRMENDI BATTHÁNY-STRATTMANN-KÖNYVTÁR

A Nyugat-Dunántúl egyik legjelentősebb főúri családjára, a *Batthány*-család több rezidenciája is rendelkezett könyvtárral.⁸⁹⁸ A legnagyobbabbnak a hercegi ág hozta létre Kőrmenden. A legjelentősebb gyűjtőtevékenység *Batthyány Károly Lajos* (1697-1772) nevéhez fűződik, akinek bécsi, trautmannsdorfi és payerspachi kastélyában ill. palotáiban magas színvonalú könyvanyag kapott helyet. A körmendi könyvtár egy része a II. világháború után az Iparművészeti Múzeumba került.⁸⁹⁹ A XVIII. századi állapotra a múzeum Kisgyűjteményi Osztályán őrzött anyagból következtethetünk. Az osztályon fellelhető építészeti művek jegyzékét *Nagy Györgyi* állította össze a számomra, akinek ezúton szeretném kifejezni hálás köszönetemet.⁹⁰⁰

A körmendi bibliotékába több mérnöki szakmunkát is beszereztek. *Belidor* vízépítési műve megvolt eredeti francia nyelven és német fordításban is. Ezen kívül szert tettek *Johann Esaias Silberschlag* hasonló tárgyú munkájára, valamint két erődépítési könyvre is, melyek közül az egyiket *Johann Rudolph Fäsch* szerezte.⁹⁰¹

A polgári építészetről szóló könyvek között az Iparművészeti Múzeumba beszállított gyűjteményben a francia nyelvű kiadványok vannak többségben. Közülük több XVII. századi publikáció található, mint pl. *Alessandro Francini* oszloprendekről írt értekezése,

⁸⁹⁸ BERLÁSZ 1974, 314.

⁸⁹⁹ MADAS – MONOK 2003, 190.

⁹⁰⁰ A jegyzéket egy *Nagy Györgyi* által gépelt listáról másoltam le.

⁹⁰¹ BELIDOR 1737-1750. (Eredetileg négykötetes.); 62.868.1-3 (h/3-H) BELIDOR [1764?]; 2001.116 (XVI.a/5)

FÄSCH 1735.; 62.823 (L/2-H)

„Schilson: Universae architecturae militaris. Vindobonae 1768.”; 62.683 (L/2-H) Silberschlag 1756.; 2001.234 (k/1-H)

André Félibien „*Principes de l'architecture*”-je és Daviler oszloprendtanulmánya.⁹⁰² A XVIII. századot Sébastien Le Clerc traktátusa, Belidor egyik műve, valamint Charles Étienne-Briseux „*Architecture moderne*” című alkotása képviseli.⁹⁰³ Mindezekén túl Andrea Palladio „*Quattro Libri*”-jének 1726-ban kiadott, Inigo Jones jegyzeteivel ellátott francia fordítása is a gyűjtemény részét képezi.⁹⁰⁴

Palladio művének egy XVII. századi olasz nyelvű kiadása is helyet kapott a könyvek között.⁹⁰⁵ Mellette a *cinquecento* másik jelentős építészeti szerzőjének, Sebastiano Serliónak az öt könyve szintén megtalálható.⁹⁰⁶ Az érett barokk két legjelentősebb építészeti perspektívát tárgyaló opusa, Andrea Pozzo „*Perspectiva pictorum*”-ának egy XVII. századi olasz kiadása és Ferdinando Galli Bibiena „*Architettura civile*”-je pedig reprezentatív mivoltával tűnik ki az anyagból.⁹⁰⁷

A körmendi könyvtárban csupán egyetlen egy német nyelvű polgári építészeti szakkönyvvel találkozhatunk, igaz, ez egy igen jelentős és nagyformátumú összefoglaló munka: Nicolaus Goldmann „*Vollständige Anweisung zu der Civil Bau-Kunst*” című alkotásának harmadik kiadása.⁹⁰⁸ Emellett a közép-európai szakirodalmat Christian Rieger „*Universae architecturae civilis*”-e képviseli.⁹⁰⁹

A különböző városleírások és történeti munkák a Batthyány-könyvtárból sem hiányozhattak.⁹¹⁰ Ezek között az olasz nyelvű kiadványok voltak túlsúlyban, melyek közül talán a legfigyelemreméltóbb Giovanni Battista Piranesi Róma antik műemlékeit bemutató, „*Le antichità romane*” című metszetsorozata.⁹¹¹ Érdeemes megemlíteni továbbá

⁹⁰² „Huret, Grégoire: Nouveau traité d'architecture, d'optique, de portraiture, de peinture. Paris 1629.”; 62.1054 (XVI.a/6)

FRANCINI 1640.; 2001.121 (XVI.a/5)

FÉLIBIEN 1676a.; 62.792 (XVI.b/4)

DAVILER 1699b.; 2001.101.1-2. (XVI.a/3)

⁹⁰³ LE CLERC 1714.; 2001.219 (XVIII/4)

BELIDOR 1729.; 62.841 (XVI.b/4)

BRISEUX 1728.; 2001.195; 62.875 (XVII/39)

⁹⁰⁴ PALLADIO 1726. 62.780 (XVI.a/6)

⁹⁰⁵ PALLADIO 1642.; 62.922 (XIX/2)

⁹⁰⁶ SERLIO 1569.; 62.732 (XIX/2)

⁹⁰⁷ POZZO 1693.; 62.782 (XVI.a/6)

BIBIENA 1711.; 2001.151 (XVI.b/5)

⁹⁰⁸ GOLDMANN 1708.; 62.816 (XVI.a/6)

⁹⁰⁹ RIEGER 1756.; 54.1358 (XVI.b/4)

⁹¹⁰ „Albani, Alessandro: Roma antica e moderna. Roma 1745.”; 62.664 (XVI.b/3)

BAYARDI 1752.; 54.253.1-2 (XIX/1)

BAYARDI 1755.; 62.931 (XVIII/5)

CADIOLI 1763.; 62.752 (XIX/1)

MONTFAUCON 1719.; 2001.197; 62.929.1-7 (XVII/4)

MONTFAUCON 1724. (Eredetileg ötkötetes.); 63.286; 62.928.1-4 (XVII/4)

⁹¹¹ PIRANESI 1756.; 2001.152; 63.294 (XVI.b/6)

Johann Joachim Winckelmann „*Monumenti antichi inediti*” és „*Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke*” című munkáit, amelyek szintén bekerültek az állományba.⁹¹² E kiadványok a klasszicizmus eszmei alapjait hordozták.

A körmendi könyvtár polgári építészetet tárgyaló anyagának összetétele nem meglepő, hiszen *Batthyány Károly Lajos* beszerezte a kortárs francia irodalmi alkotásokat, s korának francia műveltsége gyűjtőtevékenységében tetten érhető.⁹¹³ Ha az Iparművészeti Múzeumban őrzött műveket összehasonlítjuk pl. az egri könyvekkel, megfigyelhetjük, hogy mindkét helyen nagy arányban vásároltak reprezentatív kiadványokat. Főpapi és főnemesi könyvtárak esetén ez a gyűjtemény jellegéből adódott. Amennyiben összevetjük az anyagot *Andreas Miller*nek, a körmendi építési iroda alkalmazottjának 1733-ban összeállított könyvjegyzékével, szembevetve, hogy más gyűjtési szempontokról van szó: az alkalmazott szinte csupa német nyelvű szakkönyvvel rendelkezett. Könyvtára legnagyobb részét *Leonhard Christoph Sturm* különböző művei tették ki.⁹¹⁴ Míg tehát a kastély urai többségükben francia és olasz nyelvű reprezentatív kiadványokat szereztek be, addig az iroda alkalmazottja anyanyelvén írt, mindennapi tevékenységéhez hasznosítható könyvanyaggal rendelkezett.

V. 3. 6. A CSEKLÉSZI KÖNYVJEGYZÉKEK

Az *Esterházy*-család cseklézi kastélyának könyvtáráról két jegyzék maradt fenn. Az első 1749-ben állította össze *Dobai Székely Sámuel*. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött dokumentum a *gr. Esterházy József* (1682-1748) országbíró által hátrahagyott könyveket tartalmazza.⁹¹⁵ A másik lista a Kalocsai Érseki Könyvtárban kapott helyet. Ezt felírta alapján *Albert, szász-tescheni herceg* (1738-1822), *Mária Krisztina főhercegnő* férje, Magyarország helytartója saját kezűleg állította össze *gr. Esterházy Ferenc* (1715-1785) főkancellár gyűjteménye alapján 1775-ben.⁹¹⁶

⁹¹² WINCKELMANN 1755.; 2001.102 (XVI.a/3)

WINCKELMANN 1767.; 63.285 (XVII/3)

⁹¹³ MADAS – MONOK 2003, 190.

⁹¹⁴ KOPPÁNY 2004, 70.

⁹¹⁵ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Fol. Lat. 4. „Catalogus Librorum qui in Bibliotheca Comitum Josephi Eszterházy, in Cseklész prope Posonium reperiuntur confectus mense Aprili 1749. per Samuelem Székely de Doba Locumten. ex Ejusdem Comitum Legione.” A dokumentum végén olvasható bejegyzés: „Catalogus Bibliothecae Comitum Josephi Eszterházy ludicis Curiae Regiae quae in Cseklész ad Posonium conservatur, conscriptus per Samuelem Székely de Doba Locumtenentem e Legione Pedestri Josepho Eszterházyana Anno 1749.”

⁹¹⁶ KALOCSAI ÉRSEKI KÖNYVTÁR, Ms 408. „Catalogus Librorum, qui in Arce Cseklész, in Bibliotheca Excellentissimi Domini Comitum Francisci Eszterházy Cancellarii Regni Hungariae asservantur, descriptus manu Serenissimi Ducis Saxoniae Alberti Anno 1775.”

A korábbi jegyzékben feltüntetett katonai szakmunkák között Sturm „*Architectura militaris*”-át és Vauban „*De l'attaque et de la défense des places*” című művének egyik kiadását is megtalálhatjuk.⁹¹⁷ Ezt a két könyvet az *Albert herceg* által összeállított lista is tartalmazza.⁹¹⁸ A katonai tárgyú munkákon kívül két klasszikus traktátus volt *Esterházy József* birtokában: egy 1649-es amsterdami *Vitruvius*-kiadás, valamint *Vincenzo Scamozzi* „*Architettura universale*”-jából a harmadik és negyedik könyv 1678-as német fordítása.⁹¹⁹ A negyedszázaddal később írt dokumentumban ezt az utóbbi művet szintén feltüntették.⁹²⁰ A traktátusok mellett Sturm *Daviler*-fordítása is az állomány részét képezte.⁹²¹ *Esterházy Ferenc* gyűjteményében olyan német és latin nyelvű katonai munkák voltak meg, mint *Daniel Speckle*, *Wendelin Schildknecht* és *Christian Rieger* alkotásai.⁹²² A polgári építészetről szóló könyveket is majdhogynem mind németül írták. Csupán egy francia munka számított kivételnek, ami a vidéki házakat és a kertépítést tárgyalta.⁹²³ Ezeken kívül *Johann Indau* és *Johann Jacob Schübler* oszloprendeket bemutató művei, az utóbbi szerző perspektíváról írt munkája, valamint egy *Furtenbach*-kötet kapott helyet a bibliotékában.⁹²⁴ A legnagyobb számban azonban *Leonhard Christoph Sturm* képviseltette magát: a XVII-XVIII. század fordulójának termékeny szerzőjétől hat kötet került be a cseklésvi könyvtárba. Sorra beszerezték a különféle épülettípusokat feldolgozó műveit, s a kollekció kiegészült olyan alkotásaival is, mint a német területek épületeiről vagy a salomoni templomról írt értekezése.⁹²⁵ A fenti könyveken kívül feltüntettek a jegyzékben több, városokat és műemlékeket bemutató kiadványt. Ezek nyelvi megoszlása nagyobb változatosságot mutat, mivel német, francia és olasz publikációk.⁹²⁶

⁹¹⁷ „Frölich de Architectura Militari Vien. 1691.”; „H[...] Monadactio a Architectura Militaria Volfenz. 1710.”; STURM 1736.; VAUBAN 1742.; OSZK Fol. Lat. 4., fol. 10r.

⁹¹⁸ KALOCSAI ÉRSÉKI KÖNYVTÁR, Ms 408., fol. 10v. és fol. 11r.

⁹¹⁹ WOTTON 1649.; SCAMOZZI 1678.; OSZK Fol. Lat. 4., fol. 10r.

⁹²⁰ KALOCSAI ÉRSÉKI KÖNYVTÁR, Ms 408., fol. 11v.

⁹²¹ DAVILER 1725.; OSZK Fol. Lat. 4., fol. 10r.

⁹²² SPECKLIN 1608. (Speckleként szerepel.); SCHILDKNECHT 1652.; „Gabriel Frölich Collect: Mathematica de Architectura milit. Viennae 1691.”; „Minno Baron v: Coephorus, Gen: d'Art & a Vestungs baukunst Wesel 1708.”; „Essai d'Architecture Militaire Berlin 1755.”; RIEGER 1758. Kalocsai Érseki Könyvtár, Ms 408., fol. 10v-11r.

⁹²³ LA COURT VAN DER VOORT 1750.; Kalocsai Érseki Könyvtár, Ms 408., fol. 8r.

⁹²⁴ INDAU 1715. Kalocsai Érseki Könyvtár, Ms 408., fol. 14r.; SCHÜBLER 1728. Uo. fol. 11v.; SCHÜBLER 1719. Uo. fol. 14r.; „[...] Jos: Furtenbach mit 44 Kupfern Ulm 1727.” Uo. fol. 10v.

⁹²⁵ STRUM 1718A. Kalocsai Érseki Könyvtár, Ms 408., fol. 11r.; STURM 1718B. Uo. fol. 11v.; STRUM 1718C. Uo. fol. 11v.; STURM 1718D. Uo. fol. 11v.; STURM 1719. Uo. fol. 11r.; STURM 1720A. Uo. fol. 11r.; STURM 1720B. Uo. fol. 11v.

⁹²⁶ FÉLIBIEN 1676B. Kalocsai Érseki Könyvtár, Ms 408., fol. 11v.; PIGANOL 1713. Uo. fol. 7r.; „Roma antica do. moderna Bart. Harliani ed altri Roma 1727.” Uo. fol. 7v.; BARBAULT 1761. Uo. fol. 14r.; FISCHER 1764. Uo. fol. 7r.

Az előzőleg tárgyalt gyűjteményekkel ellentétben a csekléshi Esterházy-könyvtár anyagát sokkal behatárolhatóbb körből, főként a német nyelvterületről gyűjtötték össze. Az építészeti könyvanyag közép-európai orientációja tehát nyilvánvaló. Az oszloprendeket bemutató tanulmányok, valamint *Sturm* munkái jelzik, hogy a tulajdonosok az építészet egyes, az arisztokrata építetők számára fontos részterületeiről alapos tudásanyagot tartalmazó műveket kívántak beszerezni. Bár ezek nem egyenlők a klasszikus itáliai traktátusokkal, mégis reprezentatív kialakítású művek és bármelyik főnemesi könyvtár díszére váltak volna. Mindemellett tulajdonosaikat is társadalmi rangjuknak megfelelően eligazították az építészeti kérdésekben.

V. 3. 7. GR. ESTERHÁZY MIKLÓS KORONAŐR ÉPÍTÉSZETI KÖNYVEI

Az előbbieknél kisebb gyűjtemény volt gr. Esterházy Miklós (1711-1764) koronaőr, oroszországi követ könyvtára, ami 1766 februárjában, Bécsben kalapács alá került. Az állomány összetételéről a kinyomtatott árverési katalógus tájékoztat bennünket.⁹²⁷

A német kiadványok ebben a bibliotékában is túlsúlyban voltak. *Esterházy* megszerzett egy olasz és német nyelvű könyvet, ami az építészeti díszítésekről szólt.⁹²⁸ *Andrea Pozzo* perspektívát tárgyaló alkotásának egy latin-német kiadása került a tulajdonos birtokába.⁹²⁹ *Sturm* művei itt is kitétek az anyag jelentős részét: a szerző négy kötetét tünteti fel a katalógus, s az egyes tételeknél csupán az nem világos, hogy melyik kiadást takarják. Annyi bizonyos, hogy *Nicolaus Goldmann Sturm* által kiadott traktátusáról, egy katonai műről, valamint a templomépületeket és a polgárházakat bemutató alkotásokról van szó.⁹³⁰ Ezek mind nagyszabású, folio méretű kiadványok voltak, de mellettük szerényebb könyvek is helyet kaptak, mint *Vignola* egyik német fordítása, Róma leírása, vagy *Christian Wolff* „*Elementa matheseos*”-a.⁹³¹ Figyelemre méltó, hogy *Esterházy* tulajdonában volt a francia jezsuita, *Marc-Antoine Laugier* „*Essai sur l'architecture*” című munkájának második kiadása is.⁹³² A szerző ezzel a könyvvel a klasszicizmus egyik alpművét írta meg. Alkotása az összes eddig áttekintett könyvtár építészeti anyagát tekintve is a legmodernebb

⁹²⁷ BIBLIOTHECA ESTERHÁZY 1766.

⁹²⁸ SPECCHI 1716.; 44. kat. szám.

⁹²⁹ POZZO 1719.; 170. kat. szám.

⁹³⁰ GOLDMANN 1696. ²Braunschweig 1699. ³Leipzig 1708.; STURM 1718f. ²Augsburg 1740.; STURM 1718d.; STURM 1715c.; 191. kat. szám.

⁹³¹ „Vignols Regeln der fünf Orden der Architectur. Augsburg.” 1129. kat. szám.; *Descrizione di Roma* 1727. 254. kat. szám.; WOLFF 1742-1752. 254. kat. szám.

⁹³² LAUGIER 1755. 538. kat. szám.

építészeti műnek számít. Az ábrák nélkül készült kis formátumú könyvben *Laugier* a „racionális” építészetért szállt síkra. Az építészetet a hagyományos traktátusok is egyfajta racionális tudománynak tekintették, amit a matematika törvényei határoztak meg. *Laugier* azonban kihangsúlyozta, hogy a fantáziát az észnek kordában kell tartania, és a természeti törvények meghatározzák az anyagot, aminek az épület megjelenésében is láthatóvá kell válnia. Az építészet történetét a *Vitruvius*nál és több későbbi szerzőnél megjelenő öskunyhótól vezette le, amiből az építészet igazi alapelveit származtatta: tiszta, valódi építészet, díszítés nélkül. A geometriai alapformákból felépülő építészet programját hirdette meg, a dekorációvá vált pilasztereket és oszlopokat elvetendőnek tartotta. *Laugier* számára az oszlopok nem dekorációs elemek, hanem az építészeti szerkezet látható részei voltak, és alkalmazásukat csakis e szabály betartása esetén tartotta indokoltnak. Úgy vélte, hogy a görög ideál a barokk során elveszett, és a gótika, ezen belül is a strassburgi katedrális a nagyságot fejezi ki, helyes és nemes arányaival a valódi építészet megtestesítője. A mű újszerűnek számított a korábbi traktátusokhoz képest, és nagymértékben hatott a francia „forradalmi” építészek nézeteire.⁹³³

Laugier alkotásától eltekintve azonban *Esterházy* könyvtárában a hagyományos szakmunkák kaptak helyet, s az anyag közép-európai orientációja ebben az esetben is kirajzolódik.

V. 3. 8. GR. TELEKI JÓZSEF ÉPÍTÉSZETI KÖNYVEI

A *Batthyányak* és *Esterházyak* mellett az egyik legtekintélyesebb magyar főúri familia az erdélyi *Teleki*-család volt. Legtekintélyesebb tagjai közül került ki *gr. Teleki József* (1738-1796) koronaőr, aki a nagy múltú református családban megszokott magas szintű nevelésben részesült.⁹³⁴ Fiatal korában *Bod Péter* tanította, s egyik nagybátyja *Ráday Gedeon*, a híres péceli könyvtár kialakítója, a korabeli irodalmi élet szervező alakja volt. *Teleki* a kor divatjának megfelelően a természettudományok és főleg a matematika iránt érdeklődött, valamint az oktatásügyben is szerepet játszott. 1759-től 1761-ig tartó nyugat-európai peregrinációja során az útjába eső tudományos központokban főként híres matematikusokat keresett fel. Nagybátyjával, *gr. Teleki Sámuel*lel (1739-1822) együtt a bázeli egyetemen tanult, majd Rajna-völgyi, hollandiai és franciaországi, párizsi körutazást tett. Fennmaradtak útinaplói, amelyek többek között építészeti alkotásokra vonatkozó

⁹³³ LAUGIER 1755, xvj-xxii, 1-12.; FREIGANG 2003c, 310-311.

⁹³⁴ BARANYAI 1923, 188.; KRUSCHÉ 1928, 7-42.

reflexiókat is tartalmaznak.⁹³⁵ Külföldön a francia felvilágosodás műveltségét szívta magába, és valószínűleg ekkor kezdte el könyvgyűjteményének megalapozását. A főúr több helyen tartott fenn könyvtárakat, amelyeket *F. Csanak Dóra* elemzett részletesen.⁹³⁶ *Teleki* kéziratos könyvjegyzékeit a Magyar Tudományos Akadémia őrzi.⁹³⁷ A gyűjtő beszerzett több építészeti tárgyú művet, melyek közül *F. Csanak* a marosvásárhelyi könyvtárban lévőket közzétette.⁹³⁸ Mindemellett felhívnom rá a figyelmet, hogy a könyvek nagy része több katalógusban is fel van tüntetve.

Ebben az esetben az előzőekhez hasonlóan szintén maradt néhány mű, amit pontosan nem sikerült beazonosítani.⁹³⁹ A magyarországi kiadványok közül *Hadaly Károly* „*Ars delineadni*” című alkotása és *Rausch Ferenc* „*Elementa architecturae*”-ja mellett egy Győrben kiadott építészeti vizsgatételsor is *Teleki* birtokában volt.⁹⁴⁰ A gyűjtő *Vignola* oszloprendekről írt tanulmányának egyik XVIII. század elején készült német fordítását szerezte be.⁹⁴¹ A marosvásárhelyi könyvjegyzékből kitűnik, hogy *Teleki* leginkább német nyelvű szakmunkákat vásárolt. Csupán egyetlen olasz kiadvány szerepel a jegyzékben egy század közepén írt mérnöki mű, *Sturm* „*Architectura militaris*”-a, *Penther* „*Collegium Architectonicum*” című alkotása és *Andrea Palladio* 1698-as nürnbergi kiadása mellett. Mindezeket túl *Christian Wolff* „*Elementa matheseos universae*” című műve szintén megvolt a könyvtárban.⁹⁴² A német orientáció képét megerősíti, hogy *Teleki* hagyatéki

⁹³⁵ BARANYAI 1923, 188-194.; FUHRMANN 1929, 8-97.; TOLNAI 1941, 705-712.; MÉSZÖLY 1942, 40-50, 223-229.; TOLNAI 1943, 9-139.; TOLNAI 1945, 410-421.; HALÁSZ 1959, 38-39.; TOLNAI 1965, 55-102.; CSANAK 1974, 410-411.; CSANAK 1983, 406-420.; TELEKI-NAPLÓ 1987, t. k. 127, 169-170, 199, 215, 219, 230, 232.

⁹³⁶ CSANAK 1974.; CSANAK 1983, 351-403.

⁹³⁷ MTA KÉZIRATTÁR: Bibl. 2-r. 4. 1. 1796 után Pestről?; Bibl. 2-r. 4. 2. Vs. Teleki László Farkas utcai házába vitték, amit Teleki Ádám kezdett építeni.; Bibl. 2-r. 4. 3.; Bibl. 2-r. 4. 6. 1795 utáni katalógus.; Bibl. 2-r. 4. 8. 1784 körüli katalógus.; Bibl. 2-r. 4. 10. Utolsó bejegyzés: 1795.; Bibl. 2-r. 4. 11. A marosvásárhelyi könyvtár anyaga is, Teleki József szakrendi katalógusa.; Bibl. 2-r. 4. 13. Péczeli könyvtárából, valamint a marosvásárhelyi és pesti könyvtárakból vannak válogatva.; Bibl. 2-r. 4. K. I. aa. Teleki József hagyatéka.; Bibl. 2-r. 6. 2. A marosvásárhelyi könyvtár.; Bibl. 2-r. 6. 3. 1795 utáni szakrendi katalógus. Teleki József?; Bibl. 2-r. 6. 5. A marosvásárhelyi könyvtár szakrendi katalógusa.

⁹³⁸ CSANAK 1983, 419.

⁹³⁹ „25. Elementa Architecturae. 1.” MTA KÉZIRATTÁR, Bibl. 2-r. 4., fol. 7r.; „M[...] Carpa Architectura Italiae Vicenza 1761 in 4.” Uo. Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 16r.; „Oeuvres divers sur les belles Lettres l'Architecture &c a Berl. et a Gott. 1741 in 12.” Uo. Bibl. 2-r. 6. 2., fol. 5r.

⁹⁴⁰ HADALY 1785.; MTA KÉZIRATTÁR, Bibl. 2-r. 4. 1., fol. 5r.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 2., fol. 2v.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 10., fol. 9v.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 3., fol. 5r.

RAUSCH 1779.; Bibl. 2-r. 4. 1., fol. 5v.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 10., fol. 10r.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 3., fol. 5v.

„Tentamen publicum ex Architectura Civili et Hydrotechnia in [...] Jauricensi 1785. Fas L.”; MTA KÉZIRATTÁR, Bibl. 2-r. 4. 6., fol. 16r.

⁹⁴¹ „Regeln der 5 Ordnung der Architecture des Vignola Augsp. 1717.”; MTA KÉZIRATTÁR, Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 16r.

⁹⁴² BERTOTTI-SCAMOZZI 1761.; MTA Kézirattár, Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7v.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 8., fol. 2v.

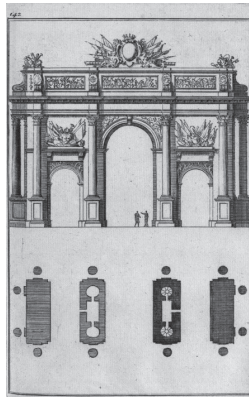
STETTNER 1750.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7r.

STURM 1720c.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 15v.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7v.

anyagában három olyan építészeti szakkönyv kapott helyet, mint *Penther* „*Anleitung*”-ja és „*Bau-Anschlag*”-ja, valamint *Belidor* vízépítésről írt munkájának német fordítása.⁹⁴³

A tulajdonos franciás műveltsége mellett talán meglepőnek hathat, hogy építészeti könyvei közül még az olyan – igaz, itáliai – klasszikusok is, mint *Vignola* vagy *Palladio* német fordításban szerepelnek. Mellettük a legfontosabb *Penther*, aki több alkotásával képviseltette magát. Ha az építészeti kollekciónak összetételét összehasonlítjuk nagybátyjával, *Ráday Gedeon*éval, hasonlóságokat ismerhetünk fel.

A *Ráday* által megvásárolt építészeti könyvek közül néhánynak a címét *Segesváry Viktor* és *Koós Judit* tanulmányaiból ismerhetjük meg, valamint *Bibó István* a könyvtár jelenlegi állapotát felmérve több más magyarországi gyűjteményével együtt közzétette az állomány listáját.⁹⁴⁴ Mindezekből kitűnik, hogy a péceli könyvtárban is a német nyelvű szakmunkák voltak túlsúlyban bár olyan francia alkotásokat is megszereztek, mint *Sébastien Le Clerc* „*Traité d'architecture*”-je, vagy egy „*Architecture moderne*” című kiadvány és *Belidor* mérnöki tárgyú munkája (34. kép).⁹⁴⁵ A német nyelvterületet *Augermann* mellett *Vignola* 1747-es

34. kép

augsburgi kiadása, *Penther* „*Anleitung*”-ja és „*Collegium Architectonicum*” című műve, valamint *Sturmnak* nem kevesebb, mint húsz kötete képviselte.⁹⁴⁶

A két református nemes úr építészeti szakkönyveinek német, ill. közép-európai orientációja nem lehet véletlen. *Ráday* főként pesti és bécsi ágensei útján szerezte be a kiadványokat, és felekezetének hagyományaihoz híven egy németföldi protestáns felsőoktatási

PENTHER 1749.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 16r.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 13., fol. 9r.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 2., fol. 18r.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7r.

PALLADIO 1698.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 8., fol. 2r.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 16r.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7r.

WOLFF 1742-1743.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 11., fol. 15v.; Uo. Bibl. 2-r. 4. 13., fol. 9v.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 2., fol. 7r.; Uo. Bibl. 2-r. 6. 5., fol. 7r.

⁹⁴³ PENTHER 1744-1748.; MTAK Kézirattár, Bibl. 2-r. 4. K. I. aa., fol. 1r.

PENTHER 1753.; Uo. Bibl. 2-r. 4. K. I. aa., fol. 1r.

BELIDOR 1740.; Uo. Bibl. 2-r. 4. K. I. aa., fol. 1r.

⁹⁴⁴ BIBÓ 1978, 110-122.; SEGESVÁRY 1992, 126, 239.; KOÓS 1994, 45, 131.

⁹⁴⁵ LE CLERC 1714.; Lásd: BIBÓ 1978, 114. és „Architecture modern ou l'Art de bien bâtir pour toutes Sortes de personnes tant pour les Maisons des particuliers, que pour les Paris. Claude Jambert, 1727-1729.” SEGESVÁRY 1992, 239. KOÓS 1994, 131.; BELIDOR 1729. Lásd: BIBÓ 1978, 111. és SEGESVÁRY 1992, 239.

⁹⁴⁶ „Augermann J. G.: Allgemeine practische Civil Baukunst. Halle 1766.” Lásd: SEGESVÁRY 1992, 239. és KOÓS 1994, 116-117/43. jegyzet.; „Vignola: Ausführliche Anleitung (...) zu (...) der ganzen civil (...) Baukunst. Augsburg 1747.” Lásd: KOÓS 1994, 117/43. jegyzet.; PENTHER 1744-1748. Lásd: BIBÓ 1978, 115-116.; PENTHER 1749. Lásd: BIBÓ 1978, 116.; Sturmról lásd: BIBÓ 1978, 118-121.

intézményben, az Odera-Frankfurti egyetemen tanult.⁹⁴⁷ Nézeteim szerint tehát egyrészt a protestánsok évszázados német területek felé megnyilvánuló orientációja nyilvánul meg az anyag összetételében.⁹⁴⁸ Másrészt azonban a matematika iránt érdeklődő tudós megrendelők leginkább azokra az építészeti művekre reflektáltak, amelyek hagyományos módon matematikai tudományként tárgyalták az architektúrát. A nagy német összefoglalásokban – mint pl. *Penther* vagy *Sturm* alkotásaiban – pedig praktikus módon, egybegyűjtve megtalálhatták mindazt az ismeretanyagot, amit matematikához értő embereként be tudtak fogadni, és ami építetői tevékenységükhöz is szükséges volt.

V. 3. 9. A MAROSVÁSÁRHELYI TELEKI TÉKA

A *Teleki*-család másik jelentős, a magyar művelődés történetében előkelő helyet betöltő tagja *gr. Teleki Sámuel* (1739-1822) erdélyi kancellár, a nagyfejedelemség első közkönyvtárának alapítója volt. Unokaöccséhez, *József*hez hasonlóan 1759 és 1763 között ő is nyugat-európai tanulmányutat tett. Bázelen egy ideig együtt tartózkodtak, *Sámuel* azonban *József*nél később indult el a hollandiai és franciaországi körutazásra. Erdélyben nem részesült olyan alapos nevelésben, mint unokaöccse, ezért sokmindent külföldön kellett bepótolnia, pl. németül és franciául Svájcban tanult meg. A felvilágosodás korának megfelelően hevesen érdeklődött a természettudományok, s ezeken belül főként a matematika iránt. Magyar nyelvű útinaplója is fennmaradt, amiben azonban nem kaptak helyet olyan éles megfigyelések, mint *József* jegyzeteiben, *Sámuel* csupán a tudományos életre reagált.⁹⁴⁹

Könyvtárának alapjait peregrinációja során gyűjtötte össze. Főként külföldön tanuló magyar diákok tájékoztatták a könyvpiac aktuális helyzetéről. *Teleki* kiterjedt apparátust irányított, huszonöt külhoni városban vásároltatott. Az egyik legfontosabb gyűjtője *Zilahi Sámuel* volt. Kezdtől fogva, sároemberki otthonából is kölcsönzött könyveket. Az évek során tudományos igényű, univerzális gyűjteményt szedett össze, amit többször is költöztetett, s végül 1797-ben Marosvásárhelyre szállíttatott. Az anyagot 1799-től kibővítettet palotájának újonnan kialakított könyvtártermében helyezte el, így 1802-ben megnyílhatott Erdély első közgyűjteménye. A *Teleki* halálakor harminchatezer kötetet számláló téka szakkatalógusát 1796 és 1816 között Bécsben nyomtatták ki négy

⁹⁴⁷ PRUZSINSZKY – HAMAR 1913, 25.; SEGESVÁRY 1992, 34.

⁹⁴⁸ TAR 2004, 22-27.

⁹⁴⁹ SPIESS 1936, 4-31.; DEÉ NAGY 1976, 8-20.

kötetben.⁹⁵⁰ Az építészeti műveket az 1800-ban publikált jegyzék „*Architectura civilis et militaris*” című szakcsoportjában tüntették fel, amit a filozófiához soroltak be.⁹⁵¹

A Teleki Téka katalógusában *Rausch Ferenc* „*Elementa architecturae*” című, gazdasági épületeket tárgyaló könyvét tüntették fel a hazai kiadványok közül.⁹⁵² Az építészeti művek között egyetlen olasz nyelvű alkotás szerepelt, egy XVII. század eleji mérnöki munka.⁹⁵³ Az architektúráról szóló könyvek nagy része francia és német nyelvű kiadvány volt. *Andrea Palladio* „*Quattro Libri*”-jét XVIII. századi francia fordításban szerezték be.⁹⁵⁴ Az állományban helyet kapott a XVII. századi francia építészeti irodalom legjelentősebb alkotása, *François Blondel* „*Cours d'Architecture*”-je mellett *Félibien Plinius*-fordítása, *Belidor* mérnöki műve és egy XVIII. századi tanulmány, *Charles-Antoine Jombert* „*Architecture moderne*” című munkája is.⁹⁵⁵

Az építészeti könyvek többsége mindezek mellett német nyelvű volt, s az összeset a XVIII. században adták ki. Két jelentős szerző alkotásai szerepelnek a jegyzékben: *Penther* „*Bau-Anschlag*”-ja és „*Anleitung*”-ja, valamint *Johann Daniel Suckow* „*Erste Gründe der Bürgerlichen Baukunst*” című, 1751-ben írt könyvének 1781-es kiadása.⁹⁵⁶ E hagyományos jellegű traktátusok mellett olyan, a század második feléből származó szakmunkákat vásároltak meg, amelyek különféle mérnöki kérdésekkel foglalkoznak, úgymint kályha-, út- és tetőépítéssel, vagy mezőgazdasági épületekkel, valamint az építkezés gazdasági vonatásával. A tizenhét tételből tíz olyan mű, amit a század utolsó évtizedében írtak, mint pl. a poroszországi építész, *David Gilly* (1748-1808) két alkotása.⁹⁵⁷ A fenti szakkönyvek

⁹⁵⁰ DEÉ NAGY 1976, 45-56.; MADAS – MONOK 2003, 191.

⁹⁵¹ BIBLIOTHECA TELEKI 1800, 229-231.

A katalógus további kötetei: Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars Prima. Auctores Classicos Graecos et Latinos ex optimis editionibus ordine chronologico dispositos eorumque Opera et Fragmenta coniunctim edita; Patres denique et Scriptores Ecclesiasticos Veteres complexa. [...] Viennae [...] MDCCXCVI.; Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék. Pars Tertia, scriptores rerum Hungaricum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaric. Coniugis desideratissimae Susannae com. Bethlen de Iktár. Viennae, MDCCCXI.; Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék. Pars Quarta. Novas accessiones ad tres priores partes complexa. Viennae, MDCCCXIX.

⁹⁵² RAUSCH 1779. Bibliotheca Teleki 1800, 230.

⁹⁵³ TARDUCCI 1601.; Bibliotheca Teleki 1800, 131.

⁹⁵⁴ PALLADIO 1726. Bibliotheca Teleki 1800, 229.; PALLADIO 1786.; Uo. 229.

⁹⁵⁵ BLONDEL 1698. Bibliotheca Teleki 1800, 229.; FÉLIBIEN 1707. Uo. 231.; BELIDOR 1729. Uo. 231.; JOMBERT 1764. Uo. 230.

⁹⁵⁶ PENTHER 1743. Bibliotheca Teleki 1800, 229.; PENTHER 1744-1748. Uo. 229.; SUCKOW 1781. (Jena 1751.) Uo. 230.

⁹⁵⁷ BAUMER 1765.; „Dieterichs (Fr[iedrich] Wilh[elm]) Anweisung wie die Wirkung des Feuers in den Stubenoefen und Küchen zu verstärken, dass eine Menge Holzes erspart werden könne. 8. Berlin. 1766. m. Kupf.”; RIEM 1773.; „Loriot neue Methode, unauflösliche Malter und Kitten zu machen; a. d. franz. übers. m. Anmerkung. 8. Wien. 1775.”; VOCHS 1788.; VOCHS 1780.; „Abhandlung von holzersparenden Stuben-Oefen. 8. Dresden. 1784. III. Th. m. Kupfertaf.”; BÜSCH 1790-1793.; „Chryselius (Jo[hann] Wilh[elm]) Anweisung, holzersparende Oefen zu Stuben- Pfannen- Brat- und Kesselfeuerungen anzulegen. 8. Merseburg. 1790. mit VIII. Kupf.”; BORHECK 1792.; COINTÉREUX 1792.; „Die Wirthschaftliche Feuerung, m. fig. 8. Wien. 1794.”;

mellett a bibliotéka részét képezte a XVIII. század legjelentősebb angol építészeti munkája, *Colen Campbell* (1676-1729), skót származású építész „*Vitruvius Britannicus*”-a is, ami a barokkal szembeforduló angol palladianizmus kiemelkedő alkotása.⁹⁵⁸ Az általam ismert könyvtárak közül így a Teleki Téka az egyetlen, amely a korszakban angol nyelvű építészeti szakkönyvvel rendelkezett.

A téka anyagát áttekintve megfigyelhető, hogy több, a barokk klasszicizáló irányzatát képviselő, vagy a barokk „szertelenségével” ellentétes törekvéseket hordozó kiadvány kapott benne helyet, mint pl. *Palladio* francia kiadása, vagy a francia klasszicizálást képviselő kiadványok, és az angol palladianizmus egyik alapműve. A közép-európai barokkot *Penther* és *Suckow* munkái képviselték, a többi német kiadvány pedig műszaki szakkönyv volt. A beszerzett művek nyelvi megoszlása nézeteim szerint *Teleki* franciás és németes műveltségének köszönhető, a mérnöki szakmunkák beszerzése pedig egyrészt a tulajdonos tudományos érdeklődéséből, másrészt a felvilágosodásnak a racionalitás és a technika iránti rajongásából következik. A gyűjtő olyan munkákat igyekezett megvásárolni, amelyek egy felvilágosodás-kori univerzális, tudományos könyvtár látogatóinak az igényeit voltak hivatva kiszolgálni.

Érdemes megjegyezni, hogy a dégi *Festetics*-kastély 1857-ből származó könyvtári katalógusában szereplő ötvennégy építészeti tétel között szinte kizárólag 1800 előtti szakmunkák szerepelnek, mint ahogy *Sisa József*, a kastély monográfusa felhívta rá a figyelmet.⁹⁵⁹ A magyarországi kiadványokon kívül olasz, francia és német műveket szereztek meg, köztük többek között olyan jelentős alkotásokat, mint *Palladio* „*Quattro Libri*”-jét, *Vignola* oszloprend-tanulmányának egyik francia kiadását, *Belidor* mérnöki szakmunkájának vagy *Andrea Pozzo* perspektíva-tanulmányának egy-egy német kiadását, ill. *Penther* „*Anleitung*”-ját. A művek jelentős részét mindemellett kertépítészeti szakkönyvek tették ki.⁹⁶⁰ Valószínűsíthető, hogy a dégi jegyzék őrzi a XVIII. századi állapotot. Megállapítható, hogy az építészeti gyűjtemény nyelvi összetétele *Teleki*éhez képest változatosabb volt, viszont ugyanaz az univerzális tudásigény és ugyanaz a szakismeretek iránti érdeklődés nyilvánul meg benne, mint a marosvásárhelyi könyvtárban.

MEINERT 1796.; GILLY 1797A.; GILLY 1797B.; „Scheyers (Jo[hann] Ge[org]) praktische Baukunst ökonomischer Gebäude m. fig. 8. Leipz. 1797. Tom. II.”; KOLLER 1798-1799.; Bibliotheca Teleki 1800, 230-231.

⁹⁵⁸ CAMPBELL 1715-1725.; Bibliotheca Teleki 1800, 229.

⁹⁵⁹ SISA 2005, 11.

⁹⁶⁰ A katalógus közlése: SISA 2005, 126-127.

V. 4. POLGÁRI KÖNYVTÁRAK

Az oktatási intézmények, a főpapok, arisztokraták és nagybirtokos nemesek mellett a XVIII. század második felétől az ország összlakosságának ekkor még csak igen kis hányadát kitevő – nagyrészt német ajkú – városi polgárság is egyre inkább kivette a részét a könyvgyűjtésből. Az egyre szervezettebbé váló könyvkereskedelem e réteg számára is lehetővé tette a különféle kiadványok beszerzését. Az iskolahálózat keretein belül a tudományos élet résztvevői jelentős, főként kutatási területükhöz kapcsolódó magángyűjteményeket alakítottak ki. Könyvtáraik később általában a megalakuló közgyűjteményekbe kerültek.⁹⁶¹ A század vége felé az irodalom iránti érdeklődés megnőtt. A német „*Lesekabinet*”-ek mintájára olvasókörok, olvasókabinetek alakultak.⁹⁶² A művelődés e formájának általános terjedéséhez az is hozzájárult, hogy a főpapi-főnemesi gyűjtemények a század vége felé egyre inkább megnyíltak a polgári értelmiség számára.⁹⁶³ A legheterogénebb társadalmi réteg, a polgárság könyvgyűjtési szempontjait nem lehet olyan határozottan körvonalazni, mint a köreiből kikerülő tudósok, vagy a főnemesek és a felső klérus esetében. *Holl Béla* rámutatott, hogy a polgári könyvtárak tulajdonosaik műveltségének egyéni differenciáltságát tükrözik. A pest-budai könyvjegyzékekről írt tanulmányában kifejti, hogy ezekben a gyűjteményekben a gyakorlatias, egyes szakmákhoz kapcsolódó művek jelentek meg, s mellettük az illem- és erkölcsstan, a vallási, valamint a ponyvairodalom kapott helyet.⁹⁶⁴

A XVIII. század nyolcvanas és kilencvenes éveiből fennmaradtak olyan kinyomtatott árverési katalógusok, amelyekből meg lehet ismerni a kereskedőkön keresztül gazdát cserélő könyvvállományt. Ezek azonban nem pótolják az egyes személyek tulajdonában lévő művek listáit, amelyekben – az általam ismert irodalom alapján – csupán elvétele találunk építészeti szakmunkákat. A publikált jegyzékek csupán arról nyújtanak tájékoztatást, hogy milyen jellegű építészeti munkák kerültek be a könyvforgalomba. Pontosan azonban nem lehet belőlük megállapítani, hogy a könyveket kik, mely társadalmi réteghez vagy szakmához tartozó személyek vásárolták meg. Mivel ezek a katalógusok nem köthetők bizonyosan egy adott könyvtárhoz, nem tartom célszerűnek, hogy részletekbe menően végiglemezsem őket, ezért csupán a legjelentősebb művekre utalok, a

⁹⁶¹ MADAS – MONOK 2003, 188-189.

⁹⁶² SZARVASI 1939, 15, 85, 97.; KÓKAY 1999, 305.

⁹⁶³ BERLÁSZ 1974, 324.

⁹⁶⁴ HOLL 1963, 289, 313-314.

részletes építészeti tárgyú könyvlistákat pedig betűhív átiratban, függelékként teszem közzé.

Az egyetem Pestre költözésekor, valamint az utána következő években a könyvanyag egy részét elárverezték, így több építészeti tárgyú munka is kalapács alá került. Az eladott anyag összetételéről az Egyetemi Könyvtár árverésjegyzékei tanúskodnak. Az 1787-ben áruba bocsátott könyvek között pl. több magyarországi szakmunka, valamint *Giacomo Barozzi da Vignola* egy XVII. századi német nyelvű és egy XVIII. századi olasz kiadása mellett *Johann Friedrich Penther* „Bau-Anschlag” című, építőanyagokról és költségvonzataikról szóló alkotása kapott helyet.⁹⁶⁵ Az 1788-as katalógusban *Molnár János* munkája a figyelemreméltó.⁹⁶⁶ A rá egy évre kiadott jegyzékben több városleírást tüntettek fel.⁹⁶⁷ Az 1790-ben publikált katalógus az 1787. évihez hasonló összetételt mutat, megtalálható benne *Vignola* 1739-es római kiadása, *Andrea Pozzo* perspektíva-tanulmányának egyik latin és német nyelvű kötete, valamint *Serlio* ötödik könyvének 1569-es velencei kiadása is. Mindezek mellett *Penther*, *Christian Rieger*, *Johann Baptist Izzo* és *Rausch Ferenc* munkái szerepelnek.⁹⁶⁸

Adatunk van arról, hogy *Martin Hochmeister*, nagyszzebeni könyvkereskedő 1778-ban építészeti témájú műveket is árult.⁹⁶⁹ A nyolcvanas években nagyszámú eladásra váró építészeti könyv volt *Michael Benedict*, pozsonyi kereskedő birtokában, amelyek közül egy-egy francia és latin nyelvű alkotás kivételével mindegyiket németül írták, és valamennyit a XVIII. században adták ki. A jegyzékben a katonai és polgári építészeti művek a matematikai könyvek között kaptak helyet. Az olyan klasszikusokat is, mint

⁹⁶⁵ Catalogus Librorum et nonnulum numismatum auctione publica in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum. 12. Novembr. et seqq. dieb. ann. 1787. horis ante et post meridiem consuetis. Pestini, Litteris Trattnerianis.; PENTHER 1743.; A továbbiakat lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 1.

⁹⁶⁶ Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum. 2. Junii et seqq. dieb. Ann. 1788. horis ante et post meridiem consuetis. Pestini, Litteris Trattnerianis.; MOLNÁR 1760.; A továbbiakat lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 2.

⁹⁶⁷ Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis auctione publica vendendorum. 4. Maji & Seqq. ann. 1789 mane ab hora 9. ad 12. post meridiem m. ab 3. ad 6. Pestini, Typis Matthiae Trattner.; A továbbiakat lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 3.

⁹⁶⁸ Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis auctione publica vendendorum. 3. Maji & Seqq. ann. 1790 mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab h. 3. ad 6. Pestini, Typis Matthiae Trattner.; A továbbiakat lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 4.; SERLIO 1569. Uo. p. 192.

⁹⁶⁹ Catalogus librorum variorum linguarum, scientiarum et artium, aliarumque utilium materialium qui venales justo prostant pretio in officina libraria Martini Hochmeister Caesar. Regio Privilegiata typogr. et bibliopolae in foro minori Cibinii. Bücher Verzeichniß, verschiedener Sprachen, Künste und Wissenschaften, als auch anderer nützlichen Materien, welche von den Liebhabern um beygesetzte billige Preise zu haben sind. Verlegt und zufinden bey Martin Hochmeister, Kais. Königl. privilegirten Buchdruckern und Buchhändlern auf den kleinen Plaß nächst dem Rath Thurn in Hermannstadt. 1778.; A továbbiakat lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 5.

Vignola német fordításban szerezték be *Vitruvius*, *Pozzo*, *Bernard Forest de Belidor* és *Sébastien Le Clerc* műveihez hasonlóan. A nagy német klasszikusok, *Nicolaus Goldmann*, *Leonhard Christoph Sturm*, *Penther* és *Johann Rudolph Fäsch* közül sokan több kötettel képviseltették magukat. A katalógusban mindezek mellett egyes szakismereteket tárgyaló munkákat is felsoroltak.⁹⁷⁰ A jegyzék külön érdekessége, hogy *Marc-Antoine Laugier* „*Essai sur l'architecture*” és „*Observations sur l'architecture*” című alkotásainak német fordításai szerepelnek benne.⁹⁷¹ A francia szerző utóbbi művét *Weingand* és *Köpf* 1782-es pesti és budai könyvjegyzékében, valamint egy 1791-es pesti árverési katalógusban szintén feltüntették.⁹⁷² A nyolcvanas-kilencvenes években készített jegyzékekből kitűnik, hogy szinte kizárólag XVIII. századi publikációkat forgalmaztak. Kivételnek számít egy 1796-os lista, amelyen két olasz *Vignola*- kötettel együtt *Serlio* 1569-es velencei kiadása is szerepel.⁹⁷³ A német nyelvű könyvek kizárólagossága szembeűtűnő. A különbözű műnűki kérdéseket tárgyaló munkák mellett többszűr előfordulnak *Sturm* és *Christian Wolff* művei. Ezek mellett gyakoriak *Rieger* és *Izzo* alkotásai, valamint a század közepétűl egyre nagyobb számban megjelenű magyarországi szakkönyvek, *Molnár János*, *Kováts Ferenc*, *Rausch Ferenc*, valamint *Hadaly Károly* munkái.⁹⁷⁴ A német nyelv kizárólagosságát

⁹⁷⁰ Catalogus Librorum juridico-historico-politico physico-mathematicorum et aliarum artium liberalium, qui adposito pretio venales prostant apud Michaellem Benedict et Soc. Bibliopolas Posonienses. In Platea longa in Domo Schneideriana e Regione Domus Mariae-Thalensis, sive Paulinorum. Posoni 178(?), pp. 142-162.; A továbbiakat lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 6.

⁹⁷¹ LAUGIER 1758.; LAUGIER 1768.; Uo. p. 152.; Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 6.

⁹⁷² Supplementum I. Catalogus Librorum juridico- medico- historico- politico- philosophico- physico-mathematico &c. &c. qui adscripto pretio venales prostant Pestini et Budae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1782, p. 48. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 9.; Catalogus librorum, auctione publica vendendorum. Pestini 1791. Die 2. Novembris et sequentibus, in majori Seminario Generali mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab hora 2. ad 5. Fel-jegyzése azon könyveknek, melyek Pesten 1791. második Novemberben, és következendű napokon, a' nagyobbik Semináriumban Dél előtt kilentz órátul fogva tizenkettűig, Dél után kettűtűl fogva ötig el-kótyavetyűltetnek. Pettini. Typis Franc. Aug. Patzko, p. 21. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 14.

⁹⁷³ Catalogus librorum, qui die 17. maii et seqq. 1796. in atrio Bibliothecae R. Univ. Pestiensis auctionis lege dividentur. Budae Typis Regiae Universitatis. Anno MDCC.XC.VI.; A továbbiakat lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 19.; SERLIO 1569. Uo. p. 82.

⁹⁷⁴ Catalogus librorum, qui Pestini publicae auctioni exponentur mense martio die 1. Anno 1781. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 7.; Catalogus librorum, varii idiomatis et argumenti quibus in aedibus comitatus litationis lege plus aeris parati offerentibus singillatim distrahendis constituta est dies 13. maji MDCCCLXXXII. Pestini. Budae, typis Catharinae Landerer, Viduae. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 8.; Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscritorum Bibliothecae Kollarianae. Diese unvergleichliche Büchersammlung wird den 29ten Septemb. 1783. im Winterhollerischen Hause Nro. 1090. am Stock in Eisen im zweyten Stock dem Meistbiethenden sammentlich miteinander gegen baare Bezahlung hindangegeben werden. Gedruckt bey Joseph Edlen von Kurzbeck k. h. Hofbaudrucker Groß- und Buchhandler. 1783. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 10.; Supplementum V. ad Catalogum Librorum juridico-medico- historico- politico- philosophico- physico- mathematico &c. &c. qui prostant Pestini, Budae & Cassoviae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1784. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 11.; Supplementum IV. ad Catalogum Librorum juridico- medico- historico- politico- philosophico- physico-mathematico &c. &c. qui prostant Pestini, Budae & Cassoviae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1784. Lásd: FűGGELEK, KAT. SZ. N. 12.; Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctori exponentur. 4. Junii & sequentibus diebus 1787. ante & post meridiem horis

legfőképp ezek miatt töri meg egy-egy latinul vagy magyarul írt kiadvány.

A német túlsúly *Anton Weissmannak*, az Újépület építésvezetőjének 1788-as könyvlistáján is megfigyelhető, amit *Holl Béla* közölt.⁹⁷⁵ Ha ezt a pár tételből álló katalógust összevetjük *Andreas Millernek*, a körmendi *Batthyány*-uradalom alkalmazottjának ötvenöt évvel azelőtti, jóval kiterjedtebb listájával,⁹⁷⁶ a nyelvi egyezésen túl azt is megállapíthatjuk, hogy mindkét gyűjtemény a napi munkához szükséges szakmunkákat tartalmazta.

Úgy tűnik, hogy a polgárság, vagy egy polgári származású mérnök, építőmester leginkább németül írt építészeti könyveket vásárolt. Ennek a társadalmi rétegnek az ismeretében mindez nem is meglepő, habár meg kell jegyezni, hogy a piacra latin és magyar, esetleg francia és olasz nyelvű munkák is kikerültek. A magyarországi szakmunkák elterjedése a század két utolsó évtizedében mindenesetre nyilvánvaló. Szembetűnő, hogy a könyvkereskedők főként XVIII. századi műveket, vagy korábbi művek XVIII. századi kiadásait árulták. Valószínűsíthető, hogy azért terjesztettek kortárs vagy részben kortárs, ill. e társadalmi réteg szempontjából „népnyelven” írt szakmunkákat, mert a polgárságnak egyrészt szüksége lehetett ezekre a napi munkavégzés során, másrészt művelődését és tájékozódását szolgálták. Mivel az egyes könyvtárakról csupán az árverési katalógusok alapján nem lehet képet alkotni, az eddigi eredményeket kiegészítve a polgári könyvjegyzékeket az építészeti műveltség szempontjából át kell vizsgálni, ami a kutatás jövőbeni feladata lesz.

consuetis. Pestini, typis J. Michaelis Landerer. Lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 13.; Catalogus librorum auctione publica vendendorum. Pestini die 7. Aprilis & sequentibus mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab hora 3. ad 6. In majori Seminario generali in secunda Contignatione Nro. 10. Pestini Typis Junioris Michaelis Landerer de Fűskút 1795. Lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 15.; Catalogus librorum venalium in bibliopolis Martini Hochmeister, C. R. Dicasterialis Typographi Claudiopoli & Cibinii reperibilium. 1795. Lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 16.; Catalogus librorum qui publicae auctionis ritu dividenduntur. Pestini in domo Fessleriana Nro. 4. prope pontem, secunda Contignatione XI. Julii & seqq. diebus, horis consuetis. MDCCXCVI. Pestini typis Joannis Michaelis Landerer de Fűskút. Lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. N. 17.; Catalogus librorum, qui apud Franciscum Landerer de Fűskút, typographum et bibliopolam Cassovia addito pretio proximo venales prostant. Verzeichniß der Bücher, welche bey Franz Landerer von Fűskut Buchdruckern und Buchhändlern in Kaschau um beygesetzte nächst- und billige Preise zu bekommen sind. M.DCC.XCVI. Lásd: FÜGGELÉK, KAT. SZ. 18.

⁹⁷⁵ „5: 3 Grundsätze der burg Baukunst 3 Band 1 fl 30 xr. (1 fl 40 xr.) / 13: I Mathematik von Wolf 1 Bd 18 xr (19 xr). (Cours de Mathématique, Paris 1745) / 26: Baumeister als Wienes Trasillus I Bd 6 xr. / 28: Tobias Beütel Geometrie I. Bd 24 xr. / 33: Extract der in Wien befindlichen Häuser 2 xr. / 35: Brochure über das Hauptspital in Wienn I Bd 5 xr. / 36: Tabellarischer Inhalt der Rechenkunst 8 xr.”; HOLL 1963, 302.

⁹⁷⁶ KOPPÁNY 2004, 70.

VI. AZ ISMERETEK GYAKORLATBA ÜLTETÉSE: ÉPÍTÉSZETI RAJZOK

VI. 1. ÉPÍTÉSZETI RAJZOK AZ OKTATÁSBAN

A XVIII. századi Magyarország és Erdély építészeti művelődéséről nem csupán a szakkönyvek, iskolai előadások, kinyomtatott vizsgatételek és a könyvtári katalógusok segítségével alkothatunk képet. Létezik egy másik forráscsoport is, amelyik talán a legfontosabb: az iskolai feladatként készített építészeti rajzok vizuálisan jelenítik meg mindazt az ismeretanyagot, amit az írott dokumentumokból és a hozzájuk kapcsolódó metszetekből meg lehetett szerezni.

A hazai rajzoktatást a *Ratio Educationis* rendelkezései alapján, 1778-tól szervezték meg. Az intézkedéssel elsősorban a kézműves mesterségek színvonalát kívánták emelni. Pozsonyban, Budán, Pesten, Győrben, Nagyváradon, Kassán, Sopronban, Pécsen, Székesfehérváron, Selmecbányán, Körmöcbányán, Kolozsváron, Nagykárolyban, Temesváron, Zágrában, Fiumében, valamint Kőszegen és Szegeden sorra nyíltak meg a rajziskolák, amelyek az általános ízlésnevelésben fontos szerepet játszottak.⁹⁷⁷ Ezekben az intézményekben építészeti rajzolást is tanítottak. Oktatási segédanyagként a bécsi akadémia mintarajzait, metszetes mintalapjait, a rajztanárok munkáit, valamint központilag előírt folyóiratok és szakkönyvek illusztrációit használták.⁹⁷⁸ *Szabolcsi Hedvig* több tanulmányban foglalkozott a témával.⁹⁷⁹ Legrészletesebben a győri rajziskolát, s rajztanára, *Révai Miklós* munkásságát dolgozta fel.⁹⁸⁰ *Kopasz Gábor* hasonlóképpen, részletekbe menően mutatta be a pécsi rajziskolát és *Buck József* tanári működését.⁹⁸¹

A nemesi konviktusok, valamint más felsőfokú iskolák növendékei is részesültek hasonló képzésben, ami ezekben az intézményekben az építészeti oktatáshoz kapcsolódott. *N. Dávid Ildikó* a kolozsvári egyetem hallgatói által készített két építészeti rajzgyűjteményt elemezte.⁹⁸² A csupán tíz évig, 1786-ig egyetemi rangú iskola vezetését *Mária Terézia* 1776-ban a piaristákra bízta. Az 1776-os királyi adománylevél külön kiemeli az *architectura civilis* bevezetését, amit az 1776-77-es tanévtől már oktattak.⁹⁸³ *N. Dávid*

⁹⁷⁷ SZABOLCSI 1972, 37.

⁹⁷⁸ Uo. 75.

⁹⁷⁹ SZABOLCSI 1972, 37-87.; SZABOLCSI 1973.

⁹⁸⁰ SZABOLCSI 1976.

⁹⁸¹ KOPASZ 1978.

⁹⁸² DÁVID 1978.

⁹⁸³ Uo. 304, 306.

mind az 1778-ban, *Malinovits Ignác* vezetésével szerkesztett ún. *Mária Terézia-albumot*, mind az 1782-ben készült ún. *Guberniumi albumot*⁹⁸⁴ összevetette a velük szoros hasonlóságot mutató gyűjteménnyel, az ún. *Batthyány-albummal*, amit a kalocsai érseki konviktusban állítottak össze 1774-ben, és ami szintén *Malinovits* nevéhez fűződik.⁹⁸⁵ Elemzése rávilágít, hogy a hallgatóknak egyrészt a külföldi mintakönyvekben található építészeti ábrázolásokat kellett másolniuk és feldolgozniuk, másrészt létező épületekről kellett felmérési rajzokat készíteniük. Több rajz előképét sikeresen beazonosította, amiből kiderült, hogy a kolozsvári egyetemen leginkább *Johann Firedrich Penther* „*Anleitung*”-ját és *Johann Rudolph Fäsch* egyik művét használták forrásként.⁹⁸⁶

Mivel a század folyamán az egyre több feladatot magára vállaló államnak szüksége volt megfelelő képzettségű műszaki szakemberekre, gr. *Esterházy Ferenc* főkancellár 1763-ban megalapította a szenci *Collegium Oeconomicumot*, ami az első diplomás mérnököket képző intézet volt hazánkban. Az itt végzett növendékekből kamarai mérnökök, földmérők, vízmérnökök, valamint uradalmi mérnökök lettek. A *Collegium Oeconomicum* épülete 1776-ban leégett, ezért az intézményt áttelepítették Tatára, ahol a már működő piarista gimnáziummal kapcsolták egybe. Az iskola itt *Studium Cameraticum* néven 1780-ig, *II. József* konviktusokat felosztató rendeletéig működött.⁹⁸⁷ Az uralkodó 1782-ben a pesti egyetem keretein belül új mérnökképző intézetet állított fel, ami az *Institutum Geometricum* névre hallgatott, s a mai Műszaki Egyetem elődje volt.⁹⁸⁸ Mivel ezekben az iskolákban a jövő mérnökgárdáját oktatták, a hallgatók az elvárásoknak megfelelően magas színvonalú építészeti rajzokat készítettek, amelyek előképei csakúgy, mint a konviktusokban mintarajzok és metszetek, valamint különféle építészeti szakkönyvek illusztrációi voltak.

A tatai *Studium Cameraticum*ból származik két 1779-ben készített rajz. Az egyik – *Magyary László* munkája – a budai királyi palota nyugati homlokzatának déli felét, a másik – *Nedeczky Pál* műve – a főépület metszetét és a déli szárny oldalhomlokzatát ábrázolja.⁹⁸⁹

⁹⁸⁴ MOL T 15 vegyes tervtári sorozat No. 36. 1-2. kötet. Kolozsvári épületek 1778, 1782. Lásd: DÁVID 1978, 303/11. jegyz.

⁹⁸⁵ MOIZER 1957, 104.; DÁVID 1978, 303-304.

⁹⁸⁶ PENTHER 1744-1748.; FÄSCH 1722-1729.; Lásd: DÁVID 1978, 309.

⁹⁸⁷ BALANYI – BIRÓ – TOMEK 1943, 67-68.; HEGYI 1978, 167.

⁹⁸⁸ DÁVID 1978, 302.; Tóth 1982.

⁹⁸⁹ MPRKL TERVRAJZOK, V 39a. Jelezve középen lent: „Gezeichnet durch Ladislaus Magyary in K. K. Stiftez zu Totis 1779”. 43×71 cm. Repr.: HEGYI 1982, 238-239, 57. ábra.; MPRKL TERVRAJZOK, V 39b. Jelezve jobbra lent: „Verfertigt durch Paul Nedeczky in Stift zu Tottis Anno 1779.” Repr.: HEGYI 1982, 239-240, 58. ábra. és BTM 2001, 551, 2.1.9/B. tétel. Lappang.; A levéltár honlapján más a számozás: V 39a. helyett V 42.2. és V 39b. helyett V 42.3.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus)

Hegyvi Ferenc rámutatott, hogy az intézmény oktatási segédanyagként megkaphatta a palota tervrajzait, mint ahogy pl. a kamarai birtokok térképeinek esetében ez bevett gyakorlat volt.⁹⁹⁰ A XIX. század első felében *Stefka Antal* elkészítette a palota nyugati madártávlati rajzát is, aminek az előképe *Ferdinand Pichler* és *Johann Ernst Mansfeld* 1779 utáni metszete volt.⁹⁹¹ Ezek a művek kivétel nélkül az építészeti rajz oktatásának magas színvonalát tükrözik.

A fentiekből mindenesetre kitűnik, hogy közép- és felsőfokú iskolákban nem csupán a mérnöki pályára készülő növendékek tanulhattak építészeti rajzolást. Az *architectura* matematika-oktatáson belül elfoglalt rangját is jelzi, hogy ezt a tárgyat nem csupán a mérnökképző intézetekben művelték magas szinten.

VI. 2. A MAGYAR PIARISTA REND KÖZPONTI LEVÉLTÁRÁNAK RAJZANYAGÁBÓL

A Magyar Piarista Rend Központi Levéltára nagyszámú építészeti tervet és felmérési rajzot őriz. A dokumentumok mindegyikét a különböző piarista iskolákból gyűjtötték össze. Habár a tervanyag összetétele vegyes, néhány nagyobb, összetartozó csoport mégis elkülöníthető. Több dokumentum került be a levéltárba Kalocsáról az 1770-es évből, Vácról 1779-1780-ból, Tatáról ugyanabból az időszakból, ill. Kecskemétről a század végéről. Feltételezhető, hogy a *Batthyány-album*hoz, a *Mária Terézia-album*hoz és a *Guberniumi album*hoz hasonlóan ezek a rajzok is összetartoznak.⁹⁹² Azonban sok olyan dokumentum is helyet kapott az anyagban, amelyiken csupán a készítő neve olvasható, vagy se nevet, se dátumot, sem pedig a készítés helyét nem tüntették fel rajta.

A levéltár anyagának az egyik, ha nem a legszínvonalasabb tervét a tatai *Studium Cameraticum*ban készítette *Joseph Moritz* pontosan akkor, amikor *Magyary László* és *Nedeczky Pál* a budai palotát rajzolta (35. kép).⁹⁹³

2008.05.09. 16:00.

⁹⁹⁰ HEGYI 1982, 237.

⁹⁹¹ MPRKL TERVRAJZOK, V 42:1. Jelezve középen: „Prospectus Regiae Budensis.”

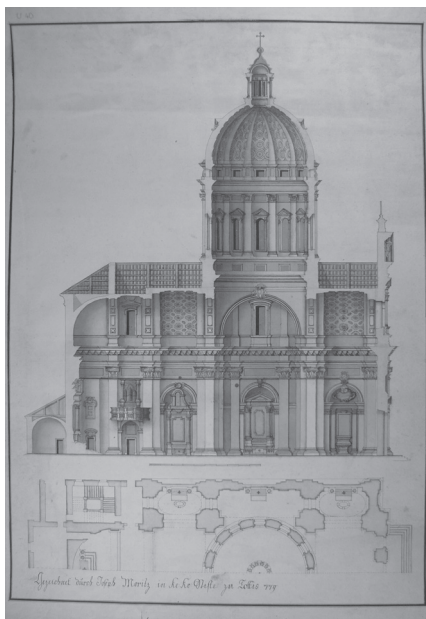
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: HEGYI 1982, 236, 56. ábra. és BTM 2001, 550, 2.1.8/B. tétel. Lappang.

⁹⁹² Mojzer Miklós 1957-es cikke végén közölte az egyes tételeket. Azóta a tervek új leltári számokat kaptak. *Koltai András*sal, a levéltár vezetőjével együtt számoztuk be az anyag Varia (V) részét, de mivel ez eltér a MPRKL honlapján olvasható számozástól, minden tételnél két leltári számot vagyok kénytelen megadni.

⁹⁹³ MPRKL TERVRAJZOK, V 40. Jelezve balra lent: „Gezeichnet durch Joseph Moritz in Ke. Kö. Stifte zu Tottis 779.” 58×43 cm.; V 43.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus)

2008.05.09. 16:00.; HEGYI 1982, 242/16. jegyzet.

35. kép

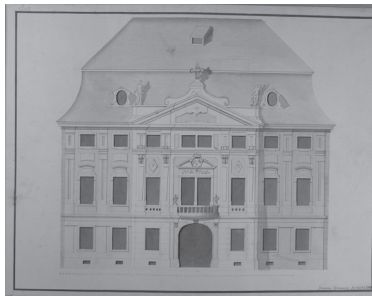
középső, kupola alatti szakasz oldalkápolnáit dongaboltozat, a kisebb oldalkápolnákat csehsüvegboltozat, a szentélyzáródást pedig félgömbkupola fedi. A sekrestye is dongaboltozatos. A tambur aediculákban nyíló, félköríves ablakok és kompozit pilaszterek tagolják. Az enyhén emelt ívű kupola belső felülete bordázott. A hajó- és kupolaboltozatot nyújtott nyolcszögű kazettákkal díszítették. Az egyenes vonalú főpárkány a pilaszterek felett előreugrik, s a párkánykoronán gyámsor fut végig. A homlokzati elrendezésről annyi állapítható meg, hogy követi a belső tagolást: a kápolnasor tengelyében hátraugrik. A főbejárat mellett oldalkapuk is nyílnak, így a hajó előtti szakasz háromtengelyes. Ezen a részen a homlokzat magas oromzattal a tetőgerinc fölé nyúlik, így valószínű, hogy a tervező kulisszaszerű kialakítást képzelt el. A formák egyszerűek, egyenes vonalúak, a technika tiszta, világos. *Moritz* a falakat rózsaszínű, a tető faszervezetét okkeres lavírozással emelte ki. A rajzról magas szintű technikai tudás és formaismeret, valamint a klasszicizáló ízlés sőt, a korai klasszicizmus hatása olvasható le.

A lapon egy kupolás templom hosszmetsete és félbevágott alaprajza látható. A háromszakaszos hajót oldalkápolnák bővítik, amelyeket a boltozat hevederíveinek tartópillérei között átjárók kötnek össze. A tamburos, lanternás kupola a második szakasz felett emelkedik. A hajóhoz nyújtott, félköríves záródású szentély kapcsolódik, különféle mellékterekkel övezve. Mellette három kisebb helyiség kapott helyet. A középsőben emelkedik az orgonakazatra vezető, háromkarú, egyenes lépcső. A sekrestye a szentély hátfalához csatlakozik. A belső teret kompozit pilaszterekkel tagolt pillérek tagolják.

A hajót és a szentélyt, valamint a

A levéltárban a váci *Theresianum*ot reprezentáló anyag legkorábbi példánya *Johann Ettmayer* 1766-os rajza, ami egy palota homlokzatát ábrázolja (36. kép).⁹⁹⁴

A 2-3-2 tengelyes homlokzat középrizalitját timpanon koronázza. A földszintet vízszintesen sávozott vakolat borítja és keskeny osztópárkány zárja: az egész lábazatszerűen van kialakítva. A kosáriréses kapu közepén nyílik. Az első emeleti ablakok ritmusa: a-a-b-c-b-a-a. Az emeleti részt pilaszterek tagolják. Az ablakok szegmensíves oromzatokkal egészülnek ki.

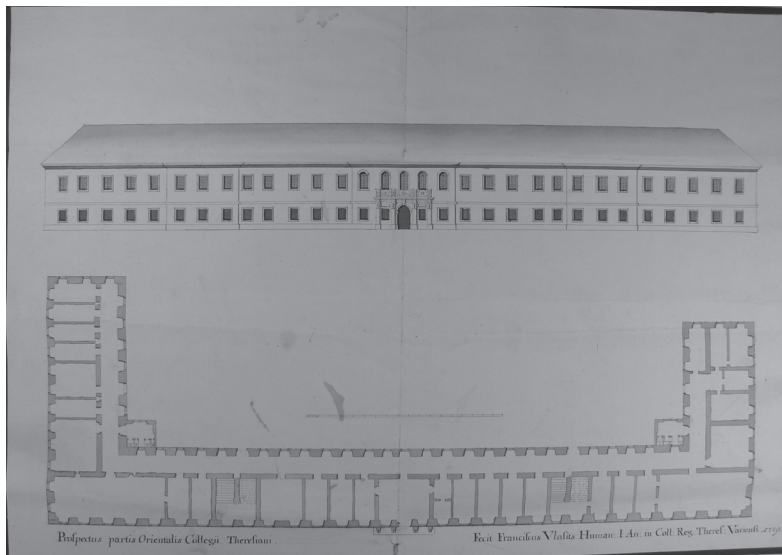
36. kép

A rizalit oldalsó ablakain ezek elmaradnak, helyettük rombuszos mezőkkel díszített faltükrök láthatók. A középső tengelyben a kapu felett kiugró báboskorlátos erkélyre ikerajtó nyílik, amit címerdíszes, szegmensíves oromzat koronáz. A rizaliton az első emeletet keskeny osztópárkány zárja le. A legfelső szinten fekvő téglalap alakú mezzaninablakok sorakoznak. A középtengelyben itt is ikerablak nyílik. A timpanon mögött attikafal húzódik, melynek két szélén egy-egy mitológiai szoboralak áll. Középen volutás, vázával koronázott oromdíszt emelkedik. Az épületet manzárdtető zárja le, amelyen ovális padlásablakok nyílnak. A rajztechnika tiszta, világos, precíz. *Ettmayer* a művet lavírozással árnyékolta.

A Vácon készült rajzok egy része létező épületeket mutat be. Kettő közülük magát az intézményt ábrázolja: egyemeletes, nyújtott U alaprajzú, egytraktusos iskola, az udvari oldalon végigfutó folyosóval. A kétkarú, egyenes lépcsőket a középtengelyben lévő bejáratra tengelyesen tükrözve, szimmetrikusan helyezték el. A homlokzat 5-3-5-5-5-3-5 axisos, a középső és a háromtengelyes részeken enyhe kiülések rizalitok ugranak előre. A kapu, valamint a középrizalit emeleti ablakai félkörívesek. A bejárat felett három tengelyben falpillérekre és gyámokra támaszkodó erkély húzódik. A homlokzat kialakítása dísztelen, egyszerű. A szokásoknak megfelelően az alaprajzot rózsaszínnel jelezték, míg az emeleti ablakok zsalugátereit okkeres árnyalattal lavírozták. A főhomlokzatot bemutató

⁹⁹⁴ MPRLK TERVAJZOK, V 48. Jelezve jobbra lent: „Joannis Ettmayer A° MDCCLXVI.” 41×31 cm.; V 46. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

rajzot *Vlasits Ferenc* készítette (37. kép),⁹⁹⁵ a hátsó oldal képe pedig *Wappner Lőrinc* munkája.⁹⁹⁶

37. kép

Míg *Vlasits* műve a főhomlokzat alatt a földszint alaprajzát, *Wappneré* az emeleti alaprajzot ábrázolja. Az előbbi művön egy kisebb hiba is felfedezhető, ui. az alaprajzon nem jelölték a rizalitokat. Ennek ellenére mindkét alkotás gondos munka, valószínűleg rajzolási feladat lehetett.

Ebbe a csoportba tartozik *Kende Mihálynak Christoph Anton Migazzi* váci püspök nyaralója, a *Migazziburg* keleti homlokzatáról készített rajza is,⁹⁹⁷ valamint *Mátay Ferenc* alkotása, ami a váci püspöki palota nyugati homlokzatát mutatja be.⁹⁹⁸ Az utóbbit kiegészíti

⁹⁹⁵ MPRKL TERVRAJZOK, Piaristica. Vác, Theresianum. Jelezve lent: „Prospectus partis orientalis Collegii Theresiani. Fecit Franciscus Vlasits Human: I An: in Coll: Reg: Theres: Vaciensi. 1779.” Jelezve hátul kézírással: „Fasc. 2. M. 7. Delineatio Theresiani Vaciensis, 1779.”; Repr.: KISPARTI 1922, I-II. tábla.

⁹⁹⁶ MPRKL TERVRAJZOK, Piaristica. Vác, Theresianum. Jelezve középen: „Facies Occidentalis Collegii Theresiani Vaciensis. Fecit Laurentius Wappner Philosophus Primi Anni in Eodem Collegio. Anno M.DCC.LXX.IX.” Jelezve hátul kézírással: „Ad Forulum 28^{sum}. Delineatio Theresiani Vaciensis.”; Repr.: KISPARTI 1922, I-II. tábla.

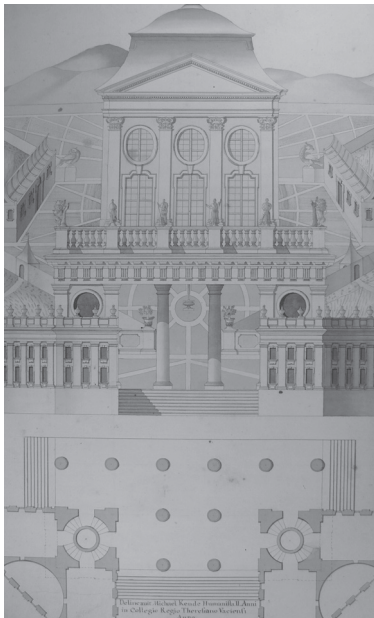
⁹⁹⁷ MPRKL TERVRAJZOK, V 34. Jelezve lent: „Facies orientalis Migazziburg. Fecit Michael Kende Humanista II. Anni in Collegio Regio Theresiano Vaciensi. Anno: M. DCC. LXX. IX.” 43×59 cm.; V 33.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOIZER 1957, 111.; PEST MEGYE MŰEMLÉKEI, 570.

⁹⁹⁸ MPRKL TERVRAJZOK, V 35. Jelezve középen: „Facies Septemtrionalis Domus Card. A Migazzi. Fecit Franciscus Mátay Philosophus II. Anni in Colleg. Reg. Theres. Vaciensi. 1779.” 43×59 cm.; V 39.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOIZER 1957, 110.; PEST MEGYE MŰEMLÉKEI, 135.

még két név-, hely- és dátummegjelölés nélküli mű, amelyen a palota földszintjének és első, valamint második emeletének az alaprajza látható.⁹⁹⁹

38.kép

megrajzolt lépcsősor szakítja meg, amin egy dór oszloppár áll. A párkányzat felett szoboralakkokkal díszített balusztrád húzódik. A mögötte kiemelkedő pavilon egy kastély háromtengelyes, pilaszterekkel tagolt középrizalitját mintázza gyámos ablakokkal, amelyek felett ovális ökörszemablakok nyílnak. A timpanon fölé manzárdtető emelkedik. Ennek a különös építménynek a félbevágott nyolcszögű, centrális alaprajzát a lap alján tekinthetjük meg: a palotahomlokzatot formázó szárnyak a pavilon oldalsó tartópillérei, amelyekben húzott karú lépcsők kaptak helyet.

A rajzolás módjából, a feliratok betűtípusainak hasonlóságából és az alkotásokon feltüntetett 1779-es évszámból az következik, hogy ezek a munkák összetartoznak. Valószínűsíthető, hogy egyazon feladat különböző megoldásai. Az építészeti rajzolást gyakoroltathatták rajtuk, meglévő épületek ábrázolásával. Mindazonáltal az is lehetséges, hogy a hallgatók a tatai *Studium Cameraticum*ban bevett gyakorlathoz hasonlóan az épületek tervrajzait másolták le.

Figyelemreméltó *Kende Mihály* 1780-ban készült munkája, ami egy díszarchitektúrát, ill. egy franciakerertet ábrázol (38. kép).¹⁰⁰⁰ A lap közepén húzódó egyemeletes, palotahomlokzatszerű pillérek vagy szárnyépületeket egy más léptékben

⁹⁹⁹ Földszint és első emelet: MPRKL TERVAJAZOK, V36a. 44×57 cm.; V 40:1.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

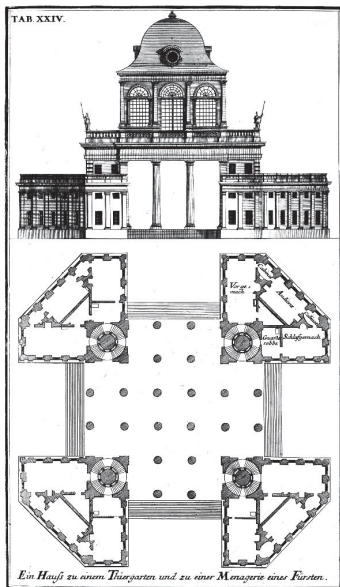
Második emelet: MPRKL TERVAJAZOK, V 36b. 36×65 cm.; V 40:2.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰⁰⁰ MPRKL TERVAJAZOK, V 37. Jelemez lent középen: Delineavit Michael Kende Humanista II. Anni in Collegio Regio Theresiano Vacienti Anno M.DCC.LXXX." 65×47 cm.; V 41.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

A pillérek közti középrészen kereszt alakban két-két oszlopsor húzódik. E mögött a diszarchitektúra mögött egy kerti épületektől övezett franciakert látható, amelyet egyrészt kiterítve, másrészt perspektivikusan ábrázolt a rajzoló. A horizontot lankás dombok zárják le. *Kende* összecsúsztatta a különböző térsíkokat, a léptékeket pedig váltogatta. A rajztechnika precíz, átlátható, a lavírozás gondos, a munka színvonala kiemelkedő. A mű metszetelőképét *Leonhard Christoph Sturm* „Anweisung, Grosser Herren Palläste” című könyvében találhatjuk meg (39. kép). Az eredeti ábrázolás egy fejedelmi állatkert díszéptménységét szemlélteti.¹⁰⁰¹ A kert *Kende* kiegészítése, aki az oldalpillérként funkcionáló tömbök alaprajzát viszont leegyszerűsítette. A pavilonépületet az

39. kép

eredeti metszeten félköríves ablakok és féloszlopok tagolják, valamint kupolaszerű, magas, íves tető koronázza. Ennek a részletnek a megváltoztatása nézeteim szerint a hazai ízlés hatásával magyarázható: a váci növendék a német rokokó pavilont egy olyan építménnyel cserélte fel, ami a gödöllői kastélytípus középrizalit-kialakításának a jegyeit viseli magán.

A fenti alkotásokból kitűnik, hogy a Tatán készített műveket német, a váci alkotásokat pedig latin nyelven szignálták vagy feliratozták. Ez nem meglepő, hiszen a *Studium*

Cameraticum tanítási nyelve a német volt,¹⁰⁰² míg a konviktusban hagyományos latin oktatás folyt; s nem csupán Vácon, hanem Kalocsán és a kecskeméti rendházban is.

40. kép

ábrázoló rajza a kalocsai érseki konviktusból került be a központi levéltárba (40. kép).¹⁰⁰³

¹⁰⁰¹ STURM 1718c, Tab. XXIV. „Ein Haus zu einem Thiergarten und zu einer Menagerie eines Fürsten.”

¹⁰⁰² HEGYI 1982, 236.

¹⁰⁰³ MPRKL TERVRAJZOK, V 82. Jelezve jobbra lent: „delineauit Joanes Talian de Vizek Coloce e Convictus Suae Excellentiae.” 26×43 cm.; V 72.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus)

Vizeki Talián János toszkán kolonnádot

Az oszlopsor hat támaszból áll, s gerendázata felett fonatdíszes kórácsos mellvéd húzódik. A növendék a homlok- és alaprajzot is elkészítette, majd lavírozással árnyékolta a tagozatokat.

Hamar Antal munkája egy ötnyílású, félköríves árkádokból álló diadalkapu, amelynek szélső átjárói a középső háromnál alacsonyabbak. A homlokzatot fesztondíszes fejezetű ión oszlopok tagolják. A fogrovatos főpárkány az oszlopok felett előreugrik. Az attikán tropaeum emelkedik, melynek címerében *Mária Terézia* monogramja olvasható.¹⁰⁰⁴ Ezen a művön is homlokzat- és alaprajz kapott helyet (41. kép).

A rajztechnika precíz, az építészeti tagozatokat igényesen lavírozott árnyékolással emelték ki.

Joseph Oberdorff alul toszkán, felül dór féloszloppárokkal tagolt, egyemeletes loggiát ábrázoló, 1770-ben készített rajza nem fölmérés, hanem önálló alkotás, esetleg mintakönyv alapján készült parafrázis (42. kép).

Erre a jobb alsó sarokba írt szignatúra utal: „*Concepit, ac Delineavit Josephus Oberdorff [...]*”, tehát „*kigondolta és lerajzolta Joseph Oberdorff*”.¹⁰⁰⁵ A mű technikailag és színvonalában az előző kettővel rokon.

A következő kalocsai alkotás *b. Johann Thünefeldt* rajza 1770-ből, ami valószínűleg egy templomhomlokzatot

41. kép

42. kép

2008.05.09. 16:00.

¹⁰⁰⁴ MPRLK TERVRAJZOK, V 83. Jelezve jobbra lent: „Delineavit Antonius Hamar e Conv. Archi Ep. Colocien.” 66×46 cm.; V 73.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰⁰⁵ MPRLK TERVRAJZOK, V 84. Jelezve jobbra lent: „Concepit, ac Delineavit Josephus Oberdorff e C. A. B. Colociae A^o 1770°.” 43×65 cm.; V 74.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus)

ábrázol (43. kép).¹⁰⁰⁶ A kétszintes homlokzatot egy hatalmas timpanon zárja le. Az alkotó megadta mind a földszint, mind az emelet alaprajzát. Az alsó szintet dór féloszlopok tagolják, a köztük lévő mezőket pedig hasonló félpilaszterek keretezik. Az emelet tagolása hasonló, csak ezt íon rendben alakították ki. Az osztó- és zárópárkány az oszloprendeknek megfelelő. Alul félköríves fülkék sorakoznak, amelyekben vázák állnak. Felettük domborművekkel díszített falmezők láthatók. A szabadonálló oszlopokkal keretezett félköríves kapu középen nyílik.

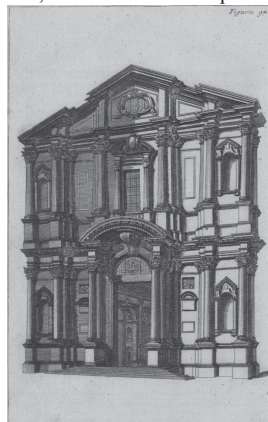
43. kép

A rajz véleményem szerint *Andrea Pozzo* „*Perspectiva pictorum*”-ának két metszetére vezethető vissza, ami ortografikusan és perspektivikusan ábrázolja egy templom kulisszahomlokzatát (44. kép).¹⁰⁰⁷

Az alapkonceptió itt is ugyanaz, mint a kalocsai munkán: két emelet, jelen esetben háromnegyedoszlopokkal való tagolás és timpanonos lezárás. A középtengely melletti axisok azonban *Pozzónál* a többinél jóval keskenyebbek, és csak a szélsőket tagolják félköríves, timpanonos falfülkék. Az oszloprend itt mindkét szinten a

Az osztópárkány itt megszakad, és egy szegmensíves oromzat emelkedik fölé. Az emeleten egyenes záródású ablakok sorakoznak, felettük szegmensíves fülkék kaptak helyet. A középső tengelyben nyíló ablak félköríves, és egy szegmensíves oromzattal egészül ki. A timpanonban az alsóbb szinteken látható architektonikus tagolás folytatódik. A pillérek által elválasztott mezőkben kartusok helyezkednek el. *Thünefeldt* rajztechnikája is precíz, letisztult. A műre jellemző a finom árnyékolás, a földszint és a timpanon falmezői pedig enyhe

rózsaszínes árnyalatot

44. kép

2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOJZER 1957, 107.

¹⁰⁰⁶ MPKRL TERVRAJZOK, V 41. Jelezve jobbra lent: „Delineauit Joannes L. B: Thünefeldt Colocae e C: A: B: A^o 1770^a.” 57×43 cm.; V 44.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

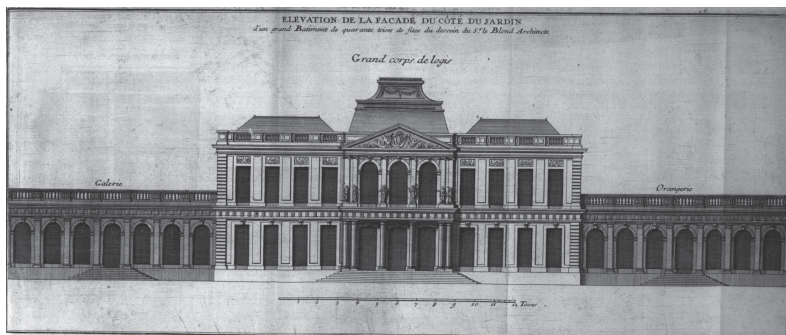
¹⁰⁰⁷ POZZO 1709, II. Figg. 93-94. „Geometrische Facciata oder Vordertheil der obigen Kirche Figura 93.”; A kalocsai érseki gyűjtemény könyvjegyzékeiben az ezzel szinte teljesen azonos 1719-es kiadást tüntették fel. Lásd: 858. jegyzet.

korinthoszi. Az osztópárkányt a kapu szintén megszakítja, a szegmensíves oromzat kialakítása azonban díszesebb. Az emeleten nyíló középső ablakot ion háromnegyedoszlopok keretezik, szegmensíves timpanonját pedig címerpajzs díszíti. A két művet összevetve megállapítható, hogy a kalocsai növendék kezei alól nem szolgál másolat, hanem a könyvben látott metszet alapkoncepcióját és architektonikus kereteit megtartó, egyéni parafrázis került ki.

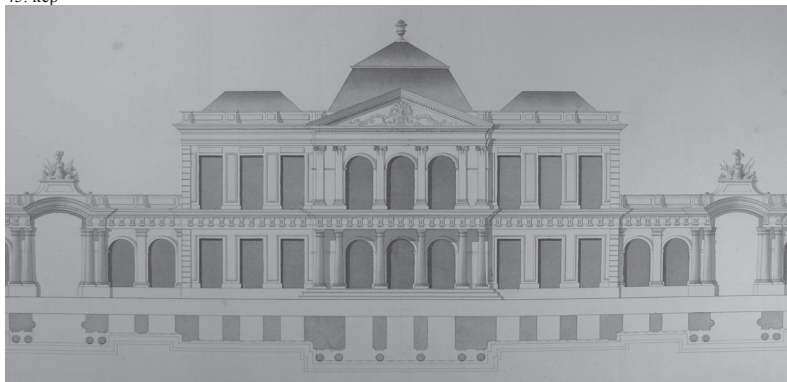
Szuporányi Mihály hasonló kivitelű, azonban egy egyemeletes kastély homlokzatát és annak alaprajzát ábrázoló rajzot készített (46. kép).¹⁰⁰⁸ A 3-3-3 tengelyes homlokzaton középrizalit ugrik előre. A földszinten ezt dór oszlopok tagolják. A széleken a sarkokról behúzott oszloppárok kaptak helyet. Az emeleten ugyanilyen ritmusban ion pilaszterek sorakoznak. A középrészen magas, félköríves franciaablakok nyílnak, amit fogrovas, domborművel díszített timpanon és egy manzárdtető koronáz. A dór osztópárkány az armírozott sarkú oldalszárnnyakon is végigfut, amelyeken egyenes záródású franciaablakok láthatók. A főpárkány felett alacsony attika húzódik. A középrészt és a szárnyakat pavilonyszerűen külön-külön tető fedi. Az épülethez kétoldalt öttengelyes, dór pilaszterekkel tagolt loggiák csatlakoznak, s ezeket középen hasonló oszloppárokkal keretezett, szegmensíves, felül tropaeumokkal díszített kapuk törik át. A rajzról első ránézésre meg lehet állapítani, hogy a klasszicizáló francia barokk stílusjegyeit viseli magán. Közvetlen előképe *Sturm Daviler*-fordításának 1725-ös kiadásában található meg (45. kép).¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁸ MPRKL TERVRAJZOK, V 42. Jelezve jobbra lent: „Delineauit Michael Szuporányi Colociae e C: A: B: 1170^a.” 72×42 cm.; V 45.
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰⁰⁹ DAVILER 1725, Tab. 83. „Elevation de la façade du côté du jardin d’un grand Batiment de quarante toises de face du dessein du S^r le Blond Architecte.”

45. kép

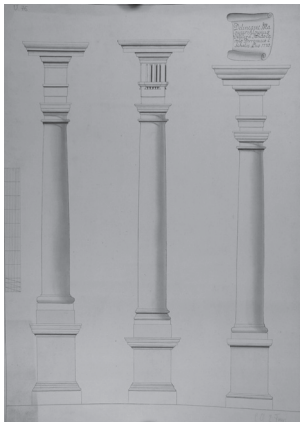
46. kép

Az eredeti metszeten néhány részletforma gazdagabb: a manzárdtetőt ívesen alakították ki, az emeleti ablakok felett domborműves mezők sorakoznak, az alacsony attika helyén balusztrád húzódik, a rizalit dór oszlopai felett szobrok állnak, valamint a loggiák hosszabbak. *Szuporányi* a szegmensíves kapukat egy másik metszetről vette, amin az udvart körülvevő árkádsorok láthatók.¹⁰¹⁰ A *Sturm* féle fordításba az 1710-es francia kiadás metszetanyaga került bele, így kijelenthető, hogy a mű közvetlenül francia mintát követ.¹⁰¹¹ A kalocsai rajzok egyszerű, tiszta, vékony vonalakból épülnek fel. Az árnyékokat finom lavírozással jelenítették meg. A növendékek többféle előképre támaszkodtak: itáliai barokk templomhomlokzatra, klasszicizáló francia kastélyra és minden bizonnyal az öt oszloprendet tárgyaló szakkönyvekre. Forrásanyaguk tehát heterogén volt, de ezt a sokoldalú formakincset sikeresen adaptálták.

¹⁰¹⁰ Uo. Tab. 84.

¹⁰¹¹ DAVILER 1710, Pl. 63. N, Pl. 63. P.

A pesti rendházból is fennmaradt egy építészeti rajz. *Naller Alajos*, későbbi építészettanár¹⁰¹² készített itt egy toszkán és dór oszloprendeket ábrázoló tanulmányt (47. kép).¹⁰¹³

47. kép

Életrajzi adatai alapján beazonosítható, hogy a mű Pesten készült.¹⁰¹⁴ Ez az alkotás annyiban különbözik az említett tervektől, hogy az építészeti formatan elemeit mutatja be, az alaktan gyakorlására szolgáló rajzok egyik szép példája. Több előképe is lehetett, hiszen a XVI. századot követő kétszáz évben az oszloprendeket taglaló szakkönyvek egész garmadája jelent meg. Talán *Johann Friedrich Penther* „*Anleitung*”-jének második könyve szolgálhatott mintául, ami a szerző rendelkezésére állt a pesti könyvtárban.¹⁰¹⁵

Naller egy diadalívszerűen kialakított kapuzatot ábrázoló tervet is

hátrahagyott, amit Szencen készített az 1771-es évben (48. kép).¹⁰¹⁶ A félköríves nyílást toszkán oszloppárok övezik. A párkány felett attikafal emelkedik, amit a támaszok ritmusában kögolyók díszítenek. A klasszicizáló hatású rajzon az architektonikus elemeket a határozott árnyékolás szépen kiemeli.

Ettinger Alajos 1768-tól 1770-ig a kalocsai konviktus, majd pedig 1772-től 1785-ig a váci *Theresianum* építészettanára volt.¹⁰¹⁷

48. kép

¹⁰¹² CATALOGUS OSChP 1998, 277.

¹⁰¹³ MPRKL TERVRAJZOK, V 76. Jelezve jobbra fent: „Delineauit Magister Aloisius Naller a Sancto Carolo Borromeo e Scholis Piis 1770.” 45×31 cm.; V 66.
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰¹⁴ CATALOGUS OSChP 1998, 277.

¹⁰¹⁵ PENTHER 1746, Tab. XIV, Tab. XVIII.

¹⁰¹⁶ MPRKL TERVRAJZOK, V 77. Jelezve jobbra lent: Delineauit Cl. Aloisius Naller Szempczini 1771.” 52×35 cm.; V 67.
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

A levéltár őriz egy általa készített tervet, amin egy gloriett ortografikus képét és alaprajzát láthatjuk. Mivel a lapon évszám és helymegjelölés nem található, nem lehet tudni, hogy melyik intézményben készült.¹⁰¹⁸ A nyolcszögű építmény cikkelyes kupolás tetejét korinthoszi oszlopok tartják. A rajz kiválóan példázza, hogy a piaristák nem csupán nagyszabású épületekkel, hanem kisebb, kerti építményekkel, kapukkal és egyéb, az építészethez tartozó „műtárgyakkal” is foglalkoztak.

A levéltár anyagában több ilyen alkotás szerepel. Fennmaradt egy igen kvalitásos rajz, ami egy kannelúrázatlan és egy kannelúrázott dór oszlopot ábrázol. A művet egy bizonyos *Turóczy István* szignálta, a felirata pedig a következő: „*Dorische Saullen Ordnung, wovon die erste ohne, die zweyte mit Canneluren, od. Aushöhlungen versehen ist*” (49. kép).¹⁰¹⁹

49. kép

Turóczy amúgy az oszlopokon kívül egy nyolcszögletű kerti pavilon alaprajzát is hátrahagyta.¹⁰²⁰ Az archívum ezeken a műveken kívül még őriz egy-két olyan név- és helymegjelölés nélküli rajzot, amin toszkán vagy dór oszloprendeket láthatunk.¹⁰²¹

A vácihoz és a kalocsaihoz hasonlóan a kecskeméti rendházból is fennmaradt egy olyan tervsorozat, amelynek darabjai minden bizonnyal összetartoztak. Nem mindegyik lapon találhatunk helymegjelölést, viszont a rajzok stílusa annyira megegyezik, hogy

közös provenienciájuk bizonyítottan tekinthető. A sorozat néhány tagján az 1799-es évszám szerepel, a terveket tehát a század végén készítették. Színvonaluk az eddig bemutatottakénál jóval alacsonyabb, a rajztudás semelyik növendéknél nem olyan biztos, mint azoknál, akiket eddig megismertünk.

50. kép

¹⁰¹⁷ CATALOGUS OSChP 1998, 106.

¹⁰¹⁸ MPKRL TERVRAJZOK, V 78. Jelezve középen: „Aloys Ettinger a Sa. Catharina.” 65×41 cm.; V 68. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOIZER 1957, 105.

¹⁰¹⁹ MPKRL TERVRAJZOK, V 85. Jelezve középen lent: „Stephanus Turóczy.” 47×34 cm.; V 75. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰²⁰ MPKRL TERVRAJZOK, V 67. Jelezve jobbra lent: „Stephanus Turóczy.” 51×40 cm.; V 58. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰²¹ MPKRL TERVRAJZOK, V 74.; Uo. V 80.

Sok helyen elnagyoltságot és leegyszerűsítést figyelhetünk meg. A terveket viszont több színnel lavírozták. Mivel a színezés egyes építészeti egységeket vagy tagozatokat emel ki, valószínűsíthető, hogy didaktikai célokat szolgált. Feltűnő egyes rajzok konzervatív, a század első felét idéző formavilága, ami azt valószínűsíti, hogy ezek jóval korábbi kiadványok, mintakönyvek alapján készültek.

Egy *Ferenc* nevű novícius 1799-ben egy emeletes palotát rajzolt le (50. kép).¹⁰²² A homlokzat öttengelyes, és ión óriáspilaszterek tagolják. Az egyenes záródású ablakokat a kötények és az oromzatok vertikálisan egybefogják. A középrizalitot negyed- és egész pilaszterek keretezik. Félköríves, vasrácsos kapu nyílik rajta, felette körácsos erkély ugrik előre. Az erkélyajtó kosárirves záródású. A rizalitot timpanon koronázza. Az épületet nyeregterítő fedi, amelyen timpanonos padlásablakok nyílnak. A rajztechnika egyszerű, elnagyolt, a részletek kidolgozatlanok.

Ennél a munkánál sokkal kidolgozottabb és biztosabb rajztudásról árulkodik *Johann Groszer* műve, ami egy diadalívszerű kapuzatot ábrázol (51. kép).¹⁰²³

51. kép

Homlokzata háromtengelyes, ahol a félköríves nyílás közepén helyezkedik el. Az oldalsó axisokban szalagkeretes, egyenes záródású ablakok láthatók, melyek oromzatait cseppdíszes táblák díszítik. A homlokzatot kompozit féloszloppárok tagolják. Ezekről – mivel alaprajzot nem közöltek – nem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy fél- vagy háromnegyedoszlopok, esetleg pilaszterek-e. A középső traktus előreugrik, felette attikafal emelkedik, amin vázadíszekek láthatók. A kapuzatot alacsony manzárdtető fedi le. Főként az ablakok részletformáiból látható, hogy erre az alkotásra a klasszicizáló későbarokk ízlés hatott.

A fenténél alacsonyabb színvonalat képvisel *Michael Schönbauer* novícius két rajza. A növendék tudása elmaradt *Groszeré* mögött, s művei egyáltalán nem olyan részletesek. Az egyik lap egy földszintes kúria homlokzatát és alaprajzát ábrázolja. Az épület kéttraktusos és kilenc tengelyes. A két-két szélső tengely a homlokzatrajz tanúsága szerint rizalitot alkot, amit azonban az alaprajzon nem jelölt a szerző.

¹⁰²² MPRLK TERVRAJZOK, V 50b. Jelezve középen lent: „d. Franc. Ketskem. in Novit. 1799.” 19×31 cm.; V 48:6.

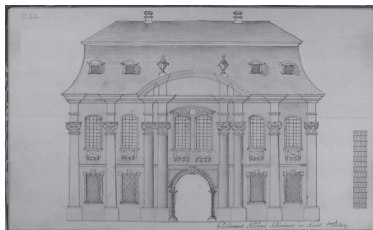
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰²³ MPRLK TERVRAJZOK, V 50d. Jelezve jobbra lent: „Delineavit Joannes Groszer Anno 1799.” 27×37 cm.; V 48:5.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

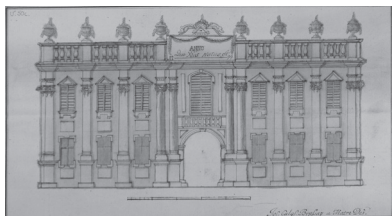
A középben lévő kapu előreugrik és egy kis timpanon emeli ki. A házon magas manzárdtető emelkedik.¹⁰²⁴

Schönbauer következő műve egy emeletes palota homlokzata. Az épület öttengelyes, és ión óriáspilaszterek tagolják. A földszinten egyenes záródású ablakok

52. kép sorakoznak, felettük keskeny osztópárkány húzódik. Az emeleti ablakok szegmensívesek. A középrészt féloszloppárok övezik és egy nagy, szegmensíves timpanon zárja le. A kapu félköríves, felette szegmensíves oromzattal egybefogott ikerablak nyílik. Az épületet magas manzárdtető fedi, amelyen kis padlásablakok sorakoznak. Az emeleti ablakok kötényei cseppdíszesek (52. kép).¹⁰²⁵ Bár az architektonikus kialakítás első pillantásra konzervatív, a hangsúlyos guttából mégis arra következtethetünk, hogy a mintája kortárs, vagy a század utolsó harmadából származó épület lehetett. Szeretném hangsúlyozni, hogy a mindez természetesen csak feltételezés, s csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a hiányos rajztudás és a leegyszerűsítés, a részletek elhagyása bizonytalanná teszi a lapokon ábrázolt épületek stílárís besorolását.

Hasonló képzettségéről árulkodik Brassay József három tervlapja is. Az egyik egy héttengelyes, emeletes palotát ábrázol. A homlokzatot fesztondíszes ión óriáspilaszterek tagolják, a nyílások alatt faltükrök sorakoznak. Az emeleti ablakok timpanonosak. A középső axist féloszloppárok keretezik. A szegmensíves kapu felett balusztrád húzódik, az emeleti ablak itt szegmensíves. A középrészt attika zárja le, amelyen a következő felirat

olvasható: „Anno Quo Xtus Natus est 1799”.

Ezt egy Isten szeme motívummal díszített oromdísz koronázza. A főpárkány felett vázadíszes balusztrád fut végig (53. kép).¹⁰²⁶

53. kép

¹⁰²⁴ MPKRL TERVRAJZOK, V 50h. Jelezve jobbra lent: „Delineavit Michael Schönbauer In Nov. Ketskemetini.” 25×22 cm.; V 48:7.

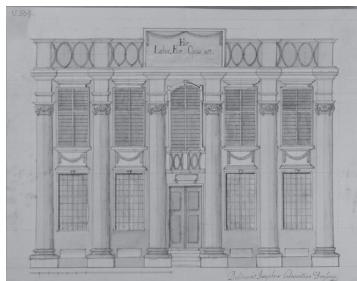
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOIZER 1957, 107.

¹⁰²⁵ MPKRL TERVRAJZOK, V 50a. Jelezve jobbra lent: Delineavit Michael Schönbauer in Novit. Ketskem.” 23×37 cm.; V 48:9.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

A következő Brassay féle lapon egy öttengelyes, emeletes városi házat figyelhetünk meg. A homlokzaton óriás féloszlopok sorakoznak, amelyek volutás fejezeteit füzérek díszítik. A nyílások egyenes záródásúak, és túlzottan nagyméretűek. Az emeleti ablakok kötényei fesztondiszesek. A középső tengelyben szegmensíves ablak nyílik, ennek a kötényét szalagdiszes dekoráció borítja. A csonka főpárkány felett hasonló attika húzódik, melynek középrészén a „*Hic Labor, Hoc Opus est*” felirat olvasható (54. kép).¹⁰²⁷ Nyilvánvaló, hogy a rajz alapján a házat nem lehetne megépíteni: az ablakok eltűzött méretei miatt nem maradna hely a válaszfalaknak, a csonkapárkány és az attika pedig olyannyira ráül a felső szint ablaksorára, hogy a tetőgerendák felfektetése lehetetlenné válna.

A színek viszont kiemelik a különféle architektonikus elemeket. A féloszlopokat halvány rózsaszínnel, az oszloplábazatokat és fejezeteiket okkerrel, a falsíkokat barnával, valamint az emeleti ablakok zsaluit zölddel lavírozták. Nézeteim szerint ez a fajta polikrómia a fentemlített didaktikai szándék megnyilvánulása: csakúgy, mint a többi rajzon a részek elkülönítésével az egyes

54. kép

építészeti elemek egymáshoz való viszonyát kívánták szemléltetni. A fesztondiszes itt is arra engednek következtetni, hogy egy olyan épület vagy metszet lehetett a modell, ami a század utolsó évtizedeinek ízlésvilágát jelenítette meg.

Brassay harmadik munkája egy egyemeletes palotát vagy kastélyt ábrázol, amit akár a rajz után is meg lehetne építeni. Az épület a század közepének az ízlésvilágát tükrözi. A kilenc tengelyes homlokzaton a három középső axis előreugrik. A lábazatszerű földszint vízszintesen sávozott és keskeny osztópárkánnyal zárt. A sarkokat pilaszterek hangsúlyozzák. A faltükrök között sorakozó emeleti ablakokat kötény és tükördiszes oromzat egészíti ki. A vasrácsos, félköríves kapu felett egy erkélyajtó nagyságú szegmensíves nyílás kapott helyet. A középső tengely szegmensíves timpanon koronázza,

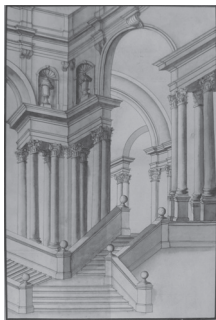
¹⁰²⁶ MPRKL TERVRAJZOK, V 50c. Jelezve jobbra lent: „Jos. Calas. Brassay a Matre Dei.” 18×33 cm.; V 48:4. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰²⁷ MPRKL TERVRAJZOK, V 50f. Jelezve jobbra lent: „Delineavit Josephus Calasantius Brassay.” 20×26 cm.; V 48:2. <http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

amelyen az Isten szeme motívum látható. Az épületet timpanonos padlásablakkal tarkított, magas manzárdtető fedi.¹⁰²⁸

A kecskeméti rajzok közül talán *Bajzik József*, elsőéves novícius műve a legegyszerűbb, ami egy kétemeletes házát ábrázol. A kilenc tengelyes homlokzatot vízszintesen erőteljes párkányok tagolják, függőlegesen pedig pilaszterek osztják három részre. A kapu közepén nyílik, az ablakok egyszerűek, s a legfelső szinten timpanonosak. A középső tengelyt szegmensíves oromzat koronázza.¹⁰²⁹ Az épületen timpanonos padlásablakkal tagolt nyeregteret emelkedik. *Bajzik* részletformákat egyáltalán nem ábrázolt. A rajztechnika egyszerű, már-már kezdetleges, a kidolgozás pontatlan.

A piarista levéltár tervanyagából bemutatott munkák alapján látható, hogy a kegyesrendi iskolákban széles forrásanyagra támaszkodtak. Nézetem szerint a művek minőségbeli különbségei nem csupán készítőik tehetségét vagy tehetségtelenségét tükrözik. Nyilvánvaló, hogy az építészeti rajzolást a mérnökképző intézetekben, valamint a rajziskolákban tanították a legmagasabb színvonalon. Mivel az olyan nemesi akadémiákon, mint a váci *Theresianum* vagy a kalocsai érseki konviktus komoly *architectura*-oktatás folyt – és ez a tárgy az elitnevelés részét képezte – az építészeti rajzot is a megfelelő módon meg kellett tanítani. A kalocsai rendházban is megismerkedtek az építészettel, de a fennmaradt tervanyagból arra lehet következtetni, hogy nem olyan precizitással, mint az

55. kép

¹⁰²⁸ MPRKL TERVRAJZOK, V 50e. Jelezve jobbra lent: „Delineavit Josephus Calasantius Brassay a Matrae Dei.” 21×35 cm.; V 48:3.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.; Repr.: MOIZER 1957, 106.

¹⁰²⁹ MPRKL TERVRAJZOK, V 50g. Jelezve jobbra lent: „Dep. Josephus Bajzik Novit. 1ma anni Ketskem.” 17×20 cm.; V 48:1.

<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

A piarista intézményekben a XVIII. század után, a korai klasszicizmus idején is tovább folyt az építészeti rajz tanítása. *Stefka Antaltól*, a budai királyi palotát madártávlatban ábrázoló rajz alkotójától fennmaradt egy perspektíva-tanulmány, ami *Andrea Pozzo* és *Giovanni Battista Piranesi* metszeteire emlékeztet. *Stefkának* nem sikerült megoldania a feladatot, a távlat láthatóan hibás (55. kép).¹⁰³⁰ A XIX. század első évtizedében készülhetett annak a görögkereszt alaprajzú, toszkán oszlopokon álló, timpanonos, kupolaszerű összetett tetővel fedett pavilonnak a rajza, amit *Johannes Hannuss* szignált (56. kép).¹⁰³¹ A tervet a drámaíró *Simai Kristóf* ellenőrizte, aki építészeti rajzolást is oktatott.

A két személy életrajzi adataiból következik, hogy Körmöcbányán találkozhattak, ahonnan az 1791-es születésű *Hannuss* 1808-ban távozott, mikor Trecsénben belépett a kegyesrendbe. *Simai* 1790-től 1825-ig tanított a városban, így a rajz elkészítésének ideje az 1800 utáni időszak lehetett. Kvalitásos, precíz munka, méltó ahhoz a *Hannuss*hoz, aki 1821-től az építészettanára lett Kolozsváron.¹⁰³²

A piarista rajzoktatás magas színvonalát tükrözi az a szignálatlan munka is, amelyik egy kerek, toszkán oszlopsorral övezett gloriettet ábrázol. Az építményt összenyomott hagymakupolára emlékeztető tagolt tető fedi. A krepidómán fesztondíszes vázák sorakoznak (57. kép).¹⁰³³

56. kép

57. kép

A fentiekben bemutatott művek a kegyesrend központi levéltárában őrzött hasonló dokumentumoknak csupán a töredékét képezik. Az értekezés során egyáltalán nem foglalkoztam a „*Piaristica*” (*P*) anyaggal, ami a megépült, vagy megépítésre szánt épületek építészek által készített terveit tartalmazza. A levéltári rendszerben ezektől külön kezelik azokat a munkákat, amelyek szorosabban kapcsolódnak a jelen dolgozat témájához.

¹⁰³⁰ MPRKL TERVAJZOK, V 79. Jelezve jobbra lent: „Cler. No: Antonii Steffka S. Josepho Calasanczio.” 52×35 cm.; V 69.
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

¹⁰³¹ MPRKL TERVAJZOK, V 72. Jelezve lent: „S. Christophorus Simay e Sch. Piis Graph. Mag. – Mod. Delineavit Joannes Hannus.”

¹⁰³² Simairól: SZINYEI XII (1908), 1023-1027.; Hannussról: CATALOGUS OSChP 1998, 142.

¹⁰³³ MPRKL TERVAJZOK, V 73. 42×31 cm.; V 64.
<http://archivum.piar.hu/index2.htm?http&&archivum.piar.hu/leveltar/segedletek.htm> (Tervrajzkatalógus) 2008.05.09. 16:00.

Természetesen ezeknek az iskolai rajzoknak is csupán a töredékét tárgyaltam, de igyekeztem azokra a bizonyíthatóan összetartozó csoportokra ráirányítani a figyelmet, amelyekből kitűnik, hogy heterogén forrásanyagot adaptáltak, s ez a forrásanyag nagymértékben megegyezni látszik azzal, amire a szakirodalomban feldolgozott iskolákban is támaszkodtak. Az itt közölt tervek azokat a tendenciákat tükrözik, amelyeket a szenci és tatai, valamint a kolozsvári piarista oktatási intézményekben is megfigyelhettünk.¹⁰³⁴

VII. TANULSÁGOK

VII. 1. AZ ÉPÍTÉSZETI ISMERETEK RECEPCIÓJÁNAK KERETEI

A dolgozatban különböző jellegű, a XVIII. század második felének magyarországi és erdélyi építészeti műveltségére vonatkozó forrásokat ismerhettünk meg. A fentiekben bemutatott, igen heterogén anyag természetesen korántsem teljes, hiszen valószínű, hogy számos kárpát-medencei levéltárban hasonló dokumentumok lappanganak, amelyek feltárása és áttekintése egyetlen kutató számára beláthatatlan feladat. Meg kellett tehát húzni a kutatás határait, s így csupán a feldolgozott források adta lehetőségeken belül tehetünk kísérletet bizonyos konklúziók levonására. Mindebből az következik, hogy a jövőben esetlegesen felbukkanó újabb dokumentumok a kialakított képet tovább árnyalhatják.

Az iskolai előadások, a vizsgatételsorok, az intézményi könyvtárak katalógusai, valamint a fentiekben tárgyalt rajzok mind-mind azt az ismeretanyagot tartalmazzák, amit a matematika keretein belül oktatott *architectura civilis*ből a különféle közép- vagy felsőfokú tanintézetek növendékei elsajátíthattak. Ezeket a forrásokat a főpapi, főnemesi és polgári könyvtárak jegyzékei egészítik ki, amelyek segítségével a magánúton megszerezhető tudásról alkothattunk képet.

Megfigyelhettük, hogy az egyes forrástípusok szigorúan véve nem választhatók el egymástól. Az iskolai előadások a matematika-tankönyvek építészeti fejezeteinek tagolását és tárgyalásmódját követik, s anyaguk nagymértékben megegyezik a hasonló tárgyú hazai

¹⁰³⁴ DÁVID 1978.; HEGYI 1978.; HEGYI 1982.; A rajziskolákat azért nem hoztam e helyen szóba, mert más jellegű intézmények voltak, mint a gimnáziumok, konviktusok, vagy a kolozsvári egyetem. A rajziskolákról lásd: SZABOLCSI 1972.; SZABOLCSI 1973.; SZABOLCSI 1976.; KOPASZ 1978.; KOWALSKÁ 2007.

kiadványokéval. Tartalmukra és felépítésükre a tankönyveken kívül felhasznált külföldi építészeti szakirodalom is hatással volt. A század során kiadott vizsgatételsorok kérdései indirekt módon ugyanazt a műveltséganyagot közvetítik, hiszen a növendékeknek a tankönyvekben vagy a diktálás útján leírt iskolai előadásokban foglalt tananyagról kellett számot adniuk.

Az írott dokumentumokból kirajzolódik, hogy mind a források, mind a tárgyalásmód és a problémafelvetés tekintetében a hazai építészeti irodalom legfőképpen a *cinquecento* humanista traktátusaira, az érett barokk kiadványokra, valamint a XVIII. század első felének és közepének német szakkönyveire támaszkodott, s ezzel a közel háromszáz éves vitruviánus hagyományrendszer részévé vált. A kéziratok leginkább az építészeti gyakorlati oldalával foglalkoznak, az esetleges esztétikai kérdéseket csupán röviden, a vitruviusi fogalomrendszer keretein belül tárgyalják. A hagyományos traktátusokra és matematika-tankönyvekre épülő szövegeket a hármas követelmény, a *firmitas* vagy *soliditas* (tartósság, szilárdság), az *utilitas* vagy *commoditas* (célszerűség, kényelem) és a *venustas* vagy *pulchritudo* (szépség, kellemes megjelenés) alapján tagolták. Ezeken a fogalmakon kívül általában két, a *venustashoz* kapcsolódó esztétikai kategóriával, a *szimmetriával* (aránnyal) és az *eurüthmiával* (harmóniával) találkozunk. Az irodalmi hagyományokból adódóan értelmezésük nem egységes: a felhasznált forrásoktól függően hol eredeti jelentésükben arányosságként és harmóniaként szerepelnek,¹⁰³⁵ hol pedig XVII. századi francia előzményekre visszavezethetően – főként a német tankönyvirodalom közvetítésével – az *eurüthmiát* a modern tükörszimmetriával azonosítják.¹⁰³⁶ Egyes dokumentumokban a vitruviánus építészeti elmélet egy másik fontos elve, a tartalom és a forma egységét kifejező *decorum* is megjelenik.¹⁰³⁷ Bizonyos művekben a hagyományos felosztás háttérbe szorul, esztétikai fogalmak pedig egyáltalán nem szerepelnek. Mindez arra vezethető vissza, hogy az ilyen szövegek kifejezetten az építészeti gyakorlati oldalával, mérnöki feladatokkal foglalkoznak.¹⁰³⁸ Ez a különbség a vizsgatételsoroknál is megfigyelhető.¹⁰³⁹

¹⁰³⁵ UM 1755.

¹⁰³⁶ MAROSVÁSÁRHÉLY, TELEKI-BÓLYAI KÖNYVTÁR Ms 72.; OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 3726.; OSZK Kézirattár, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 2722.; A következő kézirat a szimmetria fogalmát azonosítja a modern tükörszimmetriával: OSZK Kézirattár, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 3598.; Az eurüthmiát Claude Perrault nyomán többek között Christian Wolff is azonosította a tükörszimmetriával. Lásd: II. 1. fejezet.

¹⁰³⁷ UM 1755.; OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 3726.

¹⁰³⁸ VEK KÉZIRATTÁR, 219.283. sz. kézirat; Bibő 1978, 43-46. OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, FOL. LAT. 79.; Bibő 1978, 56-60. MOL N. 22. (József nádor titkos levéltára) 124-130. rakszám: 7 db folió-méretű, bőrből kötött kézirat. A polgári építészetéről szóló a 126. számú kötet; EFK H. IV. 56.

¹⁰³⁹ A hármas követelményt tartalmazó tételsorok: GAUDI 1765.; FRIVALDSZKY 1767.; SPAITS 1767.; SCHAFFRATH 1769.; SPAITS 1769.; DAVID 1771.; MATERIA TENTAMINIS 1775.; LANG 1779.; KÖPPOLD 1780.; BRANISCHA 1804.; OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 3917. 1806-ból, Keszthelyről.

Néhány munka röviden az építészet történetét is érinti, ami felekezettől függetlenül a keresztény üdvtörténetbe ágyazva szerepel.¹⁰⁴⁰ A salamoni templomra való hivatkozás mind katolikus, mind protestáns részről a középkori előzményeket felhasználó későreneszánsz és barokk traktátus-irodalomban gyökerezik.¹⁰⁴¹ Ezek a vallásos szemléletű történeti áttekintések leginkább a Bibliára és az antik auctorokra, főként a pliniusi hagyományra támaszkodnak. A humanista tradícióknak megfelelően a középkort elvetik, és az építészet fénykorának a római császárkort tartják. A középkor rehabilitálása a XVIII. századi általános európai szemléletváltásnak köszönhetően Magyarországon csupán a XIX. század elején érzékelhető.¹⁰⁴² az egri *Nagy Ferenc* pl. 1805-ben *Christian Rieger* bécsi tankönyvének szövegét adaptálva csodálattal írt a gótikus épületszerkezetekről.¹⁰⁴³

A hazai források jellegzetessége, hogy a korabeli elméleti és esztétikai nézetekre nem reflektálnak. A magyarországi szerzők még a XVII. század végének és a XVIII. század első felének egyik legfontosabb vitájában sem foglaltak állást, ami azt taglalta, hogy az arányok vajon megszokáson, vagy objektív természeti harmóniákon alapulnak-e. *François Blondel*, a francia Királyi Építészeti Akadémia vezetője¹⁰⁴⁴ „*Cours d'architecture*” című művében az abszolút arányok és a klasszikus antikvitás mindenek felett álló tekintélye mellett szállt síkra.¹⁰⁴⁵ Ezzel szemben *Claude Perrault*, a Francia Akadémia tagja¹⁰⁴⁶ 1683-ban publikált „*Ordonnance des cinq espèces de colonnes selon la méthode des anciens*” című munkájában kifejtette, hogy a „szépről” alkotott ítéletünk csupán a társadalmi megszokás eredménye.¹⁰⁴⁷ Bár a vitáról a Magyarországon jól ismert német szakirodalomból is tudomást lehetett szerezni, a hazai építészeti írók még áttételesen sem foglalkoztak vele.¹⁰⁴⁸ Modernebb szerzőkre vonatkozó utalásokat csupán a század végén, *Szeneczey Bárány Kristóf* hadmérnök jegyzeteiben találunk.¹⁰⁴⁹ Az 1780-1790-es évek

A csupán gyakorlati kérdéseket tartalmazó tételesorok: BERNÁTH 1782.; PROPOSITIONES 1783.; HADALY 1796a.; HADALY 1796b.; HADALY 1797.; TENTAMEN PUBLICUM 1797.; TENTAMEN PUBLICUM 1799.; HADALY 1806.; HADALY 1808.

¹⁰⁴⁰ UM 1755.; MOLNÁR 1760.; DEBRECEN, TREN O. 360.

¹⁰⁴¹ VILLALPANDO 1596-1604.; GOLDMANN 1696.; A salamoni templom recepciótörténetéről lásd: ROSENAU 1979.

¹⁰⁴² FRANKL 1960, 417-487.

¹⁰⁴³ OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, QUART. LAT. 2722. ff. 24v-25r.; RIEGER 1756, 6-11.; Riegerről lásd: BIBÓ 1978, 68-69.

¹⁰⁴⁴ Lásd: 414. jegyzet.

¹⁰⁴⁵ BLONDEL 1675. ²Paris 1698.; FREIGANG 2003b, 258.

¹⁰⁴⁶ Lásd: 71. jegyzet.

¹⁰⁴⁷ PERRAULT 1683.; FREIGANG 2003a, 248.

¹⁰⁴⁸ A vitáról lásd: SZAMBIEN 1986, 42-43.; A vita német recepciójáról lásd: BIESLER 2005, 42.; GOLDMANN 1696.

²Braunschweig 1699. ³Leipzig 1708.

¹⁰⁴⁹ BIBÓ 1978, 56-60.; MOL N. 22. (József nádor titkos levéltára) 124-130. rakszám: 7 db folió-méretű, bőrbe kötött kézirat. A polgári építészetéről szóló a 126. számú kötet.

vizsgatételsoraiban esetlegesen felbukkanó korabeli, vagy néhány évtizeddel korábbi kiadványokat is csupán az új technikai ismeretek forrásaiként kezelték.

Vitruviustól független elméleti és esztétikai kérdéseket a csehországi származású, bécsi tanultságú pozsonyi rézmetsző, könyvkiadó és rajztanár, *Johann Nepomuk Schauuff*¹⁰⁵⁰ „*Theorie der Säulenordnungen, sammt einer ungarischen Nationalsäulenordnung*” című kiadványa tárgyalta először Magyarországon.¹⁰⁵¹ *Galavics Géza* rámutatott, hogy *Schauuff* elméleti érdeklődését a német kulturális közegben szerzett műveltsége sarkallhatta. Viszont pont a németnyelvűség játszhatott közre abban, hogy munkáit a későbbi hazai elméletírók szinte teljesen figyelmen kívül hagyták.¹⁰⁵²

Mint a fentiekből is kitűnik, a tárgyalta dokumentumokat nagymértékű konzervativizmus jellemzi csakúgy, mint a század második felében kiadott hazai szakkönyveket, amelyek *Bibó István* szavaival élve „századokkal előbb megfogalmazott, alig változó, megmerevedett nézeteket hangoztatnak soha kérdésessé nem tett alapelvek formájában”.¹⁰⁵³ Ez a konzervativizmus külföldi forrásaik használatában is tetten érhető, hiszen a korabeli könyvvállományt bemutató fejezetekben megfigyelhettük, hogy a könyvgyűjtők egyes ritka kivételektől eltekintve a külföldi szakirodalomból is túlnyomórészt a néhány évtizeddel korábbi és a XVI-XVII. századi műveket szerezték be. Csupán a századvégi árveréslisztákon jelentek meg nagyobb számban a kortárs kiadványok.¹⁰⁵⁴ Így a Magyarországon rendelkezésre álló építészeti szakanyagok többsége egy olyan nézetrendszert tükrözött, ami már a reneszánszban kialakult és az érett barokk idejére rögzült.

A dolgozatban tárgyalta építészeti források erősen hagyományörző jellege több tényező együttes hatásának köszönhető. A konzervativizmus elsődleges oka véleményem szerint leginkább a külföldi építészeti irodalom recepciójának a kereteiben keresendő. Magyarországon és Erdélyben az érdeklődők építészeti kérdésekkel – a magánkönyvtárak kivételével – csupán az iskolák falai között találkozhattak, ahol ezeket tudós tanárok a matematika keretein belül adták elő. Erre a fontos tényre már *Bibó István* is felhívta a

¹⁰⁵⁰ Schauuff pozsonyi letelepedéséről 1781-ből van először adat. Művészeti írásait 1790-től jelentette meg német nyelven. Később Zágrábban rajztanár lett.; GALAVICS 1999, 11.

¹⁰⁵¹ SCHAUUFF 1790.; Schauuffról lásd: ERNSZT 1900.; BIBÓ 1972, 160-162.; SZABOLCSI 1972, 59, 71-72.; BIBÓ 1978, 60-62.; BIBÓ 1989.; KELENYI 1989, 58.; Az oszloprend-tervezet közölve: MŰVÉSZET MAGYARORSZÁGON 1780-1830, 256. 234. lelt. sz. 83. tábla.

¹⁰⁵² GALAVICS 1999, 11.

¹⁰⁵³ BIBÓ 1978, 108.

¹⁰⁵⁴ Lásd: FÜGGELEK.

figyelmet hozzátéve, hogy mindehhez a hazai mintakönyvek, röpiratok, folyóiratok és tervpublikációk hiánya nagyban hozzájárult.¹⁰⁵⁵

A hazai viszonyok miatt az építészet – legalábbis az oktatási intézményekben – egészen a század végéig az alkalmazott matematika keretein belül maradt. A XVIII. század folyamán Közép-Európa más területein is hasonló volt a helyzet. *Christian Rieger*nek, valamint *Johann Baptist Izzónak* a bécsi *Theresianum* számára 1756-ban és 1764-ben írt tankönyvei az osztrák örökös tartományokban az első *architectura civilist* tárgyaló szakmunkáknak számítottak.¹⁰⁵⁶ Bár forrásanyagukat, terjedelmüket és részletességüket tekintve messze meghaladták a hazai építészeti műveket, minőségük mégis megrekedt a tankönyvek szintjén. Magyarországi hatásuk jelentős volt, hiszen a hazai főnemesség egy része a bécsi lovagi akadémián ezekből tanult, valamint majdnem az összes bemutatott könyvtárban helyet kaptak.¹⁰⁵⁷ A jezsuiták prágai kollégiumából, a *Clementinum*ból több építészeti tárgyú kézirat is fennmaradt, amivel a nagyszombati források állíthatók párhuzamba.¹⁰⁵⁸

Az *architecturát* az osztrák örökös tartományokon és a Cseh Királyságon kívül a Német-Római Császárság más országaiban is egészen a század közepéig az alkalmazott matematika egyik ágának tartották. A XVIII. század első felében megjelent és hazánkban jól ismert, matematikusok által írt nagy német összefoglaló munkák is ennek a diszciplínának a kereteibe illeszkednek bele. Az 1750-es évektől a német tartományokban azonban változás kezdett beállni az építészet megítélésében. A sorra megalakuló akadémiákon az *architectura* a művészetek mellé került, és 1800 körül már nem az alkalmazott matematikához, hanem szépművészetekhez tartozott. Itt meg kell jegyezni, hogy bár a század első felében a szakirodalom, valamint a közép- és felsőfokú oktatás a matematikához sorolta, a fennálló céhrendszer miatt azonban még széles körben kézművességnek tekintették és művelői kézműveseknek számítottak. Ez alól az udvari vagy állami szolgálatban álló építészek voltak kivételek, továbbá a sorra alakuló művészeti akadémiák ütöttek rést a céhszervezet merev szabályain és szemléletmódján. A század folyamán a tudományok és művészetek rendszere is átalakult, így a szépművészetté váló építészetről egyre több esztétikai értekezést lehetett folytatni. Ezek az elméleti eszmefuttatások leginkább egy új médiumban, az újságban jelentek meg. A sorra induló

¹⁰⁵⁵ BÍBÓ 1978, 95.

¹⁰⁵⁶ RIEGER 1756.; IZZO 1764.

¹⁰⁵⁷ A bécsi *Theresianumban* tanuló magyarországi növendékek jegyzéke: GEMELL-FLISCHBACH 1913, 19-98.; A könyvtárakról lásd: V. 3. fejezet.

¹⁰⁵⁸ KAŠPAROVÁ – MAČÁK 2002, 83-84.

folyóiratok a laikus közönség számára is könnyen elérhetővé tették az új nézeteket, így a század végére az építészeti diskurzus szétfeszítette a hagyományos kerteket és formákat.¹⁰⁵⁹ Magyarországon és Erdélyben ezzel szemben akadémia nem létezett, és nem folyt felsőfokú művészeti oktatás. Aki magasabb művészeti tanulmányokat kívánt végezni, annak Bécsben kellett próbálkoznia. A céhrendszer is érintetlen maradt. Igaz ugyan, hogy a mesterjelöltektől a lehető legalaposabb felkészültséget várták el, státusuk azonban a kézművesekével volt egyenértékű.¹⁰⁶⁰ A Királyi Kamara és az Építészeti Igazgatóság szervezetében tevékenykedő építészek a céhes mestereknél azonban itt is jóval nagyobb presztízsben részesültek.¹⁰⁶¹ A korszakban megindult a hazai folyóirat-kiadás,¹⁰⁶² de a lapok mennyiségét tekintve messze elmaradt a német területeken tapasztalható fejlődéstől. Mindennek következtében az építészeti műveltséget a felvilágosult abszolutizmus által létrehozott mérnökképző iskolákon kívül továbbra is főként a közép- és felsőfokú tanintézetek közvetítették. A matematikaprofesszorok a tárgyat a hagyományos diszciplináris kereteken belül oktatták, így továbbra is a tradicionális módon értelmezték. Míg a XVIII. század közepétől a német területeken megindult a vitruviusi hagyományrendszer lassú felbomlása,¹⁰⁶³ addig Magyarországon és Erdélyben a vitruvianizmus az egész évszázadban szilárdan tartotta magát.

VII. 2. A MECÉNÁS SZEREPE

Felmerül a kérdés, hogy a bemutatott források által hordozott elvek és minták visszatükröződnek-e a hazai építészeti kultúrában. Nézeteim szerint helytálló Bibó István megjegyzése, miszerint „Mojzer Miklósnak azt a megállapítását, hogy a *tanult Architectura Civilisen* alapuló építőtudás egy új stílusigazodásnak, a klasszicizáló későbarokknak lett a szálláscsinálója Magyarországon, annyiban érezzük igaznak, hogy az *Architectura Civilisnek* az általános műveltség egyik alapelemeként való széles körű elterjedése nálunk valóban egybeesett mind a barokk stílusirány rokoko ágának végleges lezárulásával, mind a racionális-jozefinista törekvéseknek az építészetben való megjelenésével”.¹⁰⁶⁴ Az oktatási intézményekben készített rajzokon megfigyelhettük, hogy a többi forráshoz hasonlóan a század első felének vagy még korábbi időszakoknak az

¹⁰⁵⁹ BIESLER 2005, 8-9, 95-115, 125-182.

¹⁰⁶⁰ RÉH 1932, 9.

¹⁰⁶¹ A kamarai építészekről: KAPOSSY 1924.; KELÉNYI 1978, 123-126.

¹⁰⁶² PAPP 1992, 12.

¹⁰⁶³ A témáról bővebben: BISKY 2000.

¹⁰⁶⁴ BIBÓ 1978, 106.

ízlésvilágát közvetítik. Az iskolákban bár az itáliai barokk templomhomlokzattól a francia klasszicizáló kastélyig sokféle előképet felhasználtak,¹⁰⁶⁵ abban a rendelkezésre álló források jellege miatt mégis egység mutatkozott, hogy nem a legmodernebb stílusáramlatokat közvetítették. A közízlésre mindez nyilvánvalóan hatást gyakorolt, ami a század utolsó évtizedeinek mecenatúráját is meghatározta.

A korszakban az építető főuraktól elvárták, hogy az *architectura civilis* területén ismeretekkel rendelkezzenek.¹⁰⁶⁶ Egy-egy épület tervezésekor az építész lényegében az ő elképzeléseiket öntötte vizuális formába. Az iskolai rajzok hű képet mutatnak a növendékek, köztük egyes főurak építészeti tudásáról. *Voit Pál* publikálta a váci *Theresianumban* tanuló *Barkóczy Ferencnek* egy 1776-ban papírra vetett palotatervét, valamint a szintén ott diákoskodó *gr. Károlyi Józsefnek* az erdői várkastély átalakításához 1783-ban készített rajzát.¹⁰⁶⁷ *Bibó István* a század legvégéről *gr. Festetics Györgynek*, a *Georgikon* alapítójának és uradalmi építészének, *Georg Rantz*-nak a keszthelyi kastély kibővítéséhez készített közös homlokzati tervét közölte.¹⁰⁶⁸ Szintén ő publikálta *György fia, gr. Festetics László* 1811-ből származó, kastélyhomlokzatot ábrázoló rajzát is.¹⁰⁶⁹ Ezek az alkotások színvonalukban és jellegükben a váci és kalocsai konviktusokban készült tervekhez hasonlíthatók, s az építető mecénások felkészültségét tükrözik.

Legtöbbször nagyon nehezen, vagy egyáltalán nem állapítható meg, hogy egy-egy építkezésnél a részletkérdésekre vonatkozóan mik voltak a megrendelő elvárásai. Az építető és az építész együttműködésének mechanizmusait egy külön kutatás tárhatná fel, ami azonban meghaladja dolgozatom kereteit. Mindemellett maradtak fenn olyan dokumentumok, amelyekből kikövetkeztethető, hogy egy-egy mecénás komoly ismeretanyaggal rendelkezett.

Serfőző Szabolcs hívta fel rá a figyelmemet, hogy a sasvári pálos búcsújárótemplom építésekor a perjel utasítása szerint a pilaszterfejezeteket *Vignola* útmutatása alapján kellett kifaragni.¹⁰⁷⁰ Széles körben ismert *gr. Eszterházy Károly* egri püspök és a Líceum tervezésével megbízott bécsi építész, *Josef Ignaz Gerl* konfliktusa. Kettejük

¹⁰⁶⁵ Lásd: VI. 2. fejezet.

¹⁰⁶⁶ SCHÜTTE 1984A, 24.

¹⁰⁶⁷ Repr.: VOIT 1960, 260. A palota terve: MOL T. 20. Károlyi-család levéltára, 98/1-2. A várkastély terve: MOL Széchényi-család nagycenki levéltára.; BIBÓ 1978, 101/160-161. jegyzet.

¹⁰⁶⁸ Repr.: BIBÓ 1978, 102/29. kép. MOL T. 3. (Festetics-család levéltára), 273-277.; A tervsorozat többi tagjának közlése: MŰVÉSZET MAGYARORSZÁGON 1780-1830, 304-306/309. lelt. sz., 86. tábla.

¹⁰⁶⁹ Repr.: BIBÓ 1978, 102/30. kép. MOL T. 3. (Festetics-család levéltára), 622.; Gr. Festetics László egyéb tervei: MOL uo. 303-304. Közlésük: MŰVÉSZET MAGYARORSZÁGON 1780-1830, 306-307/310-311. lelt. sz., 54. és 87. tábla.

¹⁰⁷⁰ DAP 2, 316.; Ezúton szeretném kinyilvánítani köszönetemet *Serfőző Szabolcsnak*.

nézeteltérésének oka az volt, hogy *Eszterházy* meg akarta magasíttatni az épület második emeletét, és ennek következtében át akarta alakíttatni az előadótermek boltozatait. Miután *Gerl* elkészítette a terveket, a püspök lecserélte az építész, így a megbízás kivitelezése és az átalakítások véghezvitele *Fellner Jakabra* maradt.¹⁰⁷¹ Mindebben a mecénás komoly, az apró részletekre is kiterjedő irányító szerepét érhetjük tetten, mégpedig egy olyan mecénását, aki világos elképzeléssel rendelkezett az általa megrendelt épületről. Hasonlóan határozott építtető volt *gr. Teleki József*, akinek a könyvtárát előzőleg már megismerhettük. Családja építészeti kérdésekben tekintélynek tartotta és adott a véleményére. Az 1770-es években apja, *gr. Teleki Sámuel* két helyen, Gyömrőn és Gernyeszegen kezdett kastélyt építtetni.¹⁰⁷² Az utóbbi épület befejezése *Sámuel* halála után rá maradt, és a gyömrői építkezést is ő irányította. *Pintér Mihály* tisztartó *Teleki* fiának, *Lászlónak* küldött egyik levelében arról írt, hogy a gróf összetűzésbe keveredett a gyömrői kastély építését irányító mesterrel.¹⁰⁷³ A kutatások során mára már ismeretessé vált, hogy ez a mester *Mayerhoffer János* volt, akinek a véleménye ellenére *Teleki* megváltoztatta a terveket.¹⁰⁷⁴ Ebben az esetben szintén a művelt mecénás volt az, aki a koncepciót kidolgozta, és ha úgy látta jónak, akár építés közben is módosította.

Teleki József építészeti műveltségéről 1759-től 1761-ig tartó nyugat-európai tanulmányútja során írt naplója is tanúskodik.¹⁰⁷⁵ Peregrinációja alatt a fiatal erdélyi gróf jeles művészeti alkotásokat és épületeket ismerhetett meg, amelyekre feljegyzéseiben reflektált.¹⁰⁷⁶ *F. Csanak Dóra* rámutatott, hogy németföldön és Franciaországban leginkább a XVIII. század első fele, valamint a XVII. századi barokk építészete nyerte el a tetszését.¹⁰⁷⁷ Csodálattal adózott többek között a párizsi *Vendôme* tér,¹⁰⁷⁸ a *Val-de-Grâce*¹⁰⁷⁹ és a *Sorbonne* temploma¹⁰⁸⁰ előtt, *Nancy*ban pedig nagyra értékelte a főtér kialakítását.¹⁰⁸¹ Építészeti értékítéletéről naplójának az a része árulja el a legtöbbet, amelyben az amszterdami városházáról – a jelenlegi királyi palotáról – érkezett,¹⁰⁸² amit Európa egyik

¹⁰⁷¹ HEVES MEGYE MÚEMLÉKEI II, 450-452.

¹⁰⁷² CSANAK 1978, 567-573.

¹⁰⁷³ BIRÓ 1938, 45-46.

¹⁰⁷⁴ CSANAK 1978, 570-571.

¹⁰⁷⁵ MTA KÉZIRATTÁR Tört. Napló 4-r.; Publikálva: TELEKI-NAPLÓ 1987.

¹⁰⁷⁶ A napló irodalma: FUHRMANN 1929, 7-84.; TOLNAI 1941.; TOLNAI 1943.; TOLNAI 1945.; TOLNAI 1965.; CSANAK 1978, 555-566.; CSANAK 1983, 406-420.;

¹⁰⁷⁷ CSANAK 1978, 557-559.

¹⁰⁷⁸ Jules-Hardouin Mansart (1646-1708), XIV. Lajos francia király első építészé tervezte 1699-ben.

¹⁰⁷⁹ Ausztriai Anna francia királyné, XIII. Lajos felesége megrendelésére épült 1645 és 1667 között François Mansart (1598-1666) és Jacques Lemercier (1585-1654) tervei alapján.

¹⁰⁸⁰ 1635-től 1642-ig Jacques Lemercier (1585-1654) tervei alapján épült.

¹⁰⁸¹ A Nancy-i főteret Leszczyński Szaniszló lotaringiai herceg, volt lengyel király építtette 1752 és 1756 között Émmanuel Héré de Corny (1705-1763) tervei alapján.; TELEKI-NAPLÓ 1987, 219.; CSANAK 1978, 559.

legszebb épületének tartott olyannyira, hogy még az alaprajzáról készült metszetet is megvásárolta:

„⁹⁴ Megnéztük a tanácsházat, mely egy legdicsőösebb és drágább épületek közül Európában. A külső része sok költséges ugyan, mert az egész épület mind tiszta faragott kőből van, de nem olyan, akibe hibát ne kaphatna az ember, mert nevezetesen vagyon az alján hét apró és minden dísz nélkül való ajtó, mely nagyon díszteleníti az egész épületet. Az én ítéletem szerint is hiba a külső résziben, hogy a felső kontignációján való kolumnák oly magasak, mint az alsók az ablakok hasonlóképpen, mely a jó architektúrának regulája ellen vagyon; de különben elég szép e bizony kívül is, de már belől a galéria csakugyan dicsőséges és talán egyetlenegy a maga nemiben, mert a pádimentoma és a fala mind tiszta márványkő, és azon az ember nem győzi csudálni a természetet oly szépen majmózó faragást, melyhez bizony sehol hasonlót nem láttam, e pedig minden kímélés nélkül mindenütt van az oldalán, még ott is, ahol az ember nemigen láthatja. Megvettem mind a belső diszpozíciójának, mind a külső részeinek plánumát.”¹⁰⁸³

Ebből a véleményből kitűnik, hogy a matematikai tudományokban jártas főúr a vitruviánus szakirodalomból ismert építészeti alapelveket ismerte és ezek az elvek az építészetről alkotott nézeteiben is tükröződtek. A témában szerzett jártasságáról a későbbi bibliotékaiban helyet kapó szakkönyvek listái is árulkodnak.¹⁰⁸⁴

Teleki naplója arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszak építészeti műveltségéről folytatott kutatások során az eddig megismerteken túl más jellegű forrásokat is bele kell vonni a vizsgálatba. Nem elég csupán a szakkönyvek, kéziratok, vizsgatételsorok és tervrajzok elemzése. Fontos feladat, hogy a napló- és memoáriródlalom emlékeit a szorosán vett építészeti dokumentumokhoz hasonlóan megismerjük. Ezekben az írásokban olyan véleményeket és értékítéleteket találhatunk, amelyek a mecénásréteg építészeti műveltségéről alkotott képünket tovább árnyalhatják.

VII. 3. XVIII. SZÁZADI ÉPÍTÉSZETI MŰVELTSÉGÜNK AZ EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁS TÜKRÉBEN

Dolgozatom lezárásaképpen ejtsünk pár szót arról a kérdésről, hogy a laikusok körében elterjedt építészeti ismeretek Magyarországon és Erdélyben milyen képet mutatnak az Európával való összehasonlítás tükrében.

¹⁰⁸² 1648 és 1655 között épült Jacob van Campen (1596-1657) tervei alapján. Az építőmester Daniël Stalpaert (1615-1676) volt, a szobrászati díszítés Artus Quellijn (1609-1668) műve.

¹⁰⁸³ TELEKI-NAPLÓ 1987, 127.; CSANAK 1978, 558.

¹⁰⁸⁴ Lásd: V. 3. 8. fejezet.

Láthattuk, hogy hazánkban az építészeti szakirodalmat, az építésze-tről való közgondolkodást a külföldihez képest nagyfokú konzervativizmus jellemezte. Láthattuk, hogy a magyarországi és erdélyi fejlődés a közép-európai, főként német területekével mutat némi rokonságot, bár a folyóiratok alacsonyabb száma, a traktátus-irodalom, a mintakönyvek, a tervpublikációk, a röpiratok és az akadémia hiánya, valamint a színvonalas műszaki szakiskolák ellenére is érintetlen céhszervezet igen jelentős mértékben sajátos útra terelte a hazai építészeti irodalmat és közgondolkodást. Láthattuk, hogy ennek következtében az *architectura* a század legvégéig a matematika része maradt, amivel kapcsolatban modern esztétikai, művészetelméleti fejtegetésekbe nem bocsátkoztak. Minden forrástípuson – legyen szó tankönyvekről, óravázlatokról vagy rajzokról és vizsgatételsorokról – megfigyelhettük, hogy a tanárok leginkább szakismereteket adtak át.

A traktátus-irodalom hiányát némileg pótolta, hogy a külföldi szakirodalmat beszerezték, bár némi konzervativizmus ezen a téren is tetten érhető. Nyilvánvaló, hogy az *architecturát* a matematika-oktatás keretein belül elsajátító könyvgyűjtők az iskolákból magukkal hozott szemléletmóddal viszonyultak a külhoni építészeti művekhez is. Csupán a világlátott, széles kitekintéssel és megfelelő anyagi lehetőségekkel bíró arisztokratákkal fordult elő, hogy egy-egy olyan modern könyvet is beszereztek, mint amilyen pl. gr. *Esterházy Miklós* koronaőr *Laugier*-kötete volt.¹⁰⁸⁵ Korszerűbb munkákkal csupán a század végének árverésjegyzékeiben találkozhatunk. A válogatott bibliotékával rendelkező gyűjtők, mecénások vagy értelmiségiek esetében a kutatás további feladata lesz az általuk járatott bel- és külföldi folyóiratanyag vizsgálata is. Az építészeti nézeteket a periodikákban megjelenő cikkek némiképp befolyásolhatták, de erre a kérdésre a választ csupán egy külön a folyóirat-irodalomra vonatkozó művészettörténeti kutatás adhatja meg.

A fentiek tükrében a hazai forrásokat véleményem szerint nem a nagyformátumú, reprezentatív külföldi kiadványokhoz kell mérni. Műfajukból adódóan mind a nyomtatott könyveket, mind a kéziratokat a tankönyvirodalommal lehet összehasonlítani. Megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi építészeti dokumentumok az olyan külföldi tankönyvek szerkesztésmódját követik, mint pl. *Christian Wolff* művei.¹⁰⁸⁶ Igaz, az európai kiadványok forrásapparátusa, terjedelme, részletessége meghaladta a hazánkban készítettékét. A tankönyvek külföldön is a traktátus-irodalom és a többi szakmunka

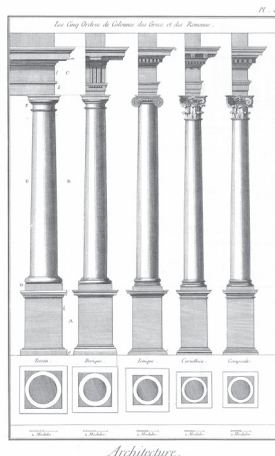
¹⁰⁸⁵ Lásd: V. 3. 7. fejezet.

¹⁰⁸⁶ Lásd: II. 1. fejezet.

eredményeinek tömör, iskolás összefoglalását adták, amelyekből az építészeti műveltség meghatározó és mindenhol általánosnak tekinthető alapelemeit lehetett elsajátítani.

Az építészeti kultúra ezen alapelemei a reneszánszsal kezdődő közel négy évszázadon át az egész nyugati kultúrkörben azonosak voltak. Amennyiben a hazai dokumentumok szövegeit összehasonlítjuk a korszak egyik legnagyobb tudományos vállalkozásának, a francia Enciklopédiának a szócikkeivel, meglepő egyezéseket találunk annak ellenére, hogy az utóbbi munka egyetlen ismert magyarországi és erdélyi építészeti írás forrásául sem szolgált. A felvilágosodás e főművének építészeti tárgyú részeivel még egy olyan, teljesen ellentétes szellemi közegből származó kiadvány, mint a jezsuita egyetemen írt „*Universae matheseos*” hasonló témájú fejezete is párhuzamba állítható.¹⁰⁸⁷

Az Enciklopédia „*Architecture*” szócikkét *Jacques-François Blondel* építész és elméletíró, az Építészeti Akadémia későbbi tagja szerezte (58. kép).¹⁰⁸⁸ Az *architectura civilis* a tudományok rendszerében itt már nem a matematikához, hanem a szobrászathoz, festészethez és rajzoláshoz hasonlóan a képzelet (*imagination*) által meghatározott művészetekhez tartozik.¹⁰⁸⁹ Mindemellett a cikk forrásai között a következő szerzők bukkanak fel: *Vitruvius*, *Leon Battista Alberti*, *Sebastiano Serlio*, *Giacomo Barozzi da Vignola*, *Andrea Palladio*, *Vincenzo Scamozzi*, *Sir Henry Wotton*, *Nicolas Goldmann* vagy *Christian Wolff*. Ezek a nevek a hazai építészeti írásokban szintén ismerősen csengtek. *Blondel* sok francia szerzőt is felsorolt, akik közül pl. *Philibert Delorme* ha csak német fordításban is, de majdnem minden jelentős magyarországi és erdélyi könyvtárban elérhető volt.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁷ Lásd: II. 2. fejezet.

¹⁰⁸⁸ JACQUES-FRANÇOIS BLONDEL (1705-1774): francia építész és elméletíró, enciklopédista. Írói és pedagógiai munkássága volt jelentős. Párizsban elsőként alapított építészeti magániskolát. 1762-ben az Építészeti Akadémia tagjává választották. Művei: *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration en général*. Paris 1737.; *L'architecture française*. Paris 1752-1756.; *Cours d'architecture civile*. Vol. 6. Paris 1771-1777.

¹⁰⁸⁹ ENCYPLOPÉDIE I (1751), *Système figuré des connoissances humaines*.

¹⁰⁹⁰ Uo. 617-618.

Blondel az építészet rövid meghatározása után az építés történetét a vitruviusi őskunyhótól vezeti le.¹⁰⁹¹ Azt írja, hogy az antik auktorok az első arányos, strukturált épületeket az egyiptomiaknak tulajdonították, akik egyesek szerint *Salamon* templomának is a mesterei voltak. A türoszi arany-, ezüst- és bronzműveseket szintén megemlíti, s *Villalpandóra* hivatkozva megjegyzi, hogy a templom arányai magától Istentől származtak. Ezek után kifejti, hogy a helyes építészet a görögöktől ered, akiknek az arányokat és a három klasszikus oszloprendet köszönhetjük. A római oszloprendeket nem tartja olyan tökéletesnek, de mégis úgy látja, hogy használatuk által az épületek még pompásabbakká váltak. A római építészet *Augustus* császár idején a zenitre ért, amit a középkorban általános hanyatlás követett. *Blondel* szerint az antik épületek egyszerűségét, szépségét és arányosságát csak az elmúlt két évszázadban, tehát a reneszánsztól kezdve fedezték fel újra és másolták le. Éppen ezért az építészet történetét a következő korszakokra osztja: őskor, ókor, gótika és modernkor, ami *Christian Rieger* 1756-os bécsi tankönyvének történeti bevezetőjében is visszaköszön. Az épületeket továbbá a funkciók, az arányok és a különböző tulajdonságokat hordozó oszloprendek mentén lehet osztályozni.¹⁰⁹² A

¹⁰⁹¹ „On entend par *architecture civile*, l'art de composer & de construire les bâtimens, pour la commodité & les différens usages de la vie, tels que sont les édifices sacrés, les palais des rois & les maisons des particuliers; aussi-bien que les ponts, places publiques, théâtres, arcs de triomphes, &c.”; Uo. 617.

¹⁰⁹² „Pour parler de l'*architecture civile* qui est notre objet, nous dirons en général que son origine est aussi ancienne que le monde; que la nécessité enseigne aux premiers hommes à se bâtir eux-mêmes des huttes, des tentes & des cabanes [...]. Les anciens auteurs donnent aux Egyptiens l'avantage d'avoir élevé les premiers des bâtimens symétriques & proportionnés; ce qui fit, disent-ils, que Salomon eut recours à eux pour bâtir le temple de Jérusalem, quoique Vilapandre nous assure qu'il ne fit venir de Tyr que les ouvriers en or, en argent & en cuivre, & que ce fut Dieu lui-même qui inspira à ce roi les préceptes de l'*architecture* (ce qui seroit, selon cet auteur, un trait bien honorable pour cet art.) Mais sans entrer dans cette discussion, nous regardons la Grece comme le berceau de la bonne *architecture* [...]. Ce qui nous porte à croire que nous sommes redevables aux Grecs des proportions de l'*architecture*, ce sont les trois ordres, dorique, ionique & corinthien, que nous tenons d'eux, les Romains ne nous ayant produit que les deux autres qui en sont une imitation assez imparfaite, quoique nous en fassions un usage utile dans nos bâtimens, exprimant parfaitement chacun à part le genre d'*architecture* rustique, solide, moyen, délicat & composé, connus sous le nom de *toscan*, *dorique*, *ionique*, *corinthien*, & *composite*, qui ensemble comprennent ce que l'*architecture* a de plus exquis [...]. Mais sans parler ici des ouvrages des Grecs, qui sont trop éloignés de nous, & dont plusieurs auteurs célèbres ont donné des descriptions, passons à un tems moins reculé, & disons que l'*architecture* dans Rome parvint à son plus haut degré de perfection sous le regne d'*Auguste* [...]. Ensuite *Alexandre Severe* soutint encore par son amour pour les Arts, l'*architecture*: mais il ne put empêcher qu'elle ne fût entraînée dans la chute de l'empire d'Occident, & qu'elle ne tombât dans un oubli dont elle ne put se relever de plusieurs siècles, pendant l'espace desquels les Visigots détruisirent les plus beaux monumens de l'antiquité, & où l'*architecture* se trouva réduite à une telle barbarie, que ceux qui la professoient négligèrent entièrement la justesse des proportions, la convenance & la correction du dessein, dans lesquels consiste tout le mérite de cet art. De cet abus se forma une nouvelle maniere de bâtir que l'on nomma *gothique*, & qui a subsisté jusqu'à ce que *Charlemagne* entreprit de rétablir l'ancienne. Alors la France s'y appliqua avec quelque succès, encouragée par *Hugues Capet*, qui avoit aussi beaucoup de goût pour cette science: *Robert* son fils qui lui succéda, eut les mêmes inclinations; de sorte que par degrés l'*architecture*, en changeant de face, donna dans un excès opposé en devenant trop légère, les Architectes de ces tems-là faisant consister les beautés de leur *architecture* dans une délicatesse & une profusion d'ornemens jusqu'alors inconnus; excès dans lequel ils tomberent sans doute par opposition à la gothique qui les avoit précédés, ou par le goût qu'ils reçurent des Arabes, & des Maures, qui apportèrent ce genre en France des pays méridionaux: comme les Vandales & les Goths avoient apporté du pays du nord le goût

szövegben a vitruviusi hármás felosztás nem érvényesül, Blondel a francia elméletirodalom eredményeire támaszkodva felsorolja az építészetet meghatározó alapelveket, amelyek a következők: forma, arány, elhelyezés és beosztás.¹⁰⁹³ Ezt követően a cikk a szakirodalom legfontosabb alkotásait összegzi.

Enciklopédia sok része foglalkozik még építészetet érintő fogalmakkal. A legjelentősebbek közé tartozik *Louis de Jaucourt* filozófus és író oszloprendeket tárgyaló szócikke.¹⁰⁹⁴ A szerző a témát a vitruviánus traktátus-irodalom alapjain állva mutatja be.¹⁰⁹⁵ Ismerteti azokat az írókat, akik tollából jelentős oszloprend-tanulmányok születtek. Kiemelten említi *Serliót*, *Vignolát* és *Scamozzit*, akiknek köszönhetően az arányok meghatározása lényegesen leegyszerűsödött. Részletesen ismerteti a klasszikus, valamint a barokk idején „kitalált” német és francia oszloprendeket, valamint az atlaszokat, kariatidákat és a perzsa oszlopokat is bemutatja. Kialakulásukat *Leonhard Christoph Sturm* alapján interpretálja, miszerint *Salamon* király idejében kettőt ismertek: a korinthoszit a templomon, a dórt pedig a palotán alkalmazták. Ezeket adaptálták később a görögök, s megtoldották őket egy közbeesővel, az iónnal. *Jaucourt* kitér arra is, hogy *Villalpando* szerint a salamoni templom oszlopai – amelyek a spanyol szerző szerint a korinthoszinál szebbek voltak – magától Istentől erednek.¹⁰⁹⁶ *Blondel* ezzel szemben az oszlopfőkről szóló részben a korinthoszival kapcsolatban a *Vitruvius* által leírt *Kallimachosz*-legendát is ismerteti.¹⁰⁹⁷

pesant & gothique. Ce n'est guere que dans les deux derniers siecles que les Architectes de France & d'Italie s'appliquerent à retrouver la premiere simplicité, la beauté, & la proportion de l'ancienne *architecture*; aussi n'est-ce que depuis ce tems que nos édifices ont été exécutés à l'imitation & suivant les préceptes de l'*architecture* antique: nous remarquerons à cette occasion que l'*architecture* civile qui se distingue, eu égard à ces différentes époques, & à ses variations, en *antique*, *ancienne*, *gothique*, & *moderne*, peut encore se distinguer selon ses différentes proportions & ses usages, selon les différens caracteres des ordres dont nous avons parlé.”; Uo. 617.

¹⁰⁹³ „Pour avoir des notions de l'*architecture* & des principes élémentaires concernant la matiere, la forme, la proportion, la situation, la distribution & la décoration, voyez la définition de ces différentes expressions, aussi-bien que celles des Arts qui dépendent de l'*architecture*, tels que la *Sculpture*, *Peinture*, *Doreure*, *Maçonnerie*, *Charpenterie*, *Menuiserie*, &c. Voyez ces articles.”; Uo. 618.

¹⁰⁹⁴ LOUIS DE JAUCOURT (1704-1779): francia filozófus és író, enciklopédista. A berlini, stockholmi és bordeaux-i akadémiák, valamint a londoni Royal Society tagja. Az Enciklopédiába főként orvosi és természettudományos szócikkeket írt. 1757-től több építészeti rész megírásával is megbízták.

¹⁰⁹⁵ ENCYCLOPÉDIE XI (1765), 609-611.

¹⁰⁹⁶ „L. C. Sturm prétend qu'il n'y a eu d'abord que deux *ordres*, dont le roi Salomon a fait usage du plus beau pour son temple & de l'autre pour son palais, & que les Corinthiens se sont ensuite appropriés le premier & les Doriens le second; qu'après cela on en a inventé un qui tient le milieu entre ces deux *ordres*, & qu'on appelle l'*ionien*; que les peuples Toscans en Italie ont contrefait l'*ordre* dorique, quoique d'une manière plus simple & plus massive, & que c'est de-là que s'est formé l'*ordre* toscan. [...] Cela devoit être, selon Villalpande, puisqu'on avoit voulu trouver un ordre plus beau que le corinthien qui, selon lui, vient de Dieu immédiatement. Prenant sa pieuse conjecture pour une vérité, Sturm, dans la recherche qu'il a faite d'un nouvel *ordre*, en a trouvé un inférieur au romain & au corinthien, mais plus beau que l'ionique.”; Uo. 609.

¹⁰⁹⁷ „Vitruve donne à Callimachus, Sculpteur Grec *chapiteau*; Villapande au contraire prétend qu'il avoit été exécuté bien avant Gallimachus, au temple de Salomon. La seule différence qu'il nous rapporte, c'est que les feuilles étoient de palmier; de sorte qu'il se pourroit bien que ces deux auteurs ayent raison, c'est-à-dire que le *chapiteau* ait pris son origine au temple de Salomon, & que *Callimachus* soit celui qui l'ait perfectionné Voyez ce que Vitruve dit au sujet du *chapiteau* corinthien de Callimachus.”; Uo. III (1753), 179.

Hosszan lehetne sorolni az Enciklopédia építészettel kapcsolatos szócikkeit. Kettőt érdemes még megemlíteni, mivel ezekben a hazai forrásokban is megtalálható *szimmetriát* és *eurüthmiát* értelmezték. A vitruviusi mellett a fogalmak modern jelentését is megadták. Az előbbi arányként, ill. tükörszimmetriaként is szerepel, s az ókori szerzőre való hivatkozás mellett az utóbbit is az arányossággal kapcsolták össze, amiről *Jaucourt* külön cikket írt.¹⁰⁹⁸

Úgy tűnhet, hogy túl hosszan foglalkoztunk a francia Enciklopédiával. Mivel azonban ez a munka a század egész műveltséganyagát volt hivatva összegyűjteni, kiválóan demonstrálja, hogy pl. az építészet területéről mit tartottak a legalapvetőbb tudnivalóknak, és melyek voltak a legfontosabb források. Ezekből kitűnik, hogy bár az *architecturát* már a művészetekhez sorolták és több fogalmat újszerűen interpretáltak, a vitruviánus értelmezést is közölték sőt, abból indultak ki. Az elmúlt két évszázad legfontosabb építészeti szakmunkáit használták, és az építészet tárgyalásának széles kereteit még mindig az antik szerzőn alapuló humanista örökség határozta meg. Ezek természetesen igen tág keretek voltak, amelyek különböző értelmezési lehetőségeket biztosítottak. *Bibó István* szavaival élve „ez az Európa-szerte nagyjából egységes építészeti alpműveltség [...] semmiképpen sem magyarázza meg pl. az olasz és német reneszánsz, a francia és német barokk, az angol palladianizmus és az orosz klasszicizmus építészete közötti nagy

¹⁰⁹⁸ „Symmétrie, (Architect.) est le rapport, la proportion & la régularité des parties nécessaires pour composer un beau tout. Ce mot est composé du grec *συμ*, avec, & *μετρον*, mesure. La *symmétrie*, selon Vitruve, consiste dans le rapport & dans la conformité des parties d'un ouvrage à leur tout, & de la beauté de chaque partie, à celle de tout l'ouvrage, eu égard à une certaine mesure; de sorte qu'il regne dans le bâtiment & dans tous ses membres, une aussi juste proportion que celle qu'ont les bras, les coudes, les mains, les doigts, & les autres membres du corps humain, les uns par rapport aux autres, & par rapport à tout le corps. [...] Et la *symmétrie* respective est celle où il n'y a que les côtés opposés qui soient pareils ou égaux les uns aux autres.”; Uo. XV (1765), 735.

„*Eurythmie*, (Arts lib.) c'est, en *Architecture*, *Peinture*, & *Sculpture*, selon Vitruve, une certaine majesté & élégance qui frappe dans la composition des différens membres ou parties d'un bâtiment, ou d'un tableau, qui résulte des justes proportions qu'on y a gardées. Voyez Proportion. Ce mot est grec, & signifie littéralement une *harmonie dans toutes les parties*; il est composé de *ευ*, bien, & *ρυθμα*, rhythmus, cadence ou convenance des nombres, sons, & autres choses semblables. V. *Rhythmus*. Cet auteur met l'*eurythmie* au nombre des parties essentielles de l'*Architecture*; il la décrit comme une chose qui consiste dans la beauté de la construction, ou l'assemblage des différentes parties de l'ouvrage qui en rendent l'aspect agréable: par exemple, quand la hauteur répond à la largeur, & la largeur à la longueur, &c. *Dict. de Trév. & Chambers.*”; Uo. VI (1756), 212.

„*Proportion*, (Archit.) c'est la justesse des membres de chaque partie d'un bâtiment, & la relation des parties au tout ensemble; comme, par exemple, une colonne dans ses mesures, par rapport à l'ordonnance du bâtiment; c'est aussi la différente grandeur des membres d'architecture & des figures, selon qu'elles doivent paroître dans leur point de vûe. Ceci est une chose absolument soumise à cette partie de l'optique, qu'on appelle la *perspective*. Comme les regles de cette science sont connues & démontrées; voyez *Perspective* dans le Dictionnaire universel de Mathématique & de Physique; il est étonnant que les Architectes soient partagés sur la proportion des membres d'architecture, par rapport à leur point de vûe; cependant les uns prétendent qu'ils doivent augmenter, suivant leur exhaussement, & les autres qu'ils doivent rester dans leur grandeur naturelle. Voyez le *cours d'Architecture* de M. Blondel, V. *Partie*; les notes de M. Perrault, sur Vitruve; & son ouvrage intitulé, *Ordonnance des cinq especes de tolonnes*. *Daviler.*”; Uo. XIII (1765), 468-469.

különbségeket, sőt ezekkel szembetűnő ellentétet alkot: az Architectura Civilis mint tudomány, egységes európai kultúrkincs, ezzel szemben az Architectura Civilis mint művészet koronként és területenként igen jelentős eltéréseket mutat”.¹⁰⁹⁹

Ha XVIII. századi építészetünket Európa többi részének korabeli építészetével összevetjük, az igen tág kereteken belül mozgó hagyományrendszer koronként és régióként eltérő megnyilvánulását érhetjük tetten. Bármennyire más is a magyarországi klasszicizáló későbarokk, a francia klasszicizmus vagy a dél-német rokokó architektonikus kifejezőmódja és vizuális hatása, mégis mindhárom ugyanazon az alapon áll. Ez az alap pedig a *Vitruvius*ra és a humanistákra visszavezethető építészeti diskurzus, egy akkor már három és fél évszázados hagyományrendszer. A magyarországi és erdélyi dokumentumokban ez a hagyományrendszer nyilvánul meg igaz, konzervatív formában. A hazai forrásokban csupán a legfontosabb ismeretek szerepelnek, amelyek az általános építészeti alpműveltség elsajátítását azonban lehetővé tették. Iskolás szinten olyan tudásanyagot biztosítottak, ami az építetőket – kvalitásérzékük fejlesztésével – az ízlés és a stílusáramlatok változása ellenére is hozzásegítette a megfelelő értékképlet meghozatalához. Ennek köszönhető, hogy bár a XIX. század első felében a vitruviánus gyökerű *architectura civilis*en Európa többi országához hasonlóan nálunk is túllépett az idő, a klasszicizmus korának mecénásai és megrendelői az iskolákban mégis olyan ismeretekre tehettek szert, amelyek lehetővé tették, hogy az építészeti minőséget felismerjék.

¹⁰⁹⁹ Bibó 1978, 94-95.

VIII. FÜGGELÉK – XVIII. SZÁZADI AUKCIÓS KATALÓGUSOK

N. 1.

CATALOGUS 1787B *Catalogus Librorum et nonnulorum numismatum auctione publica in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum.* 12. Novembr. et seqq. dieb. ann. 1787. horis ante et post meridiem consuetis. Pestini, Litteris Trattnerianis.

Libri in Octavo & minoribus formis.

[6] 48. Barozzi (Jac. v. Vignola) *Regel der fünf Orden von der Architektur vermehret durch Muet.* Nürnberg. 1675.

[27] 382. Hadaly (Caroli) *Elementa Hidrotechniae.* Jaurini 1782. cum figg.

[30] 441. *Institutio (brevis) universae Matheseos ex operibus PP. Soc. Jes. Partes tres.* Ibid. 1752.

[46] 688. Rausch (Franc.) *Elementa Architecturae ad structuras oeconomicas applicatae.* Budae 1779. Acc. Atandel Franc. *Geom. pract.* Budae ibid.

[58] 888. Wolfii (Christ.) *Compendium elementorum Matheseos universae.* Venet. 1761. cum fig. vol. 2.

Libri in Quarto.

[77] 1150. Molnár (János) *a régi jeles épületekről.* Nagyszomb. 1760. cum figg.

[90] 1334. Wolfii (Christ.) *Elementa Matheseos universae.* Genevae 1743. Tomi V. voll. 5. Libri in Folio.

[95] 1390. Barozzi (Jac.) *Architettura.* in Roma 1739. cum figg.

[111] 1610. Indau (Jo.) *Wienerisches Architektur- Kunst- und Säulenbuch.* Augsb. 1713. cum figg.

[119] 1721. Penther (Joh.) *Praxis Geometriae.* Deutsch. Augsp. 1738. mit Kupf.

1722. Penther *Bauanschlag, oder richtige Anweisung wie alle Baumaterialien, und Baukosten ausfindig zu machen.* Augsp. 1743. mit Kupf.

N. 2.

CATALOGUS 1788 *Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis vendendorum.* 2 Junii et seqq. dieb. Ann. 1788. horis ante et post meridiem consuetis. Pestini, Litteris Trattnerianis.

Libri in Octavo & minoribus formis.

[26] 407. Catonis, Varronis, Palladii, Columellae de re rustica libri: Aldus de dierum generibus, simulque de umbris, & horis. Colon. 1536.

[125] 2037. Wolfii (Christ.) Compendium Matheseos. Vien. 1774. cum figg. Voll. 2.

Libri in Quarto.

[157] 431. Molnár (János) a' régi jeles épületekről kilentz könyvei. N. Szomb. cum figg.

N. 3.

CATALOGUS 1789 *Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis auctione publica vendendorum.* 4. Maji & Seqq. ann. 1789 mane ab hora 9. ad 12. post meridiem m. ab 3. ad 6. Pestini, Typis Matthiae Trattner.

Libri in Quarto.

[71] 402. Liesganig (Jos.) Tabulae memoriales Arithmeticae, Geometricae, & Architecturae elementa complexae. Vien. 1754. cum figg.

[76] 466. Notitia (brevis) Urbis veteris Vindobonae ex variis documentis collecta. Vindob. 1764.

[89] 697. Wolfii (Christiani) Elementa Matheseos Universae. Genev. 1743. Tomi V. Vol. 5.

Libri in Octavo & minoribus formis.

[107] 265. Collectiones mathematicae ex Architectura Militari. Graeci 1739 cum figg.

[125] 536. Institutio (univ.) Math. ex operibus PP. Soc. Ies. Tyrn. 1752. PP. III. cum figg.

[131] 643. Martinelli (Fiorovente) le magnificenze Roma. Romae 1725. cum iconibus.

[150] 949. Sprengeri (Theod.) Roma nova ex facie anni 1660. delineata. Frf 1660.

N. 4.

CATALOGUS 1790 *Catalogus Librorum in Bibliotheca Universitatis Pestiensis auctione publica vendendorum.* 3. Maji & Seqq. ann. 1790 mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab h. 3. ad 6. Pestini, Typis Matthiae Trattner.

Libri in Folio.

[24] 366. Penther (Ioh:) Anleitung zur bürgerl. Baukunst. Augsp. 1762. 4. Thl. mit vielen Kupf.

[26] 400. Pozzo (Andr.) Perspectiva Pictorum & Architectorum. Augv. latin. & german. cum multis figg. Tomi II.

Libri in Quarto.

547 Rieger (Christian) *Universae Architecturae civilis & militaris elementa*. Vien. 1758. cum figg. multis. Tomi II.

[77] 705. Wolfii (Christian.) *Elementa Matheseos universae*. Genev. 1743. Tomi V. Vollum. 5. cum figg.

Libri in Octavo & minoribus formis.

[100] 412. *Collectiones Mathematicae ex Archit. Militari. Graeci* 1739. cum figg.

[130] 959. Izzo (Io. Bapt.) *Elementa architecturae Civilis*. Vien. 1764.

[161] 1498. Rausch (Franc.) *Elem. Architecturae ad structuras oeconomicas applicatae*. Bud. 1779.

[183] 1869. v. Vignola (Jac. Barozii) *Regel der fünf Orden von der Architektur*. Nürnberg. 1739.

Appendix.

Librorum in Folio.

[190] 3. Barocio (Giac.) *li cinque ordini di Architettura*. Roma 1739 lat. & ital. cum Figg. XL.

[192] 30. Serlii (Sebast.) *de Architectura*. Libb. V. Ven. 1569.

Libri in Quarto.

[194] 45. Rieger (Christ.) *Universae Architecturae civilis elementa*. Vien. 1756. cum fig.

Libri in Octavo.

[195] 65. de Vauban *Maniere de fortifier*. Amsterd. 1689 Gallice & germ.

N. 5.

CATALOGUS 1778 *Catalogus librorum variorum linguarum, scientiarum et artium, aliarumque utilium materialium qui venales justo prostant pretio in officina libraria Martini Hochmeister Caesar. Regio Privilegiata typogr. et bibliopolae in foro minoris Cibinii. Bücher Verzeichniß, verschiedener Sprachen, Künste und Wissenschaften, als auch anderer nützlichen Materien, welche von den Liebhabern um beygesetzte billige Preise zu haben sind.* Verlegt und zu finden bey Martin Hochmeister, Kais. Königl. privilegirten Buchdruckern und Buchhändlern auf den kleinen Platz nächst dem Rath Thurm in Hermannstadt. 1778.

Anleitung zur burgerl. Baukunst, 32 kr.

Anweisung zur Kriegs Baukunst, 40 kr.

Baukunst 32 kr.

Wolfii Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften 6 Theil nebst den Anhang V.
6. fl. 40. kr.

N. 6.

CATALOGUS 178(?) *Catalogus Librorum juridico-historico-politico physico-mathematicorum et aliarum artium liberalium*, qui adposito pretio venales prostant apud Michaellem Benedict et Soc. Bibliopolas Posenienses. In Platea longa in Domo Schneideriana e Regione Domus Mariae-Thalensis, sive Paulinorum. Posoni 178(?).

[142-162] Mathematische Bücher

[142] *Algaroti (des Grafen)* Versuch über die Architektur, Malerey und musikalische Opera, aus dem Ital. überseßt von R.E. Raspe. 8. Kassel 1769. 30. kr.

Angermann (Joh. Gotth.) allgemeine praktische Civilbaukunst, welche zum Vortheil der Hauswirth, und Buverständigen abgefasst worden. mit 57. Kupfern. Gr. 8. Halle 1766. fl. 8. 15. kr.

Anweisung zur Civilbaukunst, wie man die fünf Ordnungen in eine gute Uebereinstimmung bringen, und in allen Werken der Baukunst nach den besten römischen Antiquitäten geschickt anbringen soll. mit 40. Kupfern. 4. Augsburg 1752. fl. 1. 30. kr.

Anweisung zur Kriegsbaukunst, worinnen Beschaffenheit und Anlegung der Angrief und Vertheidigung der Festungen, Schanzen und Linien nach der Theorie und Praxis abgehandelt wird. mit 22. Kupfern. 8. Berlin 1767. fl. 1. 30. kr.

Anweisung (kurze) zu Sprengung fester Steinselsen, in Bergwerken, Feldern, Strassen, Flüssen und Steinbrücken. mit Kupf. 8. Eisenach 1759. 10. kr.

[143] *Belidors (des Herrn)* Ingenieurwissenschaft, bey auszuführenden Festungswerken, und bürgerlichen Gebäuden. Aus dem Französischen überseßt, und mit 53. Kupfern versehen. 2. Theile. gr. 4. Nürnberg 1757. fl. 9.

Belidors Architectura hydraulica, oder die Kunst des Gewässer zu den Nothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten. mit 219. Kupfern versehen. 2. Theile. fol. Augsburg 1764-70. fl. 47.

[144] *Bösens (Jobst)* Anleitung zum Wasserbau für Landleute. mit 7. Kupfern. 8. Göttingen 1769. 50. kr.

Bossens (Abraham) wohlerfahner Baumeister, welcher deutlich lehret, wie regelmäßige Zeichnungen zu verfertigen. mit 114. Kupf. 4. 1767. fl. 2. 15. kr.

[146] *Bünau (Rudolph von)* Anweisung zur Geometrie und Fortification. mit 10. Kupfern. gr. 8. Halle 1774. fl. 1. 15. kr.

le Clerc (Sebastian) Abhandlung von der Baukunst, mit nützlichen Anmerkungen. mit 181 Kupfern. 4. Nürnberg 1759. fl. 4.

le Clerc Abhandlung der theoretisch- und praktischen Geometrie, zum Gebrauche der Künstler, Werk- und Baumeister mit 46. Kupfern. gr. 8. Augsb. 1756. fl. 1. 30. kr.

[147] *Düpain (des Herrn)* die zum Zeichnen und Mahlen unentbehrliche Wissenschaft der Schattierkunst, sowohl zur bürgerlichen als Kriegsbaukunst mit 18. Kupfern. quer fol. Nürnberg 1759. fl. 1. 40. kr.

Eberenz (Joh. Bapt.) gründliche Anweisung zur bürgerlichen Baukunst. mit 9. Kupfern 8. Augsburg 1761. 36. kr.

Erläuterung der XXVI. Blätter in Landkarten Größe, als des ersten Theils der Zimmerbaukunst, gezeichnet von Peter Schillinger. 4. Nürnberg. 1760. 45. kr.

[148] *Fäsch (J. R.)* erster Versuch seiner architektonischen Werke von Fensterkleidungen, Thüren zu Zimmern, Portalen u. nebst italienischen Festungen. 5. Theile mit 450. Kupfern. quer 4. Nürnberg. fl. 4. 30. kr.

Falois (Mr. de) l'Ecole de la Fortification, ou les Elemens de la Fortification permanente, reguliere & irreguliere. Pour servir de suite a la science des Ingenieurs de Mr. Belidor. II. Parties. avec 21. Figures. gr. 4. a Dresde 1768. fl. 5. 30. kr.

Gautier (des Herrn) Traktat von Anlegung und dem Baue der Wege und Stadtstrassen, aus dem Französischen überseßt. mit 6. Kupfern. gr. 8. 1773. fl. 1.

[149] *Goldmanns Nikolaus* vollständige Anweisung zu der Civilbaukunst mit 20 dazu gehörigen Nissen. regal fol. Leipzig 1708. gebunden. fl. 15.

Hederich (Benjamin) Progymnasmata architectonica, oder Vorübungen sowohl in der Civil- als Militärbaukunst, mit einer Berechnung der Baukosten vermehrt von Joh. Jak. Hentschen. mit 51. Kupfern. 8. Leipzig 1756. fl. 2.

Hederich Anleitung zu den fürnehmsten mathematischen Wissenschaften nämlich der Arithmetica, Geometria, Architectura civili und militari, Astronomie, und Gnomonica. mit 32. Kupfern. 8. daselbst 1772. fl. 1. 30. kr.

[150] *Izo (Joan. Bapt S. J.)* Elementa Architecturae civilis in Usum Collegii Regii Theresiani. c. fig. 8. maj. 1764. Vindobonae fl. 2. 15. kr.

Izo – ejusdem Elementa Architecturae militaris de Arte muniendi. cum fig. 8. maj. ibid. 1765. fl. 2. 45. kr.

[151] *Kraßenstein (Friedr. Wilh.)* praktische Abhandlung von Verfertigung schöner Zeichnungen und Risse, in der Feldmeß- Artillerie- Kriegs- und bürgerlichen Baukunst. 8. Nürnberg 1766. 20. kr.

[152] *Lairesse (Gerardi)* Anlage zur Architektonik, oder Theorie des Einfachen und Ersten in der physikalisch- und mathematischen Erkenntniß. 2. Bände. gr. 8. Riga 1771. fl. 3.

Laugier (des Herrn Abbts) Versuch einer Baukunst, neue Ausgabe, und mit einem Wörterbuch der darinn befindlichen Kunstwörter vermehrt. Aus dem Französischen überseßt. 8. Frankfurt und Leipzig 1758. 30. kr.

Laugier neue Anmerkungen über die Baukunst, nebst des Herrn von le Roi Geschichte der Einrichtung und Gestalt der christlichen Kirchen von Kaiser Constantin dem Großen bis auf unsere Zeit, und einem Vorschlag zu einem Komödienhause. mit 7. Kupfern. 8. Leipzig 1768. fl. 1. 30. kr.

Leopold (Joh. Georg) ökonomische Civilbaukunst, theoretisch und praktisch abgehandelt. mit 1. Kupf. 8. Leipzig 1759. 30. kr.

[154] *Martius (Georg Konrad)* neu aufgeführter Ingenieur, oder die Kriegsbaukunst mit 58. Kupfern. 4. Nürnberg 1754. fl. 3. 30. kr.

Penther (Joh. Friedr.) Anleitung zur bürgerlichen Baukunst, nebst einem Lexico architectonico der üblichsten deutsch-französisch und italienischen Kunstwörter. 4. Theile mit 237. Kupfern. fol. Augsburg 1702-71. fl. 24. 30. kr.

Penther Bauanschlag, oder richtige Anweisung in zweyen Beyspielen, als bey einem holzernen und bey einem steinernen Hause, nebst verschiedenen Bauanmerkungen. mit 17. Kupfern. fol. daselbst 1765. fl. 3.

[155] *Pirscher (J. D. C.)* kurzer Unterricht von den Anfangsgründen der Kriegsbaukunst, worinnen die besten und sichersten Arten der Vertheidigung gegen die ißt gewöhnlichen Manieren des Angriffs gezeigt werden. mit Kupf. 8. Berlin 1767. fl. 1.

Polack (Joh. Friedr.) Mathesis forensis, darinnen die Rechenkunst, Geometrie, Baukunst, Mechanik, und Hydrostatik nach ihren Grundsätzen abgehandelt werden. mit 5. Kupfern. 4. Leipzig 1770. fl. 2.

Pozzo (Andreas) deren Mahler und Baumeister Perspektiv, worinnen gezeigt wird, wie man auf das geschwindeste und leichteste alles was zur Architektur und Baukunst gehört, ins Perspektiv bringen solle. mit 219. Kupfern. fol. Augsburg fl. 6.

[156] *Reuß (Christ. Gottl.)* Anweisung zur Zimmermannskunst, den Anfängern und Liebhabern der Baukunst besonders den Zimmerleuten zum besten aufgesetzt, und mit 36. Kupfern erklärt. fol. Leipzig 1767. fl. 3.

[158] *Silberschlag (J. E.)* ausführliche Abhandlung der Hydrotechnik, oder des Wasserbaues. mit 30. K. 2. Theile. gr. 8. Leipzig 1772-73. fl. 4.

Steingruber (Joh. David) praktische bürgerliche Baukunst mit den Haupt- und Specialrissen und Gesimslehren. 3. Theile. mit 76. Kupfern. gr. 4. Nürnberg 1773. fl. 3.

Stettner (Dan.) der getreulich anweisende Ingenieur, welcher zu der Feldmeß- Civil- und Militarbaukunst deutlichen Unterricht giebt. mit 23. Kupfern. 4. Nürnberg fl. 1. 30. kr.

Struensee (Karl Aug.) Anfangsgründe der Kriegsbaukunst. 3. Theile. mit 19. Kupfern. gr. 8. Leipzig 1767-74. fl. 9. 30. kr.

[159] *Sturm (Leonhard)* der auserlesene nach den Regeln alter Baukunst und heutigen Gusto erneuerte Goldmann, oder die ganze Civilbaukunst in vollständigen Anweisungen abhandelt. mit 336. Kupfern. fol. Augsburg 1765. fl. 8.

Sturm Architectura militaris, oder gründliche Anleitung zu der Kriegsbaukunst, mit 79. Kupfern. 4. Wien und Nürnberg 1755. fl. 3.

Sturm der wahre Vauban, oder der verbesserte französische Ingenieur, worinn die Arithmetik, die Geometrie, die offensiv und defensiv Kriegsbaukunst nach den Grundsätzen des Herrn Vauban erklärt werden. mit 22. Kupfern. gr. 4. Nürnberg fl. 3.

Sturm Konstruktion der 6. Ordnungen der regulären Civilbaukunst. Mit 20. Kupf. 8. Nürnb. 24. kr.

Suckow (Laur. Joh. Dan.) erste Gründe der Kriegsbaukunst in einem Zusammenhange entworfen. mit 16. Kupfern. gr. 4. Frankfurt 1769. fl. 3.

System (neues) der Verfertigung fester Plätze, nebst einer Abhandlung von der irregulären Fortification, aus dem Französischen. mit 8. Kupfern. 8. Berlin 1767. fl. 1. 12. kr.

Tieleman (von der Horst) neue Baukunst, worinn eine gründliche Art gezeiget wird vielerley Arten der Treppen mit ihren Grundrissen und Auffäßen zu verfertigen. aus dem Englischen überseßt mit 30. Kupfern. fol. Nürnberg 1763. fl. 3.

[160] *Vauban (des Herrn Marschals von)* Abhandlung von Vertheidigung der Festungen, aus dem Französischen überseßt durch G. A. v. Clair mit Kupf. gr. 8. Berlin 1770. fl. 2. 15. kr.

Vignola (des Herrn Baron) Anleitung zur ganzen Civilbaukunst nach den fünf Ordnungen des berühmten Mich Angelo vornehmsten Gebäuden, mit 150. Kupfern erläutert. 4. Augsburg 1747. fl. 4. 30. kr.

Vignola Anhang von der Civilbaukunst mit 31. K. 5. daselbst 1759. fl. 1. 16. kr.

Vignola Grundregeln über die 5 Säulen mit 50. Rissen erläutert durch Johann Rudolph Fäsch. 4. Nürnberg. fl. 1.

[161] *Vignola (des Herrn Baron)* Regeln der 5. Ordnungen der Architektur in 50. Kupf. 8. Augsb. 36. kr.

Vitruvius (des Herrn) Architectura ins Kurze gefaßt von Herrn Perrault. Aus dem Französischen überseßt von M. Müller. mit 11. Kupfern 8. Nürnberg 1757. 36. kr.

Voh (Lukas) Anleitung zum Wasserbau an Flüssen und Strömen. Mit 2. Kupfern. 8. das. Augsburg 1767. 30. kr.

Voh Architectura hydraulica, oder Unterricht von Brunnenkünsten, mit 6. Kupf. fol. daselbst 1769. fl. 1. 30. kr.

Vogel (Johann) die moderne Baukunst, mit Vorstellung akkurater Modellen fürtreflicher Dachwerken, hoker Helmer, französisch- und holländische Kreuzdächer, herrlicher Palläste, Kirchen, Bibliotheken u. auch verschiedener Brücken, Schleussen, Dämmen u. mit 58. Kupfern. gr. fol. Hamburg 1726. fl. 2. 15. kr.

Walther (Kasper) Architectura hydraulica, oder Anleitung zu den Brunnenkünsten. 2. Theile, mit 32. Kupf. gr. fol. Augsburg 1765. fl. 4. 30. kr.

[162] *Walther (Kasper) Büchenbau, oder Anweisung wie allerley Arten von Brücken sowohl von Holz, als Steinen nach den besten Regeln oder Zimmerkunst dauerhaft anzulegen sind.* 2. Theile. mit 33. Kupf. fol. Augsburg 1766. fl. 2. 45. kr.

Walther Zimmerkunst, oder Anweisung wie allerley Arten von deutschen und wälschen Thurnhauben, auch Kugelhelme nach der neuesten Erfindung zu entwerfen, sondern auch mit Holz zu verbinden, wie auch von geschwungenen Gradbiegen, von geometrischer Angebung der Socken, runden und oralförmigen Zulagen mit ihrem Bund- und Dachgefepere von Kuppeln mit hölzernen Gewölbern u. mit 35. K. fol. daselbst 1769. fl. 4.

Wilhelm (Johann) Architectura Civilis, oder Beschreibung und Vorreissung vieler vornehmer Dachwerke, als Helmen, Kreuzdächer, Wiederkehrungen, wälscher Hauben, auch Kelter, Fallbrücken u. u. mit 74. Kupf. fol. Nürnberg 1705. fl. 2. 30. kr.

Wolff (Christian) Anfangsgründe aller mathematischen Wissenschaften, 6. Theile. nebst einem Anhang mathematischer Schriften. mit 122. Kupf. gr. 8. Wien 1763. fl. 6.

Wolff Auszug aus den Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften, mit 45. Kupfern. 8. Halle 1772. fl. 2. 15. kr.

Wolff Compendium Elementorum Matheseos universae. II. Tomi. 8. Lausanae 1758. fl. 3. 45. kr.

N. 7.

CATALOGUS 1781 *Catalogus librorum, qui Pestini publicae auctioni exponentur mense martio die 1. Anno 1781.*

37 Molnár (Janos) Régi jeles Épületek. Nagy Szombatba. 1760. cum. fig.

N. 8.

CATALOGUS 1782^B *Catalogus librorum, varii idiomatis et argumenti quibus in aedibus comitatus licitationis lege plus aeris parati offerentibus singillatim distrahendis constituta est* dies 13. maji MDCCLXXXII. Pestini. Budae, typis Catharinae Landerer, Viduae.
377 Gruber (Joh. Seb.) Unterricht von der Kriegs-Bau-Kunst. Leipzig 1703. mit figg.

N. 9.

CATALOGUS 1782^A *Supplementum I. Catalogus Librorum juridico- medico- historico- politico- philosophico- physico- mathematico &c. &c. qui adscripto pretio venales prostant* Pestini et Budae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1782.

[45-50] Mathematische Bücher, worunter in die civil- und Kriegsbaukunst, in die Astronomie, Geometrie, Zeichnungskunst und andere dahin einschlagenden Materien zu finden.

[45] *Beuthers* (J. C.) Tabellarische Aufzeichnung so wohl zu Mr. Davilers Anleitung zu der ganzen Civilbaukunst als auch zu Vignolae Säulenordnungen und Bogenstellungen wie diese nach eingerichteten Tabellen auf eine sehr leichte und richtige Art aus dem Axstricht aus, aufgezeichnet sind. 4. Augsb. 15 kr.

[46] *Izzo* (Joh. Bapt.) Anfangsgründe der bürgerlichen Baukunst gr. 8. Wien 773. 2 fl.

[48] *Laugiers* (d. H.) neue Anwendungen über die Baukunst mit K. gr. 8. Leipzig 768. 1 fl. 45 kr.

[49] *Sturms* (L. C.) vollständige Mühlen Baukunst fol. Augsb. 778. 2 fl.

Vitruvii Architectura in das kurze gefaßt von Hr. Perrault 8. Nürnberg. 757. 40 kr.

Vochs (L.) bürgerliche Baukunst 8. Augsb. 780. 1 fl. Ceruzával bejelölve.

Vochs wirkliche Baupraktick der bürgerl. Baukunst mit 20 K. 8. Augsb. 780. 1 fl. 30 kr.

[50] *Vochs* Abhandlung über die Bauart des Grund- und Wasserbaues bey den Strandermühlen mit K. 8. Augsb. 780. 54. kr.

Vochs der glücklich unterrichtende Zeichenmeister in der Kriegsbaukunst nebst einem Ingenieur Lexicon und XVI. K. 8. Augsb. 779. 1 fl. 15 kr.

Vochs Anwendung der 5. Säulenordnung mit 14. K. 8. Augsb. 779. 45.

Vochs Unterricht zur Aufreßung der 5. Säulen-Ordnungen mit 21. K. 8. Augsb. 778. 1 fl.

N. 10.

CATALOGUS 1783 *Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum Bibliothecae Kollarianae.* Diese unvergleichliche Büchersammlung wird den 29ten Septemb. 1783. im Winterhollerischen Hause Nro. 1090. am Stock in Eisen im zweyten Stock dem Meistbiethenden sammentlich miteinander gegen baare Bezahlung hindangegeben werden. Gedruckt bey Joseph Edlen von Kurzbeck k. h. Hofbaudrucker Groß- und Buchhandler. 1783.

[166] *51* Elemens de l'Architecture civile a l'usage des Cavaliers du college Royal Theresien. Par le P. J. B. Izzo de la Compagnie de Jesus. Traduites du latin en françois par un Pere de la dite compagnie de Jesus. a Vienne. 1772. Octav.

52 Elemens de l'Architecture militaire a l'usage des Cavaliers du college Royal Theresien par le P. J. B. Izzo de la compagnie de Jesus. Traduits du latin en françois. a Vienne 1772. Octavo.

N. 11.

CATALOGUS 1784B *Supplementum V. ad Catalogum Librorum juridico- medico- historico- politico- philosophico- physico- mathematico &c. &c.* qui prostant Pestini, Budae & Cassoviae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1784.

[104-223] Mathematische Bücher, worunter in die Civil und Kriegsbaukunst, in die Astronomie- Geometrie- Zeichenkunst und andere dahin einschlagende Materien zu finden.

[105] *Abfaltern (L. Frhre von)* Abhandlung von dem Drucke der Gewölber auf ihre Saitenmauern, gr. 8. Wien, 782. 40. kr.

Argues (des Hrn. d) Zeichnung zum Steinhauen in der Baukunst. Mit 100 Kupfertafeln. 8. Nürnberg 699. 1 fl. 30 kr.

[108] *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst.* Aus dem Italienischen. gr. 8. Leipz 784. 1 fl. 15 kr.

[109] *Klügels (G. S.)* Anfangsgründe der praktischen Mechanik der bürgerlichen Baukunst und der Kriegskunst. gr. 8. Berlin 784. 1 fl.

[112] *Izzo (J. B. v.)* Anfangsgründe der Kriegskunst 1ter Thl. mit Kupfertabellen, gr. 8. Wien, 776. 2 fl.

[116] *Mayers (J. T.)* kurze Anweisung zur praktischen bürgerl. Baukunst. Mit Kupfern gr. 4. Nürnberg 782. 1 fl. 30 kr.

- [118] *Perrault (d. Hrn.)* Architectura in das kurze verfast 8 Nürnberg 757. 40 kr.
- [119] *Reinholds (Chr. L.)* Architectura forensis, oder die aufs Recht angewondte Baukunst, 1ter Thl. mit 20. Kupfert. *ibid.* (Münster) 784. 2 fl. 30 kr.
- Sturms (L. Chr.)* Prodromus architecturae Goldmannianae, oder getreue und gründliche Anweisung zur Praxis der Civilbaukunst, mit Kupfertafel. gr. fol. Augsburg. 714. 4. fl. 30 kr.
- Sturms (L. Chr.)* Construction der VI. Ordnungen zur regularien Civilbaukunst 8. Nürnberg. 783. 24 kr.
- [121] *Vochs (L.)* Abhandlung über die Bauanschläge, mit 4. Kupfertaf. gr. 8 Augsburg. 781. 45 kr.
- [122] *Werners* Anweisung alle Vertikal- und Horizontalgemälde nach den Regeln der fünf Säulenordnung zu zeichnen, und der Gebäude anzuordnen. Mit Kupfern gr. 8. Frankfurt. 782. 54 kr.
- Wolffii (Chr.)* Compendium elementorum Matheseos universae. II. Tomi 8. maj. Genevae 778. 3 fl. 45 kr.

N. 12.

CATALOGUS 1784A *Supplementum IV. ad Catalogum Librorum juridico- medico- historico- politico- philosophico- physico- mathematico &c. &c. qui prostant Pestini, Budae & Cassoviae apud J. M. Weingand et J. G. Köpf bibliopolas. 1784.*

[44-47] Mathematisch und Physische,

[44] *Hadaly (ea de Hada)* Elementa Hydrotechniae 8 m. Jaurini 783 36 kr.

[46] *Schüblers (Jo. Ja.)* acht Tabellen von der alten Civilbaukunst, welche das Verhältnis aller Theile eines Gebäudes in 24 Nissen enthält. Fol. Nürnberg. 783 45 kr.

[47] *Voch (Lu.)* bürgerliche Baukunst 4ter Th. mit 24 Kupfertafeln 8 das. (Augsburg) 782 1 fl. 30 kr.

N. 13.

CATALOGUS 1787A *Catalogus librorum qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctori exponuntur. 4. Junii & sequentibus diebus 1787. ante & post meridiem horis consuetis. Pestini, typis J. Michaelis Landerer.*

[23] 258. Serlii (Sebast.) de Architectura Libb. V. Venet. 1569.

[34] 109. Elementa prima Arith. Algebr. Geom. Trigon. planae, & sphaericae, Architecturae Civilis, ac Militaris. Graecii. 1757.

[46] 254. Molnár (János) A' Régi jeles épületekröl. N. Szombat. 1760.

- [53] 339. Riegger (Christiani) *Universae Architecturae Civilis Element.* Vindob. 1756. 53.
- [59] 420. Vols (Ernest.) *Architecturae Militaris tyrocinium.* Claudiop. 1738.
- [60] 429. Wolfii (Christiani) *Elementa Mathes.* Univ. Tomi V. Genuae 1743.
- [74] 184. *Collectiones Mathematicae ex Architectura militari.* Graecii 1739.
- [86] 375. Gautier az Utak', és Utszák' Építésének módja: melyet meg-bővítve ki adott Kováts Ferentz Posonb. 1778.
- [116] 815. Rausch (Franc.) *Elementa Architecturae ad structuras oeconomicae applicatae.* Budae 1779.
- [134] 1079. Wolfii (Christ.) *Compendium Elementorum Matheseos.* Lausan. 1742, Tomi II.
- [146] 1178. Rausch (Franc.) *Elementa Architecturae.* Acced. Stainde (Franc.) *Elementa Geometriae practicae.* Budae s. a. c. Figg.

N. 14.

CATALOGUS 1791 *Catalogus librorum, auctione publica vendendorum. Pestini 1791. Die 2. Novembris et sequentibus, in majori Seminario Generali mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab hora 2. ad 5. Fel-jegyzése azon könyveknek, melyek Pesten 1791. második Novemberben, és következő napokon, a' nagyobbik Semináriumban Dél előtt kilentz órától fogva tizenkettőig, Dél után kettőtől fogva ötig el-kótyavetyéltetnek.* Pestini. Typis Franc. Aug. Patzko.

Libri in Folio.

- [1] 3 Betrachtungen über die Bauart der Privatgebäude in Deutschland. Mit 60 Kupfern Augspurg 1779. g. 2 fl.
- [3] 23 Sturms (Leonh. Christ.) *Prodromus Architecturae Goldmannianae.* Augsburg, m. v. K. Regal fol. Mit vielen andern Prospekten und Nißen. 2 fl.
- 25 Tillemann von der Horst. neue Baukunst, wie man Treppen, Gelander, Verzierungen und Kuppeln c. verfertigen müsse. Frankfurt 1763. mit 30 Kupfern. 1 fl. 30 kr.
- Philos. Mathem. Et archit. In Quarto.
- [7] 73 Wolfii (Christ.) *Elem. Matheseos univ.* Genev. 1743. Tomi V. cum multis Fig. g 6 fl. 40 kr.
- 74 Praktische Geometrie mit illumin. Figg. – Sturmii aus fortificatoria – Kriegs-Baukunst Manuser ? Bände 1 fl.

75 Anweisung (gründl.) zur Zivil-Baukunst mit einer Vorrede des Freyh. Von Wolf Augs. 1752 mit vielen Kupf. g. 40 kr.

76 Steingruber praktische bürgerl. Baukunst für Bauliebhaber, Zimmerleute, Maurer, Tischler, Nürnberg. 1773 g. 1 fl.

77 Bossens (Abr.) geschickter und wohlerfahrener Baumeister, welcher lehret regelmäßige Zeichnungen zu verfertigen, Nürnberg. 1767 mit vielen Kupfern g. ½ 2 fl.

78 Fäsch Anweisung zur Verzierung der Fenster Thüren, Schorsteine, Balustraden c. Nürnberg. mit 500 Kupf. g. 2 fl. 30 kr.

Mathemat. et Oeconom. in Octavo.

[21] 283 Vochs Brückenbaukunst. Augsburg 1780 ch. 15 kr.

287 Vitruvii Architectura aus d. Franz. des Perrault übers. Von Obtristlieut. Müller. Nürnberg 1752 mit Kupf. g.

288 Eberenz gründliche Anweisung zu der bürgerl. Baukunst. Augsburg 1761g. 20 kr.

289 Laugiers Anmerk. Über die Baukunst – le Roy Geschichte, Einrichtung, und Gestalt der christlichen Kirchen von Konstantin dem Grossen bis auf unsere Zeit, nebst einem Vorschlag, zu einem Komödienhause. Leipzig 1768 mit Kupf. g. 30 kr.

290 Leopold ökonomische Civilbaukunst, eine gekrönte Preisschrift. Leipzig 1759 mit Kupfern g. 15 kr.

293 Bertrand die Kunst die Wiesen zu wässern. Nürnberg 1774 mit Kupf. 10 kr.

N. 15.

CATALOGUS 1795A *Catalogus librorum auctione publica vendendorum*. Pestini die 7. Aprilis & sequentibus mane ab hora 9. ad 12. post meridiem ab hora 3. ad 6. In majori Seminario generali in secunda Contignatione Nro. 10. Pestini Typis Junioris Michaelis Landerer de Fűskűt 1795.

[23] 333. Wolf (Christ.) Anfangsgründe aller mathem. Wissensch. Frst. 1750. IV. Theile in III Bänden mit vielen Kupfern.

[32] 415. Sturm, der wahre vauban, oder der von den Deutschen und Holländern verbesserte Franz, Ingenieur, nebst einer ganz neuen Methode zur irregulären Fortification. Nürnberg. 1761. mit vielen Kupf.

N. 16.

CATALOGUS 1795B *Catalogus librorum venalium in bibliopolis Martini Hochmeister, C. R. Dicasterialis Typographi Claudiopoli & Cibinii reperibilium*. 1795.

Libri Latini.

Hadaly (de Hada Caroli) Ars delineandi coloribusque localibus adumbrandi Aedem, in usum eorum, qui hanc artem discendi desiderio ardent, & Manuductore carent. 8. Jaurini. 1785. 1. fl. 40. xr.

Hadaly Elementa Hydrotechniae, quae in usum Auditorum suorum elucubratus est. Editio altera. 8-vo Posonii. 1791. 1. fl.

Wolffii (Christ. L. Bar. de) Compendium Elementorum Matheseos universae, in usum studiosae Iuventutis adornatum. 8-vo. Claudiopoli. 1 fl. 30. xr.

N. 17.

CATALOGUS 1796B *Catalogus librorum qui publicae auctionis ritu dividentur.* Pestini in domo Fessliana Nro. 4. prope pontem, secunda Contignatione XI. Julii & seqq. diebus, horis consuetis. MDCCXCVI. Pestini typis Joannis Michaelis Landerer de Fűskűt.

In Octavo et minori forma.

[4] 51. Anleitung zur bürgerlichen Baukunst. Wien 776. mit 7 Kupfertafeln.

[46] 768. Meisner Georg. Geometria practica sammt neuen Fortifikationssystem. 772. cum fig.

[47] 786. Mathematicae Collectiones ex architectura militari 739.

[63] 1016. Schauff Joh. Theorie der Säulenordnung sammt einer ungarischen Nationalsäulenordnung. Preßburg 790.

[66] 1093. Stedlers Versuch neuer Manier zur Fortifikation. Nürnberg. 631.

In Quarto.

[87] 145. Molnár János a' régi jeles épületekről. N. Szomb. 1760.

In Folio.

[92] 16. Bericht über die 5 Säulenordnung. M. Kup.

N. 18.

CATALOGUS 1796C *Catalogus librorum, qui apud Franciscum Landerer de Fűskűt, typographum et bibliopolam Cassoviae addito pretio proximo venales prostant.* Verzeichniß der Bücher, welche bey Franz Landerer von Fűskűt Buchdruckern und Buchhändlern in Kaschau um beygeseßte nächst- und billige Preise zu bekommen sind. M.DCC.XCVI.

Libri Latini.

[14] *Izzo Joh. Bapt.* Elementa Architecturae Militaris. 8vo maj. 1 fl. 15 xr.

Izzo Elementa Architecturae Civilis 8. maj. 1 fl. 15 xr.

Libri Hungarici.

[31] *Az Utak és Utszák építésének módja*, melyet írt Gautier Úr, Frantzia Országban Királyi Indzsénér, és a' Hidak', Töltések', Ország-Utak, s' Városi Utszák' Inspector, mostan pedig Magyarúl ki-adott Kováts Ferentz Mathematikus. 8vo Posonyban. 1 fl.

[47] *Molnár János* Magyar Könyv-ház. IV. Darab. 8vo Posonyban. 2 fl.

N. 19.

CATALOGUS 1796A *Catalogus librorum, qui die 17. maii et seqq. 1796. in atrio Bibliothecae R. Univ. Pestiensis auctionis lege dividentur.* Budae Typis Regiae Universitatis. Anno MDCC.XC.VI.

[82] 1279. Serlii (Seb.) De Architectura Libb. V. Venet. 1569.

[93] 1429. Vignola (Barozzio) Architectura. Romae. 1739.

1430. Vignola Von den 5. Ordnungen der Civil-Baukunst. cum Figg. in initio locorum.

a) Säulenbuch. cum Figg.

1431. Vignola (Barozzio) Li cinque Ordini di Architettura. Bassano. s. a.

[101] 1542. Collectiones mathem. De Architectura Militari. Vien. s. a; Graecii 1739.

[105] 1616. Institutio (Brevis) universae Matheseos PP. III. Tyrn. 1752. cum figg.

IX. IRODALOMJEGYZÉK

IX. 1. FELHASZNÁLT KÉZIRATOK

RÖVIDÍTÉSEK:

EFK	Egri Főegyházmegyei Könyvtár
EK	Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár
ELTE	Eötvös Lóránd Tudományegyetem
MPRKL	Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
PTE	Pécsi Tudományegyetem
TREN	Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára
VEK	Váci Egyházmegyei Könyvtár

ÓRAVÁZLATOK ÉS TÉTELSOROK:

DEBRECEN, TREN O. 360. „Pauli Sárvári Ujfalusi Ferencz: Szám- és tértan s az alkalmazott mértan minden ágait magába foglaló magyar kézirat számos színezett ábrával. Bevégezetlen nagy mű, latin praefatioval. 1767. Sáránd.”

EFK H. IV. 56. „Institutiones Architecturae. – Hidrotechnia.” 18. sz. Egykorú kézirat, ábrákkal.

EK KÉZIRATTÁR Mss J 28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinarum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque M.DCC.LXXIX.”

MAROSVÁSÁRHELY, Teleki-Bolyai Könyvtár (Târgu Mureș, Biblioteca Teleki-Bolyai) Ms 72.

MTA KÉZIRATTÁRA Mennyiségt. Mértan. Építészet. 8^k 2. „Architecturae Civilis.” 18. sz. Egykorú kézirat, ábrákkal.

OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 2722. „Studia Philosophica, in specie Terniones ex Logica, hist. philosophica, Architectura, Physica et Metaphysica pro usu scholastico per Franciscum Nagy 1^{mi} et 2-di anni Philosophiae Auditorem descripta [Agriae] A^o 1802-1804.”

OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3598. „Architectura [et geometria practica] tradita in Regio Lyceo Claudiopolitano Anno MDCCCVI^o. Bibliothecae Tatensis Schol. Piar. Alexandri Letavay e Sch. Piis mso.”

OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3726. „Architectura pro semestri primo. Auctore Francisco Rausch. 1799.”

OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Quart. Lat. 3917. „Institutiones architecturae in usum auditorium suorum concinatae (!) per Joannem Szeidenschvarc Georgii Kesztheliensis [...] professorem ordinarium. Pars prima. Conscriptum per Carolum Zimányi in [...] Comitis Georgii Festetits de Tolna Georgicon practicanem. Anno 1805/6.”

VEK KÉZIRATTÁR, 219.283. „Entwurf über die Baukunst. Weitschichtige Gedanken zu Vollführung der Baugeschäften mit den anhang der Material. Überschlügen aber mit Irigen und falschen Worten übersaget. Anno. 1757. in Abschrift aus den franceschen übernehmen.”

KÖNYVTÁRI KATALÓGUSOK:

DEBRECEN, TREN R.71.5b. „Catalogus [1750-81?].”

DEBRECEN, TREN R.71.7. „Catalogus [...] in quo ab initio sunt notationes [...]. 1744-50. A tergo Series privatorum praeceptorum [...]. 1735.”

DEBRECEN, TREN R.71.8. „Anno 1743. Kal. Maii Clarissimus ac Excellentissimus Ds Georgius Buzinkai M. Dr. et Lib. Regiaeq. Cittis Debretzen Physicus Ordinarius, Bibliothecam hanc Scholasticam auxit libris sequentibus.”

DEBRECEN, TREN R.71.9. Budai Ézsaiás korabeli katalógus 1797.

DEBRECEN, TREN R.72.1. „Catalogus librorum Bibliothecae Publicae Collegii Reformatum Debreceniensis [...]. 1784-1864.”

EFK Ms. 2084. „Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis I.” (18. század vége.)

EFK Ms. 2085. „Catalogus Bibliothecae Episcopalis Lycei Agriensis II.” (18. század vége.)

EFK Ms. 2086. „Catalogus alphabeticus auctorum Bibliothecae Dioecesis Agriensis I.” (18. század vége későbbi bejegyzésekkel.)

EFK Ms. 2087. „Catalogus alphabeticus auctorum Bibliothecae Dioecesis Agriensis II.” (18. század vége későbbi bejegyzésekkel.)

EFK Ms. 2127/2. A könyvtár történetére vonatkozó levelek, számlák, licitációs és más könyvjegyzékek a 18. század végéről.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J1. A Nagyszombati Jezsuita Kollégium könyvtárának katalógusa (1632-1690).

EK KÉZIRATTÁR, Mss J10. A II. József rendeletére felosztatott egyes jezsuita rendházak könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J101. A II. József rendeletére felosztatott ferences rendházak könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J102. A II. József rendeletére felosztatott vegyes szerzetesrendek könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J104. A II. József-kori rendfelosztatásokkal kapcsolatosan készült iskolai könyvtárkatalógusok.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J106. A II. József által elrendelt rendfelosztatások alkalmával az Egyetemi Könyvtárba beszállított könyvek jegyzékei.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J13. A II. József rendeletére felosztatott egyes pálos rendházak könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J14. A II. József rendeletére felosztatott Szentháromság-rendi (Trinitárius) rendházak könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J2. „Catalogus novus librorum Collegii Tyrnaviensis Societatis Jesu, conscriptus anno domini 1690” [1773-ig].

EK KÉZIRATTÁR, Mss J27. „Catalogus Librorum Academiae Regiae Tyrnaviensis ab Universitate translata Budam Bibliothecae relictorum. Anno Domini A 1778.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J28. „Catalogus Librorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budensis In classes Disciplinarum serie Alphabeti Digestus, et Coordinatus. Cum Supplementis ad Annum usque M.DCC.LXXIX.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J29. „Catalogus Accessionalis sive Elenchus Librorum, qui pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis successive proturati, eidem effective incorporati sunt, ordine Chronologico Confectus ab Anno M.DCC.LXXX.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J32. A Nagyszombati Egyetemi Könyvtár helyrajzi katalógusa (1777).

EK KÉZIRATTÁR, Mss J34. Az Egyetemi Könyvtár Budán elkezdett, de Pesten is folytatott katalógusa (1779-1792).

EK KÉZIRATTÁR, Mss J36. „Catalogus Librorum Bibliothecae Prayanae pro Bibl. R. Univ. Pestiensis coemtae eidemque insantae. Anno M.DCC.LXXXVI. Mense Octobri.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J37. „Catalogus Librorum ab Exc. Consilio Regio ad Bibliothecam Universitatis Pestiensis an. 788. manuscriptorum.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J94, I-V. „Index Generalis librorum bibliothecis abolitae Soc. Jesu existentium.”

EK KÉZIRATTÁR, Mss J98. A II. József rendeletére felosztott egyes jezsuita rendházak könyvtárainak katalógusai.

EK KÉZIRATTÁR, Mss J99. A II. József rendeletére felosztott egyes pálos rendházak könyvtárainak katalógusai.

ELTE LEVÉLTÁR Vegyes iratok 1/c. – III. Alapítólevelek, alapítványi iratok. 1773. december 18. „Inventarium seu Conscriptio Collegii Supressae Societatis JESU Tyrnaviensis, Ejusque Bonorum Caeterorum item Effectum ubilibet reperibilium peracta Anno Domini 1773.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár D 1951/1-11. „Catalogus Librorum Gallicorum, Italicorum, Hispanicorum, Belgicorum, Anglicorum, Hungaricorum, Illyricorum Slavonicorum in Bibliotheca Patachichiana existentium. Opera, et Industria Wenc. Werner in Ordinem Redactorum. MDCCCXVII.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 146 „Supplementum catalogi Bibliothecae Patachichianae.” 18. sz.

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 165/1. (257/1.) „Index librorum bibliothecae Excellentissimi, Illustrissimi, ac Reverendissimi Domini, Domini Adami e liberis baronibus Patachich de Zajeda, episcopi Varadiensis, inclyti comitat, Bihariensis supremi ac perpetui Comitis, utriusque Consilarii &c. Anno Domini MDCCLXXIV.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 165/2. (257/2.) „Index librorum bibliothecae [...] Adami [...] Patachich [...], episcopi Varadiensis [...] 1774.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 36. „Catalogus Venerabilis Capituli Colocensis.” (A KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár katalógusa 1776 előttről.)

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 408. „Catalogus Librorum, qui in Arce Cseklész, in Bibliotheca Excellentissimi Domini Comitis Francisci Eszterházy Cancellarii Regni Hungariae asservantur, descriptus manu Serenissimi Ducis Saxoniae Alberti Anno 1775.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 431. „Conscriptio librorum Bibliothecae pie Defuncti Reverendissimi Domini Gloszer Canonici Colocensis peracta die 20. Septembris & seqq. 1780.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 432. „Series librorum rariorum in bibliotheca Colocensi.” 18. sz.

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 589. „Catalogus librorum Bibliothecae Venerabilis Capituli Metropolitanae Ecclesiae Colocensis, qui libri ad Bibliothecam Excellentissimi Domini Adami e L.B. Patachich de Zajozda Archi-Episcopi Colocensis mense octobri anno 1782. translati sunt.”

KALOCSA, Főszékesegyházi Könyvtár Ms 634. „Catalogus librorum incunabulorum, quae in Bibliotheca Patachichiana exstant ab anno 1470-1526. partim etiam sine loco et anno.”

MPRKL AV, V 152/94. „Catalogus librorum Bibliothecae Pesthiensis Scholarum Piarum Conscriptus 1811.”

MPRKL AV, V Forulus 28. Fasc. 2. Num. 5. „Inventarium Theres. Vacziensis, 1784.”

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.1. Teleki József könyvei 1796 után Pestről?

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.10. Teleki József könyveinek katalógusa 1795-ig.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.11. Teleki József könyveinek szakrendi katalógusa a marosvásárhelyi könyvtár anyagával.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.13. Válogatott könyvek Teleki József könyvtáraiból.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.2. Teleki József könyvei, amelyeket vsz. Teleki László Farkas utcai házába vittek.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.3. Teleki József könyvei.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.6. Teleki József könyveinek 1795 utáni katalógusa.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.8. Teleki József könyveinek 1784 körüli katalógusa.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 4.K.I.aa. Teleki József hagyatéka.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 6.2. A marosvásárhelyi Teleki-ház könyvtára.

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 6.3. 1795 utáni könyvtári szakrendi katalógus. Teleki József?

MTA KÉZIRATTÁRA Bibl. 2-r. 6.5. A marosvásárhelyi Teleki-ház könyvtárának szakrendi katalógusa.

OSZK KÉZIRATTÁR, Latin nyelvű kötetes kéziratok, Fol. Lat. 4. „Catalogus Librorum qui in Bibliotheca Comitiss Josephi Eszterházy, in Cseklész prope Posonium reperiuntur confectus mense Aprili 1749. per Samuelem Székely de Doba Locumten. ex Ejusdem Comitiss Legione.”

PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR CC.I.11. „Bibliotheca Excellentissimi Illustrissimi ac Reverendissimi Domini, Domini Georgy Klimo Episcopi Quinque Ecclesiensis S. Caes. Et Reg. Apost. Majest. Consiliary Intimi etc: In ordinem digesta Fideli Calamo excepta et Necessarys indicibg, et Catalogis Instructa. Anno MDCCLX.”

PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Q.VII.42. „Ordo Classium in qvas Libri Bibliothecae Eppatis V. Ecclesiensis distribuuntur.” A vsz. Koller József könyvtáros által, a 18. sz. végén összeállított szakkatalógus.

PTE KLIMÓ KÖNYVTÁR Sz.R.I.6. „Catalogus materialum Episcopalis Publica Bibliotheca Quinque Ecclesiensis Excellentissimi Jussu Illustrissimi ac Reverendissimi Dm. Ignatii e LB. Szepesy de Négyes, Episcopi Quinque Ecclesiarum [...] Annis 1836 et 1837 adornatus et concinnatus. Tomus 3.”

IX. 2. XVIII. SZÁZADI VIZSGATÉTELSOROK

BERNÁTH 1782 *Materia tentaminis publici quod in Provincia Budensi Pestini apud Scholas Pias ex elementis architecturae ad structuras oeconomicas applicatae, statica fluidorum, optica, catoptrica, et dioptrica subivit Godefridus Bernáth civ. Pestinis philosoph. in II. annum auditor, Anno MDCCLXXXII. Mens. April. Literis Royerianis.*

BRANISCHA 1804 *Tentamen publicum ex architecturae civilis et hydrotechniae praelectionibus Josephi Branischa, AA. LL. et Philosophiae Doctoris, ac Matheseos Purae et adplicatae Professoris Publici Ordinarii. Quod in Regia Academia Jaurinensi Anno M.DCCC.IV. Mense Martio. Subivit Nobilis ac Perdoctus Dominus. Carollus Koller. De Nagy Mánya. Philosophiae in annum secundum Auditor. Jaurini Typis Josephi Streibig. 1804.*

DÁVID 1771 *Materia tentaminis ex arte scutaria, historia Romana de insignibus, praerogativis &c. uocabilitatis Romanae, principiis geometriae practicae, architectura civili universa, re numismatica veterum, et serie Regnum Hungariae in numis aureis a Ludovico I. cum historica factorum memorabilium notitia. Quod in Regio Archi-Episcopali Nobilium Convictu ex praelectionibus domesticis subivit Praenobilis Dominus Antonius Dávid de Turotz Sz. Péter, et Isztebne. Mense Julio Die XXI. Anno M.DCC.LXXI. Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno ut supra.*

FRIVALDSZKY 1767 *Materia tentaminis mathematici quod ex praelectionibus R. P. Joannis Fridvaldszky e S. J. AA. LL. et Philosophiae Doctoris Matheseos Professoris Publici et Ordinarii. Coram Admodum Reverendo Doctissimo ac Spectabili Inclytae Facultatis Philosophicae Decano P. Adamo Nyirő e S. J. AA. LL. et Philosophiae Doctore Controversiae Fidei Professore Publico Ordinario, et Tota Facultae Philosophica subivit Illustrissimus L. Baro Josephus Thorockay de Thoroczko, in Regio-Principali Universitate Claudiopolitana Matheseos Auditor.*

GAUDI 1765 *Francisci Gaudii clerici regularis e scholiis piis de Natura Extensionis Dissertation cum notis auctoris post editionem alteram Neapolitanam prima in Hungaria.* Pestini, Typis, Francisci Antonii Eitzenberger, Inclytae Civitatis Typogr. 1765.

HADALY 1796A *Tentamen publicum ex architectura civili, oeconomiae applicata, et hydrotechnia*, quod auctoritate et consensu Illustrissimi Domini Iosephi e Comitibus Szápáry de eadem, Perpetui in Muraj-Szombath et Szécsi-Szigeth, S. C. et R. A. Majestatis Camerarii, Inclyti Comitatus Syrmienis Supremi Comititis, nec non Superioris Regii per Districtum literarium Poseniensem Scholarum et Studiorum Directoris, in Regia Academia Poseniensi Mense Martio MDCCXCVI Typis Ioannis Nepomucei Schauff.

HADALY 1796B *Tentamen publicum e mathesi adplicata, et architectura civili, oeconomiae rurali adcommodata*, quod auctoritate, et consensu Excellentissimi ac Illustrissimi Iosephi e Comitibus Szápáry de eadem, Perpetui in Muraj-Szombath et Szécsi-Szigeth, S. C. et R. A. Majestatis Camerarii, et Actualis Intimi Status Consiliarii, Incliti Comitatus Mosoniensis Supremi Comititis, nec non Superioris Regii per Districtum literarium Poseniensem Scholarum et Studiorum Directoris, in Regia Academia Poseniensi Mense Martio MDCCXCVI. Typis Ioannis Nepomucei Schauff.

HADALY 1797 *Tentamen publicum e mathesi adplicata, et architectura civili, oeconomiae rurali adcommodata*, quod auctoritate, et consensu Excellentissimi ac Illustrissimi Iosephi e Comitibus Szápáry de eadem, Perpetui in Muraj-Szombath et Szécsi-Szigeth, S. C. et R. A. Majestatis Camerarii, et Actualis Intimi Status Consiliarii, Incliti Comitatus Mosoniensis Supremi Comititis, nec non Superioris Regii per Districtum literarium Poseniensem Scholarum et Studiorum Directoris, in Regia Academia Poseniensi Mense Martio MDCCXCVII. Typis Simonis Petri Weber.

HADALY 1806 *Tentamen publicum e mathesi adplicata, et architectura civili, oeconomiae rurali adcommodata*, quod auctoritate, et consensu Excellentissimi ac Illustrissimi Iosephi e Comitibus Szápáry de eadem, Perpetui in Muraj-Szombath et Szécsi-Szigeth, S. C. et R. A. Majestatis Camerarii, et Actualis Intimi Status Consiliarii, Incliti Comitatus Mosoniensis Supremi Comititis, nec non Superioris Regii per Districtum literarium Poseniensem Scholarum et Studiorum Directoris, in Regia Academia Poseniensi Mense Martio MDCCCVI. Typis Simonis Petri Weber.

HADALY 1808 *Tentamen publicum e mathesi adplicata, et architectura civili, oeconomiae rurali adcommodata*, quod auctoritate, et consensu Excellentissimi ac Illustrissimi Iosephi e Comitibus Szápáry de eadem, Perpetui in Muraj-Szombath et Szécsi-Szigeth, S. C. et R. A. Majestatis Camerarii, et Actualis Intimi Status Consiliarii, Incliti Comitatus

Mosoniensis Supremi Comitatus, nec non Superioris Regii per Districtum literarium Poseniensem Scholarum et Studiorum Directoris, in Regia Academia Poseniensi Mense Augusto MDCCCVIII. Typis Georgii Aloysii Belnay.

KOPPOLD 1780 Koppold, Emericus: *Tentamen pvblicvm ex adplicata mathesi ad artefacta et oeconomiam rvsticam* quod apud Scholas Pias subvixit Emericus Koppold civis Eszekiensis philosophiae in alterum annum auditor Pestini mense aprili M.D.CC.LXXX. Litteris Royerianis.

LANG 1779 Lang, Ignatius: *Tentamen pvblicvm ex annvis institvtionibvs philosophicis* quod apud Scholas Pias subvixit Ignatius Lang civis Pestiensis philosophiae in alterum annum auditor Pestini mense augusto MDCCLXXIX. Litteris Royerianis.

MATERIA TENTAMINIS 1775 *Materiae tentaminis publici, quod ex geographia, et architectura ciuili subiuerunt Illustrissimi, ac Nobiles Adolescentes* in Convictu Archi-Episcopali Batthyani Colocae apud Scholas Pias Anno MDCCLXXV. Colocae Typis Scholarum Piarum.

PROPOSITIONES 1783 *Propositiones ex physica generali.* Pestini, ex officina Vid. Annae Eizenberger, MDCCLXXXIII.

SCHAFFRATH 1769 *Positiones philosophiae et matheseos universae de institutionibus Scholarum Piarum Pestini MDCCLXIX.* / Quas Carolo Batthyano. Viro. Principi. et. Gentis. Suae. Patricio. Duci. Comiti. Aurei. Velleris Equiti. et. Sago. et. Toga. Splendissimo. Caesaris. Nunc. Maximi. Josephi. Secundi. quondam. Institutori. atque. ideo. Immortali. Mariae. Theresiae. Regi. Apostolico. Ob. Fidem. Integritatem. Prudentiam. Percharo. Gentis. denique. suae. et. Generis. sui. fulcro. et. amoris. Antonius. Tallian. Nobilis. Adolescens. de. Institutionibus. Leopoldi. Schaffrath. Cler: Reg: Schol: Piarum. In. Magna. Procer. Frequentia. ac. Celebritate. propugnatas. In. non. interitum. tanti. Principis. memoriam. Obsequii. Cultuo. et. Venerationis. Perpetuae. Causa. L.M.Q.D.D.D.

SPAITS 1767 *Materia tentaminis publici ex architectura civili* quod in Regio Archi-Episcopali Nobilium Convictu ex praelectionibus domesticis P. Petri Spaits e Soc. Jesu Architecturae Civil. & Milit. Professoris. Subvixit Illustrissimus Dominus Paulus L. B. De Réva, Haereditarius in Szklabina, & Blatniza Comitatus de Thurotz perpetuus Comes. Eloquentiae Studiosus. Mense Augusto die Anno MDCCLXVII. Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Soc. Jesu, Anno ut Supr.

SPAITS 1769 *Materia tentaminis publici ex geometria practica, et universa architectura civili* quod in Regio Archi-Episcopali Nobilium Convictu ex proelectionibus Petri Spaits,

S. J. subivit Stephanus Marczibány de Puchov et Tornya. Mense Augusto die anno 1769. Tyrnaviae, 1769, Typ. Collegii Academici Soc. Jesu.

SPTS 1774 *Materia tentaminis ex geometria practica, et universa architecturae civili*, quod in Regio Archi-Episcopali Nobilium Convictu ex praelectionibus domesticis A. R. D. Petri Spaits, Geometriae Practicae, nec non Architecturae Civilis & Militaris Professoris. Subivit Illustrissimus Dominus Antonius L. B. Amade de Várkony. Mense Augusto Die ... Anno M.DCC.LXXIV. Typis Tyrnaviensibus, Anno ut supra.

TENTAMEN PUBLICUM 1797 *Tentamen publicum ex architectura civili, oeconomiae adplicata et hydrotechnia* in Lyceo Regio Szegediensi mense martio anno MDCCXCVII. exhibitum. Pestini, Typis Joannis Michaelis Landerer de Fűskút.

IX. 3. XVIII. SZÁZADI NYOMTATOTT KÖNYVJEGYZÉKEK

BIBLIOTHECA ESTERHÁZY 1766 *Bibliotheca exc. D. B. M. Nic. Com. Esterhazy horis consueta. Pro auctione publicabitur.* Viennae Austriae, D. Febr. MDCCCLXVI.

BIBLIOTHECA TELEKI 1800 *Bibliothecae Samuelis S.R.I. Com. Teleki de Szék. Pars Secunda. Classes Theologicam, Historico-Ecclesiasticam, Juridico-Policam, Philosophicam, Philologicam, Antiquariam, Historiam et Litterariam complexa. Praemittuntur Leges Bibliothecariae cum Supplementis et Emendationibus Partis Primae.* Viennae typis Mathiae Andreae Schmidt. 1800.

IX. 4. 1810 ELŐTTI KÖNYVEK

ADLER 1781 Adler, Georg Christian: *Ausführliche Beschreibung der Stadt Rom.* Altona. Johann David Adam Eckhardt, 1781.

ALBERTI 1485 *Alberti Leonis Baptistae De re aedificatoria.* Florentiae. Nicolaus Laurentius Alamanus, 1485.

ALBERTI 1671 Alberti, Andreas: *Perspectiva.* Nürnberg 1671.

ANLEITUNG ZUR BÜRGERLICHEN BAUKUNST 1776 *Anleitung zur bürgerlichen Baukunst. Zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserl. königl. Staaten [...].* Wien. Im Verlagsgewölbe der deutschen Schulanstalt bei St. Anna in der Johannengasse, 1776.

ANLEITUNG ZUR BÜRGERLICHEN BAUKUNST 1790 *Anleitung zur bürgerlichen Baukunst für die deutschen Schulen in den kais. königl. Staaten.* Wien 1790.

- AULISIO 1694** Aulisio, Domenico: *Dominici Aulsi Opuscula De Gymnasii Constructione, Mausolei Architectura, Harmonia Timaica, & Numeris Medicis*. Neapoli. Raillard, 1694.
- BALLA 1784** Balla Antal: *Disquisitio hydraulico-mechanica, an pons lapideus [...] inter [...] Budam et Pestinum [...] solide erigi possit?* Pestini – Budae – Cassoviae 1784.
- BALLINO 1569** Ballino, Giulio: *De'disegni delle più illustri città, et fortezze del mondo*. Vinegia 1569.
- BARBARO 1556** *I dieci libri dell'architettura di M. Vitruvio tradutti et commentati da monsignor Barbaro, eletto patriarca d'Aquileggia [...]*. Vinegia 1556.
- BARBARO 1567** *M. Vitruvii Pollionis De architectura libri decem, cum commentariis Danielis Barbari [...]*. Venetiis. Apud Franciscum Franciscum Senensem, & Ioan Crugher Germanum, 1567.
- BARBARO 1584** *Vitruvio, Pollione Marco: I dieci libri dell'architettura [...] tradotti et commentati da [...] Daniel Barbaro*. Venezia. Francesco de'Franceschi, 1584.
- BARBARO 1587** *I Dieci Libri dell'Architettura di M. Vitruvio tradutti et commentati da Monsignor Barbaro*. Venetia 1587.
- BARBARO 1629** *Vitruvio Marco Polione: I Dieci Libri dell'Architettura di M. Vitruvio Tradotti, & Commentati da Monsig. Daniel Barbaro*. Venezia 1629.
- BARBAULT 1761** Barbault, Jean: *Les plus beaux monuments de Rome ancienne*. Rome. Chez Bouchard et Gravier, de l'imprimerie de Komarek, 1761.
- BARBAULT 1763** Barbault, Jean: *Les Plus beaux édifices de la Rome moderne, ou Recueil des plus belles vues des [...] dessinées par Jean Barbault, peintre*. Rome. Bouchard et Gravier, 1763.
- BAR-LE-DUC 1600** Bar-le-Duc, Jean Errard de: *La fortification réduite en art et démontrée [...]*. Paris 1600.
- BAR-LE-DUC 1604** Bar-le-Duc, Jean Errard de: *Fortificatio das ist künstliche und wolgegründte Demonstration und Erweisung, wie und welcher Gestalt gute Festungen anzuordnen [...]*. Franckfurt am Mayn 1604.
- BAR-LE-DUC 1617** Bar-le-Duc, Jean Errard de: *La Fortification reduicte en art et démontrée [...]*. Francfort sur le Mein 1617.
- BAUMER 1765** Baumer, Johann Paul: *Beschreibung eines zu Ersparung des Holtzes eingerichteten Stuben-Ofens [...]*. Berlin 1765.
- BAYARDI 1752** Bayardi, Ottavio Antonio: *Prodromo delle Antichità d'Ercolano I-II*. Napoli 1752.

BAYARDI 1755 Bayardi, Ottavio Antonio: *Catalogo degli Antichi Monumenti dissotterrati dalla scoperta città di Ercolano [...] composto e steso da Monsignor Ottavio Antonio Bayardi*. Napoli 1755.

BELIDOR 1729 Belidor, Bernard Forest de: *La Science des Ingenieurs dans la Conduite des travaux de Fortification et D'Architecture Civile*. Paris 1729.

BELIDOR 1737-1750 Belidor, Bernard Forest de: *Architecture Hydraulique, ou l'Art de Conduire, Delever et Menager les Eaux pour les Differens Besoins de la Vie* I-III. Paris. Charles-Antoine Jombert, 1737-1750.

BELIDOR 1737-1753 Belidor, Bernard Forest de: *Architecture hydraulique, ou l'Art de conduire, d'élever et de ménager les eaux pour les différens besoins de la vie [...] I-IV*. Paris 1737-1753.

BELIDOR 1740 Belidor, Bernard Forest de: *Architectura hydraulica. Oder: Die Kunst, Das Gewässer Zu denen verschiedentlichen Nothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten, in die Höhe zu bringen, und vortheilhaftig anzuwenden*. Augsburg 1740.

BELIDOR 1747-1748 Belidor, Bernard Forest de: *Ingenieur-Wissenschaft bey aufzuführenden Vestungs-Werken und bürgerlichen Gebäuden* I-II. Nürnberg 1757-1758.

BELIDOR 1757 Belidor, Bernard Forest de: *Ingenieur-Wissenschaft bey aufzuführenden Festungs-Werken und bürgerlichen Gebäuden. Mit einer Zuschrift an den König von Frankreich* I-II. Nürnberg 1757.

BELIDOR 1764 Belidor, Bernard Forest de: *Architectura Hydraulica. Oder die Kunst, das Gewässer zu denen verschiedentlichen Nothwendigkeiten des menschlichen Lebens zu leiten, in die Höhe zu bringen, und vortheilhaftig anzuwenden*. Augsburg 1764.

BELIDOR 1770 Belidor, Bernard Forest de: *Architecture hydraulique, ou l'art de conduire, d'élever et de ménager les eaux*. Paris 1770.

BERTOTTI-SCAMOZZI 1761 Bertotti-Scamozzi, Ottavio: *Il forestiere istruito delle cose piu rare di architettura [...]*. Vicenza 1761.

BIBIENA 1711 Bibiena, Ferdinando Galli: *L'Architettura Civile preparata sú la geometria, e ridotta alle prospettiva*. Parma. Paolo Monti, 1711.

BLONDEL 1675 Blondel, François: *Cours d'architecture enseigné à l'Académie royale d'architecture*. Paris 1675.

BLONDEL 1675 Blondel, François: *Cours d'architecture enseigné à l'Académie royale d'architecture*. Paris 1675.

BLONDEL 1698 Blondel, François: *Cours d'Architecture enseigné dans l'Academie Royale d'Architecture*. Paris 1698.

BLONDEL 1771-1773 Blondel, Jacques-François: *Cours d'architecture ou Traité de la Décoration, Distribution, et Construction des Bâtimens* I-IV. Paris 1771-1773.

BOD É. N. Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztényi szorgalmatossággal viselő erdélyi református püspököknek historiájok [...]*. h.n., é.n.

BOISSARD 1595-1628 Boissard, Jean-Jacques: *Romanae urbis topographiae & antiquitatum Romanarum [...]* I-VI. Frankfurt 1595-1628.

BORHECK 1792 Borheck, Georg Heinrich: *Entwurf einer Anweisung zur Landbaukunst, nach ökonomischen Grundsätzen* I-II. Göttingen. Vandenhöck u. Ruprecht, 1792.

BÖCKLER 1645 Böckler, Georg Andreas: *Manuale Architecturae Militaris oder Hand-Büchlein über die Fortification*. Frankfurt 1645.

BÖCKLER 1678 Böckler, Georg Andreas: *Nützliche Hauß- und Feld-Schule*. Nürnberg 1678.

BÖCKLER 1684 Böckler, Georg Andreas: *Architectura civilis, nova & antiqua, das ist: Von den Fünff Säulen [...]*. Frankfurt 1684.

BÖSE 1769 Böse, Jobst: *Anleitung zum Wasserbau*. Göttingen 1769.

BRISEUX 1728 Briseux, Charles-Étienne: *Architecture moderne ou l'art de bien bâtir pour toutes sortes de personnes tant pour les maisons des particuliers que pour les palais* I-II. Paris. Claude Jombert, 1728.

BRISEUX 1743 Briseux, Charles-Étienne: *L'Art de bâtir les maisons de campagne*. Paris 1743.

BÜSCH 1790-1793 Büsch, Johann Georg: *Versuch einer Mathematik zum Nutzen und Vergnügen des bürgerlichen Lebens* I-III. Hamburg 1790-1793.

CADIOLI 1763 Cadioli, Giovanni: *Descrizione delle pitture, sculture, ed architetture che si osservano nella città di Mantova e ne' suoi contorni. Data in luce a comodo singolarmente de' forestieri da [...]* Pittor mantovano e Architetto teatrale. Mantova. Pazzoni, 1763.

CAMPBELL 1715-1725 Campbell, Colen: *Vitruvius Britannicus, or the British Architect [...]* I-III. London 1715-1725.

CAPOBIANCO 1647 Capobianco, Alessandro: *Corona e palma militare di artiglieria et fortificationi*. Venezia 1647.

CATANEO 1554 Cataneo, Pietro di Giacomo: *I Quattro Primi Libri di Architettura*. Venice 1554.

CATANEO 1608 Cataneo, Girolamo: *Dell'arte militare libri cinque, ne'quali si tratta il modo di fortificare, offendere, et diffendere una fortezza [...]*. Brescia 1608.

CELLARIUS 1656 Cellarius, Andreas: *Architectura militaris oder gründtliche Underweisung der heutigen Tages so wohl in Niederlandt als andern Örtern gebräuchlichen Fortification oder Vestungsbau*. Amstelodami 1656.

CLAIRBOIS 1776 Clairbois, Vial de: *Essai géométrique et pratique sur l'architecture navale, à l'usage des gens de mer*. Brest & Paris 1776.

CLERMONT 1706 Clermont: *La géométrie pratique de l'ingenieur ou l'art de mesurer*. Strasbourg. Jean Regnaud Daulssecker, 1706.

COINTEREUX 1792 Cointereaux, François: *Praktischer Lehrbegriff der Baukunst auf dem Lande, oder Lehren, Durch welche man von der Art der Römer ausgeübten Art, aus Pisé oder aus bloßer Erde zu bauen, Anwendung machet [...]*. Wien 1792.

CURTZ 1654 Curtz, Albert von: *Amussis Ferdinanda. Ad Problemata Universae Matheseos, Et Praesertim Architecturae Militaris Explicata*, A Sigefrido Hirsch, S.C.M.A. Servitiis Cubiculi. Monachii 1654.

DAVILER 1691 Daviler, Augustin-Charles: *Cours d'architecture, qui comprend les ordres de Vignole, avec des commentaires, les figures et descriptions de ses plus beaux bâtimens [...]*. 2 vol. Nicolas Langlois. Paris 1691.

DAVILER 1694 Daviler, Augustin-Charles: *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole [...] par le Sieur Daviler architecte du Roy*. Paris 1694.

DAVILER 1699A Daviler, Augustin-Charles: *Ausführliche Anleitung zu der gantzen Civil-Baukunst*. Übers. von Leonhard Christoph Sturm. Amsterdam 1699.

DAVILER 1699B Daviler, Augustin-Charles: *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole [...] par le Sieur Daviler architecte du Roy I-II*. Paris. Nicolas Langlois, 1699.

DAVILER 1710 Daviler, Augustin-Charles: *Cours d'Architecture qui comprend les Ordres de Vignole [...] par le Sieur A. C. Daviler Architecte du Roy*. Paris. Jean Mariette, 1710.

DAVILER 1725 Augustin Charles Davilers *Ausführliche Anleitung zu der ganzen Civil-Bau-Kunst. Worinnen nebst denen Lebens-Beschreibungen und den fünf Ordnungen von J. Bar. de Vignola [...] erläutert wird*. Hrsg. von Leonhard Christoph Sturm. Augspurg 1725.

DAVILER 1730 Daviler, Augustin-Charles: *Cours d'architecture qui comprend les ordres de Vignole [...] par le Sieur Daviler architecte du Roy*. A La Haye 1730.

DAVILER 1747 Daviler, Augustin Charles: *Ausführliche Anleitung zu der gantzen Civil-Bau-Kunst*. Übers. von Leonhard Christoph Sturm. Augsburg 1747.

DAVILER 1759 Augustin Charles Davilers *Ausführliche Anleitung zu der ganzen Civil-Bau-Kunst. Worinnen nebst denen Lebens-Beschreibungen und den fünf Ordnungen von J. Bar. de Vignola [...] erläutert wird*. Hrsg. von Leonhard Christoph Sturm. Augsburg 1759.

DECHALES 1674 Dechales, Claude-François Milliet: *Cursus seu mundus mathematicus* I-IV. Lyon 1674.

DECHALES 1690 Dechales, Claude-François Milliet: *Cursus seu mundus mathematicus* I-IV. Lyon 1690.

DEIDIER 1742 Deidier, l'abbé: *Le parfait ingénieur françois ou la fortification offensive et défensive contenant la construction, l'attaque et la défense des places régulières et irrégulières selon les méthodes de Monsieur Vauban et des plus habiles auteurs de l'Europe qui ont écrit sur cette science*. Paris 1742.

DEIDIER 1757 Deidier, l'abbé: *Le parfait ingenieur francois, ou la fortification offensive et defensive*. Nouvelle ed. Paris 1757.

DELORME 1567 Delorme, Philibert: *Le premier tome de l'architecture*. Paris 1567.

DESCRIZIONE DI ROMA 1727 *Descrizione di Roma antica e moderna*. Roma. De Rossi, 1727.

DESEINE 1713A Deseine, François: *L'ancienne Rome avec ses magnificences, et ses delices*. Leide 1713.

DESEINE 1713B Deseine, Francois: *Rome moderne, premier ville de l'Europe avec toutes ses magnificences, et ses delices*. Liede 1713.

DONATUS 1665 Donatus, Alexander: *Roma vetus ad recens utriusque aedificiis ad eruditam cognitionem expositis*. Roma. Philippus Rubei, 1665.

DÖGEN 1647 Dögen, Matthias: *Matthiae Dögen Dramburgiensis Marchici Architectura militaris moderna*. Amstelodami 1647.

DUHAMEL 1785 Duhamel du Monceau, Henri-Louis: *Éléments de l'architecture Navale, ou Traité Pratique de la construction Des Vaisseaux*. Paris 1785.

EBERHARD 1786 Eberhard, Johann August: *Theorie der schönen Wissenschaften. Zum Gebrauche seiner Vorlesungen*. 2. verbesserte Aufl. Prag 1786.

ENCYCLOPÉDIE *Encyclopédie Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers*. Mis en ordre & publié par M. Diderot, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la Partie Mathématique, par M. d'Alembert, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres. Vol. I-XVIII. Paris 1751-1772.

ENTWURFF 1721 Fischer von Erlach, Johann Bernhard: *Entwurf einer historischen Architectur*. Wien 1721.

ENTWURFF 1725 Fischer von Erlach, Johann Bernhard: *Entwurf einer historischen Architectur*. Leipzig 1725.

ERCOLANI 1744 Ercolani, Giuseppe Maria: *I tre ordini d'architettura dorico, jonico, e corintio: presi dalle fabbriche più celebri dell'antica Roma e posti in uso con un nuovo esattissimo metodo opera di Neralco P.A.* Roma. Nella Stamperia di Antonio de' Rossi, 1744.

FABRETTI 1690 Fabretti, Raffaello: *De columna traiani syntagma.* Romae 1690.

FALUDI 1739 Faludi Ferenc: *Collectiones Mathematicae ex Architectura Militari.* Graecii 1739.

FÄSCH 1722-1729 Fäsch, Johann Rudolph: [...] *Wercke bestehend in allerhand Grund-Haupt-Risse und Profilen unterschiedener Gebäuden.* Nürnberg. Johann Christoph Weigel, 1722-1729.

FÄSCH 1735 Fäsch, Johann Rudolph: *Kriegs-Ingenieur- Artillerie- und See-Lexicon, Worinnen Alles was einem Officier, Ingenieur, Artilleristen, und Seefahrenden [...] aus der Historie, Geographie, Arithmetique, geometrie, Civil- und Militair-Bau-Kunst, Artillerie, Mechanique etc. [...] Marine oder dem See-Wesen, Bergwercks-Sachen [...] Maas und Gewichte [...].* Dresden & Leipzig. Friedrich Hekel, 1735.

FAULHABER 1630 Faulhaber, Johann: *Ingenieurs Schul. Darinnen durch den Canonem Logarithmicum alle Planische Triangel zur fortification, oder Architectura Militari, Optica, Geodaesia, Geometria &c. gelährt wird [...].* Franckfurt am Mayn 1630.

FÉLIBIEN 1676A Félibien des Avaux, André: *Des Principes de l'Architecture, de la Sculpture, de la Peinture et des autres arts qui en dépendent.* Paris. Jean-Baptiste Coignard, 1676.

FÉLIBIEN 1676B Félibien des Avaux, André: *Description de la grotte de Versailles.* Paris 1676.

FÉLIBIEN 1707 Félibien des Avaux, Jean François: *Les plans et les description de deux des plus belles maisons de campagne de Pline le Consul [...].* Londres. David Mortier, 1707.

FÉLIBIEN 1725 Félibien des Avaux, André: *Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellents peintres anciens et modernes, avec les vies des architectes.* Trévoux 1725.

FERRERIO 1655 Ferrerio, Pietro: *Palazzi di Roma de piu celebri architetti disegnati da Pietro Ferrerio, pittore et architetto.* Roma. G. I. Rossi, 1655.

FICORONI 1709 Ficoroni, Francesco: *Osservazioni [...] sopra l'antichità di Roma [...] dal [...] Padre B. de Montfaucon.* Roma 1709.

FICORONI 1744 Ficoroni, Francesco: *Le vestigie e rarità di Roma Antica.* Roma 1744.

FISCHER 1764 Fischer, Leopold: *Brevis Notitia Urbis Veteris Vindobobone.* Vindobonae. Trattner, 1764.

FISCHER 1768-1770 Fischer, Leopold: *Brevis Notitia Urbis Veteris Vindobobone*. Vindobonae 1768-1770.

FLUVIO 1588 Fulvio, Andrea: *L'antichità di Roma di Andrea Fulvio antiquario romano, di nuouo con ogni diligenza corretta & ampliata, con gli adornamenti di disegni de gli edificij antichi & moderni; con le aggiuntioni & annotationi di Girolamo Ferrucci Romano [...]*. Venezia 1588.

FOURNIER 1661 Fournier, George: *Traité des Fortifications ou architecture militaire [...]*. Paris 1661.

FRANCINI 1640 Francini, Alessandro: *Livre d'architecture contenant plusieurs portiques de différentes inventions, sur les cinq ordres de colonnes par Alexandre Francine Florentin, ingénieur ordinaire du Roy*. A Paris 1640.

FREYTAG 1635 Freytag, Adam: *L'architecture militaire ou la fortification nouvelle, augmentée et enrichie de forteresses régulières, irrégulières, et de dehors; le tout à la pratique moderne par Adam Fritach mathematicien*. A Leide 1635.

FURTENBACH 1628 Furtenbach, Joseph: *Architectura Civilis [...]*. Ulm 1628.

FURTENBACH 1630 Furtenbach, Joseph: *Architectura martialis: das ist, Außführliches Bedencken, vber das, zu dem Geschütz vnd Waffnen gehörige Gebäw; darinnen für das Erste eygentlich zuvernehmen, In was gestalt ein wolgeordnetes Zeug- oder Rüst-Hauß, sampt deß Zeuges notwendigen Behaltnissen auffzubawen; auch wie dasselbige mit Geschütz-Waffen, vnd Rüstungen solle außgestaffliert werde [...]*. Ulmae 1630.

FURTENBACH 1635 Furtenbach, Joseph: *Architectura Universalis. Das ist: Von Kriegs-Statt- und Wasser Gebäwen [...]*. Ulm 1635.

GALLIANI 1758 *L'Architettura di M. Vitruvio Pollione colla Traduzione Italiana e Commento del Marchese Berardo Galliani*. Napoli. Stamperia Simoniana, 1758.

GASTELIER 1753 Gastelier, de la Tour: *Dictionnaire étymologique d'architecture*. Paris 1753.

GAUTIER 1716 Gautier, Hubert: *Traité de la construction des chemins, où il est parlé de ceux des Romains, & de ceux des Modernes [...]*. Paris 1716.

GILLY 1797A Gilly, David: *Handbuch der Landbaukunst*. Berlin 1797.

GILLY 1797B Gilly, David: *Ueber Erfindung, Construction und Vortheile der Bohlen-Dächer*. Berlin 1797.

GOLDMANN 1643 Goldmann, Nicolaus: *Elementorum architecturae militaris libri IV*. Leiden 1643.

- GOLDMANN 1696** Goldmann, Nicolaus: *Vollständige Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst [...] vermehrt von Leonhard Christoph Sturm*. Wolfenbüttel 1696.
- GOLDMANN 1699** Goldmann, Nicolaus: *Vollständige Anweisung zu der Civil Bau-kunst. [...] vermehrt von Leonhard Christoph Sturm*. Braunschweig 1699.
- GOLDMANN 1708** Goldmann, Nicolaus: *Vollständige Anweisung zu der Civil Bau-Kunst. Hrsg. von Leonhard Christoph Sturm*. Leipzig 1708.
- GRIENDEL 1677-1678** Griendel, Johann Franz: *Nova Architectura militaris, das ist: Neuerfundene Fortificationes, oder Vestung-Bau*. Dreßden 1677-1678.
- GUARINI 1676** Guarini, Guarino: *Trattato di fortificazione che hora usa in Fiandra, Francia et Italia*. Torino 1676.
- GUARINI 1737** Guarini, Guarino: *Architettura civile del padre D. Guarino Guarini*. Torino 1737.
- HADALY 1783** Hadaly Károly: *Elementa hydrotechniae*. Jaurini 1783. ²Posonii 1803.
- HADALY 1785** Hadaly Károly: *Ars delineandi coloribusque localibus odumbrandi aedem*. Jaurini 1785.
- HARTMAN 1722** Hartman: *Les Principes de la Fortification Moderne*. Bruxelles. Simon T'Serstevens, 1722.
- HARTMANN 1673** Hartmann, Daniel: *Bürgerliche Wohnungs Baw-Kunst [...]*. Basel 1673.
- HEDERICH 1730** Hederich, Benjamin: *Progymnasmata Architectonica oder Vor-Obungen in beyderley Baukunst*. Leipzig 1730.
- HEIDEMANN 1673** Heidemann, Christoph: *Neu-herfürgegebene Kriegs-Architectur*. München 1673.
- HELFENZRIEDER 1787** Helfenzrieder, Johann: *Beyträge zur bürgerlichen Baukunst Joh. Helfenzrieders*. Augsburg 1787.
- HERBORT 1735** Herbolt, Jean-Antoine de: *Nouvelles methodes pour fortifier les places & pour remedier à la foiblesse des anciennnes [...]*. Augsburg. Jean André Pfeffel, 1735.
- HIMSEL 1662** [Himsel, Gebhard?]: *Florilegium fortificatorium tripartitum, oder kurtze, leichte, jedoch gründliche und richtige Anweisung zu der ietzigen Zeit üblichen Krieges-Bau-Kunst [...]*. Leipzig 1662.
- HIRSCH 1654** Hirsch, Siegfried: *Amussis, Ferdinandeae, ad Problemata universae matheseos, et praesertim architecturae militaris explicata*. Monachii 1654.
- HONDIIUS 1606** Hondius, Henricus: *Architectura. Die köstliche unnd weiterumbte khunst, welche besteht in fünfferley Art der Edifitien, alss namblich, Tuscana, Dorica, Ionica, Corinthia, unnd Composita, diese seint allhie gestellt mitt ihre fundamentale Reglen, umb*

die selbige nach die Simmetria, deütlich zu machen mehrthails uber einstimmend, mit die Lehr von Vitruvio [...]. The Haga 1606.

INDAU 1715 Indau, Johann: *Wienerisches Architektur-Kunst- und Säulenbuch*. Augspurg 1715.

IZZO 1764 Izzo, Johann Baptist: *Elementa architecturae civilis in usum nobilium Collegii Regii Theresiani* [...]. Typis Joannis Thomae Trattner. Vindobonae 1764.

IZZO 1765 Izzo, Johann Baptist: *Elementa architecturae militaris* [...]. Vindobonae 1765.

IZZO 1773 Izzo, Johann Baptist: *Anfangsgründe der bürgerlichen Baukunst ins Deutsche übersetzt*. Wien 1773.

IZZO 1776 Izzo, Johann Baptist: *Des P. Johann Baptist Izzo aus der Gesellschaft Jesu, Anfangsgründe der Kriegs-Baukunst ins Deutsche übersetzt*. Wien 1776.

JOMBERT 1764 Jombert, Charles-Antoine: *Architecture moderne, ou l'art de bien bâtir pour toutes sortes de personnes*. Paris 1764.

KIRCHER 1667 Kircher, Athanasius: *China Illustrata* [...]. Romae 1667.

KIRCHER 1676 Kircher, Athanasius: *Sphinx Mystagoga* [...]. Romae 1676.

KIRCHER 1679 Kircher, Athanasius: *Turris Babel* [...]. Amstelodami 1679.

KOLLER 1798-1799 Koller, Mathias Fortunat: *Der praktische Baubeamte I-III*. Wien 1798-1799.

KOVÁTS 1778 Kováts Ferenc: *Az utak és útszák építésének módja, melyet írt Gautier Úr* [...] magyarul ki-adott Kováts Ferentz M.O.E. Mathematikus. Pozsony – Kassa 1778.

KRATZENSTEIN 1766 Kratzenstein, Friedrich Wilhelm: *Practische Abhandlung von Verfertigung schöner und accurater Zeichnungen und Risse, in der Feldmess-, Artillerie, Kriegs und bürgerlichen Baukunst*. Nürnberg 1766.

LA COURT VAN DER VOORT 1750 [La Court van der Voort, Pieter de:] *Les agrémens de la campagne, ou remarques particulières sur la construction des maisons de campagne plus ou moins magnifiques; des jardins de plaisance, & des plantages*. Leyde, Samuel Luchtmans et fils. Amsterdam, chez Meynard Uytwerf, 1750.

LAMBERT 1771 Lambert, Johann Heinrich: *Anlage zur Architectonic, oder, Theorie des Einfachen und des Ersten in der philosophischen und mathematischen Erkenntniß*. Riga 1771.

LANDGRAF 1772A Landgraf, Adam: *Beschreibung des Habaner Strohdaches*. Pressburg 1772.

LANDGRAF 1772b Landgráf Ádám: *Habán fedél, avagy egy igen használatos szalma' és agyagból össze-szerkőztetett héjazat nemének le-írása [...]*. Posonyban, Nyomtatott Patzko Agoston Ferenz által. 1772.

LAUGIER 1755 Laugier, Marc-Antoine: *Essai sur L'architecture. Nouvelle édition, revue, corrigée & augmentée; avec un dictionnaire des termes; et des planches qui en facilitent l'explication*. Paris 1755.

LAUGIER 1758 Laugier, Marc-Antoine: *Versuch einer Baukunst, neue Ausgabe, und mit einem Wörterbuch der darinn befindlichen Kunstwörter vermehrt. Aus dem Französischen überseßt*. Frankfurt und Leipzig 1758.

LAUGIER 1768 Laugier, Marc-Antoine: *Neue Anmerkungen über die Baukunst, nebst des Herrn von le Roi Geschichte der Einrichtung und Gestalt der christlichen Kirchen von Kaiser Constantin dem Großen bis auf unsere Zeit, und einem Vorschlag zu einem Komödienhause*. Leipzig 1768.

LAURI 1612 Lauri, Giacomo: *Romani Antiqua Urbis splendor, hoc est praecipua ejusdem templa, amphitheatra, theatra, circi, naumachia, aliaque sumptuosiora aedificia, in aes incisia, addicta est braevis magnium explicatio Italice, Germanice, Gallice*. Romae 1612.

LE ANTICHITÀ DI ERCOLANO 1757-1792 *Le Antichità di Ercolano Esposte* I-VIII. Accademia Ercolanese. Napoli nella Reggia Stamperia, 1757-1792.

LE CLERC 1714 Le Clerc, Sébastien: *Traité d'architecture, avec des remarques et des observations très-utiles pour les jeunes gens, qui veulent s'appliquer à ce bel art*. Paris. Giffart, 1714.

LE CLERC 1739 Le Clerc, Sébastien: *Neue Abhandlung von der Civilbaukunst [...]*. Nürnberg 1739.

LE CLERC 1756-1758 Le Clerc, Sebastian: *Abhandlung von der Theoretischen und Practischen Geometrie zum gebrauch der Künstler Werk- und Baumeister, aus dem Französichen [...] übersetzt*. Johann Georg Hertel. Augsburg 1756-1758.

LE CLERC 1759 Le Clerc, Sébastien: *Neue Abhandlung von der Civilbaukunst mit nützlichen Anmerkungen für junge Leute die sich dieser schönen Kunst widmen wollten, aus dem Französichen von M. Kraft*. Nürnberg 1759.

LE COSE MARVIGLIOSE DI ROMA 1636 *Le cose maravigliose dell'alma città di Roma*. Roma 1636.

LE MUET 1682 Le Muet, Pierre: *Traité des Cinq Ordres d'Architecture dont se sont servis les Anciens. Traduit du Palladio. Augmenté des Nouvelles Inventions pour l'Art de Bien Bâtir. Par le Sr. Le Muet*. A Amsterdam. Chez Henry Weststein, 1682.

LE PESANT DE BOIS-GUILBERT 1737 [Le Pesant de Bois-Guilbert, Pierre:] *De l'attaque et de la défense des places. Par M. Vauban maréchal de France.* Pierre de Hondt. La Haye 1737.

LEROY 1768 Leroy, Julien-David: *Observations sur les édifices des anciens peuples.* Paris 1768.

LIPSIUS 1585 Lipsius, Justus: *De amphitheatro liber.* Antverpiae. Apud C. Plantinum, 1585.

LORIOT 1774 Lorient, Antoine-Joseph: *Mémoire sur une découverte dans l'art de bâtir. La méthode de composer un ciment ou mortier [...].* Paris 1774.

MAFFEI 1738 Maffei, Scipione: *Degli Anfiteatri e singolarmente delle Veronesi.* Verona 1738.

MARCHI 1599 Marchi, Francesco de: *Della architettura militare [...] libri tre, nelli quali si descrivono li veri modi del fortificare, che si usa à tempi moderni.* Brescia 1599.

MAYER 1782 Mayer, Andreas Christian: *Kurze Anwendung zur practischen bürgerlichen Baukunst.* Nürnberg 1782.

MEDRANO 1709 Medrano, Sébastien: *L'Ingénieur praticien ou l'Architecture militaire moderne.* Bruxelles 1709.

MEINERT 1796 Meinert, Friedrich: *Die landwirthschaftliche Bauwissenschaft.* Halle. Hemmerde & Schwetschke, 1796.

MELDER 1658 Melder, Gerard: *Korte en klare instructie van regulare en irregulare fortificatie, met hare buyten-werken, te gebruycken defensiven en offensive.* Utrecht 1658.

MILIZIA 1781 Milizia, Francesco: *Memorie di architetti antichi e moderni.* Parma. Stamperia reale, 1781.

MILIZIA 1785-1786 Milizia, Francesco: *Grundsätze der bürgerlichen Baukunst.* Leipzig 1785-1786.

MILLER 1750-1758 Miller, Philip: *Das englische Gartenbuch oder Philipp Millers Gärtner-Lexicon I-III.* Nürnberg. Lochner, 1750-1758.

MOLNÁR 1760 Molnár János: *Molnár Jánosnak, Jézus társasága szerzetes papjának A régi jeles Épületekről Kilentz Könyvei.* Nagyszombat 1760.

MOLNÁR 1783 Molnár János: *Magyar Könyv-Ház.* Pozsony 1783.

MONTFAUCON 1719 Montfaucon, Bernard de: *L'antiquité expliquée et représentée en figures I-VII.* Paris. Florentin Delaulne et al, 1719.

MONTFAUCON 1724 Montfaucon, Bernard de: *Supplément au livre de l'Antiquité expliquée et représentée en figures I-IV.* Paris. La veuve Delaulne et al, 1724.

MUTTONI 1740-1760 Muttoni, Francesco: *Architettura di Andrea Palladio vicentino con le osservazioni dell'Architetto N.N.* I-IX. Venezia 1740-1760.

NARDINI 1666 Nardini, Famiano: *Roma Antica*. Roma 1666.

NEUFFORGE 1757-1768 Neufforge, Jean-François de: *Recueil élémentaire d'architecture contenant plusieurs études des ordres d'architecture d'après l'opinion des anciens et le sentiment des modernes [...]* I-VI. Paris 1757-1768.

NOTHNAGEL 1695 Nothnagel, Christoph: *Manuale Fortificatorium oder Kurzes Handbuechlein Von der Vestungs-Bawkunst*. Wittenberg 1659.

PAGAN 1689 Pagan, Blaise-François: *Les Fortifications du Cte de Pagan. Nouvelle édition [...] avec des notes sur le texte et des éclaircissemens [...] et la manière de fortifier de M. de Vauban, par M. Hébert, professeur royal de mathématiques*. Paris. N. Langlois, 1689.

PALLADIO 1554 Palladio, Andrea: *Le antichità di Roma*. Venezia 1554.

PALLADIO 1570 Palladio, Andrea: *I Quattro Libri dell'Architettura*. Venezia 1570.

PALLADIO 1581 Palladio, Andrea: *I Quattro Libri dell'Architettura*. Venezia 1581.

PALLADIO 1601 Palladio, Andrea: *I quattro libri dell'architettura*. Venice. Bartolomeo Corampello, 1601.

PALLADIO 1642 Palladio, Andrea: *L'architettura di Andrea Palladio divisa in quattro libri, ne' quali, dopo un breve trattato de' cinque ordini, et di quelli avvertimenti, ch[e] sono piu necessarij nel fabricare; si tratta delle case private, delle vie, dei ponti, delle piazze, del xisti, et de tempij*. Venetia. Appresso M. A. Brogiollo, 1642.

PALLADIO 1698 Palladio, Andrea: *Die Baumeisterin Pallas oder der in Teutschland erstandene Palladius, das ist des vortrefflich italienischen Baumeisters Andree Palladii zwei Bücher von der Bau-Kunst [...]*. Nürnberg. Johann Andrea Endkers Seel. Söhne, 1698.

PALLADIO 1726 Palladio, Andrea: *Architecture de Palladio, divisée en quatre livres [...] avec des notes d'Inigo Jones [...]*. La Haye. Pierre Gosse, 1726.

PALLADIO 1786 Palladio, Andrea: *Les Bâtimens et les desseins, recueillis et illustrés par Octave Bertotti Scamozzi [...]*. À Vincence. Rossi, 1786.

PASCHA 1662 Pascha, Johann Georg: *Florilegium Fortificatorium Tripartitum. Oder Kurtze, leichte, jedoch gründliche und richtige Anweisung zu der jetzigen Zeit üblichen Krieges-Bau-Kunst [...]*. Halla. Mylius, 1662.

PASSARINI 1698 Passarini, Filippo: *Nuove inventione d'ornamenti d'architettura e d'intagli diversi [...]*. Roma 1698.

PATTE 1782 Patte, Pierre: *Essai sur l'architecture théâtrale*. Paris 1782.

PENTHER 1744-1748 Penther, Johann Friedrich: *Anleitung zur bürgerlichen Bau-Kunst* I-IV. Joh. Andr. Pfeffel Verl. Augspurg 1744-1748.

PENTHER 1749 Penther, Johann Friedrich: *Collegium Architectonicum oder Anleitung zur Civil-Bau-Kunst*. Göttingen 1749.

PENTHER 1753 Penther, Johann Friedrich: *Bau-Anschlag oder richtige Anweisung in zweyen beyspielen, als bey einem gemeinen hölzernen und bey einem ansehnlichen steineren Hause, Wie alle Bau-Materialien, deren Kosten, ingeleichen alle übrige Bau-Kosten ausfindig zu machen [...]*. Augsburg 1753.

PENTHER 1762-1771 Penther, Johann Friedrich: *Anleitung zur bürgerlichen Bau-Kunst* I-IV. Augsburg 1762-1771.

PENTHER 1765 Penther, Johann Friedrich: *Bau-Anschlag oder richtige Anweisung in zweyen beyspielen, als bey einem gemeinen hölzernen und bey einem ansehnlichen steineren Hause, Wie alle Bau-Materialien, deren Kosten, ingeleichen alle übrige Bau-Kosten ausfindig zu machen [...]*. Augsburg 1765.

PERRAULT 1673 Perrault, Claude: *Les Dix Livres D'Architecture De Vitruve*. Jean-Baptiste Coignard. Paris 1673.

PERRAULT 1683 Perrault, Claude: *Ordonnance des cinq espèces de colonnes selon la méthode des anciens*. Paris 1683.

PERRET 1601 Perret, Jacques: *Des fortifications et artifices d'architecture et perspective*. Paris 1601.

PERRET 1602 Perret, Jacques: *Architectura et perspectiva etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser*. Frankfurt 1602.

PERRET 1613 Perret, Jacques: *Architectura et Perspectiva. Etlicher Festungen, Stätt, Kirchen, Schlösser und Häuser, wie die auff's stärckeste, zierlichste und bequemste können gebawet oder auffgerichtet werden*. Oppenheim 1613.

PHILANDER 1552 *M. Vitruvii Pollionis De architectura libri decem [...]* Accesserunt *Gulielmi Philandri [...]*. Lugduni 1552.

PHILANDER 1586 *Vitruvius: De architectura libri decem [...]* Accesserunt, *Gulielmi Philandri [...]* annotationes castigatores, & plus tertia parte locupletiores. *Adiecta est epitome in omnes Georgii Agricolae de mensuris et ponderibus libros eodem auctore*. Lugdunii 1586.

PIGANIOL 1713 Pigniol de la Force: *Nouvelle description des chasteaux et parcs de Versailles et de Marly*. Paris. Florentin Delaulne, 1713.

PIRANESI 1756 Piranesi, Giovanni Battista: *Le antichità romane*. Roma 1756.

POLACK 1756 Polack, Johann Friedrich: *Mathesis forensis, worinnen die Rechenkunst, Geometrie, Baukunst, Mechanik und Hyddrostatik, wie auch Chronologie, nach ihren Grundsätzen hinlänglich abgehandelt [...]*. Dritte Aufl. Leipzig 1756.

PONTANUS 1789-1594 Pontanus, Jacobus: *Progymnasmatum Latinitatis, sive Dialogorum, de variis rerum generibus cum Annotationibus* I-III. Ingolstadii 1589-1594.

PONTANUS 1611 Pontanus, Jacobus: *Progymnasmata Latinitatis, sive dialogorum voluminis tertii pars posterior, cum annotationibus. De variis rerum generibus*. Ed. V. Adam Sartorius. Ingolstadii 1611.

Pozzo 1693 Pozzo, Andrea: *Prospettiva de' pittori e architetti d'Andrea Pozzo della Compagnia di Gesù*. In Roma, nella Stamperia di G. G. Komarek, 1693.

Pozzo 1693-1698 Pozzo, Andrea: *Perspectiva pictorum et architectorum* I-II. Romae 1693-1698.

Pozzo 1702 Pozzo, Andrea: *Perspectiva pictorum et architectorum. In qua docetur modus expeditissimus delineandi optice omnia, quae pertinent ad architecturam. Prospettiva de pittori et architetti. In cui s'insegna il modo piu sbrigato di mettere in prospettiva tutti i disegni d'architettura*. Roma. Antonio de Rossi & Gio. Giacomo, 1702.

Pozzo 1708-1709 Pozzo, Andrea: *Perspectivae pictorum atque architectorum. Der Mahler und Baumeister Perspectiv* I-II. Augustae Vindelicorum – Augsburg 1708-1709.

Pozzo 1719 Pozzo, Andrea: *Perspectivae pictorum atque architectorum [...]*. *Der Mahler und Baumeister Perspectiv [...]* I-II. Augustae Vindelicorum. Jeremias Wolff, 1719.

PRAKTISCHER LEHRBEGRIFF DER BANKUNST 1792 *Praktischer Lehrbegriff der Bankunst auf dem Lande, oder Lehren durchwelche man aus blosser Erde zu bauen Anwendung machet [...]*. Wien [s.n.] 1792.

PRIMA ELEMENTA ARITHMETICAE 1757 *Prima elementa arithmeticae, algebrae, geometriae, trigonometriae, planae, et sphaericae, architecturae civilis, ac militaris [...]*. Typis haered. Widmanstadii, sumpt. Jos. Mauriti Lechner. Graecii 1757.

PUTEANUS 1645 Puteanus, Erycus: *Munitionum symmetria, facillimis lineis constituta, architecturam militarem compendio exhibens. Ad usum aevi & militiae nostrae, cum antiqua comparatae*. Louvain. Andreas Bouvetus, 1645.

RACCOLTA 1754 *Raccolta di letter sulla pittura, scultura ed architettura, scritte da piu professori che in dette arti fiorirono dal Secolo XV al XVII*. Roma. Barbiellini, 1754.

RAUSCH 1779 Rausch, Ferenc: *Elementa architecturae ad structuras oeconomicas adplicatae in usum academiarum per Regnum Hungariae et etiam adnexas provincias conscripta per Franciscum Rausch de Traubenberg [...]*. Budae 1779.

RIEGER 1756 Rieger, Christian SJ: *Universae architecturae civilis elementa [...]*. Typis Ioannis Thomae Trattner. Vindobonae 1756.

RIEGER 1758 Rieger, Christian: *Universae Architecturae Militaris Elementa*. Vindobonae 1758.

RIEM 1773 Riem, Johann: *Johann Riems Abhandlung über die Holzsparkunst durch ökonomische Oefen*. Mannheim. Bey CF Schwan, 1773.

RODE 1801 Rode, August: *Kupfer zu Vitruvs zehn Büchern von der Baukunst, mehrertheils nach antiken Denkmälern, gezeichnet mit kurzen lateinischen und deutschen Erklärungen*. Berlin 1801.

ROMA ANTICA E MODERNA 1750 *Roma antica e moderna, o si nuova descrizione di tutti gl'edificij antichi e moderni tanto sagri, quanto profani della citta di Roma*. Del.: Antonio Alamano. Gregorio Roisecco. Roma 1750.

ROMA SACRA 1687 *Roma sacra antica e moderna*. Giovanni Battista Molo. Roma 1687.

ROSSI 1600 Rossi, Bartolommeo de: *Ornamenti di fabbriche antichi et moderni dell'alma citta di Roma*. Roma 1600.

RUSCONI 1660 Rusconi, Giovanantonio: *Dell'Architettura. Nouamente ristampata. & accresciuta della pratica del fabricar gl'Orologi Solari, Libri Dieci, Dedicata All'Altezz Sereniss. Di Sofia Duchessa di Brasuic, e Luneburgh [...]*. Venice. Appresso il Nicolini, 1660.

RYFF 1547 Ryff (Rivius), Walther: *Der furnembsten, notwendigsten, der gantzen Architectur angehörigen Mathematischen und Mechanischen künst, eygentlicher bericht [...]*. Nürnberg 1547.

RYFF 1548 *M. Vitruvii De architectura libri decem [...]* Per Gualtherum H. Ryff, Adiecimus [...] *Sexti Julii Frontini de aqueductibus urbis Romae libellum*. Argentorati 1543.; *Zehen Bucher von der Architectur [...]*. Nurenberg 1548.

RYFF 1575 *Zehen Bücher von der Architectur und künstlichen Bawen M. Pollio Vitruvius; verteutscht durch Gualth. H. Rivius*. Basel 1575.

RYFF 1614 *Zehen Bücher von der Architectur und künstlichen Bawen M. Pollio Vitruvius; verteutscht durch Gualt. H. Rivium*. Basel 1614.

SAMMLUNG NÜTZLICHER KUNSTSTÜCKE 1792 *Sammlung bewährter und sehr nützlicher Kunststücke, die Oekonomie, Baukunst, Chymie und Manufakturen betreffend*. Grätz 1792.

SANDRART 1675-1680 Sandrart, Joachim von: *Teutsche Academie der Edlen Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste I-II*. Nürnberg 1675-1680.

- SANDRART 1690** Sandrart, Joachim von: *Insignium Romae templorum prospectus exteriores et inferiores*. Nürnberg. 1690.
- SANDRART 1768-1775** Sandrart, Joachim von: *Teutsche Academie der Bau-, Bildhauer- und Maler-Kunst*. Nürnberg 1768-1775.
- SARDI 1642** Sardi, Pietro: *Discorso sopra la necessità, et utilità dell'architettura militare di Pietro Sardi*. Venetia 1642.
- SAVOT 1685** Savot, Louis: *L'Architecture françoise des bastimens particuliers*. Paris 1685.
- SCAMOZZI 1583** Scamozzi, Vincenzo: *Discorsi sopra l'antichità di Roma di Vincenzo Scamozzi [...]*. Venezia 1583.
- SCAMOZZI 1615** Scamozzi, Vincenzo: *L'Idea della Architettura Universale*. Venezia 1615.
- SCAMOZZI 1678** Scamozzi, Vincentius: *Klärliche Beschreibung Der fünf Säulen-Ordnungen und der gantzen Bau-Kunst: Aus dem sechsten und dritten Buche Vincentii Scamozzi Baumeisters zu Venedig [...]*. Nürnberg. Hoffmann, 1678.
- SCHAUFF 1790** Schauff, Johann Nepomuk: *Theorie der Säulenordnungen sammt einer ungarischen Nationalsäulenordnung. Dem Könige und der Nation gewidmet, am Tage der Krönung in Pressburg*. Pressburg. Schaufffischen Verlag, 1790.
- SCHAUFF 1794** Schauff, Johann Nepomuk: *Allgemeine Begriffe von Künsten und Künstlern, angewendet auf die bildende Künste, zur Beförderung nützlicher Thätigkeit und Bildung der Nationalgeschmucks*. Pressburg 1794.
- SCHAUFF 1806** Schauff, Johann Nepomuk: *Grundbegriffe zur Schönen Baukunst und schicklichen Anwendung der äusserlichen Verzierungen an Gebäuden*. Wien 1806.
- SCHILDKNECHT 1652** Schildknecht, Wendelin: *Harmonia In Fortalitiis construendis, defendis & oppugnadis [...]*. Stettin 1652.
- SCHILLINGER 1760A** Schillinger, Georg Peter: *Architectura civilis I-II*. Nürnberg 1760.
- SCHILLINGER 1760B** Schillinger, Georg Peter: *Erläuterung der 26 Blätter in Land- Karten-Grösse als des ersten Theils der Zimmer-Baukunst*. Nürnberg 1760.
- SCHMIDT 1749** Schmidt, Johann Jacob: *Biblischer Mathematicus: oder Erläuterung der H. Schrift aus den Mathematischen Wissenschaften [...]*. Zweite Auflage. Züllichau. In Verlegung des Wäystenhauses bey J. J. Dendeler, 1749.
- SCHOTT 1662** Schott, Gaspar: *Mathesis Caesarea, sive Amussis Ferdinanda*. [...]. Johann Gottfried Schönwetter. Herbipoli 1662.
- SCHÜBLER 1719-1720** Schübler, Johann Jacob: *Perspectiva pes picturae. Das ist: Kurtze und leichte Verfassung Der Practicabelten Regul, zur Perspectivischen Zeichnungs-Kunst I-II*. Nuremberg. Johann Christoph Weigels, 1719-1720.

SCHÜBLER 1728 Schübler, Johann Jacob: *Gründlicher und deutlicher Unterricht, Zur Ververtigung der vollständigen Säulen-Ordnung, wie man sie in der heutigen Civil-Bau-Kunst zu Gebrauchen pfleget [...]*. Nürnberg. Weigel, [1723]-1728.

SCHÜBLER 1735 Schübler, Johann Jacob: *Perspectivæ Geometricæ Practicæ. Erster Theil. Welcher nach unterschiedenen Methoden lehret wie aus sicheren Gründen die Militarischen Wercke, Theoretisch und Praktisch, können proportioniret, und alle Fortification-und Artillerie-Risse Perspectivisch vorgestellt, und die würckliche erbaute Vestungen Scenographice auf eine Mechanischen Weise, nachgezeichnet*. Nürnberg 1735.

SCHÜBLER 1736 Schübler, Johann Jacob: *Sciagraphia Artis Tignariae, oder nützliche Eröffnung zu der sichern fundamentalen Holtz-Verbindung, Bey dem Gebrauch der unentbehrlichen Zimmermanns-Kunst*. Nürnberg 1736.

SCHÜBLER 1749 Schübler, Johann Jacob: *Sciagraphia Artis Tignariae, oder nützliche Eröffnung zu der sichern fundamentalen Holtz-Verbindung, Bey dem Gebrauch der unentbehrlichen Zimmermanns-Kunst*. Nürnberg 1749.

SERLIO 1569 Serlio, Sebastiano: *Sebastiani Serlii Bononensis. De Architectura Libri Quinque*. Venezia 1569.

SERLIO 1619 Serlio, Sebastiano: *Tutte l'Opere d'Architettura, et prospetiva, di Sebastiano Serlio Bolognese, dove si mettono in disigno tutte le maniere di Edificij, e si trattano di quelle cose, che fono più necessarie à fapere gli Architetti*. Venetia 1619.

SILBERSCHLAG 1756 Silberschlag, Johann Esaias: *Abhandlung vom Wasserbau an Strömen*. Leipzig. J. Wendler, 1756.

SPECCHI 1716 Specchi, Alessandro (ed.): *Studio d'Architettura civile sopra gli Ornamenti di Porti Finestri tratti da alcune Fabbriche insigni di Roma con le Misure Piante Modini, e Profili. Opere de piu celebri architetti de nostri tempi publicata da Domenico de Rossi ereded i Gio. Giac. De Rossi in Roma alla Pace. Hohe-Schul, Bürgerlicher Bau-Kunst. Uber die Zierathen der Thore, Thüren und Fenster, welche aus etlichen herrlichen Gebäuden zu Rom gezogen worden, samt denen Massen, Grundrissen und Profilen*. Augsburg. J. U. Krauß, [1716].

SPECKLIN 1589 Specklin, Daniel: *Architectura von Vestungen [...]*. Straßburg 1589.

SPECKLIN 1608 Specklin, Daniel: *Architectura von Vestungen [...]*. Straßburg 1608.

STETTNER 1750 [Stettner, Daniel]: *Der zur Verfertigung schöner Risse getreulich anweisende Ingenieur, welcher nicht allein die in denen Feldmeß- Civil und Militar-Bau-Kunst, ingleichen Artillerie- und Feuerwerks-Rissen am meisten vorkommenden Fällen deutlichen Unterricht giebet [...]*. Nürnberg 1750.

STIEGLITZ 1792-1798 Stieglitz, Christian Ludwig: *Encyclopädie der bürgerlichen Baukunst* [...] I-V. Leipzig 1792-1798.

STRAUCH 1700 Strauch, Aegidius: *Tabellen der sinnum, tangentium, logarithmorum, und zu der gantzen Mathesi denen zu mehrer Vollkommenheit beygefüget L. C. Sturmii sehr nützlich Handbüchlein vor alle Baumeister, bestehend in sonderbahren gantz neuen Tabellen zu der Architectur, Forsification, Geometrie und dem Proportional-Circul Aegid. Strauch.* Amsterdam 1700.

STRUENSEE 1771-1774 Struensee, Carl August: *Anfangsgründe der Kriegsbaukunst* I-III. Leipzig 1771-1774.

STRUVIUS 1646 Struvius, Georgius Adamus: *Theses Delibantes Aedificiorum Privatorum Jura.* Jenae. Univ., Jur. Disp., 1646.

STURM 1694 Sturm, Leonhard Christoph: *Sciagraphia templi Hierosolymitani. Ex ipsis SS. Literarum fontibus praesertim ex visione Ezechielis ultima, Architectonice quidem, ita tamen concinnata, ut eam Architecturae ignari quoque legere possint, hinc inde etiam modicis in Villapandum animadversionibus, et figuris aeri incisis illustrata.* Lipsiae 1694.

STURM 1699 Leonhard Christoph Sturm: *Erste Ausübung der Vortreflichen und Vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst Nicolai Goldmanns.* Leipzig – Braunschweig 1699.

STURM 1702 Sturm, Leonhard Christoph: *Architectura militaris hypothetica et eclectica* [...]. Nürnberg 1702.

STURM 1710 Sturm, Leonh. Christoph: *Mathesis ad sacrae scripturae interpretationem applicatae specimen* [...]. Norimbergae 1710.

STURM 1714 Sturm, Leonhard Christoph: *Prodromus Architecturae Goldmannianae* [...]. Augsburg 1714.

STURM 1715a Sturm, Leonhard Christoph: *Gründliche und practische Unterweisung, wie man Fang-Schläussen und Roll-Brücken bauen solle, samt [...] doppelten Schlag-Brücken.* Jeremias Wolff, gedruckt bey Peter Detleffsen. Augspurg 1715.

STURM 1715b Sturm, Leonhard Christoph: *Ein sehr nöthiger Haupt-Stuck der vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst, nach Nicolai Goldmanns Gründen von Land-Wohnungen und Meyereyen sonderlich vor die Adel.* Jeremias Wolff, gedruckt bey Peter Detleffsen. Augspurg 1715.

STURM 1715c Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von bürgerlichen Wohn-Häusern wohl abzugeben nach Nicolai Goldmanns Anweisung.* Jeremias Wolff, gedruckt bey Peter Detleffsen. Augspurg 1715.

STURM 1718A Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung Regierungs-, Land- und Rath-Häuser, Wie auch Kauff-Häuser und Börsen starck, bequem und zierlich anzugeben.* Augspurg 1718.

STURM 1718B Sturm, Leonhard Christoph: *Kurtze Vorstellung der gantzen Civil-Bau-Kunst. Worinnen erstlich die vornehmsten Kunst-Wörter, so darinnen immerzu vorkommen, in fünfferey Sprachen angeführet und erkläret.* Augspurg 1718.

STURM 1718C Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung, Grosser Herren Palläste starck, bequem, nach den Reguln der antiken Architectur untadelich, und nach dem heutigen Gusto schön und prächtig anzugeben.* Augspurg 1718.

STURM 1718D Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Worinnen 1. Nic. Goldmanns Anweisung und drey Exempel angeführet, und mit Anmerkungen erläutert. 2. Ausführlicher von Römisch-Catholischen Kirchen, und insonderheit 3. Von dem künstlichen Bau der grossen Kuppeln. 4. Vom Protestantischen Kirchen gehandelt, Mit fünff neuen Inventionen von jenen, und sechs von diesen der Praxi gemäß erkläret, und in 22. saubern Kupffer-Platten appliciret wird.* Augspurg 1718.

STURM 1718E Sturm, Leonhard Christoph: *Vollständige Mühlen Baukunst. Darinnen werden I. Alle Grundreguln so zu der Praxi nöthig, die doch gar wenigen recht bekannt sind, treulich angewiesen; II. Die Vortheile, die man bey Anlegung der Wasserräder alle Sorten von Maschinen zutreiben in acht nehmen muß, Auf den höchsten Grad der Vollkommenheit gebracht, III. Was insonderheit an Korn-, Graupen, Papier-, Öhl-, Puster-, Täg-, Steinschneide-, Bohr-, Schleiff-, Hensen-, Kessel-, Eisendrath-, Hächsel-, und Dreschmühlen zu verbessern, aufrichtig entdeckt.* Augspurg 1718.

STURM 1718F Sturm, Leonhard Christoph: *Freundlicher Wett-Streit Der Französischen, Holländischen und Teutschen Kriegs-Bau-Kunst [...].* Augspurg 1718.

STURM 1719 Sturm, Leonhard Christoph: *Durch einen großen Theil von Teutschland und den Niederlanden biß nach Pariß gemachete architectonische Reise-Anmerkungen, zu der vollständigen Goldmannischen Bau-Kunst VIten Theil als ein Anhang gethan, Damit soviel in des Auctoris Vermögen stehet, nichts an der Vollständigkeit des Wercks ermangle.* Augspurg 1719.

STURM 1720A Sturm, Leonhard Christoph: *Gründliche und Practische Unterweisung, Wie man Fang-Schlüssen und Roll-Brücken, Nach der besten heutigen Art, von Holtz und Stein, stark, beständig und bequem bauen sollte [...].* Augspurg 1720.

STURM 1720b Sturm, Leonhard Christoph: *Die unentbährliche Regel Der Symmetrie; Oder, Des Ebenmasses, Wie sie zuförderst an dem herrlichsten Exempel des Göttlichen Tempels von Salomone erbauet, wahrzunehmen, Nechst diesen aber vermittelt der Römer und Griechen Gebräuche in einigen Theilen vermehret worden, von uns hingegen heut zu Tage in Ausübung zu bringen, Alles auf das deutlichste angewiesen, und durch behörige Kupffer erkläret.* Augspurg 1720.

STURM 1720c Sturm, Leonhard Christoph: *Architectura Militaris Hypoethico-Eclectica, Oder gründliche Anleitung zu der Kriegs-Baukunst, Aus denen Hypothesibus und Erfindungen derer meinsten und besten Ingenieurs dargestellt.* Nürnberg 1720.

STURM 1721a Sturm, Leonhard Christoph: *Leonhard Christoph Sturms Architectura Civilis-Militaris [...].* Augspurg 1721.

STURM 1721b Sturm, Leonhard Christoph: *Ein sehr nöthiges Haupt-Stuck Der vollständigen Anweisung zu der Civil-Bau-Kunst, nach Nicolai Goldmanns Gründen Von Land-Wohnungen und Meyereyen, sonderlich vor die von Adel.* Augspurg 1721.

STURM 1736 Sturm, Leonhard Christoph: *Architectura militaris hypothetica et eclectica; Oder gründliche Anleitung zu der Kriegs-Baukunst. Aus den Hypothesibus der meisten und besten Ingenieurs dargestellt.* Nürnberg 1736.

STURM 1737 Sturm, Leonhard Christoph: *Der wahre Vauban, oder der von den Teutschen und Holländern verbesserte Französische Ingenieur, worinnen I. die Arithmetic, II. die Geometrie, III. die Off- und Deffensiv- Kriegs-Bau-Kunst, nach den Grundsätzen des berühmten Herrn von Vauban, deutlich erkläret: [...].* Nürnberg 1737.

STURM 1740 Sturm, Leonhard Christoph: *Freundlicher Wett-Streit Der Französischen, Holländischen und Teutschen Kriegs-Bau-Kunst [...].* Augspurg 1740.

STURM 1761 Sturm, Leonhard Christoph: *Der wahre Vauban, oder der von den Teutschen und Holländern verbesserte Französische Ingenieur [...].* Nürnberg 1761.

STURM 1765 Sturm, Leonhardt Christoph: *Der auserleßenste und Nach den Regeln der antiken Bau-Kunst sowohl als nach dem heutigen Gusto verneuerte Goldmann Als der rechtschaffenste Bau-Meister oder die gantze Civil-Bau-Kunst [...].* Augspurg 1765.

STURM, J. C. 1699-1701 Sturm, Johann Christoph: *Johannis Christophori Sturmii Mathesis juvenilis.* Norimbergae, apud B. Johannis Hoffmanni viduam et Engelbertum Streckium, excud. Henricus Meyer. I-II. 1699-1701.

SUCKOW 1751 Suckow, Lorenz Johann Daniel: *Erste gründe der Bürgerlichen Baukunst.* Jena 1751.

SUCKOW 1769 Suckow, Lorenz Johann Daniel: *Erste Gründe der Kriegsbaukunst*. Leipzig – Frankfurt am Main 1769.

SUCKOW 1781 Suckow, Lorenz Johann Daniel: *Erste Gründe der Bürgerlichen Baukunst in einem Zusammenhange entworfen*. Jena 1781.

TARDUCCI 1601 Tarducci, Achille: *Delle Machine Ordinanze et Quartieri antichi et moderni. Come quelli da questi possino essere imitati senza punto alterare La soldatesca de i nostri tempi. Discorsi di [...] da Corinaldo della Marca d'Ancona [...]*. Venezia. Ciotti Sanese, 1601.

TENSINI 1630 Tensini, Francesco: *La fortificatione, guardia, difesa et aspugnatione delle fortezze [...]*. Venetia 1630.

UM 1755 *Universae Matheseos brevis Institutio Theorico- Practica, Ex Operibus PP. Societatis Jesu collecta*. Complectens hac tertia Parte Architectonicam Civilem, Architectonicam Militarem, Algebram & Horographiam. Tynnaviae 1755.

VÁRASI 1780 *Várasi építésnek eleji*. Budán, 1780. Királyi Akadémiai Betűkkel.

VAUBAN 1683-1685 Vauban, Sébastien le Prestre de: *Le Directeur-Général des fortifications*. La Haye 1683-1685.

VAUBAN 1707 Vauban, Sébastien Le Prestre de: *Projet d'une dixme royale qui, supprimant la taille, les aydes, les doüanes d'une province à l'autre, les décimes du Clergé, les affaires extraordinaires [...] produiroit au Roy un revenu certain et suffisant. Par M. le maréchal de Vauban*. Lyon 1707.

VAUBAN 1742 Vauban, Sébastien Le Prestre de: *De l'attaque et de la défense des Places I-II*. La Haye. Pierre de Hondt, 1742.

VIGNOLA 1562 Vignola, Giacomo Barozzi da: *Regola delli cinque ordini d'architettura*. Venezia 1562.

VIGNOLA 1644 Vignola, Giacomo Barozzi da: *Le due Regole della Prospettiva Pratica*. Roma 1644.

VIGNOLA 1665 Vignola, Giacomo Barozzi da: *Regles des Cinq Ordres d'Architecture [...] de M. Iacques Barozzio de Vignole. Traduction Nouvelle & Augmentation de ses Oeuvres*. Paris 1665.

VIGNOLA 1715 Vignola, Jacob Barozzio: *Regel der fünff Orden von Architectur*. Augsburg 1715.

VIGNOLA 1739 Vignola, Giacomo Barozzi da: *Regole delli cinque ordini d'architettura*. Fausto Amidei. Roma 1739.

VIGNOLA 1765 Vignola, Giacomo Barozzi da: *Regola delli cinque ordini d'architettura*. Roma 1765.

VILLALPANDO 1596-1604 Prado, Jerónimo – Villalpando, Juan Bautista: *In Ezechielem Explanaciones et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani Commentariis et imaginibus illustratus* I-III. Roma 1596-1604.

VIRLOYS 1770 Virloys, Roland le: *Dictionnaire d'Architecture civile et navale, antique ancienne et moderne et de tous les arts et métiers qui en dépendent; Dont tous les Termes sont axprimés*. Paris 1770.

VITRUVIUS 1567 Vitruvius, Pollio Marcus: *De architectura Libri decem*. Venetiis 1567.

VITRUVIUS 1796 Vitruvius, Pollio Marcus: *Baukunst Pollio Vitruvius; übersetzt von Aug[ust] Rode*. Leipzig 1796.

VOCHS 1780 Vochs, Lukas: *Bürgerliche Baukunst [...]* I-IV. Augsburg. Rieger, 1780.

VOCHS 1788 Vochs, Lukas: *Abhandlung von Strassenbau*. Augsburg 1788.

VOLS 1738 Vols, Ernst: *Architectura militaris tyrocinium*. Claudiopoli 1738.

VRIES 1639 Vredemann, Frison Jean: *La perspective contenant la theorie pratique, et instruction fondamentale, illustre, de plusieurs belles ordonnances d'architecture. Augmentée par Samuel Marlois*. Amsterdam. Chez Jean Jansson, 1639.

WALTER 1765 Walter, Caspar: *Architectura Hydraulica, oder: Anleitung zu denen Brunnenkünsten*. Augsburg 1765.

WALTER 1766 Walter, Caspar: *Brücken-Bau, oder Anweisung, wie allerley Arten von Brücken, sowohl von Holz als Steinen, nach den besten Regeln der Zimmerkunst dauerhaft anzulegen sind: In zweenen Theilen jungen und unerfahrenen Zimmerleuten zum Unterrichte*. Augsburg 1766.

WEIDLER 1728 Weidler, Johann Friedrich: *Tractatus de machinis hydraulicis toto orbe maximis*. Wittenberg 1728.

WILHELM 1649 Wilhelm, Johann: *Architectura civilis*. Frankfurt am Main 1649.

WILHELM 1668 Wilhelm, Johann: *Architectura Civilis*. Nürnberg. Paulus Fürsten, 1668.

WINCKELMANN 1755 Winckelmann, Johann Joachim: *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauer-Kunst*. Dresden 1755.

WINCKELMANN 1767 Winckelmann, Johann Joachim: *Monumenti antichi inediti, spiegati ed illustrati*. Roma 1767.

WINDISCH 1784 Windisch, Gottlieb: *Beschreibung der Hoch Fürstlichen Schloss Eszterház mit Kupfer Tafeln*. Pressburg 1784.

WOLFF 1710 Wolff, Christian: *Der Anfangs-Gründe aller Mathematischen Wissenschaften Erster Theil [...]*. Halle 1710.

WOLFF 1713-1715 Wolff, Christian: *Elementa matheseos universae*. Halle 1713-1715.

WOLFF 1717 Wolff, Christian: *Der Anfangs-Gründe aller mathematischen Wissenschaften. 2. vermehrte und verbesserte Aufl.* Halle im Magdeburg 1717.

WOLFF 1732-1741 Wolff, Christian: *Elementa Matheseos universae* I-V. Genevae 1732-1741.

WOLFF 1742 Wolff, Christian: *Compendium elementorum matheseos universae in usum studiosae juventutis adornatum*. Lausannae – Genevae 1742.

WOLFF 1742-1743 Wolff, Christian: *Elementa Matheseos universae*. Halae & Genevae 1742-1743.

WOLFF 1742-1752 Wolff, Christian: *Elementa matheseos universae* I-V. Halae Magdeburg 1742-1752.

WOLFF 1743-1752 Wolff, Christian: *Elementa Matheseos universae* I-V. Genevae 1743-1752.

WOLFF 1744 Wolff, Christian: *Compendium elementorum matheseos universae in usum studiosae juventutis adornatum*. Veronae 1744.

WOLFF 1746 Wolff, Christian: *Der Anfangs-Gründe aller Mathematischen Wissenschaften*. Franckfurt – Leipzig 1746.

WOLFF 1746-1754 Wolff, Christian: *Elementa matheseos universae* I-V. Verona 1746-1754.

WOLFF 1758 Wolff, Christian: *Compendium elementorum matheseos universae in usum studiosae juventutis adornatum*. Lausannae – Genevae 1758.

WOLFF 1763 Wolff, Christian: *Der Anfangs-Gründe aller mathematischen Wissenschaften* I-III. Wien 1763.

WOLTMANN 1794 Woltmann, Reinhard: *Beyträge zur hydraulischen Architectur; III. Band; Mit Kupfern Reinhard Woltmann*. Göttingen 1794.

WOLTMANN 1802 Woltmann, Reinhard: *Beiträge zur Baukunst schiffbarer Kanäle*. Göttingen 1802.

WOTTON 1649 Vitruvius, Pollio Marcus: *De architectura libri decem, cum notis, castigationibus & observationibus [...]. Praemittuntur elementa architecturae collecta ab Illustri Viro Henrico Wottono Equite Anglo [...]*. Amstelodami. Apud Ludovicum Elzevirium, 1649.

ZANINI 1629 Zanini, Gioseffe: *I. Della Architettura di Gioseffe Viola Zanini, Padovano Pittore, et Architetto. II. Della Nuova Simmetria degli Cinque Ordini d'Architettura.* Padova 1629.

IX. 5. SZAKIRODALOM

ADATTÁR 1990 *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I.* Szerk. Monok István, Varga András. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1.) Szeged 1990.

ADATTÁR 1992 *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721.* Szerk. Monok István. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) Szeged 1992.

ADATTÁR 1994 *Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757.* Szerk. Monok István. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.) Szeged 1994.

ADATTÁR 2001 *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526-1726.* Szerk. Monok István. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1.) Szeged 2001.

ANTALÓCZY 1993 Antalóczy Lajos: *A kétszáz éves Egri Főegyházmegyei Könyvtár története (1793-1993).* In: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793-1993.* Szerk. Antalóczy Lajos. Eger 1993, 17-68.

BALANYI – BÍRÓ – TOMEK 1943 Balanyi György – Bíró Imre – Bíró Vencel – Tomek Vince: *A Magyar Piarista Rendtartomány története.* Budapest 1943.

BARANYAI 1923 Baranyai Zoltán: *Une visite hongroise chez Rousseau.* Revue des Etudes Hongroises et Finno-ougriennes 1923, 188-194.

BENIMELI 1984 Benimeli, José Antonio Ferrer: *Les écoles des jésuites dans la „Province” d'Autriche à l'âge des Lumières.* In: *Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Occidentale. Actes du Cinquième Colloque de Mátrafüred 24-28 octobre 1981.* Akadémiai Kiadó. Budapest 1984, 329-360.

BERLÁSZ 1974 Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* In: Szander József – Tarnai Andor: *Irodalom és felvilágosodás.* Akadémiai Kiadó. Budapest 1974, 283-332.

BERLÁSZ 1976 Berlász Jenő: *Magyarország egyházi könyvtárai az újkorban (XVI-XVIII. század).* Budapest [1976].

BÉKÉS 2004 Békés Enikő: *La fortuna delle opere albertiane in Ungheria.* Nuova Corvina 16 (2004), 77-88.

- BIBÓ 1972** Bibó István: *Európai hatások és helyi fejlődés az 1800 körüli magyar építészetben*. Építés-Építészettudomány IV (1972), 1-2. sz. 125-164.
- BIBÓ 1978** Bibó István: *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei (Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században)*. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978, 27-122.
- BIBÓ 1989** Bibó István: *Johann Schauuff Nemzeti oszloprend-terve 1790-ből*. In: Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Az ELTE és az ELTE Művészettörténeti Tanszék közös kiadása. Budapest 1989, 60-63.
- BIBÓ 2001** Bibó István: *Études sur Ganneval*. Acta Historiae Artium 42 (2001), 1-4. sz. 169-186.
- BIESLER 2005** Biesler, Jörg: *BaukunstKritik. Deutsche Architekturtheorie im 18. Jahrhundert*. Reimer. Berlin 2005.
- BÍRÓ 1938** Bíró József: *A gornyeszegi Teleki-kastély*. Budapest 1938.
- BÍRÓ 1994** Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó. Budapest 1994.
- BISKY 2000** Bisky, Jens: *Poesie der Baukunst. Architekturästhetik von Winckelmann bis Boisserée*. Weimar 2000.
- BRUYNE 1969** Bruyne, Edgar De: *The Esthetics of the Middle Ages*. Frederick Ungar Publishing Co. New York 1969.
- BTM 2001** *A budavári palota évszázadai: Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban, 2000. márc. 29. – 2001. febr. 12.* Konferencia 2000. május 30-31. Szerk. F. Dózsa Katalin, Szvoboda-Dománszky Gabriella. (Tanulmányok Budapest Múltjából XXIX.) Budapest 2001.
- ČÚZYOVÁ 2006** Čúzyová, Silvia: *Architektonika ako súčasť vzdelania študentov banskobystrickej mestskej latinskej školy v prvej polovici 17. storočia*. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach*. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, konanej v Trnave 26. – 27. októbra 2005. Ed. Ivan Gojdič, Kristína Zvedelová. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. Trnava 2006, 121-125.
- CSANAK 1974** F. Csanak Dóra: *Teleki József könyvtára*. In: Szander József – Tarnai Andor: *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1974, 401-443.
- CSANAK 1983** F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1983.

CSAPODY – TÓTH – VÉRTESY 1987 Csapody Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Gondolat. Budapest 1987.

DÂRJA 1998 Dârja, Ileana: *Fondul Migazzi. Surse documentare – The Migazzi Collection. Documentary sources. I-II. Catalogul cărţilor Cardinului Christophor Migazzi – Indexul tipăriturilor Migazziene. Biblioteca Naţională României Filiala „Batthyaneum”*. Alba Iulia 1998.

DÁVID 1978 N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén*. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978, 301-351.

DEE NAGY 1976 Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Bukarest 1976.

Dobrovits 1983 Cs. Dobrovits Dorottya: *Építkezés a 18. századi Magyarországon (Az uradalmak építésze)*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1983.

DOUCET 2003 Doucet, Corinne: *Les académies équestres et l'éducation de la noblesse (XVIe-XVIIIe siècle)*. *Revue Historique CCCV* (2003), 4. sz. 817-836.

Eco 2002 Eco, Umberto: *Művészet és szépség a középkori esztétikában*. Európa Könyvkiadó. Budapest 2002. (*Arte e bellezza nell'estetica medievale*. Bompiani. Milano 1987.)

ERNSZT 1900 Ernszt Lajos: *Schauff János tervezete egy magyar nemzeti oszloprendszerről*. Budapest 1900.

FÉNYES 1974 Fényes Miklós: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története I. Pécsi Püspöki Könyvtár*. Pécsi EK. Jubileumi évkönyv 1774-1974. Pécs 1974, 7-113.

FINÁCZI 1899 Finácz Ernő: *A magyar közoktatás Mária Terézia korában I*. Budapest 1899.

FINÁCZI 1902 Finácz Ernő: *A magyar közoktatás Mária Terézia korában II*. Budapest 1902.

FORSSMAN 1956 Forssman, Erik: *Säule und Ornament. Studien zum Problem des Manierismus in den nordischen Säulenbüchern und Vorlageblättern des 16. und 17. Jahrhunderts*. Uppsala 1956.

FORSSMAN 1961 Forssman, Erik: *Dorisch, jonisch, korinthisch. Studien über den Gebrauch der Säulenordnungen in der Architektur des 16-18. Jahrhunderts*. Uppsala 1961.

FORSSMAN 1965 Forssman, Erik: *Palladios Lehrgebäude. Studien über den Zusammenhang von Architektur und Architekturtheorie bei Andrea Palladio*. Stockholm – Göteborg – Uppsala 1965.

FRANKÓI 2002 Frankói Vilmos: *Gróf Széchenyi Ferenc 1754-1820*. Osiris Kiadó. Budapest 2002. (Magyar Történelmi Társulat. Budapest 1902.)

FRANKL 1960 Frankl, Paul: *The Gothic. Literary Sources and Interpretations through Eight Centuries*. Princeton University Press. Princeton, New Jersey 1960.

FREIGANG 2003A Freigang, Christian: *Claude Perrault (1613-1688)*. In: Architectural Theory from the Renaissance to the Present. With a preface by Bernd Evers and an introduction by Christof Thoenes. In cooperation with the Kunstbibliothek der Staatlichen Museen zu Berlin. Taschen. Köln – London – Los Angeles – Madrid – Paris – Tokyo 2003, 248-257.

FREIGANG 2003B Freigang, Christian: *François Blondel (1618-1686)*. In: Architectural Theory from the Renaissance to the Present. With a preface by Bernd Evers and an introduction by Christof Thoenes. In cooperation with the Kunstbibliothek der Staatlichen Museen zu Berlin. Taschen. Köln – London – Los Angeles – Madrid – Paris – Tokyo 2003, 258-263.

FREIGANG 2003C Freigang, Christian: *Marc-Antoine Laugier (1713-1769)*. In: Architectural Theory from the Renaissance to the Present. With a preface by Bernd Evers and an introduction by Christof Thoenes. In cooperation with the Kunstbibliothek der Staatlichen Museen zu Berlin. Taschen. Köln – London – Los Angeles – Madrid – Paris – Tokyo 2003, 310-311.

FUHRMANN 1929 Fuhrmann Kamilla: *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok*. Budapest 1929.

GALAVICS 1999 Galavics Géza: *Johann Schauuff: Adalékok Magyarország jövőendőbeli művészettörténetéhez 1804*. In: A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásaiból. Szerk. Marosi Ernő. Corvina. Budapest 1999, 9-14.

GEMELL-FLISCHBACH 1913 Gemell-Flischbach, Max von: *Album der K. K. Theresianischen Akademie (1746-1913)*. Wien 1913.

GRAAF 1979 Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690-1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet. [Kolozsvár] 1979.

GULYÁS 1992 Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái IX*. Argumentum Kiadó, MTA Könyvtára. Budapest 1992.

GULYÁS 1993 Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái XV*. Argumentum Kiadó, MTA Könyvtára. Budapest 1993.

GYURIS 1972 Gyuris György: *Dugonics könyvtára*. Katalógus. (A Somogyi-könyvtár kiadványai 14.) Szeged 1972.

- HAJNÓCZI 1988** Hajnóczi Gábor: *A kétezer éves Vitruvius*. In: Vitruvius: Tíz könyv az építészetéről. Ford. Gulyás Dénes, lektorálta Szentkirályi Zoltán és Marosi Ernő. Képzőművészeti Kiadó. Budapest 1988, 9-29.
- HAJNÓCZI 2002** Hajnóczi Gábor: *Vitruvius öröksége. Tanulmányok a „De architectura” utóéletéről a XV. és XVI. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest 2002.
- HALÁSZ 1959** Halász Gábor válogatott írásai. Budapest 1959.
- HEGYI 1978** Hegyi Ferenc: *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára*. Magyar Könyvszemle 94 (1978), 167-176.
- HEGYI 1982** Hegyi Ferenc: *A tatai piarista Studium Cameraticum diákjainak két jeles rajza Mária Terézia budavári palotájáról*. Ars Hungarica 1982, 2. sz. 235-242.
- HEGYI 2003** Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526-1788 (1798)*. Budapest 2003.
- HERSEY 2000** Hersey, George L.: *Architecture and geometry in the age of the Baroque*. The University of Chicago. Chicago – London 2000.
- HETS 1938** Hets J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. Pannonhalma 1938.
- HEVES MEGYE MŰEMLÉKEI II.** *Heves megye műemlékei II.* Szerk. Voit Pál. (Magyarország műemléki topográfiája VIII. Szerk. Dercsényi Dezső.) Akadémiai Kiadó. Budapest 1972.
- HILLER – ZSÁMBOKI – ZSIDAI 1989** Hiller István – Zsámboki László – Zsidai József: *A műszaki felsőoktatás első könyvtára Magyarországon 1735-1985*. Selmecbánya – Sopron – Miskolc. (A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 23.) Miskolc 1989.
- HOLL 1963** Holl Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII-XVIII. században*. (Tanulmányok Budapest múltjából XV.) Akadémiai Kiadó. Budapest 1963, 289-327.
- JAKÓ – JUHÁSZ 1979** Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662-1848*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest 1979.
- KAPOSSY 1924** Kapossy János: *A Magyar Királyi Udvari Kamara építései Mária Terézia és II. József korában*. Budapest 1924.
- KAŠPAROVÁ – MAČÁK 2002** Kašparová, Jroslava – Mačák, Karel: *Utilitas Matheseos. Jezuitská matematika v Klementinu (1602-1773). Jesuit Mathematics in the Clementinum (1602-1773)*. Praha (Prague) 2002.
- KAZINCZY 1943** Kazinczy Ferenc: *Pályám emlékezete*. Singer és Wolfner. Budapest 1943.
- KELECSÉNYI 1988** Kelecsényi Gábor: *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat. Budapest 1988.

- KELÉNYI 1978** Kelényi György: *Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos” építészet Magyarországon a XVIII. század végén*. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978, 123-159.
- KELÉNYI 1989** Kelényi György: *A nemzeti stílus és tematika kérdései a 18. századi Magyarországon*. In: Sub Minervae Nationis Praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára. Az ELTE és az ELTE Művészettörténeti Tanszék közös kiadása. Budapest 1989, 56-59.
- KEMÉNY – BETHLEN 1980** Kemény János és Bethlen Miklós művei. Szöveggondozás és jegyzetek: V. Windisch Éva. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest 1980.
- KISPARTI 1922** Kisparti János: *A váci Theresianum története*. Vác 1922.
- KISS 2000** Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen 1715-1789*. Budapest 2000.
- KLANICZAY 1964** Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964.
- KLANICZAY 1991** Klaniczay Tibor (szerk.): *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*. Zrínyi-könyvtár IV. Argumentum Kiadó – Zrínyi Kiadó. Budapest 1991.
- KÓKAY 1999** Kókay György: *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében. Klimó György emlékezete*. Magyar Könyvszemle 115 (1999), 3. sz. 304-312.
- KONCZ 1889** Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium története*. Marosvásárhely 1889.
- KOÓS 1994** Koós Judith: *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a XVIII. században*. Aszód 1994.
- KOPASZ 1978** Kopasz Gábor: *Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei*. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig: *Művészet és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1978, 353-391.
- KOPPÁNY 1988** Koppány Tibor: *Építési gyakorlat a 17. századi Magyarországon a tervezéstől a megvalósításig*. Építés-Építésztudomány XIX (1987-1988), 3-4. sz. 449-488.
- KOPPÁNY 2004** Koppány Tibor: *Andreas Miller körmendi Bauschreiber könyvtárának jegyzéke 1733-ból*. In: *Romantikus kastély*. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Szerk. Vadas Ferenc. Hild-Ybl Alapítvány. Budapest 2004, 67-72.

- KOWALSKÁ 2007** Kowalská, Eva: *Zeichenunterricht nach den Schulreformen der Aufklärungszeit*. In: Generationen Interpretationen Konfrontationen. Hgb. Barbara Balazová. Ústav dejín umenia Slovenskej akadémie vied. Bratislava 2007, 195-203.
- KRUFT 1985** Kruft, Hanno-Walter: *Geschichte der Architekturtheorie*. Verlag C. H. Beck. München 1985. (München 1991.)
- KRUSCHÉ 1928** Krusché Emil: Gróf Teleki József élete és művei 1738-1796. Budapest 1928.
- KRÜCKEN-PARLAGI 1918** Krücken, Oskar von – Parlagi, Imre: *Das Geistige Ungarn. Biographisches Lexikon I-II*. Wien – Leipzig 1918.
- LUKÁCS 1986** Lukács, Ladislaus S. I.: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu (1586, 1591, 1599)*. Monumenta paedagogica Societatis Iesu V. Romae 1986.
- MADAS – MONOK 2003** Madas Edit – Monok István: *A könyvkultúra Magyarországon. A kezdetektől 1800-ig*. Balassi Kiadó. Budapest 2003.
- MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNETI LEXIKON 1977** Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest 1977.
- MAMŰL IV Magyar Művelődéstörténeti Lexikon IV**. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi Kiadó. Budapest 2005.
- MÉSZÁROS 2000** Mészáros István: *A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon*. Szent István Társulat. Budapest 2000.
- MÉSZÖLY 1942** Mészöly Gedeon: *Das Reisetagebuch des Grafen Joseph Teleki über deutsche Städte, 1759-1761*. Nép és Nyelv (Monatschrift für ungarländische Volks- und Sprachkunde) 1942, 40-50. sz. 223-229.
- MOJZER 1957** Mojzer Miklós: *Architectura Civilis (Iskolás művészet a XVIII. századi építészetünkben)*. Művészettörténeti Értesítő VI (1957), 103-118.
- MÓRÓ 2001** Móró Mária Anna: *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa. I. A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár Kiadványai 1.) Tarsoly Kiadó. Budapest 2001.
- MÜLLER 1984** Müller, Werner: *Architektur und Mathematik*. In: Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Konzept der Ausstellung: Ulrich Schütte. Wolfenbüttel 1984, 94-108.
- MŰVÉSZET MAGYARORSZÁGON 1780-1830 Művészet Magyarországon 1780-1830**. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria 1980 június – augusztus. Szerk. Szabolcsi Hedvig,

Galavics Géza. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport. Budapest 1980.

NAGY 1865 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal XI.* Pest 1865.

OECHSLIN 1984 Oechslin, Werner: *Das Geschichtsbild in der Architektur in Deutschland: Jerusalem-Idee und Weltwunder-Architektur.* In: Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Konzept der Ausstellung: Ulrich Schütte. Wolfenbüttel 1984, 127-131.

PAJKOSSY 1968 Pajkossy Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig.* Az Egyetem Könyvtár Évkönyvei IV (1968), 63-88.

PALLAS VII *A Pallas Nagy Lexikona VII.* Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság. Budapest 1894.

PALLOS Pallos Kornél: *XVIII. századvégi szerzetesíróink és a felvilágosodás.* Budapest. é. n.

PÁLVÖLGYI 1968 Pálvölgyi Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17-18. századi katalógusai (1632-1792).* Az Egyetem Könyvtár Évkönyvei IV (1968), 25-62.

PAPP 1992 Papp Júlia: *Művészeti ismeretek gróf Sándor István (1750? 1815) írásaiban.* Budapest 1992.

PÉCSI 1896 Pécsi Ödön: *Molnár János élete és művei.* Szeged 1896.

PEST MEGYE MŰEMLÉKEI *Pest megye műemlékei.* (Magyarország műemléki topográfiája V. Szerk. Dercsényi Dezső.) Akadémiai Kiadó. Budapest 1958.

PETRIK 1891 Petrik Géza: *Magyarország bibliographiája 1712-1860 III.* Budapest 1891.

PLATÓN 1984 *Platón összes művei III.* Európa Könyvkiadó. Budapest 1984.

PLATÓN 1997 *Platón összes művei II.* Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó. Budapest 1997.

PRUZSINSZKY – HAMAR 1913 Pruzsinszky Pál – Hamar István: *A Budapesti Református Theologiai Akadémia Ráday-könyvtárának múltja és jelene.* Budapest 1913.

RÁCZ 1913 Rácz Lajos: Gróf Teleki József levelezése Rousseau-ról és Rousseau-hoz. Akadémiai Értesítő 1913, 109-116.

RAVASZ 1966 Ravasz János (szerk.): *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849.* Tankönyvkiadó. Budapest 1966.

REDL 1988 Redl Károly: *Az égi és a földi szépről. Források a későantik és a középkori esztétika történetéhez.* Gondolat. Budapest 1988.

RÉH 1932 Réh Elemér: *A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában.* Biró Nyomda Rt. Budapest 1932.

- REILLY 1974** Reilly, Conor S. J.: *Athanasius Kircher S. J. Master of Hundred Arts 1602-1680*. Edizioni del Mondo. Wiesbaden – Rom 1974.
- ROSENAU 1979** Rosenau, Helen: *Vision of the Temple. The Image of the Temple of Jerusalem in Judaism and Christianity*. Oresko Books LTD. London 1979.
- RUSVAY 2000** Rusvay Tibor: *Migazzi: Bécs és Vác között*. Vác 2000.
- SCHOEN 1930** Schoen Arnold: *A budai Szent Anna-templom*. Budapest 1930.
- SCHÜTTE 1984A** Schütte, Ulrich: *Architekt und Ingenieur*. In: Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Konzept der Ausstellung: Ulrich Schütte. Wolfenbüttel 1984, 18-27.
- SCHÜTTE 1984B** Schütte, Ulrich: *Das Architekturbuch in Deutschland*. In: Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Konzept der Ausstellung: Ulrich Schütte. Wolfenbüttel 1984, 32-38.
- SCHÜTTE 1984C** Schütte, Ulrich: *Die Lehre von den Gebäudetypen*. In: Architekt und Ingenieur. Baumeister in Krieg und Frieden. Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Konzept der Ausstellung: Ulrich Schütte. Wolfenbüttel 1984, 157-261.
- SEDLMAIER – PFISTER 1923** Sedlmaier, Richard – Pfister, Rudolf: *Die fürstbischöfliche Residenz zu Würzburg*. Georg Müller. München 1923.
- SEGESVÁRY 1992** Segesváry Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. (A Ráday gyűjtemény tanulmányai 4.) Budapest 1992.
- SINKOVICS 1985** Sinkovics István (szerk.): *Az Eötvös Lőránd Tudományegyetem története 1635-1985*. Budapest 1985.
- SISA 2005** Sisa József: *A dégi Festetics-kastély*. Műemlékek Állami Gondnoksága. Budapest 2005.
- SLOVENSKÝ BIOGRAFICKÝ SLOVNÍK Slovenský Biografický Slovník**. Matica Slovenská, Martin (II) 1987, (V) 1992.
- SPIESS 1936** Spiess, Otto: *Basel anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki*. Basel 1936.
- SÜLE 1967** Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon 1797-1848*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1967.
- SZABÓ – SZÖGI 1998** Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701-1849*. Mentor Kiadó. Marosvásárhely 1998.
- SZABOLCSI 1972** Szabolcsi Hedvig: *Magyarországi bútorművészet a 18-19. század fordulóján (Európai kapcsolatok és stíluskérdések)*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1972.

- SZABOLCSI 1973** Szabolcsi Hedvig: *Adatok az „architektura”-oktatás és bútorművesség kapcsolatának történetéhez. Építés-Építészettudomány V (1973), 517-527.*
- SZABOLCSI 1976** Szabolcsi Hedvig: *Még egyszer Révai Miklós és a győri rajziskola kérdéséhez.* Ars Hungarica Supp. (1976), 207–225.
- SZAMBIEN 1986** Szambien, Werner: *Symétrie, goût, caractère. Théorie et terminologie de l'architecture à l'âge classique 1550-1800.* Picard. Paris 1986.
- SZARVASI 1939** Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a 18. században.* Budapest 1939.
- SZENTPÉTERY 1935** Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635-1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter-Tudományegyetem története IV.) Budapest 1935.
- SZINNYEI 1894** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái III.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. Budapest 1894.
- SZINNYEI 1903** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái IX.* Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése. Budapest 1903.
- SZINNYEI 1906** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái XI.* Hornyánszky Viktor Kiadóhivatala. Budapest 1906.
- SZINNYEI 1908** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái XII.* Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala. Budapest 1908.
- TAKÁCS 1970** H. Takács Marianna: *Magyarországi udvarházak és kastélyok.* Akadémiai Kiadó. Budapest 1970.
- TAR 2004** Tar Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789.* Budapest 2004.
- TELEKI-NAPLÓ 1987** *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában: Teleki József utazásai, 1759-1761.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a mutatót a magyarázó jegyzetekkel írta: Tolnai Gábor. Akadémiai Kiadó. Budapest 1987.
- THIEME-BECKER 1937** Thieme, Ulrich – Becker, Felix: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler XXXI.* Leipzig 1937.
- TOLNAI 1941** Tolnai Gábor: *Egy erdélyi mánás utazásai.* Erdélyi Helikon 1941, 705-712.
- TOLNAI 1943** Tolnai Gabriel: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki.* Les Presses Universitaires de France. Paris 1943.
- TOLNAI 1945** Tolnai Gábor: *Végzetes esztendők.* Budapest 1945.
- TOLNAI 1965** Tolnai Gábor: *Die Reisen József Telekis (1759-1761).* Acta Litteraria VII (1965), 1-2. sz. 55-102.
- TÓTH – LADÁNYI 1981** Tóth András – Ladányi Andor (szerk.): *Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760-1790.* Budapest 1981.

TÓTH 1966 Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlátása korában (1773-1790)*. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III (1966), 101-146.

TÓTH 1982 Tóth Imre: *200 éves az egyetemi szintű mérnökképzés 1782-1982*. Budapesti Műszaki Egyetem 1982.

TÓTH 2006 Tóth Áron: *Architektónika na Trnavskej universite v 18. storočí*. In: *Umenie na Slovensku v historických a kultúrnych súvislostiach*. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie, konanej v Trnave 26. – 27. októbra 2005. Ed.: Ivan Gojdič, Kristína Zvedelová. Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave. Trnava 2006, 126-131.

ÚJ MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON *Új magyar életrajzi lexikon III-IV*. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub. 2002.

VARGA 2004 Varga Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin*. Budapest 2004.

VITRUVIUS 1964 *Vitruvii de architectura libri decem*. Vitruv: *Zehn Bücher über Architektur*. Übersetzt und mit Anmerkungen versehen von Dr. Curt Fensterbusch. Akademie-Verlag, Berlin 1964.

VITRUVIUS 1988 *Vitruvius: Tíz könyv az építészetről*. Ford. Gulyás Dénes, lektorálta Szentkirályi Zoltán és Marosi Ernő. Képzőművészeti Kiadó. Budapest 1988.

VOIT 1960 Voit Pál: *Beszámoló az Országos Műemléki Felügyelőség távlati kutatási tervéhez kapcsolódó levéltári munkáról*. Magyar műemlékvédelem II (1959-1960), 254-261.

WIEBENSON 1983 *Architectural Theory and Practice from Alberti to Ledoux*. Ed. by Dora Wiebenson. Architectural Publications, Inc. University of Chicago Press 2nd ed. 1983.

WITTKOWER 1962 Wittkower, Rudolf: *Architectural principles in the age of Humanism*. London 1962. (A humanizmus korának építészeti elvei. Gondolat Könyvkiadó. Budapest 1986.)

WURZBACH 1863 Wurzbach, Constant von: *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich* X. K. k. Hof- und Staatsdruckerei. Wien 1863.

ZÁDOR – RADOS 1943 Zádor Anna – Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1943.

ZELLINGER 1893 Zellinger Alajos: *Egyházi írók csarnoka*. Nagyszombat 1893.

ZEMPLÉN 1958 M. Zemplén Jolán: *Régi fizikai kéziratok kutatása Erdélyben*. Magyar Tudomány LXV (III) (1958), 5. sz. 207-218.

ZEMPLÉN 1964 M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században. A fizika szaktudománnyá válik*. Akadémiai Kiadó. Budapest 1964.

ZEMPLÉN 1998 M. Zemplén Jolán: *A felvidéki fizika története 1850-ig*. Magyar Tudománytörténeti Intézet. Piliscsaba 1998.

ZSÁMBOKI 1978 Zsámboki László: *Die Schemnitzer Gedenkbibliothek*. Publikationen der Zentralbibliothek der Technischen Universität für Schwerindustrie 18. Miskolc 1978.

X. KÉPJEGYZÉK

- Címlap: BARBARO 1567, 9. Kariatidák.
1. kép: PALLADIO 1581, címlap.
2. kép: PERRAULT 1673, címlap.
3. kép: RAUSCH 1779, Tab. I.
4. kép: HADALY 1785, Tab. III.
5. kép: HADALY 1785, Tab. II.
6. kép: DELORME 1567, 208-209. Ión oszlopfő.
7. kép: GOLDMANN 1699, 2. Buch. 3. Cap: pag. 84. Oszloprendek.
8. kép: WOLFF 1738, címlap.
9. kép: UM 1755, címlap.
10. kép: UM 1755, Tab. I.
11. kép: UM 1755, Tab. II.
12. kép: PENTHER 1745, Tab. XLVI. Ablakkeretek
13. kép: POZZO 1709, Fig. 98. Ablakkeretek.
14. kép: VILLALPANDO II. 1604, a salamoni templom alaprajza.
15. kép: VILLALPANDO II. 1604, a salamoni templom szentélyének oldalhomlokzata.
16. kép: VILLALPANDO II. 1604, a salamoni templom szentélyének alaprajza.
17. kép: DAVILER 1725, 24. Toszkán oszloprend.
18. kép: GOLDMANN 1699, címlap.
19. kép: VEK KÉZIRATTÁR, 219.283. „Entwurf über die Baukunst”. Címlap.
20. kép: IZZO 1764, Partis III. Tab. I. Oszloprendek.
21. kép: IZZO 1764, Partis 4. Tab. V. Lakóház perspektivikus rajza.
22. kép: PENTHER 1748, címlap.
23. kép: MOLNÁR 1760, II. tábla. Bábel tornya.
24. kép: MOLNÁR 1760, III. tábla. Babilon.
25. kép: MOLNÁR 1760, V. tábla. Egyiptomi piramisok.
26. kép: MOLNÁR 1760, VI. tábla. Nankingi pagoda.
27. kép: MOLNÁR 1760, VII. tábla. Salamon temploma.
28. kép: MOLNÁR 1760, VIII. tábla. Rhodoszi kolosszus.
29. kép: KIRCHER 1667, nankingi pagoda.
30. kép: ENTWURFF 1725, TA. II. Salamon temploma.

31. kép: LANDGRÁF 1772, Tab. III.
32. kép: SANDRART 1675, IX. Taf. Dór oszloprend.
33. kép: GALLIANI 1758, címlap.
34. kép: LE CLERC 1714, 142. Diadalív.
35. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 40. Joseph Moritz: kupolás templom hosszmetsete.
36. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 48. Johann Ettmayer: palotahomlokzat.
37. kép: MPRKL TERVRAJZOK, Piaristica. Vác, Theresianum. Vlasits Ferenc: főhomlokzat.
38. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 37. Kende Mihály: díszarchitektúra, pavilon.
39. kép: STURM 1718c, Tab. XXIV. Díszarchitektúra, pavilon.
40. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 82. Vizeki Talián János: kolonnád.
41. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 83. Hamar Antal: diadalkapu.
42. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 84. Joseph Oberdorff: kolonnád.
43. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 41. Johann Thünefeldt: templomhomlokzat.
44. kép: Pozzo II. 1709, Fig. 94. Templomhomlokzat.
45. kép: DAVILER 1725, Tab. 83. Kastélyhomlokzat.
46. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 42. Szuporányi Mihály: kastélyhomlokzat.
47. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 76. Naller Alajos: oszloprendek.
48. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 77. Naller Alajos: diadalív.
49. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 85. Turóczy István: dór oszloprend.
50. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 50b. Palotahomlokzat.
51. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 50d. Johann Groszer: kapuzat.
52. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 50a. Michael Schönbauer: palotahomlokzat.
53. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 50c. Brassay József: palotahomlokzat.
54. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 50f. Brassay József: palotahomlokzat.
55. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 79. Stefka Antal: perspektíva-tanulmány.
56. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 72. Simai Kristóf: pavilonterv.
57. kép: MPRKL TERVRAJZOK, V 73. Gloriett.
58. kép: ENCYCLOPÉDIE 1762, Architecture, Planche I. Oszloprenek.
- Zárókép: Pozzo II. 1709, címlap.

XI. ÖSSZEGZÉS

Magyarország és Erdély XVIII. századi építészeti műveltségének forrásait a hazai művészettörténeti kutatás az 1950-es évek óta számos alkalommal tárgyalta. A különféle tanulmányok a Magyarországon kiadott, ill. a hazai szerzők által írt szakmunkákat, legfontosabb könyvtáraink építészeti könyveit, egyes kéziratokat, valamint bizonyos rajziskolák és felsőfokú tanintézmények tervrajzait dolgozták fel. A rendelkezésre álló anyag sokszínűsége miatt azonban a kutatást ki lehetett terjeszteni több korabeli intézmény fennmaradt dokumentumaira, valamint a felsoroltakon kívül más, eddig nem tárgyalt forráscsoportokra is, amelyek az elmúlt évtizedekben felrajzolt képet kiegészíthetik.

Ebből a célból a dolgozat leginkább azokat a művészettörténet-írás számára újonnan feltárt dokumentumokat mutatja be, amelyek csakúgy, mint a már ismert művek, nagyrészt a XVIII. századi tanintézetekben folyó *architectura*-oktatáshoz kapcsolódtak. Az ismertetett kéziratok, vizsgatételsorok, könyvtári katalógusok és piarista iskolai rajzok természetesen nem fedik le teljes egészében a korszak építészeti tárgyú forrásanyagát, amelynek teljes körű feltárása még nem történhetett meg, hiszen az olyannyira szétszórót és fragmentált, hogy hasonló dokumentumok bármelyik kárpát-medencei levéltárból vagy könyvtárból előkerülhetnek. A kutatás határait éppen ezért meg kellett vonni, és csak a legfontosabb gyűjteményekre lehetett koncentrálni. Új adatokat főleg a XVIII. századi könyvtárkatalógusok további feldolgozása szolgáltathat, aminek folytatása már önmagában is hatalmas könyvészeti tárgyú kutatást igényel.

Ennek a dolgozatnak az volt a célja, hogy XVIII. századi építészettünk egyik lényeges kérdését, a vitruviusi alapokon álló építészeti szakirodalom hazai recepcióját tárgyalja. Arra próbált meg választ keresni, hogy bizonyos szakismeretek és esztétikai nézetek milyen hatást gyakoroltak a magyarországi és erdélyi mecénás réteg, valamint az értelmiség építészeti ismereteire és ízlésvilágára. Megpróbált rávilágítani arra a kérdésre, hogy egy több évszázados hagyományrendszer miként talált utat magának a hazai környezetben, és miként épült be a korabeli műveltségbe. Mivel a kutatás nem zárult le, további feladata az esetlegesen előkerülő, jelenleg még lappangó dokumentumok feltárása, elemzése. Van két olyan forráscsoport, ami sem az eddigi szakirodalomban, sem a jelen dolgozatban nem kapott helyet, és amire a kutatás irányát ki lehet terjeszteni: a hazai és a hazánkban járatott külföldi folyóiratok, valamint a napló- és memoáriróadalom. Feltárásuk

és elemzésük azonban nem fért bele a dolgozat kereteibe, hiszen több disszertációra lelegendőek lennének.

A XVIII. századi Magyarországon és Erdélyben az építészeti szakirodalmat, az építészetről való közgondolkodást a külföldihez képest nagyfokú konzervativizmus jellemezte. A fejlődés a közép-európai, főként német területekével mutat némi rokonságot, bár a folyóiratok alacsonyabb száma, a traktátus-irodalom, a mintakönyvek, a tervpublikációk, a röpiratok és az akadémia hiánya, valamint a színvonalas műszaki szakiskolák ellenére is érintetlen céhszervezet igen jelentős mértékben sajátos útra terelte a hazai építészeti irodalmat és közgondolkodást. Ennek következtében az *architectura* a század legvégéig a matematika része maradt, amivel kapcsolatban modern esztétikai, művészetelméleti fejtegetésekbe nem bocsátkoztak. Minden forrástípuson – legyen szó tankönyvekről, iskolai előadásokról vagy rajzokról és vizsgatételsorokról – megfigyelhetünk, hogy a tanárok leginkább szakismereteket adtak át.

A traktátus-irodalom hiányát némileg pótolta, hogy a külföldi szakirodalmat beszerezték, bár némi konzervativizmus ezen a téren is tetten érhető. Nyilvánvaló, hogy az *architecturát* a matematika-oktatás keretein belül elsajátító könyvgyűjtők az iskolából magukkal hozott szemléletmóddal viszonyultak a külhoni építészeti művekhez is. Csupán a világlátott, széles kitekintéssel és megfelelő anyagi lehetőségekkel bíró arisztokraták szereztek be egy-egy század közepén vagy a század második felében írt modern könyvet. Korszerűbb munkákkal csupán a század végének árverésjegyzékeiben találkozhatunk.

A fentiek tükrében a hazai forrásokat nem a nagyformátumú, reprezentatív külföldi kiadványokhoz kell mérni. Műfajukból adódóan mind a nyomtatott könyveket, mind a kéziratokat a tankönyvirodalommal lehet összehasonlítani. Megállapítható, hogy a magyarországi és erdélyi építészeti dokumentumok a népszerű külföldi, főleg német területeken kiadott tankönyvek szerkesztésmódját követik. A tankönyvek külföldön is a traktátus-irodalom és a többi szakmunka eredményeinek tömör, iskolás összefoglalását adták, amelyekből az építészeti műveltség meghatározó és mindenhol általánosnak tekinthető alapelemeit lehetett elsajátítani.

Ha XVIII. századi építészetünket Európa többi részének korabeli építészetével összevetjük, az igen tág kereteken belül mozgó vitruviánus hagyományrendszer koronként és régióként eltérő megnyilvánulását érhetjük tetten. Bármennyire más is a magyarországi klasszicizáló későbarokk, a francia klasszicizmus vagy a dél-német rokokó architektonikus kifejezőmódja és vizuális hatása, mégis mindhárom ugyanazon az alapon áll. Ez az alap pedig a *Vitruviusra* és a humanistákra visszavezethető építészeti diskurzus, egy akkor már

három és fél évszázados tradíció. A magyarországi és erdélyi dokumentumokban ez nyilvánul meg igaz, konzervatív formában. A hazai források iskolás szinten olyan tudásanyagot biztosítottak, ami az építetők – kvalitásérzékük fejlesztésével – az ízlés és a stílusáramlatok változása ellenére is hozzásegítette a megfelelő értéktételek meghozatalához.

XII. SUMMARY

The sources of architectural education in Hungary and Transylvania in the 18th century have often been dealt with by the art historical research in Hungary since the 1950s. The various treatises have treated the works published in Hungary or written by Hungarian authors, the architectural books of the country's most important libraries, some manuscripts as well as surveys of certain schools of design and higher educational institutions. Due to the diversity of the material available, research work could be extended to the still remaining documents of a number of contemporary institutions, moreover also to other hitherto untreated groups of sources which can add to the overall knowledge gained in the past decades.

Therefore this thesis introduces first of all those documents that were recently disclosed to art historical writing, which could be linked to the architecture education of the 18th century educational institutions, like the already known works. The reviewed manuscripts, list of examination questions, library catalogues and the Piarist school drawings do not make up the entire architectural source material of the period. The exploration of all available sources could not yet take place, due to the fact that they are so widely dispersed and fragmented, that similar documents can virtually turn up from any archive or library in the Carpathian Basin. Therefore it was necessary to restrict the research work, in order to focus on the most important collections. New data can be acquired by the further preparation of the 18th century library catalogues and the continuation of this work makes a large-scale bibliographical research necessary.

The aim of this thesis is to discuss a significant topic of Hungarian architecture of the 18th century: the reception of the Vitruvian-based architectural literature in Hungary. It tries to provide an answer to the question, how certain items of expert knowledge and aesthetical views influenced the architectural knowledge and taste of the Hungarian and Transylvanian patrons and the intellectual elite. It wants to shed a light upon the question,

how a system of tradition dating back several centuries could find its way in the Hungarian milieu; and how it became part of contemporary education. Due to the fact that research is still incomplete, its further task is to reveal and analyse documents that may be found at a later date and which are still smouldering. There are two groups of sources that have neither been treated by art history so far nor do they appear in this present thesis: Hungarian journals and foreign journals once present in contemporary Hungary, as well as diaries and memoirs of the period. Their exploration and analysis would have however burst the frames of this thesis, since they would have sufficed as a material for several Ph.D. theses.

In 18th century Hungary and Transylvania, architectural literature and the architectural mentality were – compared to abroad – characterised by a high degree of conservatism. The development shows a certain amount of similarity with Central European territories, mainly with the German-speaking ones, although the more limited number of journals, the lack of tractate-literature, pattern books, publications of draughts, pamphlets and the non-existence of an academy, as well as the (despite the presence of high-level technical schools) untouched guild-organisation led the architectural literature and the common mentality in Hungary to a great extent on a very peculiar pathway. Therefore *architectura* stayed a part of mathematics until the very end of the century, in connection with which no one tried to raise modern aesthetic and art-theoretical discussions. We could observe on each and every type of source – be it schoolbooks, school lectures or drawings and lists of examination questions – that what the teachers conveyed was in the first place the ‘know-how’ itself. The lack of tractate-literature was to a certain extent substituted by the importation of special literature from abroad, although a certain degree of conservatism may be detected there as well. It is obvious that the book-collectors acquiring the knowledge of *architectura* within the boundaries of mathematics-education viewed foreign works on architecture with an attitude they had brought along from their schools. Merely the widely travelled, open-minded aristocrats, who had the necessary material means, acquired one or two modern books written in the middle or in the second half of the century. We may encounter more up-to-date works only in the auction catalogues at the end of the 1700s.

Considering the situation sketched above, the Hungarian sources should not be measured according to the representative publications of broad format from abroad. Due to their genre, printed works as well as manuscripts may be compared to items of schoolbook-literature. It seems certain that the edition of Hungarian and Transylvanian architectural

documents followed popular foreign schoolbooks, mainly those published in German-speaking territories. The schoolbooks comprised likewise abroad a concise, school-like summary of the results that tractate-literature and related specific works yielded, and from these schoolbooks one could acquire the most important and generally accepted basic elements of architectural education.

If we compare Hungary's 18th century architecture with the contemporary architecture of other parts of Europe, we may detect there a manifestation of the Vitruvian system of tradition that alternated from period to period and from region to region within a considerably broad spectrum. However different the architectural mode of expression and the visual effect of Hungarian late baroque, of French classicism or that of Southern German rococo may seem, all the three of them had common roots. Their basis was an architectural discourse that could be traced back to Vitruv and to the humanists, which had been a tradition of three and a half centuries by then. This is what finds its expression in the Hungarian and Transylvanian documents, if only in a conservative form. The sources in Hungary ensured a body of knowledge on a school-like level that – along with the individual development of their sense of quality – enabled the builders to pass an appropriate value judgement, despite changes in taste and in trends of style.